

Janina Kostkiewicz¹ <http://orcid.org/0000-0003-2291-886X>

Jagiellonian University

THE POLISH CURRENT OF CRITICISM OF GERMAN NATIONAL SOCIALISM (NAZISM) BEFORE 1939. BIBLIOGRAPHY OF SOURCES

Already at the end of the 1920s, in addition to the outstanding sovietological² studies conducted by Poles, there was a criticism in Poland of the nascent total ideology of German national socialists, i.e. Nazism (Nazism, as an ideology built on the combination of German nationalism with features specific only to the Germans and socialism, should not be generalised and referred to other nations than Germany of that era).

In Poland, the belief that Nazism was a threat to the peaceful development of Europe was born. Moreover, it became clear to Poles that preserving our national identity was tantamount to denying not only Soviet Bolshevism but also Nazism. In this situation, especially in Polish literature of conservative-national and Catholic orientation at the same time, a critical discourse against Nazism arose. Its most valuable aspect was that it took place before the Holocaust – that is why it surpasses all Western criticism of Nazism after World War II in its ethical dimension. The paradox is the widespread lack of knowledge about its existence in the world and its absence on the forum of world discourse.

A certain scope of Polish criticism of Nazism is contained in the bibliography of sources presented below (not complete). It contains scientific and popular science works (in the case of the *National Thought* – journalistic): dissertations,

¹ Prof. dr hab. Janina Kostkiewicz, head of the Department of High School Pedagogy and the Polish Pedagogical Thought in Institute of Pedagogy at the Faculty of Philosophy of the Jagiellonian University; editor-in-chief of this journal. Institute of Pedagogy UJ, ul. Batorego 12, 31-135 Kraków; e-mail: janina.kostkiewicz@uj.edu.pl.

² See: Janina Kostkiewicz, “The Polish Current of Criticism of Communism (Bolshevism) in the Years 1917–1939. Bibliography of Sources”, *Polska Myśl Pedagogiczna* 6 (2020).

articles, the author's and collective monographs, brochures and studies that criticise German National Socialism.

I collected the following bibliography as a result of a search of various Polish archival resources from 1918–1939. It includes magazines published in Kraków, Lviv, Vilnius, Warszawa, Poznań and other centres of Polish intellectual life. They include: *Ateneum Kapłańskie* (a monthly magazine of professors of the Włocławek Theological Seminary); *Kultura i Wychowanie* (until 1939 the Publisher was the General Board of the Society of Secondary and Higher Education Teachers); *Kwartalnik Pedagogiczny* (a magazine of the Pedagogical Section of the Association of Christian-National Teachers of Common Schools); *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* (a letter from the Association of Diocesan Circles of Prefect Priests: Lviv–Warsaw); *Muzeum* (Lviv); *Prąd* (a letter from the Association of Catholic Academic Youth “Odrodzenie”); *Przegląd Powszechny* (Jesuits – Kraków); *Przewodnik Społeczny* (Poznań); *Philosophical Yearbooks of the Catholic University of Lublin*; *Scientific Papers of the Catholic University of Lublin* (KUL); Yearbooks of various dioceses; *Ruch Katolicki* (the body of the Catholic Action in Poland); *Mysł Narodowa* (a weekly magazine); *Diaries* from various conventions and congresses. The sources also include books, brochures and offprints from various publications.

An attempt to summarise³ the Polish current of criticism of Nazism before 1939 leads to the following picture. In the writings of the Polish humanists, German National Socialism (Nazism) was a socio-political movement, combining the features of socialism and nationalism; a mass movement, intended for the average mental level, broad, reaching in its means from monarchism to Bolshevism. It was characterised by racism, anti-democracy, the idea of Germanicism and materialism – which undermined elementary forms of humanitarianism. This criticism is dominated by the conviction that all nationalistic ideals in Germany come primarily from great philosophers (mainly Johan G. Fichte and George W.F. Hegel); that these thinkers “shaped the spirit and mentality of the German nation and pushed it on the paths of nationalism and politicalism”⁴: nationalism concerns the attitude of the individual to the nation, and politicism – the attitude of the individual to the state. Alongside Hegel's philosophy describing/creating the “spirit of the nation”, the following are pointed out: Pan-Germanism, the idea of community, the instrumental use of religion transformed into a pseudo-religious religion and science “at the service” with the important role of eugenics. Nazism was served by new ideals and methods of upbringing with collective and

³ I am enclosing here a shortened version of a part of my chapter entitled “Polish Current of Criticism of Totalitarianisms” published in a collective work. See: Janina Kostkiewicz, “Polski nurt krytyki totalitaryzmów”, in: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, eds. Zbigniew Kwiecieński, Bogusław Śliwerski (Warszawa: PWN, 2019), 167–176.

⁴ Paweł Tochowicz, “Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu”, *Ateneum Kapłańskie* 39 (1937), 153.

leadership qualities – homogeneous in school and youth organisations and the media. National Socialism also created a new ethic proclaiming that the good is what benefits the State. An individual may act according to his own conscience in his own affairs, but when it comes to the affairs of the nation and the state, the voice of conscience should be suppressed⁵.

As far as the roots of Nazism are concerned, the question arises: what happened in Germany to the cosmopolitan environment of Frederick the Great in the 18th century, which idolised French language and literature? What awakened the aggressive “Germanic spirit” and escalating the claim to world domination? One of the themes is the Napoleonic Wars and the defeat of Germany at the Battle of Jena in 1806 – this is where the idea of German domination in the world matures. It is claimed that the greatest role was played by Fichte, who in 1808 in Berlin announced the *Addresses to the German Nation*, which became the gospel of their nationalism. No philosopher has ever flattered a nation like him. Fichte created a theory of nationalism, in which the national character is revealed in the originality of the products of his spirit: language, literature, art, science, beliefs and economic life. Fichte’s thesis that “language constitutes a nation” carried the message that the spirit of the nation that created such a language must be original; such a nation is a “super-nation”. Fichte was thus recognised as the founder of cultural nationalism, and Hegel as the founder of the foundations of political nationalism⁶. They were completed by: a) the grim idea of “Germany’s destiny” to be a dominant nation, which was combined with an idea (taken from the *Song of the Nibelungs*) of a lack of understanding of its greatness⁷; b) visions of an idealistic philosophy constructing the world from selected ideas; c) political theses about the artificiality of division between Prussia and Germany; d) the theses about the borders of the German state, which allegedly has the right to reach where German speech sounds.

The above package of absurd assumptions for Polish intellectuals is complemented by criticism of the situation of religion in Nazism. The main message of Polish criticism in this area was summarised in the thesis: in view of the dreams of the power of the German nation, religious content must become secondary. Shortly before Hitler came to power, Father Stefan Wyszyński (later Primate of Poland) wrote about the religious chaos in Germany in *Prąd* magazine and decided that it was created on purpose. He regretted that the German bishops are asking questions about fidelity: to whom do they owe it? To Christ or to the earthly homeland? Karol Koniński emphasised that one often hears that German religiosity begins where Christianity is dying

⁵ Ibidem, 157; Jan Rostworowski, “Nacjonalizm, jego uprawnienia i etyczne granice”, *Przegląd Powszechny* 157 (1923), 97–116.

⁶ Tochowicz, “Zasady wychowawcze nacjonalizmu...”, 154–156.

⁷ Konstanty Michalski, *Nieznanemu Bogu* (Kraków: Koło Studiów Katolickich, 1936), 13–14.

out. He regretted that the Germanic mythology, with its self-administration of its own race, wanted to remove crosses from rural roads as unworthy of the German cult of strength⁸. Polish critics of Nazism stressed that its vision in the German artists was anti-Christian: “in the place of the cross there would be a sign of the swastika, in the place of Christian love – honour and heroism; in the place of the universal Church there would be a new, German religion”⁹. This is no longer Christianity – it is pantheism, and it is more dangerous than atheism¹⁰.

The Nazi reform of science also took part in building Nazism. In the opinion of Polish intellectuals it has primarily lost the sense of objective truth. In Poland, before 1939, it was written that German science had gone into the service of Nazism. A particularly questionable area of science was racial research supported by eugenics. The ideas that were behind Nazism were racism and racial research, then fashionable in Europe. Racism was considered to appear before National Socialism and very dangerous. Father Konstanty Michalski wrote about it in the following way: it is from “psychological anthropology, human race and blood that the myth is born in Germany in which the whole mission of the German nation is to be summarised”¹¹. According to Konstanty Michalski, Karol Koniński, Stanisław Podoleński and others, Alfred Rosenberg played the most creative role in creating racism. It was written that in *Der Mythos des 20 Jahr* (1930), Rosenberg created the myth of blood understood as the new German religion, the national faith. Its content was reduced to pseudo-scientific evidence that Aryan blood is what will overcome and replace the old Christian sacraments¹². However, Rosenberg himself could not give this myth a messianic aura, as Ernst Kriek managed to do according to Polish critics. He brought to racism the messianism borrowed from the Slavs, while at the same time depriving it of its Christian character¹³.

Parallel to the criticism of racism there was a criticism of anti-Semitism. The enormity of German anti-Semitism was incomprehensible in Poland. Attempts were made to indicate some of its moral or economic reasons, however in none of the Polish scientific journals did German anti-Semitism find any justification and all the reasons were considered inadequate to its scale. Antipolonism was considered a permanent and constantly expanding element of Nazism – criticism of Nazism not only brings spectacular examples of it, but also reveals the mechanisms on which it was built: lies about Poles, unjustified claims to Polish lands, deception and frauds in current contacts.

⁸ Karol L. Koniński, “Logika swastyki”, *Przegląd Powszechny* 197 (1933), 305–306.

⁹ Michalski, *Nieznanemu Bogu*, 28.

¹⁰ Andrzej Niesiołowski, “Religia spółnoty narodowej. U źródeł narodowego socjalizmu”, *Przegląd Powszechny* 219 (1938), 10–24.

¹¹ Michalski, *Nieznanemu Bogu*, 28.

¹² Koniński, “Logika swastyki”.

¹³ Michalski, *Nieznanemu Bogu*, 28.

The criticism of Nazism in the bibliography of sources published below was consistent and deep. Polish conservative, national and Catholic writings criticised the whole spectrum of ideas on which Nazism developed. This criticism speaks of the insignificant role of Adolf Hitler, it strongly exposes the fact that the Germans did not recognise their guilt for World War I. In the opinion of Polish critics, Nazism was not created by the agitated genius of Hitler, he only headed a “team” ready for ruthless work in the name of *Deutschland über Alles*.

Bibliography: The Polish Current of Criticism of Nazism before 1939

1. “Biskupi niemieccy wobec Trzeciej Rzeszy”. *Prąd* 25 (1933), 63–75.
2. “Czy katolik może być hitlerowcem?”. *Prąd* 19 (1930), 268–270.
3. “J. Em. X Kard. Hlond o Niemczech, Polsce i Europie”. *Prąd* 22 (1932), 284–287.
4. “Kongregacja Seminariorów i Uniwersytetów przeciw teoriom rasizmu”. *Prąd* 35 (1938), 267.
5. “Konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Niemiecką”. *Prąd* 25 (1933), 241–264.
6. “Kościół Katolicki w Niemczech i hitleryzm”. *Prąd* 23–24 (1933), 272–283.
7. “Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych w programie narodowo-socjalistycznym III-ciej Rzeszy”. *Chowanna* (1934), 138–139.
8. “Narodowo-socjalistyczny program Gotfryda Federa”. *Prąd* 25 (1933), 213–219.
9. “Potępienie książek hitlerowskich”. *Prąd* 26 (1934), 143.
10. “Spór polsko-niemiecki”. *Prąd* 37 (1939), 315–332.
11. “Sprawa Onckena”. *Nowe Czasy*, 19.03.1935.
12. “Sterylizacja w Niemczech”. *Prąd* 25 (1933), 277–280.
13. “Szkolnictwo ogólnokształcące III-ciej Rzeszy”. *Chowanna* (1934), 138–139.
14. “Wzmocniona walka z religią w sowietach”. *Prąd* 27 (1934), 61.
15. “Zwycięstwo hitleryzmu”. *Prąd* 23–24 (1933), 181–188.
16. B. “Wyścig”. *Mysł Narodowa* 15 (1939), 220.
17. Bartoszewicz, Joachim. “Polska a Niemcy”. *Mysł Narodowa* 43 (1937), 653–654.
18. Bednarski, Stanisław, pr. “Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego w Krakowie”. *Przegląd Powszechny* 204 (1934), 130–136.
19. Błotnicki, Franciszek. “Chrześcijaństwo i antysemityzm”. *Mysł Narodowa* 9 (1937), 129–130.
20. Bobkowska, Wanda. “Reforma szkolna w Niemczech”. *Kultura i Wychowanie* 3 (1938), 173–201.
21. Bogdanowicz, Jan. “Właściwy sens totalizmu”. *Mysł Narodowa* 53 (1938), 813–814.
22. Borkowska, Alina. “Nędza i ucisk dzieci pod rządem bolszewickim”. *Prąd* 17 (1929), 245–253.
23. Bruckus, Borys. “Narodowy socjalizm i los narodów nie-niemieckiej krwi”, *Przegląd Powszechny* 193 (222), 68–77.
24. Bystroń, Jan St. *Megalomania narodowa*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1924.
25. Caro, Leopold. *Kwestya żydowska w świetle etyki*, ed. 2. Lwów: Jakubowski & Zadurowicz, 1893.
26. Caro, Leopold. “Przewrót gospodarczy w III Rzeszy”. In: Leopold Caro, Antoni Żabko Potopowicz, *Polityka gospodarcza III Rzeszy*. Lwów: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne we Lwowie, 1938.
27. Caro, Leopold. “Rasa a narodowość”. *Przegląd Powszechny* 220 (1938), 182–191.
28. Chmaj, Ludwik. “Ernest Kriek i pedagogika polityczna”. *Przegląd Powszechny* 2013 (1937), 13–27.

29. Chojnacki, Piotr, pr. "Materializm dziejowy jako filozofia naukowego komunizmu". *Ruch Katolicki* 12 (1937), 543–553.
30. Czuj, Jan, pr. "Św. Augustyn a rasizm". *Ateneum Kapłańskie* 44 (1939), 1–12.
31. Czuma, Ignacy. "Bolszewicka dialektyka moralności". *Prąd* 18 (1930), 294–308.
32. Czuma, Ignacy. "Duchowe przygotowanie armii III Rzeszy (według opinii Hermana Rauschninga)". *Prąd* 37 (1939), 333–346.
33. Czuma, Ignacy. *Filozoficzne punkty styeczne Zachodu i Bolszewizmu*. Lublin: Drukarnia Mazowiecka, 1930.
34. Czuma, Ignacy. "Niemcy – naród bez młodzieży". In: *Pod znakiem swastyki. Polscy prawnicy wobec Trzeciej Rzeszy 1933–1939. Wybór pism*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2005.
35. Czuma, Ignacy. "Niemcy – naród bez młodzieży". *Polska Zwrocona na Zachód* 3 (1939), 2–26.
36. Czuma, Ignacy. "Spór polsko-niemiecki". *Prąd* 37 (1939), 347–357.
37. Dąbrowski, S.¹⁴ *Eugenika ze stanowiska katolickiego*. Poznań: NIAK, 1938.
38. Dmowski, Roman. *Polityka Polski i odbudowanie państwa*, Vol. 1, ed. 3. Hanower, 1947.
39. Dobraczyński, Jan. "Fichte i Hegel ojcami Hitleryzmu". *Myśl Narodowa* 12 (1939), 194.
40. Dr Zuzelski, pseud. (Stefan Wyszyński). "Z walk religijnych w Niemczech". *Ateneum Kapłańskie* 21 (1935), 504–511.
41. Dutkowski, D. "Rasizm a Żydzi". *Myśl Narodowa* 34 (1938), 527–529.
42. Dworak, Tadeusz. "O ocenę ducha i krwi". *Myśl Narodowa* 16 (1939), 225–226.
43. Dworak, Tadeusz. "Totalne państwo narodowe". *Myśl Narodowa* 47 (1937), 717–718.
44. Dyle, Alfred van. "Hitleryzm a religia". *Przegląd Powszechny* 196 (1932), 31–47.
45. Frycz, Karol Stefan. "Na południe od Hitlera". *Myśl Narodowa* 11 (1938), 154–155.
46. Frycz, Karol Stefan. "Traktat wersalski". *Myśl Narodowa* (1934), 413–415.
47. Frycz, Karol Stefan. "Złe źródła faszyzmu i hitleryzmu". *Myśl Narodowa* 18 (1939), 265–266.
48. Gajewski, K. *Socjalizm wróg ludzkości*. Kalisz: Wydawnictwo Tygodnika Narodowego „Ogniwko”, 1938.
49. Gałęzowska, Irena. "Mit o jednostce zbiorowej". *Przegląd Powszechny* 168 (1925), 263–291.
50. Giertych, Jędrzej. "Rasizm jako podwalina ideologiczna hitlerowskich Niemiec". *Myśl Narodowa* 30 (1934), 429–431.
51. Glass, Henryk. *Ofensywa Komunizmu i drogi przeciwdziałania*. Katowice: Księgarnia i Drukarnia Katolicka, 1938.
52. Gluziński, T. "Wobec nowych Niemiec". *Myśl Narodowa* 9 (1933), 97–98.
53. Godlewski, F. "Etatyzm, socjalizm, komunizm". *Myśl Narodowa* 43 (1938), 658–660.
54. Górski, Karol. *Rodzina a kultura współczesna*. Poznań: NIAK, 1935.
55. Górski, Karol. "Rodzina a współczesne prądy pedagogiczne". *Ruch Katolicki* 5 (1935), 475–479.
56. Górski, Karol. *Wychowanie personalistyczne*. Poznań: NIAK, 1936.
57. Gralewski, Jan. "Prawdziwa Francja". *Myśl Narodowa* 17 (1939), 241–244.
58. Granat, Wincenty, pr. "Zasady pedagogii katolickiej w świetle dogmatu odkupienia grzechu pierworodnego". *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 1–2 (1939), 26–27.
59. Grzelecki, S. "Führerprinzip". *Myśl Narodowa* (1936), 479–480.
60. Grzybowski, Konstancy. *Dyktatura Prezydenta Rzeszy*. Kraków: Gebethner i Wolff, 1934.
61. Grzybowski, Konstancy. *Niemcy hitlerowskie*. Kraków: Nakładem Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie, 1934.

¹⁴ No surname, no name or only the author's initials means that the publication has been signed in this way and it is impossible to identify the author's full details.

62. H.T. "Volk im Werden herausgegeben von Ernst Kriek. Leipzig, Armanen-Verlag. 2 Jahrgang, 1934. Vol. 1–5". *Kwartalnik Pedagogiczny* 3–4 (1934), 311.
63. Hajewicz, J. "Problem polsko-niemiecki w wychowaniu". *Mysł Narodowa* 34 (1930), 534–535; 35 (1930), 551–553.
64. Iwaszkiewiczowa, Zofia. "Główne idee Kongresu Wychowania Moralnego". *Kwartalnik Pedagogiczny* 1 (1935), 66–68.
65. J.K., "Współczesne prądy w wychowaniu". *Kwartalnik Pedagogiczny* 1–2 (1938), 34–40.
66. Jasiński, Walery, pr. *Światłocienie współczesnej pedagogiki*. Poznań: NIAK – Biblioteczka Akcji Katolickiej nr 43, 1937.
67. Jastrzębska, Jadwiga. "Współczesne prądy w pedagogii niemieckiej". *Kwartalnik Pedagogiczny* 3–4 (1933), 318–333.
68. Jaxa Bykowski, Ludwik. "Antropologia pedagogiczna w Polsce". *Kwartalnik Pedagogiczny* 2 (1931), 135–140.
69. Jaxa-Bykowski, Ludwik. "Jeszcze o 'pacyfizmie' w szkolnictwie niemieckim". *Mysł Narodowa* 32 (1930), 496–498; 33 (1930), 518–519.
70. Jeżowa, Kazimiera. "Agitacja antypolska w geografii niemieckiej". *Rocznik Gdański* II, III (1928/1929).
71. Junius, "Poglądy społeczne Adolfa Hitlera". *Kultura i Wychowanie* 4 (1938), 304–318.
72. Kaczmarek, L. "Na froncie walki z rasizmem". *Ateneum Kapłańskie* 35 (1935).
73. Kijas, Juliusz. "Realizacja zasad narodowego socjalizmu w szkolnictwie niemieckim (Z wycieczki pedagogicznej do Niemiec)". *Muzeum* 2 (1938), 87–94.
74. Kliszewicz, Adolf. "Totalizm współczesny". *Ateneum Kapłańskie* 44 (1939), 13–30.
75. Komarnicki, Waław. "Totalizm a Polska". *Mysł Narodowa* 49 (1937), 751–752.
76. Koneczny, Feliks. "Bizantyzm niemiecki". *Przegląd Powszechny* 176 (1927), 18–45.
77. Koneczny, Feliks. *Cywilizacja żydowska*. Warszawa: Wydawnictwo „Antyk”, 2001.
78. Koneczny, Feliks. "Dwoistość Niemiec". *Mysł Narodowa* 53 (1930), 799–800.
79. Koneczny, Feliks. *Kościół jako polityczny wychowawca narodów*. Warszawa: Biblioteka Akcji Katolickiej nr 15, 1938.
80. Koneczny, Feliks. "Państwo a metody życia zbiorowego". *Mysł Narodowa* 39 (1930), 605–607.
81. Koneczny, Feliks. "Prawda a cywilizacje". *Mysł Narodowa* 4 (1937), 49–50; 5 (1937), 67–68.
82. Koneczny, Feliks. "Rasa a cywilizacja". *Tęcza* 32–33 (1929), 1–3.
83. Koniński, Karol Ludwik. "Logika swastyki". *Przegląd Powszechny* 197 (1933), 304–326.
84. Kordacz, Franciszek, bpp. "O liberalizmie, kapitalizmie i socjalizmie". *Prąd* 20 (1931), 322.
85. Kościelecki, Władysław. "Pius XI wobec prądów religijnych w III Rzeszy". *Ateneum Kapłańskie* 40 (1937).
86. Kozicki, Stanisław. "Chaos niemiecki". *Mysł Narodowa* 55 (1932), 797–798.
87. Kozicki, Stanisław. "Faszyzm a Żydzi". *Mysł Narodowa* 53 (1934), 431–433.
88. Kozicki, Stanisław. "Jasna sytuacja". *Mysł Narodowa* 20 (1939), 289–290.
89. Kozicki, Stanisław. "Nacjonalizm niemiecki. Z powodu książki Alfreda Rosenberga *Der Mythus des 20 Jahrhunderts*". *Mysł Narodowa* 33 (1932), 24–25.
90. Kozicki, Stanisław. "Niemcy a Polska". *Mysł Narodowa* 54 (1930), 813–815.
91. Kozicki, Stanisław. "Polityka Niemiec". *Mysł Narodowa* 53 (1934), 781–782.
92. Kozicki, Stanisław. "Polska, Niemcy i Paneuropa". *Mysł Narodowa* 22 (1930), 337–339.
93. Kozicki, Stanisław. "Traktat Wersalski". *Mysł Narodowa* 29 (1934), 413–414.
94. Kozłowiecki, Adam, bpp. *Ucisk i strapienie*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 1995.
95. Krotoski, Karol. "Spowiedź publiczna Kanclerza Niemiec". *Przegląd Powszechny* 203 (1934), 46–65.

96. Krzyżanowski, Adam. *Bolszewizm*. Kraków: Nakładem Księgarni S.A. Krzyżanowskiego, 1920.
97. Kuchta, Jan. *Nowe kierunki i dążenia we współczesnej katolickiej pedagogice*. Lwów: Księgarnia Schweitzera, 1939.
98. L.B. "Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft, 1933/34". *Kwartalnik Pedagogiczny* 2 (1934), 190–191.
99. M. "Zygmunta Nowakowskiego 'Niemcy à la minute' (Gebethner i Wolf, 1933)". *Mysł Narodowa* 29 (1933), 425.
100. MAF. "Niemcy o Dmowskim". *Mysł Narodowa* 30 (1936), 461–465.
101. Manteuffel, Marjan. "Głębsze przyczyny tzw. 'kryzysu światowego'". *Prąd* 23 (1932), 3–15.
102. Marchwiński, A. "Doraźne cele hitleryzmu". *Mysł Narodowa* 26 (1932), 371–372.
103. Michalski, Konstanty, pr. "Dzień ognia". In: Konstanty Michalski, *Nieznanemu Bogu*. Kraków: Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, 1936.
104. Michalski, Konstanty, pr. "Fermenty religijne w Trzeciej Rzeszy". *Przegląd Powszechny* 201 (1934), 347–367.
105. Michalski, Konstanty, pr. *Gasnące blaski*. Kraków: Biblioteczka „Czasu”, 1934.
106. Michalski, Konstanty, pr. *Kościół wobec narodowego socjalizmu*. Kraków: Biblioteczka „Czasu”, 1934.
107. Michalski, Konstanty, pr. "Nieznanemu Bogu". In: Konstanty Michalski. *Nieznanemu Bogu*. Kraków: Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, 1936.
108. Michalski, Konstanty, pr. "Resurrectio et Vita". In: Konstanty Michalski. *Nieznanemu Bogu*. Kraków: Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, 1936.
109. Michalski, Konstanty, pr. "Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów". In: *Księga Pamiątkowa Międzynarodowego Kongresu Filozofii Tomistycznej w Poznaniu 1934 rok*. „Studia Gnesnensia”, Vol. XII, Gniezno 1935, 1–29.
110. Michalski, Konstanty, pr. "Trzy mity". In: Konstanty Michalski. *Nieznanemu Bogu*. Kraków: Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, 1936.
111. Michalski, Konstanty, pr. "Zagadnienia filozofii współczesnej". *Przegląd Współczesny* 115 (1931).
112. Morawski, K.M. "Hitleryzm a katolicyzm". *Mysł Narodowa* 34 (1932), 493–495.
113. Moskała, Romuald SJ. "Nasz sąsiad wschodni (Szkiec o bolszewizmie)", cz. I, II. *Przegląd Powszechny* 145 (1920), 376–388; 146 (1920), 33–47.
114. Mysłakowski, Zygmunt. *Totalizm czy kultura*. Kraków: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, 1938.
115. Niesiołowski, Andrzej. "Czy totalizm jest koniecznością historyczną?". *Przegląd Powszechny* 2015 (1937), 82–95.
116. Niesiołowski, Andrzej. *Formy i metody pracy oświatowej. Próba klasyfikacji i analizy socjologicznej, z Przedmową L. Jaxy Bykowskiego*. Warszawa: „Księgarnia Polska” Towarzystwa Macierzy Szkolnej, 1932.
117. Niesiołowski, Andrzej. "Kryzys kultury niemieckiej a Polska". *Przegląd Katolicki* 13 (1937), 203–207.
118. Niesiołowski, Andrzej. *O ideologiach polityczno-społecznych*. Poznań: Drukarnia św. Wojciecha, 1935.
119. Niesiołowski, Andrzej. "Perspektywy totalizmu". *Przegląd Powszechny* 2015 (1937), 204–204.
120. Niesiołowski, Andrzej. "Religia wspólnoty narodowej. U źródeł narodowego socjalizmu". *Przegląd Powszechny* 219 (1938), 10–24.
121. Niesiołowski, Andrzej. *Zarys pedagogiki ogólnej. Rękopisy z oflagu*, ed. Janina Kostkiewicz. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017.
122. Niesiołowski, Andrzej. "Zmierzch materializmu". *Przegląd Powszechny* 218 (1938), 14–30.

123. Nowaczyński, Adolf. "Swastyka". *Mysł Narodowa* 5 (1932), 69–71.
124. Pastuszka, Józef, pr. *Filozofia współczesna*, t. 1. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1934.
125. Pastuszka, Józef, pr. *Filozofia współczesna*, t. 2. Lublin: TN KUL, 1936.
126. Pastuszka, Józef, pr. "Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (Rasizm)". *Ateneum Kapłańskie* 40 (1937), 329–344; 441–453.
127. Pastuszka, Józef, pr. "Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (Rasizm)". *Ateneum Kapłańskie* 41 (1) (1938), 23–37.
128. Pastuszka, Józef, pr. *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (Rasizm)*. Lublin: Towarzystwo Wiedzy Chrześcijańskiej – Uniwersytet, 1938.
129. Pastuszka, Józef, pr. "Filozoficzne podstawy rasizmu". *Ruch Katolicki* 4 (1939), 156–172.
130. Pastuszka, Józef, pr. "Irracjonalizm w najnowszej filozofii". *Ateneum Kapłańskie* 1 (1934).
131. Pastuszka, Józef, pr. "Krytyka światopoglądu rasistowskiego". *Ruch Katolicki* 7 (1939), 305–321.
132. Pastuszka, Józef, pr. "Nacjonalizm a katolicyzm. Opinie biskupów, uczonych, polityków i publicystów". *Ateneum Kapłańskie* 20 (1927), 88–89.
133. Pastuszka, Józef, pr. "Nacjonalizm a religia". *Prąd* 11–12 (1926), 499–510.
134. Pastuszka, Józef, pr. "Prądy materialistyczne w filozofii współczesnej". *Ateneum Kapłańskie* 32 (1933), 13–38.
135. Pastuszka, Józef, pr. "Psychoanaliza". *Ateneum Kapłańskie* 31 (1933), 105–121.
136. Pastuszka, Józef, pr. "Rasizm jako światopogląd". *Ruch Katolicki* 9 (1939), 1–12; 101–116.
137. Pastuszka, Józef, pr. "Współczesne prądy filozoficzne". *Kultura i Wychowanie* 3 (1938), 202–217.
138. Pastuszka, Józef, pr. *Z filozofii i psychologii komunizmu*. Lublin: Uniwersytet Lubelski, 1938.
139. Piestrzyński, R. "Państwo absolutystyczne i jego zwyrodnienie". *Mysł Narodowa* 13 (1933), 161–163.
140. Podoleński, Stanisław, pr. "Antyreligijny front socjalnej demokracji w Austrii". *Przegląd Powszechny* 186 (1930), 374–379.
141. Podoleński, Stanisław, pr. "Biała rasa w niebezpieczeństwie". *Przegląd Powszechny* 217 (1938), 32–41; 418–421.
142. Podoleński, Stanisław, pr. "Etyka katolicka i eugenika i medycyna". *Przegląd Powszechny* 214 (1937), 195–208.
143. Podoleński, Stanisław, pr. "Eugenika dzisiejsza, jej drogi i bezdroża". *Przegląd Powszechny* 193 (1932), 319–331; 194 (1932), 166–186.
144. Podoleński, Stanisław, pr. "Eugenika i ruch eugeniczny". *Przegląd Powszechny* 193 (1932), 318–331.
145. Podoleński, Stanisław, pr. "Herman Muckermann: Gestaltung der Lebenslage. XVI Aufl.". *Przegląd Powszechny* 203 (1934).
146. Podoleński, Stanisław, pr. "Jak socjalizm wychowuje lud?". *Przegląd Powszechny* 149/150 (1921), 93–109.
147. Podoleński, Stanisław, pr. "Polskie Towarzystwo Eugeniczne". *Przegląd Powszechny* 200 (1933), 48–56.
148. Podoleński, Stanisław, pr. "Problem lekarskich porad i świadczeń przedślubnych". *Przegląd Powszechny* 204 (1934), 45–63.
149. Podoleński, Stanisław, pr. "Projekt polskiej Ustawy Eugenicznej". *Przegląd Powszechny* 204 (1934), 387–393.
150. Podoleński, Stanisław, pr. "Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych". *Przegląd Powszechny* 177 (1928), 242–245.

151. Podoleński, Stanisław, pr. "Ustawa sterylizacyjna w Niemczech". *Przegląd Powszechny* 201 (1934), 46–67.
152. Podoleński, Stanisław, pr. "Wychowawczo-oświatowa akcja socjalizmu w Polsce". *Przegląd Powszechny* 177 (1928), 282–305.
153. Podoleński, Stanisław, pr. "VI Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego". *Przegląd Powszechny* 172 (1926), 373–376.
154. "Podstawy wychowania narodowo-socjalistycznego w III-ciej Rzeszy, Dział: Współczesny – Ruch Pedagogiczny". *Chowanna* (1934/1935), 137–138.
155. Poszwa, Alojzy, pr. "Dążenia eugeników polskich w świetle katolickich zasad moralnych". *Ate-neum Kaptańskie* 30 (1932), 433–445.
156. Poszwa, Alojzy, pr. *Eugenika w Polsce*. Płock: Wydawnictwo DIAK, 1938.
157. Quis. "Co się dzieje wśród Żydów". *Mysł Narodowa* 15 (1938), 207.
158. Quis. "Zaborczość niemiecka". *Mysł Narodowa* 21 (1938), 334–335.
159. R. "Chaos niemiecki". *Prąd* 23 (1932), 184–185.
160. Rembaliński, Jan. "Dwie tendencje nacjonalizmu niemieckiego". *Mysł Narodowa* 10 (1932), 122.
161. Rembaliński, Jan. "Hitler – 'mąż pokoju'?". *Mysł Narodowa* 10 (1932), 121.
162. Romahn, Edmund. "Ideologiczne podłoże narodowego socjalizmu na tle literatury o kulturze". *Kultura i Wychowanie* 5 (1938), 128–147.
163. Rostworowski, Jan, pr. "Nacjonalizm, jego uprawnienia i etyczne granice". *Przegląd Powszechny* 157 (1923), 97–116.
164. Rybarski, Roman. "Odmiany nacjonalizmu". *Mysł Narodowa* 47 (1938), 717–719.
165. Rybarski, Roman. "Wewnętrzna niezależność gospodarcza. Sprawa żydowska". *Mysł Narodowa* 1 (1937), 3–6.
166. Rymar, Stanisław. "Wyjątkowa chwila". *Mysł Narodowa* 27 (1937), 413–415.
167. Ryniewicz, A. "Przewartościowanie dawnych wartości w szkolnictwie niemieckim". *Przegląd Pedagogiczny* 17 (1936).
168. Ryx, Jerzy. "Błędy rasizmu". *Prąd* 35 (1938), 339–349.
169. S.M. "Adolf Hitler i jego program". *Przegląd Powszechny* 196 (1932), 3–30.
170. Sawicki, Franciszek, pr. "Nowoczesne teorie rasowe". *Przegląd Powszechny* 201 (1934), 19–33.
171. Sawicki, Franciszek, pr. *Rasa i światopogląd*. Warszawa: Wydawnictwo Studium Filozoficzno-Religijnego, 1939.
172. Sawicki, Franciszek, pr. "Wiara i filozofia współczesna". In: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu dziesięciolecia biskupstwa J.E. Księdza biskupa dr-a Stanisława W. Okoniewskiego biskupa chełmińskiego*. Pelplin: Seminarium Duchowne, 1936.
173. Sekreta, Mirosław. "Polityka szkolna Niemiec hitlerowskich". *Chowanna* (1935).
174. Sekreta, Mirosław. "Współczesna niemiecka filozofia i pedagogika kultury". *Kultura i Wychowanie* 3 (1935/1936), 236–253.
175. Skaliński, J. „Najnowsza «ewangelia» bolszewizmu”. *Przegląd Powszechny* 221 (1939), 289–310.
176. Sośnicki, Kazimierz. "Kierunek polityczny państwa a organizacja szkolnictwa". *Kwartalnik Pedagogiczny* 3–4 (1934), 201–220.
177. Stepa, Jan, pr. *Komunizm a światopogląd katolicki*. Poznań: NIAK, 1937.
178. Stepa, Jan, pr. *U źródeł niemieckiego totalizmu*. Poznań: Archidiecezjalny Instytut Akcji Katolickiej, 1938.
179. Stojanowski, Karol. "Eugenika". *Wychowanie Fizyczne* 1 (1927).
180. Stojanowski, Karol. "Mysł rasowa w Szwecji". *Mysł Narodowa* 20 (1932), 274–275.
181. Stojanowski, Karol. "Niemiecka rasa". *Mysł Narodowa* 36 (1935), 542–545.

182. Stojanowski, Karol. "Niemiecka rasa". *Założenia doktryny rasowej nordyckiej a niemieckiej*. Toruń: Drukarnia S. Buszczyńskiego, 1935.
183. Stojanowski, Karol. "Niemieckie prawo chłopskie". *Mysł Narodowa* 1 (1934), 2–5.
184. Stojanowski, Karol. *Polsko-niemieckie zagadnienia rasy*. Katowice: Księgarnia i Drukarnia Katolicka S.A., 1939.
185. Stojanowski, Karol. "Prężność nordyzmu". *Mysł Narodowa* 32 (1931), 11–12.
186. Stojanowski, Karol. *Przyczynki do zróżnicowania rasowego młodzieży polskiej*. Warszawa: Drukarnia "Lech", 1925.
187. Stojanowski, Karol. *Rasizm przeciw Słowiańszczyźnie*. Poznań: Głos, 1934.
188. Stojanowski, Karol. *Rasowe podstawy eugeniki*. Karczówka k. Kielc–Poznań: Drukarnia św. Józefa, 1927.
189. Stojanowski, Karol. *Rassenlehre gegen Slawentum*. Berlin: Dahlem Publikationsstelle, 1935.
190. Stojanowski, Karol. *Stan i zadania badań antropologicznych nad Wielkopolską*. Poznań: Druk św. Wojciecha, 1929.
191. Stojanowski, Karol. *Z badań nad antropologią Śląska. Skład rasowy katowickiej młodzieży poborowej*. Katowice: Wydawnictwo Instytutu Śląskiego – Polski Śląsk, 1937.
192. Stroński, S. "Załamania w Gdańsku". *Mysł Narodowa* 14 (1932), 177–178.
193. Studnicki, Władysław. *Wobec nadchodzącej drugiej wojny światowej*. Warszawa: by the Author, 1939.
194. Suchodolski, Bogdan. "O trzech krańcowych kierunkach wychowawczych". *Ruch Pedagogiczny* 4 (1947/1948).
195. Szczutowski, Stanisław. "Paneuropa i 'trzy B'". *Mysł Narodowa* 35 (1930), 541–543.
196. Szlagowski, Antoni, pr. "O położeniu Kościoła w Trzeciej Rzeszy". *Mysł Narodowa* 22 (1938), 339–341.
197. Szymański, Antoni, pr. "Bezskuteczność statolatryzmu i nacjonalizmu". *Prąd* 23 (1932), 203–210.
198. Szymański, Antoni, pr. *Bolszewizm*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1929.
199. Szymański, Antoni, pr. "Chaos niemiecki". *Prąd* 23 (1932), 182–185.
200. Śliwińska-Zarzecka, Maria. "VI-ty Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego". *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 6–7 (1934), 290–293.
201. Śniehota, Franciszek. "Zeitschrift für pädagogische Psychologie, experimentelle Pädagogik und jugendkundliche Forschung. 34 Jahrg. Nr. 1–6. Leipzig 1933". *Kwartalnik Pedagogiczny* 4 (1934), 345–351.
202. Śniehota, Franciszek. "Zeitschrift für pädagogische Psychologie und Jugendkunde. Leipzig, 34. Jahrg., 1933, Nr 7–12". *Kwartalnik Pedagogiczny* 2 (1934), 191–199.
203. Świerżowicz, Jan. "Tragedia religijna Niemiec". *Mysł Narodowa* 20 (1938), 306–308.
204. Święcicki, J.M. "Na marginesie problemu koedukacji". *Przegląd Powszechny* 206 (1935).
205. Świrski, Ignacy, pr. "Eugenika a moralność". *Ateneum Kapłańskie* 32 (1933), 433–434.
206. Tabaczyński, S. "Faktorie niemieckiego imperializmu". *Mysł Narodowa* 20 (1938), 305–306.
207. Taczanowski, Czesław. "Odwieczne oblicze dzisiejszej polityki niemieckiej". *Mysł Narodowa* 41 (1938), 51–52.
208. Tochowicz, Paweł, pr. "Niemiecki Rembrandt – J. Langbehn". *Ateneum Kapłańskie* 40 (1937), 478–482.
209. Tochowicz, Paweł, pr. "Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu (pp. I)". *Ateneum Kapłańskie* 39 (1937), 151–159; 250–263.
210. Tochowicz, Paweł, pr. "Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu (pp. II)". *Ateneum Kapłańskie* 40 (1937), 367–378.

211. Turowski, Konstanty. "Z życia młodzieży akademickiej". *Prąd* 22 (1932), 341–342.
212. Urban, Jan, pr. "Bolszewicy wobec religii w Rosji, na Węgrzech i w Bawarii. Stosunek państwa do Kościoła w przyszłej konstytucji niemieckiej". *Przegląd Powszechny* 141–142 (1919), 389–394.
213. Urban, Jan, pr. "Czy socjalizm można pogodzić z katolicyzmem". *Przegląd Powszechny* 169 (1926), 3–20; 164–172.
214. Urban, Jan, pr. "Nacjonalizm katolicki a nacjonalizm wszechpolski". *Przegląd Powszechny* 162 (1924), 193–205.
215. Urban, Jan, pr. "Nasz stosunek do socjalizmu". *Przegląd Powszechny* 174 (1927), 145–161; 314–340.
216. Urban, Jan, pr. "Socjalizm jako religia". *Przegląd Powszechny* 151–152 (1921), 5–23.
217. Wachowski, Marian. "Ernst Kriek, Nationalpolitische Erziehung, ed. 4, Leipzig, Armanen-Verlag, 1934, ppp. IV + 186". *Kwartalnik Pedagogiczny* 3–4 (1934), 302–306.
218. Walczyński, R. Franciszek. "Apoteoza rasy kosztem historii". *Przegląd Powszechny* 220 (1938), 3–14.
219. Walczyński, R. Franciszek. "Hitler w terminie (U źródeł dyktatury)". *Przegląd Powszechny* 223 (1939), 47–63.
220. Walczyński, R. Franciszek. "Mit XX wieku". *Przegląd Powszechny* 219 (1938), 202–211.
221. Wasilewski, Zygmunt. "Parę słów o nacjonalizmie polskim". *Mysł Narodowa* 43 (1938), 662–663.
222. Wasilewski, Zygmunt. "Stosunek do Żydów dziś i 50 lat temu". *Mysł Narodowa* 24 (1934), 361–362.
223. Wasiutyński, Wojciech. "Tragedia Niemiec". *Mysł Narodowa* 41 (1933), 607–608.
224. Werbel, Kazimierz, pr. "Die Pädagogik der nichtchristlichen Kulturvölker, Herausgegeben von Josef Schröteler und Mitarbeit von J.B. Aufhauser, H. Brunnengräber [u.andere], München 1934". *Kwartalnik Pedagogiczny* 2–3 (1935), 157–158.
225. Werbel, Kazimierz, pr. "Handbuch der Erziehungswissenschaft. Herausgegeben im Auftrag des Deutschen Instituts für wissenschaftliche Pädagogik – Münster i. W. von Fr. X. Egersdorfer, M. Ettlinger, G. Raederscheidt, J. Schröteler. München, Kösel u. Fr. Pustet". *Kwartalnik Pedagogiczny* 2–3 (1935), 155–157.
226. Weryński, Henryk, pr. "Bezdroża wychowania". *Ruch Katolicki* 6 (1936), 414–423.
227. Weryński, Henryk, pr. "Kościół katolicki wobec przemian fizjonomii Europy". *Ruch Katolicki* 4 (1934), 9–14.
228. Weryński, Henryk, pr. "Laicyzm w swym rozwoju historycznym". *Ruch Katolicki* (1931), 369–375.
229. Weryński, Henryk, pr. "Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego". *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 1934, 394.
230. Wicher, Władysław, pr., "Świadome macierzyństwo (eugenika, rasizm, aborcja)". *Ateneum Kapłańskie* 34 (1934), 479–489.
231. Wiśniewski, M. "Przyczyny antysemityzmu w Niemczech". *Mysł Narodowa* 18 (1933), 243–244; 19 (1933), 259–262; 20 (1933), 275–276.
232. Wojtyński, W. "Zjazdy oświatowe i kongresy pedagogiczne w okresie międzywojennym". *Przegląd Historyczno-Oświatowy* 2[6] (1959), 20–21.
233. Wolański, Edward. "Hitleryzm w niemieckiej prasie pedagogicznej". *Muzeum* 1 (1934), 46–50.
234. Wóycicki, Aleksander, pr. "Podstawy wychowania moralnego". In: *Sily moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie*. Kraków: Komitet Organizacyjny VI-go Międzynarodowego Kongresu Wychowania Moralnego, 1934, 284–298.

235. Wóycicki, Aleksander, pr. "Rola wychowania w naprawie niesprawiedliwości społecznej". In: *Katolicka myśl wychowawcza. Pamiętnik II Studium Katolickiego w Wilnie w dn. 28.VIII–1. IX.1936r.* Poznań: Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, 1937.
236. Wóycicki, Aleksander, pr. *Socjalizm a religia. Studium socjologiczne.* Poznań–Warszawa: Nakładem Księgarni św. Wojciecha, 1918.
237. X.F.G., *Socjalizm jego historia i zasady.* Warszawa: Nakładem Drukarni Ludowej.
238. Z.M. "Ernst Kriek. Wychowanie narodowo-polityczne, przeł. O. Wawrzkowicz. Wstęp napisał dr Antoni Ryniewicz. Bibl. Prz. Dz. Ped. T. 32 pod red. Dr. Zygmunta Ziemińskiego. Książnica – Atlas, Lwów–Warszawa, str. 269". *Kwartalnik Pedagogiczny* 1–2 (1937), 61–63.
239. Z.P.P., "Agitacja antypolska w geografii niemieckiej". *Myśl Narodowa* 19 (1930), 229–300; 20 (1930), 314–316.
240. Zajdlicz, A., pseud. (Andrzej Niesiołowski). "Kryzys kultury niemieckiej a Polska". *Przegląd Katolicki* 13 (1937), 203–204.
241. Zajdlicz, Aleksander, pseud. (Andrzej Niesiołowski). "Próba ogniowa protestantyzmu". *Przegląd Katolicki* 20 (1937), 324.
242. Zieliński, Stanisław. "Hitler (odczyt wygłoszony 12 czerwca w Sali Sokoła w Tarnopolu)". *Myśl Narodowa* 32 (1932), 464–466.
243. Ziemiński, Zenon. "Lexikon der Pädagogik der Gegenwart Her vom Deutschen Institut für wissenschaftliche Pädagogik, Münster in Wsetphalen. Redaktor: Dr. Josef Spieler, 2 tomy, Freiburg i/Br., Herder u. Co, 1930, str. XVI+szpp. 1344 i str. XVI+szpp. 1498". *Kwartalnik Pedagogiczny* 3–4 (1934), 293–294.

Janina Kostkiewicz¹ <http://orcid.org/0000-0003-2291-886X>

Jagiellonian University

THE POLISH CURRENT OF CRITICISM OF COMMUNISM (BOLSHEVISM) IN THE YEARS 1917–1939. BIBLIOGRAPHY OF SOURCES

World War I has weakened Russia involved in it. As a result of social protests at the turn of February and March 1917, the Social Democratic Provisional Government was formed. Tsar Nikolai II abdicated and Russia became a republic. The weak government of Aleksander Kerensky and chaos allowed a group of Bolsheviks, headed by Vladimir Lenin, to return from exile (on a sealed train²) to enact a coup on 7 November 1917 (called the October Revolution) and seize power. The new government of the Council of People's Commissioners began with a brutal, physical liquidation of opponents, executions affected masses of random people. A civil war broke out, in which the forces of the white and red army clashed. The unprecedented terror against civilians was reinforced by propaganda actions and isolation from the world. The laws and decrees promulgated by the Bolsheviks seemingly only guaranteed the working class, endowed with the role of proletariat, freedom of speech, press and assembly. In fact a new social hierarchy was created in which the privileged group was the communists, then the non-party workers and the poor. Other social groups were considered class enemies and destined for brutal re-education or extermination (clergy, landowners, aristocracy). Bloody terror and the unimaginable number of victims of the new experiment would continue to exist before the eyes of the world until Stalin's death in 1953, with the highly ambivalent behaviour of the West.

¹ Prof. dr hab. Janina Kostkiewicz, head of the Department of High School Pedagogy and the Polish Pedagogical Thought in Institute of Pedagogy at the Faculty of Philosophy of the Jagiellonian University; editor-in-chief of this journal: Institute of Pedagogy UJ, ul. Batorego 12, 31-135 Kraków; e-mail: janina.kostkiewicz@uj.edu.pl.

² Romuald Moskała SJ, "Nasz sąsiad wschodni (Szkic o bolszewizmie)", *Przegląd Powszechny* 145–146 (1920), 376–388; 147–148 (1920), 33–47.

The Polish criticism of Bolshevism from the interwar period³ is consistent with the analyses of political scientists and philosophers almost a century later. In the most general terms, the criticism of Bolshevism at the time spoke of the loss of European cultural unity – including philosophical, social and political – and a threat to the Latin civilisation. Bolshevism identified with communism was considered to be an idea that has its own history in evolution and its philosophy is Marxism. The actions of the Bolsheviks were unequivocally interpreted as an intention to create communism on a global scale⁴. [...].

It was stressed that a comprehensive critique of Bolshevism (communism) cannot be closed, as it lacks a final vision of culture. Even if dialectical materialism were to be taken as a “mechanism of history” and an indication of cultural change, it lacks a vision of desired culture (or it is infantile) – there is no description of paradise to be achieved. The West, meanwhile, practiced Marxism... theoretically, and practiced it in the East⁵.

Polish humanists of the interwar period considered the good knowledge of Bolshevism a point of honour and an expression of their identity. Thus, all sources have been explored – from the texts of Marx, Engels, Lenin, through philosophical-political analyses of other theoreticians and practitioners⁶, to the personal experiences of eyewitnesses. In Poland, the most comprehensive approaches to the apocalyptic phenomenon of Bolshevism have been created and a new discipline of research – Sovietology – has been initiated. The knowledge of Bolshevism was brought to perfection and considered to be the best in the world.

³ Although criticism of Bolshevism focused on its version implemented in Russia, the global expansion of Bolshevism through the activities of the Communist International was realised. Its element was a slanderous campaign against Poland – the alleged fascist governments of the Second Republic of Poland were being spread in the form of imaginary information – and the idea of communism was being spread around the world. And so, among other things, in the USA there was the *Manifesto* of the communist party existing there.

⁴ Ignacy Czuma, “Bolszewicka dialektyka moralności”, *Prąd* 18 (1930), 294–308; Edward Kosiłowicz, “Ideowe źródła współczesnego bezbożnictwa”, *Przegląd Powszechny* 215 (1937), 111–125; Józef Pastuszka, “Prądy materialistyczne w filozofii współczesnej”, *Ateneum Kapłańskie* 32 (1933), 13–38; Jan Urban, “Ideologia bolszewizmu”, *Przegląd Powszechny* 194 (1932), 129–143; Antoni Szymański, “Bolszewizm jako prąd kulturalny i cywilizacyjny”, *Prąd* 32 (1937), 207–242; Stefan Wyszynski, “Społeczeństwo i prasa a wychowanie młodzieży”, *Ateneum Kapłańskie* 32 (1933), 175–188.

⁵ This is a quote from: Janina Kostkiewicz, “Child and Family as Proletarians of the Educational Ideology of Bolshevik Marxism in the Critical Reflection of Polish Humanists from 1917–1939”, *Polska Myśl Pedagogiczna* 6 (2020); eadem, “Polski nurt krytyki totalitaryzmów”, 167–176. In: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, eds. Zbigniew Kwieciński, Bogusław Śliwerski (Warszawa: PWN, 2019).

⁶ In the interwar period, more than 50 magazines published in Soviet Russia had the right to distribute in Poland, including: *Izvestya*, *Pravda*, *Vechernyaya Moskva*, *Kino-Gazeta*, *Literaturnaya-Gazeta*, *Sovetskoye Iskusstvo* and *Istoriik-Marxist*.

Bibliography: The Polish Current of Criticism of Communism (Bolshevism) in the Years 1917–1939

1. “Dążenia komunistyczne w Polsce (Z ‘Biuletynu Informacyjnego POK)’”. *Prąd* 34 (1937), 39–59.
2. “J. Em. X. Kard. Hlond o Niemczech, Polsce i Europie”. *Prąd* 22 (1932), 284–288.
3. “Legion Młodych i wpływy bolszewickie”. *Prąd* 28 (1935), 49–52.
4. “Metoda czy wypadek”. *Prąd* 23 (1932), 97.
5. “Podjazdowe walki z religią w szkole”. *Prąd* 23–24 (1933), 267–272.
6. “Propaganda komunizmu wśród młodego pokolenia”. *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 9 (1927), 385–397.
7. “Z życia w Z.S.R.R”. *Prąd* 30 (1936), 38–45.
8. Adamski, Stanisław, bpp. *Podstawy pracy Stowarzyszeń Akcji Katolickiej*. Poznań: Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, 1937.
9. Bauer, Otto. *Bolszewizm a socjalna demokracja*. Lwów: Ludowe Spółdzielcze Towarzystwo Wydawnicze, 1920.
10. Biskupski, Stefan. “W obronie katolickiego małżeństwa”. *Ateneum Kapłańskie* 23 (1929), 63–65.
11. Bogdan⁷. *Prawda o komunizmie*. Kraków 1920.
12. *Bolszewizm*, joint publication. Lublin: Towarzystwo Wiedzy Chrześcijańskiej – Drukarnia Narodowa, 1938.
13. *Bolszewizm a sprawa polska*. Warszawa: Sztab Generalny, Pt. 865/VI – Druk. W. Krawczyński i in., 1919.
14. *Bolszewizm i socjalizm*. Warszawa: Wydawnictwo “Ligii Pracy”, 1922.
15. Borkowska, Alina. “Nędza i ucisk dzieci pod rządem bolszewickim”. *Prąd* 17 (1929), 245–253.
16. Bruckus, Borys. “Kolektywizacja rolnictwa włościańskiego w Rosji Sowieckiej”. *Przegląd Powszechny* 199 (1933), 36–56.
17. Brzozowski, Stanisław. *Kultura i życie. Zagadnienia sztuki i twórczości w walce o światopogląd*. Lwów: Nakładem Drukarni Polskiej B. Połonieckiego, 1907.
18. Bystroń, Jan Stanisław. *Komunizm*. Lwów: Książnica – Atlas, 1939.
19. Całka, Leon. “Książka o kolektywizmie”. *Prąd* 26 (1934), 39–52.
20. Chmaj, Ludwik. “Pius XI, wychowawca ludzkości”. *Przegląd Powszechny* 222 (1939), 3–19.
21. Chojnacki, Piotr, pr. “Materializm dziejowy jako filozofia naukowego komunizmu”. *Ruch Katolicki* 12 (1937), 543–553.
22. Ciemniowski, Jan, pr. “Nauka szkolna w zastosowaniu do psychiki i kultury polskiej”. *Polonia Sacra* 3 (1919).
23. Czapiński, Kazimierz. *Bankructwo bolszewizmu*. Warszawa: Nakładem Księgarni Robotniczej, 1921.
24. Czuj, Jan, pr. “Z podróży na Wschód”. *Prąd* 22 (1932).
25. Czuma, Ignacy. “Bezskuteczność socjalizmu i bolszewizmu”. In: *Postawa katolicka wobec kryzysu*. Lublin: Związek Polskiej Inteligencji Katolickiej, 1933, 98–111.
26. Czuma, Ignacy. “Bezskuteczność socjalizmu i bolszewizmu”. *Prąd* 23 (1932), 214–227.
27. Czuma, Ignacy. “Bolszewicka dialektyka moralności”. *Prąd* 18 (1930), 294–308.

⁷ No surname, no name or only the author’s initials means that the publication has been signed in this way and it is impossible to identify the author’s full details.

28. Czuma, Ignacy. *Filozoficzne punkty styczne zachodu i bolszewizmu*. Lublin: Koła Badań Naukowych nad Kościołami Wschodnimi XX wieku Teologów KUL – Drukarnia Narodowa, 1930.
29. Czuma, Ignacy. “Państwo sowieckie”. In: *Absolutyzm ustrojowy. Wybór pism*, ed. Maciej Marzsał. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej – „Księgarnia Akademicka”, 2003, 360–378.
30. Czuma, Ignacy. “Państwo sowieckie”. *Prąd* 35 (1938), 63–88.
31. Czuma, Ignacy. “Prymitywizm gospodarczy rewolucji sowieckiej”. *Prąd* 17 (1929), 3–25.
32. EFPE. “Dookoła nawrócenia Rosji”. *Przegląd Powszechny* 158 (1923), 5–11.
33. E.G. “Katolicyzm a faszyzm”. *Ateneum Kapłańskie* 33 (1934), 174–177.
34. Gałęzowska, Irena. “Filozoficzne źródła kolektywizmu”. *Przegląd Powszechny* 175 (1927), 45–72.
35. Gałęzowska, Irena. “Mit o jednostce zbiorowej”. *Przegląd Powszechny* 168 (1925), 283–291.
36. Glass, Henryk. “Istota współczesnego bolszewizmu”. *Myśl Narodowa* 10 (1933), 118–119.
37. Glass, Henryk. *Ofensywa Komunistów i drogi przeciwdziałania*. Katowice: Księgarnia i Drukarnia Katolicka, 1938.
38. Glass, Henryk. “Przygotowanie rewolucji proletariackiej”. *Myśl Narodowa* 25 (1933), 357–359.
39. Glass, Henryk. *Wpływ Kominternu wśród nauczycieli. Materiały oświetlające cele i taktykę komunistów w Związku Nauczycielstwa Polskiego*, ed. 2. Warszawa: Centralne Biuro Porozumienia Antykomunistycznego, 1938.
40. Górski, Karol. “Personalizm a kolektywizm”. *Kultura i Wychowanie* 4 (1937).
41. Górski, Karol. “Sprawiedliwość i miłość w życiu społecznym”. *Prąd* 17 (1929), 187–196.
42. Hessen, Sergiusz. “Pedagogowie komunistyczni współczesnej Rosji”. *Chowanna* (Instytut Pedagogiczny w Katowicach) (1934), 49–61, 97–112.
43. Hessen, Sergiusz, Hans, Mikołaj. *Pedagogika i szkolnictwo w Rosji sowieckiej. Rozwój szkolnictwa sowieckiego i zmiany komunistycznej polityki oświatowej od rewolucji październikowej do końca planu pięcioletniego (1917–1932)*, transl. dr Adam Zieleńczyk. Lwów–Warszawa: Książnica – Atlas, 1938.
44. Hortyński, Feliks. “Proletaryzacja nauki w Rosji”. *Przegląd Powszechny* 151–152 (1921), 336–343.
45. J.K. “Współczesne prądy w wychowaniu”. *Kwartalnik Pedagogiczny* 1–2 (1938), 35–48.
46. J.N. “Komunizm i nacjonalizm w Rosji Sowieckiej”. *Myśl Narodowa* 20 (1933), 283–284.
47. J.W. “Z wędrowki po Rosji Proletariackiej”. *Myśl Narodowa* 29 (1933), 424–425.
48. Jasiński, Walery, pr. *Światłocienie współczesnej pedagogiki*. Poznań: Naczelny Instytut Akcji Katolickiej – Biblioteczka Akcji Katolickiej nr 43, 1937.
49. Jastrzębska, Jadwiga. “O równowagę kultury moralnej i materialnej”. *Kwartalnik Pedagogiczny* 1 (1937), 75–79.
50. Jehlička, Franciszek. “Etyka niezależna i jej propaganda w Polsce”. *Przegląd Powszechny* 166 (1925), 11–26, 155–165.
51. Jotgen (Jan Gołębiowski). *Państwo robotników i chłopów*. Toruń: Inrót, 1938.
52. Kamiński, S. “Katolicy wobec akcji Kominternu na Kresach wschodnich”. *Ateneum Kapłańskie*, 487–491.
53. Karasiewicz, Władysław, pr. “Komunizm, a młodzież nasza”. *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 1 (1932).
54. Kliszewicz, Adolf. “Totalizm współczesny i jego podłoże”. *Ateneum Kapłańskie* 44 (1939), 13–30.
55. Koneczny, Feliks. “Państwo a metody życia zbiorowego”. *Myśl Narodowa* 39 (1930), 605–607.
56. Koneczny, Feliks. “Polska między Wschodem a Zachodem”. In: *VI Tydzień Społeczny Stowarzyszenia Młodzieży Akademickiej “Odrodzenie”*. Lublin: Uniwersytet Lubelski, 1928, 63–100.

57. Koneczny, Feliks. "Rozmnożenie bolszewizmu". *Mysł Narodowa* 32 (1930), 496–498.
58. Koniński, Karol Ludwik. "Kilka truizmów w sprawie żydowskiej". *Gazeta Literacka* 10 (1933).
59. Kordacz, Franciszek, J.E.X. abpp. "Liberalizm, kapitalizm i socjalizm w świetle nauki katolickiej". *Prąd* 18–2018 (1931), 322–329.
60. Korybut-Woroniecki, Henryk J. "Bezbożnictwo sowieckie". *Przegląd Powszechny* 217 (1938), 186–198.
61. Korybut-Woroniecki, Henryk J. "Dwudziestolecie Rosji Sowieckiej". *Przegląd Powszechny* 216 (1937), 37–52.
62. Korybut-Woroniecki, Henryk J. "Rezultaty dwudziestu lat panowania komunizmu w Rosji". *Przegląd Powszechny* 216 (1937), 196–204.
63. Korybut-Woroniecki, Henryk J. "Zasady komunizmu a rzeczywistość". *Przegląd Powszechny* 216 (1937), 328–344.
64. Kosibowicz, Edward, pr. "Ideowe źródła współczesnego bezbożnictwa". *Przegląd Powszechny* 215 (1937), 111–125.
65. Kosibowicz, Edward, pr. "Wspólny front przeciw komunistyczny". *Przegląd Powszechny* 212 (1936), 3–13.
66. Kossak-Szczucka, Zofia. *Pożoga: wspomnienia z Wołynia 1917–1919*, ed. 2. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1923.
67. Kossak-Szczucka, Zofia. *The Blaze. Reminiscences of Volhynia 1917–1919*. London: Allen and Unwin, 1927.
68. Kościelecki, Władysław. "Pius XI wobec prądów religijnych w III Rzeszy". *Ateneum Kapłańskie* 40 (1937).
69. Krzysiński, doc. pr. *Kultura nowoczesna i jej tragizm*, Kraków 1933.
70. Krzyżanowski, Adam. *Bolszewizm*. Kraków: Nakładem Księgarni S.A. Krzyżanowskiego, 1920.
71. Ks. S.W. "Pius XI o walce z komunizmem". *Ateneum Kapłańskie* 39 (1937), 466–472.
72. Kucharzewski, Jan. *Od białego caratu do czerwonego*, t. I – 1923, t. 2 – 1925, t. III – 1928, t. IV – 1931, t. V – 1931, t. VI – 1933. Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. J. Mianowskiego.
73. Kuchta, Jan. *Nowe kierunki i dążenia we współczesnej katolickiej pedagogice*. Lwów: Księgarnia R. Schweitzera, 1939.
74. Kwiatkowski, Antoni (pseud. Antoni Starodworski). *Dzieje cerkwi prawosławnej w Z.S.R.R. (czy ze zniszczeniem cerkwi zniszczona została potrzeba religii w narodzie)*. Warszawa: Instytut Naukowego Badania Komunizmu, 1934.
75. Kwiatkowski, Antoni (pseud. Antoni Starodworski). *Istota i cechy bolszewizmu współczesnego w Rosji sowieckiej. Studium socjologiczne na podstawie źródeł i spostrzeżeń własnych. Sowiecka reforma rolna, vol. 1*. Warszawa: Gebethner i Wolf, 1927.
76. Kwiatkowski, Antoni (pseud. Antoni Starodworski). *Istota i cechy bolszewizmu współczesnego w Rosji sowieckiej. Istota i cechy komunistycznej polityki ekonomicznej na tle paragrafu 13-go programu rosyjskiej Partii Komunistycznej, vol. 2*. Warszawa: Gebethner i Wolf, 1927.
77. Kwiatkowski, Antoni. *Katolicyzm a komunizm*. Warszawa, 1936.
78. Kwiatkowski, Antoni (pseud. Antoni Starodworski). *Losy obywateli – rolników w Bolszewji*. Warszawa: Druk. "Lech", 1927.
79. Kwiatkowski, Antoni (pseud. Antoni Starodworski). *Małżeństwo 'cywilne' w Bolszewizmie i jego skutki*. Warszawa: Druk. "Lech", 1927.
80. Kwiatkowski, Antoni (pseud. Antoni Starodworski). *Sowiety nad Cisą*. Warszawa: "Kolumna", 1936.
81. Kwiatkowski, Antoni (pseud. Antoni Starodworski). *Zamach bolszewicki na samorząd polski*. Warszawa: Wydawnictwo Ligii Antybolszewickiej, 1931.

82. Kwiatkowski, Franciszek, pr. "Komunizm a religia". In: *Raj komunistyczny. Przemowy na wiecu przeciwkomunistycznym*. Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, seria "Komunizm bez maski" no. 1, 1937.
83. Kwiatkowski, Franciszek, pr. *Oświata i życie rodzinne w Sowietach*. Warszawa: Nakładem "Głosu Pracy Polskiej" – Druk. "Lech", 1927.
84. Kwiatkowski, Franciszek, pr. *Teozofia i antropozofia czyli nauka tajemna o Bogu i człowieku*. Poznań: Nakładem Ligi Katolickiej, 1925.
85. Kwiatkowski, Franciszek, pr. *Źródło dzisiejszego bezbożnictwa*. Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, seria "Komunizm bez maski" no. 2, 1937.
86. Lutosławski, Wincenty. *Bolszewizm i Polska*. Wilno: Wydawnictwo Komitetu im. Braci Józefa i Marjana Lutosławskich, 1920.
87. Ławicz, Z., pseud. (Adam Powojski). *Polacy w piekle bolszewickiem*. Warszawa: Drukarnia W. Rybicki i s-ka, 1920.
88. M. "Sergiusz Hessen i Mikołaj Hans, Pedagogika i szkolnictwo w Rosji sowieckiej (1917–1932)". Przełożył Adam Zielenńczyk. Biblioteka Przekładów Dzieł Pedagogicznych pod redakcją dr. Zygmunta Ziemińskiego. Nr. 24. Lwów–Warszawa, Książnica – Atlas, Str. 308". *Kwartalnik Pedagogiczny* 1 (1935), 56–59.
89. Manteuffel, Marian. "Głębsze przyczyny tzw. 'kryzysu światowego' (Odczyt wygłoszony dn. 23 kwietnia 1932 roku w Stowarzyszeniu Młodzieży Akademickiej 'Odrodzenie' w Warszawie)". *Prąd* 23 (1932), 3–20.
90. Martini, W. "Prawda o pracy przymusowej w Rosji Sowieckiej". *Mysł Narodowa* 27 (1933), 397.
91. Michalski, Konstanty, pr. "Dzień ognia". In: Konstanty Michalski. *Nieznanemu Bogu*. Kraków: Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, 1936.
92. Michalski, Konstanty, pr. "Fermenty religijne w Trzeciej Rzeszy". *Przegląd Powszechny* 201 (1934), 347–367.
93. Michalski, Konstanty, pr. *Gasnące blaski*. Kraków. Biblioteczka „Czasu” no. 8, 1934.
94. Michalski, Konstanty, pr. "Nieznanemu Bogu". In: Konstanty Michalski. *Nieznanemu Bogu*. Kraków. Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, 1936.
95. Michalski, Konstanty, pr. *Nieznanemu Bogu*. Kraków: Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, 1936.
96. Michalski, Konstanty, pr. "Resurrectio et Vita". In: Konstanty Michalski. *Nieznanemu Bogu*. Kraków: Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, 1936.
97. Michalski, Konstanty, pr. "Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów". In: *Księga Pamiątkowa Międzynarodowego Kongresu Filozofii Tomistycznej w Poznaniu 1934 rok*. Gniezno: „Studia Gnesnensia”, vol. XII, 1935, 1–29.
98. Michalski, Konstanty, pr. "Trzy mity". In: Konstanty Michalski. *Nieznanemu Bogu*. Kraków: Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, 1936, 18–39.
99. Michalski, Konstanty. "Zagadnienia współczesnej filozofii dziejów". *Przegląd Współczesny* 115 (1931).
100. Miecewicz, Stanisław. "Plan pięciolecia w Związku Sowietów". *Przegląd Powszechny* 193 (1932), 296–318.
101. Mikes, Jan, hr. bpp. "Komunizm i nacjonalizm w świetle chrześcijańskiego światopoglądu". *Ruch Katolicki* V (1935), 100–110.
102. Moskała, Romuald SJ. "Nasz sąsiad wschodni (Szkie o bolszewizmie)". *Przegląd Powszechny* 145–146 (1920), 376–388; 147–148 (1920), 33–47.
103. Mysłakowski, Zygmunt. *Totalizm czy kultura*. Kraków: Spółdzielnia Wydawnicza "Czytelnik", 1938.

104. Niemancewicz, Adam. *Bolszewizm a wychowanie*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1929.
105. Niesiołowski, Andrzej. "Czy totalizm jest koniecznością historyczną?". *Przegląd Powszechny* 215 (1937), 82–95.
106. Niesiołowski, Andrzej. "Hiszpańskie medytacje". *Przegląd Katolicki* 35 (1936), 599–601.
107. Niesiołowski, Andrzej. "Ideologizacja kultury". *Kultura i Wychowanie* 1 (1937).
108. Niesiołowski, Andrzej. *Katolicyzm a totalizm*. Poznań: NIAK, 1938.
109. Niesiołowski, Andrzej. *Nowoczesny kryzys rodziny i jego przyczyny*. Poznań: NIAK, 23.
110. Niesiołowski, Andrzej. *O ideologiach polityczno-społecznych*. Poznań: Drukarnia św. Wojciecha, 1935.
111. Niesiołowski, Andrzej. "Personalizm a kolektywizm". *Kultura i Wychowanie* 1 (1937), 16–34.
112. Niesiołowski, Andrzej. "Perspektywy totalizmu". *Przegląd Powszechny* 215 (1937), 204–214.
113. Niesiołowski, Andrzej. "Zagadnienie 'pacyfizmu' słowiańskiego". *Przegląd Powszechny* 210 (1936).
114. Niesiołowski, Andrzej. "Zmierzch materializmu". *Przegląd Powszechny*, kwiecień, 1938.
115. Około-Kułak, Antoni, pr. "Bolszewicki kodeks karny". *Przegląd Powszechny* 157 (1923), 117–124.
116. Około-Kułak, Antoni, pr. "Bolszewizm a religia". *Przegląd Powszechny* 155–156 (1922), 193–202.
117. Olechnowicz, Franciszek. *Prawda o Sowietach. Wrażenia z 7-letniego pobytu w więzieniach sowieckich r. 1927–1933*. Warszawa: Nakł. Autora, 1937.
118. PP. "Akcja komunizmu wśród młodzieży francuskiej". *Przegląd Powszechny* 169 (1926), 338–352, 376–378.
119. Parandowski, Jan. *Bolszewicy i bolszewizm w Rosji*. Lwów: H. Altenberg – Drukarnia L. Dankiewiczza (Stanisławów), 1920.
120. Pastuszka, Józef, pr. *Filozofia współczesna*, t. 1. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1934.
121. Pastuszka, Józef, pr. "Prądy materialistyczne w filozofii współczesnej". *Ateneum Kapłańskie* 32 (1933), 13–38.
122. Pawlak, Bernard. *Czerwone niebezpieczeństwo. Prawda o komunizmie*. Poznań: NIAK, 1937.
123. Peptowska, B. "Międzynarodowy kongres antybolszewicki". *Prąd* 19 (1930), 264–268.
124. Piskorz, Julian. "Materializm praktyczny człowieka dzisiejszego". *Ateneum Kapłańskie* 31 (1933), 216–243.
125. Piwowarczyk, Jan, pr. *Socjalizm i chrześcijaństwo*. Kraków: Drukarnia Głos Narodu, 1934.
126. Piwowarczyk, Jan, pr. "Z fermentów w socjalizmie". *Prąd* 1 (1926), 79.
127. Podoleński, Stanisław, pr. "Akcja komunizm wśród młodzieży francuskiej". *Przegląd Powszechny* 169 (1926), 375–330.
128. Podoleński, Stanisław, pr. "Dziecko proletariatu". *Przegląd Powszechny* 170 (1926), 338–352.
129. Podoleński, Stanisław, pr. "Etyka katolicka a eugenika i medycyna". *Przegląd Powszechny* 214 (1937), 195–208.
130. Podoleński, Stanisław, pr. "Herman Muckermann: Gestaltung der Lebenslage. XVI Aufl.". *Przegląd Powszechny* 203 (1934).
131. Podoleński, Stanisław, pr. "Jak socjalizm wychowuje lud?". *Przegląd Powszechny* 149–150 (1921), 93–109.
132. Podoleński, Stanisław, pr. "O poszanowanie kobiety". *Przegląd Powszechny* 181 (1929), 333–348.
133. Podoleński, Stanisław, pr. "Papież dla głodnych dzieci". *Przegląd Powszechny* 151–152 (1921), 90–93.
134. Podoleński, Stanisław, pr. "Projekt polskiej ustawy eugenicznej". *Przegląd Powszechny* 204 (1934), 387–393.

135. Podoleński, Stanisław, pr. *Rodzina w Sowietach*. Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy – Księża Jezuici, seria “Komunizm bez maski” no. 3.
136. Podoleński, Stanisław, pr. “Socjalizm a rodzina”. *Ruch Katolicki* 5 (1935), 467–475.
137. Podoleński, Stanisław, pr. “Socjalizm w trosce o kobiety”. *Przegląd Powszechny* 179 (1928), 233–251.
138. Podoleński, Stanisław, pr. “Szkolnictwo i wychowanie w Rosji bolszewickiej”. *Przegląd Powszechny* 165 (1925), 121–128.
139. Podoleński, Stanisław, pr. “U kolebki marksizmu”. *Przegląd Powszechny* 182 (1929), 113–117.
140. Podoleński, Stanisław, pr. “W sprawie polskiej YMCA”. *Przegląd Powszechny* 162 (1924), 97–116.
141. Podoleński, Stanisław, pr. “Walka z komunizmem”. *Przegląd Powszechny* 178 (1928), 394–396.
142. Podoleński, Stanisław, pr. “Wychowawczo-oświatowa akcja socjalizmu w Polsce”. *Przegląd Powszechny* 177 (1928), 257–272; 178 (1928), 282–305.
143. *Prawda o Komunizmie. Biuletyn Informacyjny*, ed. Henryk Glass. [Subsequent issues discussed: the activities of the Communist Internationale, communism of Soviet Russia, anti-Bolshevik actions, a review of world of anti-communist literature]. Warszawa.
144. *Raj komunistyczny. Przemowy na wiecu przeciwkomunistycznym*. Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1937.
145. Rostworowski, Jan, pr. “Jan Kucharzewski: Od białego do czerwonego caratu, t. I, wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, Warszawa 1923, str. 432”. *Przegląd Powszechny* 160 (1923), 259–261.
146. Rostworowski, Jan, pr. “Świat pod grozą postępów bolszewizmu. – Tragedia Hiszpanii. – Na froncie religijnym polskim”. *Przegląd Powszechny* 210 (1936).
147. Roszkowski, Antoni. *Katolicyzm społeczny. Zarys rozwoju poglądów społeczno-katolickich*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1932.
148. Roszkowski, Antoni. “Rola Kościoła w rozwiązaniu kwestii społecznej w oświetlaniu encykliki ‘Rerum Novarum’”. *Ateneum Kapłańskie* 28 (1931), 429–447.
149. Roszkowski, Antoni. “Światowa organizacja robotników Chrześcijańskich M. K. Ch. Z. Z.”. *Ateneum Kapłańskie* 23 (1929), 86–94.
150. Skaliński, J. “O należytej postawie wobec komunizmu”. *Przegląd Powszechny* 215 (1937), 96–110.
151. Skaliński, J. “Socjaliści a komuniści”. *Przegląd Powszechny* 217 (1938), 361–374.
152. Skaliński, J. “Wobec nowej taktyki komunizmu”. *Przegląd Powszechny* 213 (1937), 137–153.
153. Sołoniewicz, Iwan. *Rosja w obozie koncentracyjnym*, vol. 1–2, transl. Stanisław Dębicki. Lwów: Sekretariat Porozumiewawczy Polskich Organizacji Społecznych, 1938.
154. Srokowski, Konstanty, *Elita bolszewicka. Studium socjologiczne*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1927.
155. St. PP. “U kolebki Marksyzmu”. *Przegląd Powszechny* 182 (1929), 113–117.
156. Stein, Ignacy. “Rodzina jako społeczność wychowująca, jej prawa i obowiązki”. *Ruch Katolicki* 1 (1931), 318–322.
157. Stepa, Jan, pr. *Komunizm a światopogląd katolicki*. Poznań: Nakładem Komitetu Międzynarodowego Kongresu Chrystusa-Króla, 1937.
158. Stepa, Jan, pr. *Kościół a współczesny kryzys wolności*. Lwów: Instytut Wyższej Kultury Religijnej, 1939.
159. Stepa, Jan, pr. “Wpływ nauki Kościoła na kształtowanie się myśli społecznej”. In: *Katolicka myśl społeczna. Pamiętnik III Studium Katolickiego w Warszawie 5–10. IX’37*. Poznań: NIAK, 1938.
160. Stopniak, Piotr. “Cerkiew rosyjska wobec bolszewizmu”. In: *Bolszewizm*. Lublin: Towarzystwo Wiedzy Chrześcijańskiej, 1938.

161. Stopniak, Piotr. "Cerkiew rosyjska wobec bolszewizmu". *Prąd* 35 (1938), 3–32.
162. Studnicki, Władysław. *Wobec nadchodzącej drugiej wojny światowej*. Warszawa: Nakładem Autora, 1939.
163. Suchodolska, Felicja. "Propaganda ateistyczna komunizmu". *Ruch Katolicki* (1933), 433–438.
164. Suchodolska, Felicja. "Propaganda komunistyczna za pomocą teatru robotniczego". *Ruch Katolicki* (1933), 281–283.
165. Symonolewicz, Konstanty. "Literatura piękna w Rosji Sowieckiej". *Przegląd Powszechny* 197 (1933), 164–178.
166. Szymański, Antoni, pr. "Bezskuteczność statolatryzmu i nacjonalizmu". *Prąd* 23 (1932), 203–210.
167. Szymański, Antoni, pr. *Bolszewizm*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1929.
168. Szymański, Antoni, pr. "Bolszewizm jako prąd kulturalny i cywilizacyjny". *Prąd* 32 (1937), 207–242.
169. Szymański, Antoni, pr. "Etatyzm a wolność gospodarcza". *Prąd* 17 (1929), 247–258.
170. Szymański, Antoni, pr. *Polityka społeczna*. Lublin: Nakładem Uniwersytetu Lubelskiego, 1925.
171. Szymański, Antoni, pr. *Spisek niemiecko-bolszewicki. Dokumenty, dotyczące związku bolszewików z niemieckim naczelnym dowództwem, wielkim przemysłem i finansami oraz reprodukcja fotograficzna dokumentów*. Warszawa: Committee of Public Information, 1919.
172. Szymański, Antoni, pr. "Wpływy rewolucji bolszewickiej". *Prąd* 11–12 (1926), 421–444.
173. Szymański, Antoni, pr. "Wskazania socjalne". *Prąd* 18 (1930), 363–376.
174. Szymański, Antoni, pr. *Wyzwolenie proletariatu*. Poznań: NIAK, 1937.
175. Szymański, Antoni. *Zagadnienie społeczne*, ed. 3. Lublin: Towarzystwo Wiedzy Chrześcijańskiej – Uniwersytet, 1939.
176. Środki walki z bolszewizmem. Bydgoszcz, Wydawnictwo "Antikon", 1920.
177. Tochowicz, Paweł, pr. "Filozofia i pedagogika socjologizmu". *Ateneum Kapłańskie* 35 (1935), 441–454; 36 (1935), 28–45.
178. Tochowicz, Paweł, pr. "Pedagogika radykalno-społeczna". *Ateneum Kapłańskie* 36 (1935), 238–255; 37 (1936), 258–270.
179. Trojanowski, S. "Komunizm a wolność". In: *Raj komunistyczny. Przemowy na wiecu przeciwkomunistycznym*. Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1937.
180. Turowski, Konstanty. "Komunizm a dobrobyt". In: *Raj komunistyczny. Przemowy na wiecu przeciwkomunistycznym*. Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1937.
181. Turowski, Konstanty. "Nowa strategia polskiego socjalizmu". *Prąd* 37 (1939), 315–332.
182. Urban, Jan, pr. "Bolszewicy wobec religii w Rosji, na Węgrzech i w Bawarii. Stosunek państwa do Kościoła w przyszłej konstytucji niemieckiej". *Przegląd Powszechny* 141–142 (1919), 389–395.
183. Urban, Jan, pr. "Bolszewizm w zagadnieniu o początkach chrześcijaństwa". *Przegląd Powszechny* 141–142 (1919), 1–19.
184. Urban, Jan, pr. "Czy można socjalizm pogodzić z katolicyzmem?". *Przegląd Powszechny* 169 (1926), 3–20, 164–182.
185. Urban, Jan, pr. "Ideologia bolszewizmu". *Przegląd Powszechny* 194 (1932), 129–143.
186. Urban, Jan, pr. "Katolicyzm a kultura". *Przegląd Powszechny* 205 (1935), 46–68.
187. Urban, Jan, pr. "Konstanty Srokowski, Elita bolszewicka. Studium socjologiczne". *Przegląd Powszechny* 175 (1927), 174–176.
188. Urban, Jan, pr. "Nasz stosunek do socjalizmu". *Przegląd Powszechny* 174 (1927), 145–161, 314–340.
189. Urban, Jan, pr. "Pius XI a Rosja dysydencka". *Przegląd Powszechny* 183 (1929), 257–266.

190. Urban, Jan, pr. "Przenikanie bezbożnictwa do umysłowości polskiej". *Przegląd Powszechny* 210 (1936), 12–28.
191. Urban, Jan, pr. "Prześladowanie religii w Rosji". *Przegląd Powszechny* 185 (1930), 129–141.
192. Urban, Jan, pr. "Socjalizm jako religia". *Przegląd Powszechny* 151–152 (1921), 5–23.
193. Urban, Jan, pr. "W obliczu wojującego ateizmu". *Przegląd Powszechny* 188 (1930), 257–273.
194. W.J. "Z wędrowki po Rosji proletariackiej". *Mysł Narodowa* 29 (1933).
195. Walczyński, Franciszek. "Mit XX wieku". *Przegląd Powszechny* 219 (1938), 202–211.
196. Wasilewski, Jan. *Książka o głodzie*. Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1922.
197. Wasilewski, Jan. "Prawosławie wobec Bolszewizmu". *Przegląd Powszechny* 160 (1923), 213–221.
198. Wasilewski, Jan. *W szponach antychrysta: wspomnienia księdza z Rosji bolszewickiej*. Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1924.
199. Weryński, Henryk, pr. "Bezdroża wychowania". *Ruch Katolicki* 6 (1936), 414–423.
200. Weryński, Henryk, pr. "Kościół katolicki wobec przemian fizjonomii Europy". *Ruch Katolicki* 4 (1934), 9–14.
201. Weryński, Henryk, pr. "Laicyzm w swym rozwoju historycznym". *Ruch Katolicki* 1 (1931), 369–375.
202. Wóycicki, Aleksander, pr. *Socjalizm a religia. Studium socjologiczne*. Poznań–Warszawa: Księgarnia św. Wojciecha, 1920.
203. Wszyński, Stefan, pr. "Akcja katolików polskich dla ofiar kryzysu gospodarczego". *Ateneum Kapłańskie* 28 (1931), 370–378.
204. Wszyński, Stefan, pr. "Antyreligijne wychowanie w organizacjach socjalistycznych". *Ateneum Kapłańskie* 42 (1938), 485–490.
205. Wszyński, Stefan, pr. "Arma Veritatis – Watykańska Wystawa Prasy Katolickiej". *Ateneum Kapłańskie* (1936), 307–320.
206. Wszyński, Stefan, pr. "Głos Episkopatu 'o ducha chrześcijańskiego w Polsce' a opinia publiczna". *Ateneum Kapłańskie* 33 (1934), 385–395.
207. Wszyński, Stefan, pr. "Głos od grobu św. Wojciecha o zasadach życia państwowego". *Ateneum Kapłańskie* 30 (1932), 176–182.
208. Wszyński, Stefan, pr. "Główne typy Akcji Katolickiej za granicą". *Prąd* 20 (1931), 85–91, 113–133, 185–200.
209. Wszyński, Stefan, pr. *Katolicyzm, kapitalizm, socjalizm. List pasterski biskupów austriackich*. Lublin: Towarzystwo Wiedzy Chrześcijańskiej – Uniwersytet, 1933.
210. Wszyński, Stefan, pr. "Konferencja w sprawie duszpasterstwa wśród robotników". *Ateneum Kapłańskie* 37 (1939), 127–136.
211. Wszyński, Stefan, pr. "Kościół i miłosierdzie wobec klęski bezrobocia". *Ateneum Kapłańskie* 28 (1931), 130–150.
212. Wszyński, Stefan, pr. *Kultura bolszewicka a inteligencja polska*. Włocławek: Księgarnia Powszechna, 1934.
213. Wszyński, Stefan, pr. "Kultura bolszewizmu a inteligencja polska". *Ateneum Kapłańskie* 33 (1934), 35–48, 139–157.
214. Wszyński, Stefan, pr. "Mysł katolicka wobec nieładu w gospodarstwie międzynarodowym". *Ateneum Kapłańskie* 30 (1932), 503–506.
215. Wszyński, Stefan, pr. "Nowe metody walki religijnej w Rosji Sowieckiej". *Ateneum Kapłańskie* 31 (1933), 159–165.
216. Wszyński, Stefan, pr. "Nowy najazd komunizmu na Polskę". *Ateneum Kapłańskie* (1936), 69–78.

217. Wyszyński, Stefan, pr. "Pokłosie encykliki 'Quadragesimo Anno'. (Głosy Episkopatu Austrii i Węgier)". *Ateneum Kapłańskie* 29 (1932), 480–483.
218. Wyszyński, Stefan. "Prace katolickich tygodni społecznych". *Ateneum Kapłańskie* 32 (1933), 422–427.
219. Wyszyński, Stefan, pr. "Przewodnie myśli encykliki o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży". *Ateneum Kapłańskie* 26 (1930), 1–22.
220. Wyszyński, Stefan, pr. "Ruch katolicko-społeczny". *Ateneum Kapłańskie* 36 (1935), 396–407; 37 (1936), 65–73.
221. Wyszyński, Stefan, pr. "S. Hessen i M. Hans, Pedagogika i szkolnictwo w Rosji Sowieckiej". *Ateneum Kapłańskie* 35 (1935), 523–524.
222. Wyszyński, Stefan, pr. "Socialistyczna własność wspólna w ocenie 'Rerum Novarum'". *Ateneum Kapłańskie* 28 (1931), 470–486.
223. Wyszyński, Stefan, pr. "Społeczeństwo i prasa a wychowanie młodzieży". *Ateneum Kapłańskie* 32 (1933), 175–188.
224. Wyszyński, Stefan, pr. "Świat katolicki w 40-stą rocznicę encykliki 'Rerum Novarum'". *Ateneum Kapłańskie* 28 (1931), 505–523.
225. Wyszyński, Stefan, pr. "Z ostatnich walk o religijny charakter szkoły polskiej". *Ateneum Kapłańskie* 30 (1932), 53–61.
226. Wyszyński, Stefan, pr. "Z ostatnich walk o religijny charakter szkoły polskiej". In: *Katolicka myśl społeczna. Pamiętnik III Studium Katolickiego w Warszawie 5–10.IX.37*. Poznań: NIAK, 1938.
227. Wyszyński, Stefan, pr. "Zasięg i charakter zainteresowań katolickiej myśli społecznej". In: *Katolicka myśl społeczna. Pamiętnik III Katolickiego Studium w Warszawie 5–10.IX.37*. Poznań: NIAK, 1938.
228. Z.M. "Ernst Kriek. Wychowanie narodowo-polityczne, przeł. O. Wawrzakowicz. Wstęp napisał dr Antoni Ryniewicz. – Bibl. Prz. Dz. Ped. T. 32 pod red. Dr Zygmunta Ziemińskiego. Książnica – Atlas, Lwów–Warszawa, str. 269". *Kwartalnik Pedagogiczny* 1–2 (1937), 61–63.
229. Zahorska, Anna. "Oblicze bolszewizmu (na marginesie literatury polskiej o rewolucji bolszewickiej)". *Przegląd Powszechny* 168 (1925), 319–328.
230. Zajdlich, Aleksander, pseud. (Andrzej Niesiołowski). "Pojednani bracia w Marksie". *Przegląd Katolicki* 18 (1937).
231. Zdziechowski, Marjan. *Europa, Rosja, Azja. Szkice polityczno-literackie*. Warszawa: Drukarnia "Znicz", 1922.
232. Zdziechowski, Marjan. *Od Petersburga do Leningradu*. Wilno: Drukarnia J. Bajewski, 1934.
233. Zdziechowski, Marjan. *Terror intelektualny w Rosji*. Warszawa: Drukarnia Kasy im. Mianowskiego, 1937.
234. Zdziechowski, Marjan. "Widmo przyszłości: Rosja, bolszewizm, Polska". *Głos* (1988).
235. *Źródła dzisiejszego bezbożnictwa*, praca zbiorowa. Kraków: Księży Jezuitów, seria "Komunizm bez maski" no. 2.
236. Żychliński, Aleksander, pr. *Metafizyka komunizmu a mądrość Chrystusowa*. Poznań: Druk. Fr. Krajna, 1937.

Janina Kostkiewicz

POLSKI NURT KRYTYKI NAZIZMU PRZED ROKIEM 1939

ASPEKTY IDEOLOGICZNE I PEDAGOGICZNE

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Jagielloński

Recenzenci: prof. dr hab. Andrzej Nowak, prof. dr. hab. Bogdan Szlachta

© Janina Kostkiewicz

© ARCANA

Redakcja: Zuzanna Dawidowicz

Projekt graficzny okładki: Konrad Głos

Indeks: Jan Dawidowicz

ISBN 978-83-65350-05-3

Wydanie pierwsze, Kraków 2020

ARCANA

ul. Dunajewskiego 6

31-133 Kraków

12 422-84-48

www.arcana.pl

www.ksiegarnia.arcana.pl

piotr@arcana.pl

Spis treści

WPROWADZENIE 9

1. Polski nurt krytyki nazizmu: konteksty – założenia badawcze – źródła krytyki 9
2. Ośrodki krytyki nazizmu w Polsce przed 1939 rokiem i ich reprezentanci 31
3. Totalitaryzm jako projekt „wychowawczy” 39

1. SOCJALIZM I NACJONALIZM – CZYM BYŁY PRZED ROKIEM 1939? 45

- 1.1. Socjalizm – europejskie szaleństwo międzywojnia 45
- 1.2. Nacjonalizm – geograficzna i kulturowa odmienność znaczeń 52
 - 1.2.1. Polski „nacjonalizm” a katolicyzm 60
 - 1.2.2. Polscy narodowcy o nacjonalizmie 64
- 1.3. Niemiecki narodowy socjalizm (nazizm) – próba syntezy 68

2. NAZIZM – ŹRÓDŁA I ISTOTA. KRYTYKA WYMIARU IDEOLOGICZNO-KULTUROWEGO 75

- 2.1. „Duch narodu” niemieckiego jako klimat dla rozwoju nazizmu 75
 - 2.1.1. *Filozofia – Fichte, Hegel, Petersen i inni* 77
 - 2.1.2. *Pangermanizm* 90
 - 2.1.3. *Wspólnota narodowa jako mit założycielski narodowo-socjalistycznych Niemiec i jej „religijna” ranga* 96
 - 2.1.4. *Nauka w służbie ideologii* 100
- 2.2. Eugenika – inspiracja i naukowe uzasadnienie rasizmu 107
 - 2.2.1. *Recepcja dyskursu o rozwoju eugeniki w świecie zachodnim* 108
 - 2.2.2. *Eugenika jako inspiracja i uzasadnienie rasizmu* 116
- 2.3. Rasizm – wiodąca idea niemieckiego narodowego socjalizmu 122

-
- 2.3.1. Filozoficzne podstawy rasizmu w pismach polskich filozofów 125
 - 2.3.2. Rasizm jako światopogląd 134
 - 2.3.3. Krew (rasa) – ziemia – państwo 139
 - 2.3.4. Rasizm a chrześcijańska kultura Europy 141
 - 2.3.4. Kulturowo-ideologiczny wymiar polskiej krytyki rasizmu 147
 - 2.4. Rasizm a antysemityzm. Krytyka antysemityzmu w środowisku polskich narodowców 155
 - 2.4.1. Odrzucenie antysemityzmu jako kategorii rasowej 157
 - 2.4.2. Przyczyny niemieckiego antysemityzmu w narracji polskich narodowców: „Myśl Narodowa” jest antyżydowska – nie jest antysemicka 160
- 3. NAZIZM A RELIGIA. KRYTYKA STATUSU I INSTRUMENTALNEJ ROLI RELIGII 171**
- 3.1. Odrzucone chrześcijaństwo – status religii w niemieckim narodowym socjalizmie 174
 - 3.2. Pseudo-religia jako element mitu krwi (rasizmu) 187
 - 3.3. Nowa „niemiecka religia” – wielorakie aspekty jej instrumentalnego statusu 195
- 4. NAZIZM W RECEPCJI I KRYTYCE POLITYCZNEJ 205**
- 4.1. Nazizm – polityczne źródła, konteksty, uwarunkowania 205
 - 4.2. Totalność ideologii i dekadencja kultury niemieckiej zagrożeniem dla Polski 219
 - 4.3. Imperializm – gospodarka – światopogląd: konstruowanie figury totalnej 224
 - 4.4. Faktorie niemieckiego (imperializmu) narodowego socjalizmu 233
 - 4.5. Nazizm jako mit – koncepcja Konstantego Michalskiego 236
- 5. ANTYPOLONIZM NAZIZMU I MILCZENIE WIELKICH MOCARSTW 247**
- 5.1. Antypolonizm i duch politycznej dominacji Niemiec na arenie europejskiej 249

5.2. Antypolonizm w przykładach niemieckiego piśmiennictwa pedagogicznego	252
5.3. Antypolonizm w nazistowskiej edukacji i wymianie doświadczeń pedagogicznych	257
6. NAZIZM JAKO IDEOLOGIA WYCHOWAWCZA – WYCHOWANIE I KSZTAŁCENIE W NAZIZMIE. KRYTYKA PEDAGOGICZNA	263
6.1. Polityka edukacyjna niemieckich narodowych socjalistów na łamach polskich pism	263
6.2. Idea wychowania „nowego człowieka” – elementy nazistowskiej antropologii w komentarzach polskich pedagogów	275
6.3. Państwo – podmiotem nazistowskiego wychowania	282
6.4. Nazistowska szkoła i rodzina w dyskursie polskich pedagogów	290
6.5. Krytyka nowego, nazistowskiego wychowania moralnego	298
Zakończenie	307
Bibliografia	315
<i>Źródła: Polski nurt krytyki nazizmu przed rokiem 1939</i>	315
<i>Opracowania</i>	326
Indeks osób	333

Wprowadzenie

1. POLSKI NURT KRYTYKI NAZIZMU: KONTEKSTY – ZAŁOŻENIA BADAWCZE – ŹRÓDŁA KRYTYKI

Niemiecki narodowy socjalizm – ideologię, w imię której Niemcy rozpętały II wojnę światową – stworzyły najnowocześniejsze i najbardziej postępowe wówczas idee. Tak o ideach tych myślał „nowoczesny” Zachód, tak one same siebie określały. Z pism polskich intelektualistów dwudziestolecia międzywojennego wynika, że wszelkie odmiany socjalizmu, wraz z niemieckim narodowym socjalizmem, mieniły się forpocztą nowoczesności. Socjalizm niósł przecież nową „moralność” wolną od starych katolickich norm, zakorzeniony był w marksizmie, odrzucał związki z Watykanem, a wszelką religijność tolerował o tyle, o ile nadawała się do jego wzmocnienia. Znaną nam historyczną postać nazizmu, który ma na sumieniu ofiary II wojny światowej, wzmocniała ponadto inna, wówczas „super postępową” idea – rasizm. Ten był wykwitem „samej nowoczesności”: wyrósł na wygenerowanych i rozwiniętych przez Zachód najbardziej „postępowych” teoriach i ideach – darwinizmie, eugenicie, odrzuceniu chrześcijaństwa z jego miłością bliźniego, aż po konsekwencje freudyzmu. To zachodnio-europejska perspektywa jego postrzegania do momentu inwazji Niemiec na Polskę w dniu 1 września 1939 roku.

Współcześnie – około 2020 roku – niemiecki narodowy socjalizm jako totalitaryzm inicjujący II wojnę światową emigrował pod „skrzydła” nazizmu, gdzie rozmydlił swoje korzenie i narodowość, a milionami ofiar oraz bezmiarem zniszczeń „podzielił się” ze swoimi ofiarami. Dziś nazizm utożsamia się z enigmatycznie rozumianym symbolem

zła, którym etykietuje się przeciwników politycznych niezależnie od tego, czy są spadkobiercami niemieckich narodowych socjalistów, czy ich ofiar. Określenie to jest swego rodzaju skrótem propagandowym mającym prowadzić do zamazania związków ideologii zbrodniczego państwa – III Rzeszy Niemieckiej – z socjalizmem. Określenie „naziści” ma dzisiaj także prowadzić do zamazania związków między zbrodniami owej ideologii a państwem niemieckim: Rzeszą Niemiecką, która tę ideologię przyjęła i zastosowała. Kiedy po II wojnie światowej Brytyjczycy i Amerykanie nie mogli się zdecydować – zdaniem Andreia Znamienkiego – w którym obozie ideologicznym umieścić wyznawców Hitlera, nazywanych początkowo narodowymi socjalistami, równolegle trwały ideologiczne kombinacje wokół zbudowania pojęcia-etykiety. W efekcie tego w języku angielskim pojawiło się słowo nazista (obok terminu faszysta), zyskując z biegiem czasu coraz szersze zastosowania. Obydwa odeszły od pierwotnych znaczeń i swoich korzeni, wchodząc do głównego nurtu politycznego opisu świata. Pozostają tam do dziś jako ładunek polityczny, który bywa używany zarówno po lewej, jak i po prawej stronie sceny politycznej, gdy chce się „dołożyć” przeciwnikowi¹.

W jaki sposób doszło do tak paradoksalnej zmiany znaczeń terminu nazizm? „Ponieważ Związek Radziecki i zachodnia lewica wyszły z II wojny światowej zwycięsko, a Niemcy Hitlera zostały pokonane, narodowy socjalizm został odsunięty od tradycji socjalistycznej. [...] tym samym przesłonięto prosty fakt, że reżim Hitlera należał do szerokiej tradycji socjalistycznej. Mówiąc ściślej, stalinowska Rosja i Włochy Mussoliniego, czy Niemcy lat 30. XX wieku, były jednym z ekstremalnych przejawów międzywojennego wojującego populizmu, który opierał się na trzech filarach: kolektywizmie, aktywistach etatyzmu i inżynierii społecznej [...]. Nie wspomina się przy tym, że głównym celem socjalistów (komunistów) nie był hitleryzm, ale niemieckie państwo demokratyczne, które komuniści chcieli zniszczyć i zastąpić własną dyktaturą proletariatu”² Timothy Brown pokazuje, że w rzeczywistości

¹ A. Znamienki, *From “National Socialists” to “Nazi”*. *History, Politics, and the English Language*, “The Independent Review” 2015, t. 19, nr 4, s. 540–542.

² T. Brown, *Weimar Radicals: Nazis and Communists between Authenticity and Performance*, New York, Berghahn Books 2009, s. 10 (za: tamże, s. 544).

żołnierze sowieckiej armii komunistycznej i niemieckiej narodowo-socjalistycznej dzielili tę samą przestrzeń kulturową.

Z biegiem czasu gry językowe i nie zawsze ujawniane intencje ideologiczne publicystów, socjologów, politologów i historyków doprowadziły do tego, że w „latach 80. XX wieku, wielu naukowców humanistyki i nauk społecznych, którzy studiowali współczesne dyktatury rutynowo zakładało, że w »nazistach« nie ma nic socjalistycznego”³.

Streszczając analizy Andreia Znamienskiego można powiedzieć, że z całego dzieła, jakim był niemiecki narodowy socjalizm nazwany eufemistycznie „nazizmem”, wszystko, co socjalistyczne zostało „wyprowadzone” przez amerykańskich i angielskich badaczy. Wszystko zaczęło się w latach 30. XX wieku, gdy amerykańską humanistykę zasilili niemieccy i żydowscy intelektualiści-uchodźcy przywożąc ze sobą swój szczególny aparat pojęciowy. To oni użyli terminu nazizm w języku angielskim⁴. Wśród nich wyróżniała się grupa lewicowych uczonych, którzy nazywali siebie Szkołą Frankfurcką i która odegrała kluczową rolę w kształtowaniu anglo-amerykańskiej wizji nazizmu (początkowo jeszcze niemieckiego narodowego socjalizmu). Szkoła Frankfurcka jako społeczność uczonych o marksistowskich korzeniach, pierwotnie skupiona wokół Instytutu Badań Społecznych we Frankfurcie, w latach 30. przeniosła się do Nowego Jorku. Ich głównym dziełem intelektualnym była próba odejścia od ekonomicznego determinizmu klasycznego marksizmu, humanizacja myśli Karola Marksa i połączenie jej z ideami Zygmunta Freuda. Ich pisma wywarły potężny wpływ na amerykańską kulturę intelektualną i do dziś kształtują umysły amerykańskich i brytyjskich uczonych (Erich Fromm czy jego przyjaciel Herbert Marcuse stali się ich intelektualnymi guru). Oczyszczając

³ Tamże. Zob. też: Richard Overy, *Goodbye to the "Nazi's"*, „History Today”, vol. 63, no. 5 (2013), s. 3–4; J. S. Eder, *Lęk przed Holocaustem. Republika Federalna Niemiec a amerykańska pamięć o Holocaustie od lat 70. XX wieku*. Warszawa, Wydawnictwo Instytut Pileckiego, 2018.

⁴ Twierdzono, że pierwszy uczynił to Konrad Heiden, popularny niemiecki dziennikarz, żydowski uchodźca (J. D. Clare, *Brush Up Your Hitler. Teaching History*, 1999 February. Available at <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/projects/hitler/articles/99ClareBrushUp.htm>, za: A. Znamienski. *From "National Socialists" ...*, dz. cyt., s. 556.

niemiecki narodowy socjalizm z socjalizmu (co za paradoks!) postawili jednocześnie pytanie o metodę zlikwidowania raz na zawsze zbrodniczych ideologii. Główna propozycja sprowadzała się do wyeliminowania tak zwanej osobowości autorytarnej, nad którą badania prowadził Theodor Adorno. Wyniki tych badań pozwalały na kwalifikowanie wszelkich innych niż tolerancyjne stanów osobowości jako patologii. To ułatwiło skierowanie nazizmu na prawą stronę sceny politycznej, bo stosowana tam etyka normatywna łatwo mogła być kojarzona z brakiem tolerancji.

Dla ludzi takich jak Horkheimer czy Marcuse zajmowanie się socjalistycznymi aspektami doktryny Hitlera nie było priorytetem – po ich stronie pojawiło się jedynie instynktowne pragnienie wyeliminowania potężnego przeciwnika, któremu udało się przejąć dużą część kolektywistycznego etosu, który tak bardzo lubili. Andrei Znamieński pisze, że w obliczu Wielkiego Terroru Stalina drugiej połowy lat 30. XX wieku Adorno zasugerował, iż jedynym politycznie poprawnym sposobem postępowania jest milczenie wobec wszystkiego, co działo się w stalinowskiej Rosji. Publikowanie bowiem opisów zbrodni komunistycznych miało być szkodliwe dla lewicowych idei w ogóle. W rezultacie w latach trzydziestych i czterdziestych, uczeni Szkoły Frankfurckiej milczeli wobec zła krwawych rewolucji w Rosji, Chinach, Hiszpanii czy w krajach napadniętych przez Hitlera: zarówno ze względu na ochronę interesów lewicy, jak i dla utrzymania antynazistowskiego / antyfaszystowskiego sojuszu ze Stalinem.

Ignorując autorytaryzm po własnej, lewej stronie – Frankfurctycy stworzyli tak zwaną skalę F (F to faszyzm)⁵ do mierzenia tendencji faszystowskich we współczesnym społeczeństwie, która odwołuje się do doświadczeń z dzieciństwa i zjawisk związanych wyłącznie z prawicą⁶. Dla przeciwników niemieckiego narodowego socjalizmu został

⁵ D. Burston, *The Legacy of Erich Fromm*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1991, s. 110.

⁶ „Faszystowskie” tendencje prawicowe w skali F zostały wykryte poprzez ocenę ludzi na podstawie dziewięciu cech psychologicznych: uległość, agresja, antyintelektualizm, przesąd, stereotypy, tęsknota za mocą, destruktywność, anty-intracpcja i obsesja z seksem. Projekt traktujący o skali F doprowadził później

więc wykreowany jeszcze jeden termin omijający socjalizm – faszyzm. Zatem od lat 30. XX wieku do chwili obecnej, zarówno na Zachodzie, jak i w byłych krajach komunistycznych używa się ogólnego terminu faszyzm, aby wspólnie odnosić się do Włoch Mussoliniego, francuskiego rządu Vichy, jak i narodowosocjalistycznych Niemiec Hitlera⁷. Andrei Znamieński pisze, że było to łatwe i radykalne rozwiązanie Komunistycznej Międzynarodówki, pozwalające uniknąć wszelkich niewygodnych pytań, które mogą pojawić się w związku z wyrażeniem „narodowy socjalizm”.

Z biegiem czasu terminy nazizm i faszyzm weszły do słownika głównego dyskursu społeczno-politycznego i badaczy społecznych, jako metafora zła utożsamiana z nienawiścią i wrogością. Preferowane były m.in. przez Marcusego, który podkreślał, że bardziej nadają się do celów propagandowych aniżeli pojęcie totalitaryzmu, które jest zbyt abstrakcyjne dla zwykłych ludzi. W warunkach brytyjskich i amerykańskich pojęcie nazizmu stało się bardzo przydatne. Nazizm stał się emocjonalnym i moralnym skrótem, wygodnym dla anglojęzycznego ucha i ukrywającym socjalistyczny wymiar polityki Hitlera. Amerykański autor twierdzi, że będziemy musieli wykonać wiele „intelektualnych egzorcyzmów”, jeśli zechcemy pożegnać się z terminem „naziści” i zacząć nazywać ich tym, czym byli w rzeczywistości – narodowymi socjalistami. Nie jest w tych propozycjach osamotniony⁸.

Pojęcie nazizmu używane w tej książce nie ma nic wspólnego ze znaczeniami wykreowanymi przez brytyjskich i amerykańskich uczonych, głównie tych ze Szkoły Frankfurckiej. Tutaj jest utożsamiane z niemieckim narodowym socjalizmem lat trzydziestych XX wieku – i wiernie oddaje jego sensy i znaczenia poddane krytyce przez polskich intelektualistów już na etapie powstawania. Nie ma nic wspólnego ze

do słynnego opracowania T. W. Adorno, *Osobowość autorytarna* (tłum. Maciej Pańków, Warszawa, PWN), która stała się jedną z obowiązkowych „świętych ksiąg” dla amerykańskich nauk społecznych i humanistycznych.

⁷ A. Znamieński, *From "National Socialists"...*, dz. cyt., s. 555.

⁸ Tamże. Zob. też np.: R. Overy, *Goodbye to the "Nazi's"*, „History Today”, t. 63, nr 5 (2013), s. 3–4.

stworzoną na użytek Nowej Lewicy historią pojęcia „nazizm” i nadanym mu tam rozumieniem. Pojęcie nazizmu występujące w tej książce wpisuje się w próbę przywrócenia mu rozumienia będącego skrótem językowym tej odmiany socjalizmu, który rozwijano w Niemczech lat 30. XX wieku nasycając go ponadto niemieckimi tradycjami nacjonalistycznymi.

Analizy polskich tekstów z lat 30. XX wieku przywracają rzeczywistą treść pojęciu i zjawisku nazizmu. Przypieczętowały je zbrodnie II wojny światowej. Wszelkie zaś próby wychodzenia poza te historyczne fakty uznać należy za manipulację ofiarami zbrodni dla osłony jej faktycznych sprawców.

*

Kiedy lewica ulokowana w bezpiecznych krajach zachodnich osłaniała milczeniem terror cierpiących narodów, w których rozwijały się rewolucje socjalistyczne (komunistyczne), w zniszczonej i wyeksploatowanej przez zaborców Polsce jej idee były odczytywane jako zagrożenie cywilizacyjne i poddawane krytyce. Przewodziła w niej konserwatywna i katolicka inteligencja oraz wykształcone duchowieństwo katolickie, w tamtych warunkach wielości nacji II Rzeczypospolitej, wywodzące się z narodu polskiego.

Pojawienie się w Polsce nurtu krytyki „nowoczesnych” i zarazem destrukcyjnych dla cywilizacji łacińskiej ruchów ma swoje uzasadnienie w naszej historii. W roku 966 Polska przyjęła chrześcijaństwo i odtąd rozwijała się, współtworząc w Europie nowożytną cywilizację opartą na religii chrześcijańskiej, rzymskim prawie i filozofii greckiej. Apogeum jej rozwoju przypada na wiek XVI zwany „złotym” – Polska była wówczas potęgą europejską. Skutecznie chroniła Europę przed ekspansją ludów Azji, czego spektakularnym przykładem jest wiktoria wiedeńska króla Jana III Sobieskiego z 1683 roku. Cały ten czas Polska była schronieniem dla wyznawców różnych religii prześladowanych w innych państwach Europy. Katolicyzm jako wiodąca religia współistniał w Polsce z tolerancją i wolnością także dla innych religii i ich

wyznawców. Najazd szwedzki i splądrowanie kraju spowodowało pozbawienie pewnej części szlachty jakichkolwiek środków na utrzymanie z zachowaniem jej wolności i praw politycznych. Wykorzystały to państwa ościenne tworząc na bazie tej grupy społecznej na terenie I Rzeczypospolitej swoje opłacane grupy wpływu. Wolności polityczne tej grupy społecznej przybrały postać anarchii i ukształtowały zjawisko wystugiwania się obcym. Wskutek wszczynanych za ich pośrednictwem wewnętrznych konfliktów, w roku 1772 nastąpił pierwszy rozbiór Polski przez jej sąsiadów: Niemcy, Rosję i Austrię. W roku 1793 drugi, a w 1795 trzeci rozbiór. Polska jako państwo zniknęła z mapy Europy, pozostając pod wyniszczającą okupacją zaborców. Pięć pokoleń Polaków walczyło o odzyskanie niepodległości. Dwa wielkie powstania 1831 i 1863 roku spowodowały kasaty majątków, zsyłki na Sybir i Wielką Emigrację. To widoczne z odległej perspektywy tragiczne zjawiska. Codziennosc Polaków pod zaborami przez około półtora wieku była cierpieniem, znoszeniem prześladowań politycznych i ekonomicznych. Ze zniszczenia kultury i ekonomicznego wycisku, biedy, Niemcy, Austria i Rosja uczyniły narzędzie swojego panowania w Polsce. Przetrwanie narodu mimo tak trudnych dziejów było możliwe dzięki posiadanej przez Polaków ugruntowanej historii państwowości, a także poczuciu niezależności, mocnego przywiązaniu do wolności oraz tradycji myśli politycznej sięgające tradycji Pawła Włodkowica, Piotra Skargi i innych.

Gdy w roku 1918 Polska odzyskuje niepodległość, Polacy mają nie tylko wyjątkowo pogłębione, autentyczne doświadczenie rzeczywistego stosunku państw sąsiednich do siebie, ale także – znając mentalność niedawnych okupantów – poczucie zagrożenia z powodu geograficznego istnienia pomiędzy Niemcami i Rosją. Po zwycięstwie rewolucji bolszewickiej w Rosji (1917) i po zatrzymaniu przez Polskę pochodu komunizmu na Zachód (zwycięstwo Polaków w Bitwie Warszawskiej 1920 roku), Polacy posiadają już namacalne doświadczenie praktycznego wcielania idei socjalistycznych przez komunistyczny totalitaryzm zainstalowany za wschodnią granicą. Po wojnie z bolszewikami w 1920 roku, znają już jego smak. Ideę socjalizmu widzą także za swoją zachodnią granicą. Doświadczenia praktycznej codzienności

socializmu nie mają społeczeństwa Zachodnie – co daje istotną różnicę w praktyce odbioru idei socjalistycznych.

W latach 20. XX wieku polscy humaniści podejmują i rozwijają studia sowietologiczne⁹. Stają się wyjątkowymi znawcami tej ideologii¹⁰. Tymczasem za zachodnią granicą rodzi się nowy totalitaryzm niemieckich narodowych socjalistów. W Polsce powstaje przekonanie, że zachowanie tożsamości narodowej i suwerenności jest równoznaczne z zanegowaniem obu: sowieckiego komunizmu i niemieckiego narodowego socjalizmu. W tych okolicznościach rozwija się krytyczny wobec nich dyskurs. Powstaje polski nurt krytyki obu totalitaryzmów i trwa do chwili napaści Niemiec na Polskę 1 września 1939 roku.

Fakt istnienia w Polsce ostrej i jednoznacznej krytyki obu totalitaryzmów – jeszcze przed rozpętaaniem przez Niemcy II wojny świa-

⁹ Przykładowe prace: *Bolszewizm*, red. ks. J. Pastuszka, Uniwersytet – Lublin 1938; A. Borkowska, *Nędza i ucisk dzieci pod rządem bolszewickim*, „Prąd” 1929, t. 17, s. 245–253; P. Chojnacki, *Materializm dziejowy jako filozofia naukowego komunizmu*, „Ruch Katolicki” 1937, t. 7, s. 543–553; I. Czuma, *Bolszewicka dialektyka moralności*, „Prąd” 1930, t. 18, s. 294–308; H. Glass, *Ofensywa Komunizmu i drogi przeciwdziałania*, Księgarnia i Drukarnia Katolicka, Katowice 1938; A. Krzyżanowski, *Bolszewizm*, Nakładem Księgarni S.A. Krzyżanowskiego, Kraków 1920; R. Moskała, *Nasz sąsiad wschodni (Szkic o bolszewizmie)*, cz. I i II, „Przegląd Powszechny” 1920, t. 145 i 146, s. 376–388 i s. 33–47; J. Stepa, *Komunizm a światopogląd katolicki*, seria: „Kultura Katolicka”, t. XXIV, Poznań 1937; A. Szymański, *Bolszewizm*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1920.

¹⁰ Potwierdzają to współcześni badacze, szczególnie warto wskazać na antologię *Antykomunizm polski. Tradycje intelektualne*, red. B. Szlachta, Kraków, Ośrodek Myśli Politycznej 2000; B. Szlachta, *Komunizm – kulturowy nihilizm czy błąd polityczny?*, [w:] tamże, s. IX–XLVII; *Polish Anticommunism. Intellectual Traditions*, ed. B. Szlachta, Cracow, Centre for Political Thought, 2001 (a następnie w USA z wprowadzeniem R. Pipesa); zob. nadto: B. Szlachta, *Krytyka komunizmu w polskiej myśli katolickiej*, [w:] *Antykomunizm po komunizmie*, red. J. Kloczkowski, Kraków 2000, s. 15–47; B. Szlachta, *Polaków krytyczne spojrzenia na komunizm*, [w:] *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, red. P. Kardela, K. Sacewicz, Białystok–Olsztyn–Warszawa, IPN, 2019; A. Nowak, *Antykomunizm w myśli polskiej XIX wieku. Wprowadzenie do tomu* (tamże), s. 17–36; oraz inne prace zamieszczone w tym tomie wraz z bogatą bibliografią zgromadzoną przez kilkadziesiąt autorów; ponadto: M. Kornat, *Polska szkoła sowietologiczna 1930–1939*, Kraków, Wydawnictwo „Arcana”, 2003.

towej – jest w świecie mało znany. W Polsce jego interpretacje¹¹ mogły zaistnieć dopiero po roku 1989, tj. po upadku komunizmu. Lecz i wówczas interpretacja¹² stosunku Polaków do totalitaryzmów zostaje zmanipulowana przez różne grupy wpływu: bywa wybiórcza, antypolska i bezzasadnie sprzyja rozwijanej wobec Polaków „pedagogice wstydu” uprawianej głównie przez mass-media zagranicznych koncernów.

Upaństwowienie wszelkich wydawnictw po II wojnie, także naukowych i prowadzona cenzura skutecznie blokowały nie tylko wolność aktualnej myśli społeczno-humanistycznej w PRL-u, ale także nawiązywanie do okresu wolności dwudziestolecia międzywojennego. Wskutek tego polski nurt krytyki totalitaryzmów w dwudziestoleciu międzywojennym, nie zaistniał w dyskursie globalnym. Gdyby po II wojnie światowej Polska nie została przez Roosevelta i Churchilla oddana pod okupację sowiecką, to analizy totalitaryzmów zawarte w tekstach polskich humanistów, jakże „prorocze” wobec ich skutków, mogłyby w dyskursie globalnym stać się wiodące. Słabą bowiem stroną globalnego dyskursu nad nazizmem jest to, że na szeroką skalę zaistniał dopiero po jego upadku. Wyniki badań, jakie ukazały się po 1945 roku, posiadają wspólną cechę: jest to krytyka po holo-

¹¹ *Totalitaryzmy XX wieku: idee, instytucje, interpretacje*, red. W. Kozub–Ciembroniewicz, H. Kowalska-Stus, B. Szlachta, M. Kiwior-Filo, Wydawnictwo UJ, Kraków 2010; *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, red. M. Kuniński, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2006; J. W. Borejsza, *Szkoły nienawiści. Historia faszystów europejskich 1919–1945*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2000; J. Kostkiewicz, *Krytyka filozoficznych podstaw rasizmu i narodowego socjalizmu w pracach Konstantego Michalskiego z lat 30-tych XX wieku*, s. 353–363, [w:] *Filozofickémymyślenie v stredoeurópskom priestore – tradície a súčasnosť*, Z. Plašienková, V. Leško, B. Szotek (eds.), Univerzity: Komenského v Bratislave i Šafárika v Košiciach, Košice 2011; M. Rembierz, *Wielkie mity kultury i groźne mity ideologii w interpretacji Konstantego Michalskiego*, s. 291–305, [w:] *Mit – Historia – Kultura*, s. 291–305, red. J. Skocznyński, Księgarnia Akademicka, Kraków 2012.

¹² Zob. np. M. Marszał, *Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm w poglądach Narodowej Demokracji 1926–1939*, Kolonia Limited, Łódź 2001. Tu nie wskazuje się, że katolicy w Polsce pokazują i odrzucają lewicowe podłoże faszyzmu. Błędy interpretacyjne dotyczą też zdania: „Słabą stroną hitleryzmu był brak ambicji wychowawczych” (tamże, s. 51) i interpretacji statusu religii w Niemczech przez polskie środowiska narodowe.

kauście. Same zaś badania prowadzone są z perspektywy tego doświadczenia¹³.

Tymczasem polski nurt krytyki nazizmu, który wyprzedził holokaust i wybuch II wojny światowej, pojawił się zanim zaczęto prowadzić szerokie badania na Zachodzie. W Europie lat 30. XX wieku był fenomenem właściwym Polsce, był wielkim głosem sprzeciwu i ostrzeżenia kierowanym do ówczesnej Europy.

Do dominującej w badaniach nad nazizmem perspektywy „po holokaucie” należą, między innymi, najbardziej chyba znane w Polsce prace Hannah Arendt (*Korzenie totalitaryzmu* czy *Eichmann w Jerozolimie*). Badania i analizy te nie mogą być wzorcem dla badacza polskiego nurtu krytyki totalitaryzmów – ani w zakresie merytorycznych analiz, ani metodologicznego ich opisu. Powodem podstawowym jest nie tylko historyczne pierwszeństwo polskiego nurtu krytyki nazizmu i jego perspektywa „przed holocaustem”, lecz także inna podstawa filozoficzna myślenia i analizy rzeczywistości społeczno-kulturowej właściwa intelektualistom II Rzeczypospolitej. Pochodzą one z gruntu katolickiego i polskiego kręgu narodowego, gdzie myślenie zakorzenione było przede wszystkim w arystotelesowsko-tomistycznej (chrześcijańskiej) tradycji filozoficznej i katolickiej nauce społecznej.

Tymczasem, między innymi, Arendt – jako wzorzec myślenia – wprowadziła *Krytykę władzy sądzienia* Kanta¹⁴; odwołując się ponadto do Hegla ulokowała się w idealistycznej tradycji filozofii niemieckiej, w której przecież dorastała. Obok tego z gruntu podstawowego faktu,

¹³ Zob. np. H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. M. Szawiel, D. Grinberg, wyd. 3, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008; H. Arendt, *Eichmann w Jerozolimie: rzecz o banalności zła*, tłum. A. Szostkiewicz, wyd. 3, Znak, Kraków 1996; M. Geyer, S. Fitzpatrick, *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge 2010; W. D. Jones, *The Lost Debate: German Socialist Intellectuals and Totalitarianism*, Illinois Univeristy Press, Illinois 1999.

¹⁴ M. Moskalewicz, *Totalitaryzm, narracja, tożsamość*, Toruń, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 2013, s. 26. M. Moskalewicz broni tezy o „głębokiej estetyzacji działania przez Arendt, pokazując zadziwiającą zgodność jej koncepcji działania z koncepcją genialności Kanta przedstawioną w *Krytyce władzy sądzienia*” (tamże).

zarówno Arendt, jak i wielu innych badaczy holocaustu, przyjmuje (neo)marksistowskie rozumienie ideologii totalitarnych i nie prowadzi przy tym odrębnych studiów nad dziejami tego pojęcia i jego środkowo-europejskimi koncepcjami. Karol Marks definiował ideologię jako narzędzie klasy dominującej służące budowaniu fałszywej świadomości i zapewniające panowanie¹⁵. To u Marksa ideologia jest formą świadomości zależną od bytu i jest sposobem „wytwarzania złudzeń tej klasy co do siebie samej”¹⁶. Jest zatem fałszywą świadomością ukierunkowaną na praktykę życia społecznego. Blisko stąd do Arendt, dla której „cały problem ideologii polega, jej zdaniem, na tym, że środkami przemocy dąży ona do ustanowienia przewidywalnej rzeczywistości”¹⁷. Dochodzi zatem do tego, że „problem jej prawdziwości w ostateczności nie ma sensu”¹⁸. Nieistotna dla Arendt prawdziwość ideologii występuje obok ontologicznie podstawowej dla niej nieprzewidywalności.

Powyższe – wobec przyjętej tu perspektywy spójnej z badanym nurtem krytyki nazizmu – zdaje się nie mieć większego sensu: ideologie nie trwają poza człowiekiem czy poza społecznościami, nie mówiąc już o tym, żeby istniały w sposób nieprzewidywalny. Ich obecność zdaje się zależeć od myślenia i postaw ludzkich wobec bytu, jako otaczającej rzeczywistości. Idealizm w tym podejściu¹⁹ – rozumiany jako pierwszeństwo idei (myśli, wartości) przed czytaniem z realnej rzeczywistości –

¹⁵ G. L. Gutek, *Filozoficzne i ideologiczne podstawy edukacji*, GWP, Gdańsk 2003, s. 145–147; zob. też D. Jagielska, *Hybrydy ideologii edukacyjnych polskich polityków*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2013, s. 11–23.

¹⁶ Tamże, s. 51.

¹⁷ M. Moskalewicz, *Totalitaryzm, narracja, tożsamość*, dz. cyt., s. 117.

¹⁸ M. Moskalewicz, *Totalitaryzm, narracja, tożsamość*, dz. cyt., s. 117.

¹⁹ Wprawdzie można dyskutować o sposobach pojmowania idealizmów i ich relacji do ideologii oraz o kłamstwie ideologii (ustalając w tle adekwatnie do nich rozumienie prawdy), lecz w tym miejscu nie te kwestie są istotne. Wprowadzając przykład krytyki totalitaryzmów przez Arendt zwracam uwagę na inną u niej niż u polskich intelektualistów perspektywę oglądu nazizmu. To, że u Arendt wiąże się ona z idealistyczną tradycją filozoficzną – nie ulega wątpliwości. Fakt, że u intelektualistów polskich takich jak ks. K. Michalski, ks. A. Szymański, ks. St. Podoleński i inni – myślenie nie wyrasta / nie wiąże się z filozofią niemieckiego idealizmu – także nie budzi wątpliwości.

otwiera praktycznie nieograniczone perspektywy przed ideologiami: tracąc kontakt z realną rzeczywistością wyrodnieją, podporządkowują rzeczywistość swoim priorytetom – i w ten sposób eskalując przybierają z czasem cechy totalitarne. Już tylko te, ewidentnie istotne dla analiz H. Arendt kwestie, pokazują odrębność przyjętej przez nią perspektywy badawczej w stosunku do tej towarzyszącej krytyce polskich intelektualistów. Krytyce, która zaistniała, zanim nazizm „odstąpił” swoje oblicze zła.

Badacz polskiego nurtu krytyki nazizmu sprzed roku 1939 zderza się z koniecznością odczytywania tekstów tego nurtu z udziałem dość szeroko obecnych tu kategorii ideologii, mitu, pseudonauki i ich elementów. Szeroka obecność kategorii „ideologia” podnosi ważność jej prawdziwości. Ideologia bowiem, jeżeli nie zwyrodnieje, istotną czyni swoją prawdziwość²⁰. Jeżeli nie zwyrodnieje²¹ – nie jest też kłamstwem. Z kolei kategoria mitu, niosąc wybrany aspekt stanów pożądaných – także służy zmianie (ich treści mogą się powielać, wspierać, uzupełniać). Mit podobnie jak ideologia (rozumiana jako kłamstwo) także służył niemieckim narodowym socjalistom do zniszczenia zastanego stanu rzeczy i zastąpienia go nowym. Polski nurt krytyki będzie się ponadto charakteryzował pewną fragmentarycznością, wywołaną ze względu na to, że towarzyszył powstawaniu nazizmu, był równoległy wobec faktów go tworzących. Nie mógł – jak krytyka powojenna – odnieść się do „gotowego produktu zła”, bo ten nie był jeszcze zrealizowany. Dotyczy zatem rodzących się jego za datków, idei składowych, elementów antyosobowych, antyspołecznych, antyhumanitarnych.

Istotne miejsce w ideologiach totalitarnych zajmuje ich warstwa wychowawcza w najszerszym jej rozumieniu. Ona też zajmuje w nurcie ich krytyki istotne miejsce. Stan źródeł wskazuje, że w najszerszym

²⁰ A. Niesiołowski, *O ideologiach polityczno-społecznych*, odbitka z „Przewodnika Społecznego”, Drukarnia św. Wojciecha, Poznań 1935.

²¹ Opracowano cały zestaw warunków niewyrodnienia ideologii w totalitarną postać (zob: S. Hessen, *Istota i znaczenie poglądu na świat*. „Kultura i Wychowanie”, 1933–34, z. 1, s. 9–29; zob. też: J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939*, „Impuls”, Kraków 2013, s. 56–57).

zakresie dyskurs ten dotyczył sowieckiego komunizmu ze stojącym u jego podstaw marksizmem²², kolejno niemieckiego narodowego socjalizmu z rasizmem oraz włoskiego faszyzmu²³.

Warto na wstępie podkreślić, że prezentowany niżej stan krytycznego dyskursu nad niemieckim narodowym socjalizmem, opieram na pismach myślicieli środowisk katolickich (najczęściej konserwatywnych²⁴) i / lub narodowych, gdzie był obecny (innych nurtów nie analizuję). Bibliografia ok. 250 tekstów źródłowych zawiera analityczne teksty naukowe profesorów i doktorów polskich środowisk akademickich oraz teksty publicystyczne (niejednokrotnie wybitnych dziennikarzy). Stanu tej krytyki nazizmu nie konfrontuję z głosami pochodzącymi z innych środowisk (lewicowych, liberalnych czy z środowisk mniejszości – w tym niemieckiej – żyjących w Polsce), rzadko analizuję głosy lewicy sprzyjające wszelkim zjawiskom o socjalistycznym podłożu.

Przedmiotem badań jest krytyczna ocena ideologii niemieckiego narodowego socjalizmu płynąca z polskich środowisk katolickich i narodowych: ukazywanie jego błędów, zagrożeń i zła wpisanego w jego wymiar dotyczący koncepcji świata, człowieka i jego wychowania. Ten fakt uzasadnia przyczynę zainteresowania się pedagoga (którym jestem i który bada nurty rozwoju pedagogiki) problemem totalitarnych ideologii.

Obraz totalitarnej wizji świata, człowieka i wychowania wynikający z krytyki nazizmu zawartego w tej książce nie aspiruje do pełnego obrazu nazizmu zweryfikowanego przez historię. Rzeczywistość

²² Opublikowana przeze mnie bibliografia z lat 1917–1939 liczy 238 pozycji [zob.]: J. Kostkiewicz, *The Polish current of criticism of communism (Bolshevism) in the years 1917–1939. Bibliography of sources*, „Polska Myśl Pedagogiczna” 2020, nr 6.

²³ Zob.: J. Kostkiewicz, *Polski nurt krytyki totalitaryzmów*, [w:] *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), Warszawa, PWN, 2019, s. 165–176.

²⁴ Istnieje pewna problematyczność w kojarzeniu / utożsamianiu konserwatyizmu i katolicyzmu – tu staram się to czynić jak najrzadziej. W tej kwestii warto sięgnąć po pracę Bogdana Szlachty (*Tenże, Ład – Kościół – Naród. Filozofia i myśl polityczna polskich ultramontanów w latach 1834–1883*, Kraków, Wydawnictwo Aureus, seria Ośrodek Myśli Politycznej, 1996).

niemieckiego narodowego socjalizmu przerosła wizje tych, którzy przed nim ostrzegali.

Założenia badawcze. Celem moich badań była więc rekonstrukcja i interpretacja obecnego w Polsce stanu krytyki rodzącego się w Niemczech nazizmu. Towarzyszącymi mu celami było: pokazanie wysokiej klasy polskich elit intelektualnych i polskiej tradycji polityczno-pedagogicznej; oddanie należnej Polakom i Polsce czci za niepodążanie za modnymi trendami niosącymi zło; przywołanie głosu, którego ówczesne elity europejskie nie chciały słyszeć.

Cel badań, jakim jest przedstawienie stanu krytyki, wyodrębnienie jej jako nurtu kulturowego i politycznego – jest złożony, niejako dwuwarstwowy. Celem w pierwszej warstwie jest opis aktów tej krytyki (odsłona stanowiska krytykujących w zakresie przyjmowanych stanowisk filozoficzno-ideologicznych, eksponowanej argumentacji, kryteriów i zakresu krytyki w obszarze nazistowskiej ideologii i wychowania) i jej sensów ustanowionych przed rokiem 1939²⁵; celem drugiej warstwy badawczej jest wydobycie adekwatności tej krytyki (jej diagnoz) wobec ówczesnych wydarzeń historycznych, jak i tych, które pojawiły się później, w czasie II wojny światowej.

Przyjęta perspektywa pedagogiczna w obrębie celów oznacza postrzeżenie krytyki nazizmu poprzez pryzmat „zmiany w człowieku” (zamiaru stworzenia „nowego człowieka”) i zmiany społecznej rzeczywistości życia (jest to nawiązanie do najszerszych definicji wychowania²⁶). Wychowanie będzie tu rozumiane jako obszar służący wdrażaniu ideologii nazistowskiej wraz z zastosowaniem mechanizmu wychowawczego, który nie miał charakteru podmiotowego, ale był w stosunku do człowieka i społeczeństwa przedmiotowy, instrumentalny.

²⁵ Chcę podkreślić, że przedmiotem moich badań nie są narodziny i rozwój niemieckiego nazizmu, lecz jego krytyka w pismach polskich humanistów. Nie nawiązuję więc do literatury typu: M. Maciejewski. *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej. O źródłach i początkach nazizmu 1919–1924*, PWN, Warszawa – Wrocław 1985.

²⁶ B. Śliwerski, *Pedagogika ogólna. Podstawowe prawidłowości*, „Impuls”, Kraków 2012.

Sformułowałam trzy podstawowe problemy projektowanych badań:

- 1) Jak przedstawia się dokonana przez polskich intelektualistów krytyka niemieckiego narodowego socjalizmu zawarta w ich pismach z lat 1918–1939?
- 2) Jakie są opisy aktów tej krytyki i jej sens(-y) ustanowione przez twórców tekstów w zakresie odnoszącym się do poszczególnych elementów nazistowskiej ideologii i wychowania?
- 3) Jaki był (jest) zakres i adekwatność tej krytyki w odniesieniu do ówczesnych zjawisk generowanych przez rodzący się nazizm oraz wobec faktów historycznych, które nastąpiły po tej krytyce (w czasie II wojny światowej)?

Wyniki badań oparte są na licznych źródłach: tekstach naukowych i publicystycznych publikowanych w latach 1918–1939. Ich interpretacja niesie istotną wiedzę o ówczesnym stanie polskiej kultury, jej statusie humanistycznym, moralnym, społecznym. Wydobyta i prezentowana w kolejnych rozdziałach krytyka, wraz z interpretacją jej sensu i adekwatności do zjawisk minionych, ma swoją specyfikę, określony świat pojęć i ich znaczeń rysujących granice poznania i ekspresji oraz wszelkich standardów świata polskiej humanistyki dwudziestolecia międzywojennego. Humanistyki, do której wówczas zaliczano także pedagogikę.

Uzasadnienie podjęcia problemu badawczego. Badania nad nazizmem stanowią w świecie ogromny i szeroki nurt (np. H. Arendt, R. Bäcker, R. Service, E. Widawska: zob. Bibliografia). Przejawy rodzących się totalitaryzmów są publikowane często jako element indywidualnych przeżyć, wspomnień (literatura faktu lub biografistyka); dominująca na Zachodzie perspektywa „po holokauście” dotyczy także wszelkich analiz (badań) towarzyszących naukowemu nurtowi socjologii krytycznej. Ma ona swoje realizacje w pedagogice (np. *Erziehung nach Auschwitz*, 1989), głównie w tzw. nurcie pedagogiki pamięci. W zagranicznych publikacjach ukazujących sprzeciw wobec nazizmu przed rokiem 1938–39 uwzględnia się, między innymi, bohaterstwo przeciwników Hitlera w Niemczech, Austrii i innych krajach, nie uzględnia

się jednak krytyki obecnej w polskich publikacjach²⁷. Czy w kontekście powyższego fala krytyki płynąca ze strony polskich humanistów nie zasługuje na uznanie w świecie? Z końcem dwudziestolecia międzywojennego Andrzej Niesiołowski pisał²⁸, że geograficznym obszarem, z którego mogła wówczas płynąć wolna myśl o wysoce humanistycznym i demokratycznym charakterze, była Polska i w pewnym stopniu jeszcze Francja. Zarówno myśl pedagogiczna, jak i polska humanistyka (nauka) potrzebują dzisiaj odkrywania najlepszych swoich kart.

Stan badań pedagogów w tym zakresie jest znikomy. Brak jest szerszych badań dotyczących polskiego nurtu krytyki nazizmu obecnego przed 1 września 1939 roku. Wzmianki na ten temat znajdziemy w pracach Stefana Możdżenia, Adama Fijałkowskiego i moich²⁹ (zob. Bibliografia). Niektóre wątki tematu pojawiły się w tekstach zamieszczonych w różnych opracowaniach historyków w formie ogólnych odniesień. Przykładem są prace pod redakcją ks. Edwarda Walewandra *Oblicze ideologiczne szkoły polskiej w latach 1944–1955* (2002), czy *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* (2003)³⁰. Wiedza, która istnieje, pozostaje w materiałach archiwalnych, które chce

²⁷ W. D. Jones, *The Lost Debate: German Socialist Intellectuals and Totalitarianism*, Illinois University Press, Illinois 1999; *Erziehung nach Auschwitz*, Hanns-Fred Rathenow; Norbert H. Weber (Hrsg.), Centaurus-Verl.-Ges, Pfaffenweiler 1989.

²⁸ A. Niesiołowski, *Czy totalizm jest koniecznością historyczną?* „Przegląd Powszechny” 1937, t. 215, s. 82–95; A. Niesiołowski, *Perspektywy totalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 215, s. 204–2014; A. Niesiołowski, *Zmierzch materializmu*, „Przegląd Powszechny” 1938, t. 218, s. 14–30.

²⁹ A. Fijałkowi, *Pedagogika narodowo-socjalistyczna* (zob. Bibliografia); J. Kostkiewicz *Polski nurt krytyki totalitaryzmów* (zob. Bibliografia); S. Możdżeń (wybór i oprac.) *Szkolnictwo w Polsce 1918–1949* (zob. Bibliografia).

³⁰ Znacznie lepiej stan badań nad nazizmem przedstawia się poza myślą pedagogiczną, zob. np. Marek Maciejewski, *Niemieckie elity a hitlerizm. O stosunku rewolucyjnych konserwatystów do nazizmu w Rzeszy demokratycznej i hitlerowskiej*, Wrocław 1994; Rafał Łętocha, *„Opportet vos nasci denuo”. Myśl społeczno-polityczna Jerzego Brauna*, Kraków 2006; Włodzimierz Mich, *Publicystyka polityczna „Naszej Przyszłości” 1930–1939*, Lublin 2009; B. Szlachta, *Konserwatywna rewolucja*, [w:] *Encyklopedia „białych plam”*, t. X, Radom 2003, s. 21–31; Marek Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej. O źródłach i początkach nazizmu 1919–1924*, Wrocław 1985).

poddać usystematyzowanej analizie; są one rozproszone, trudno dostępne i niepoddawane dotąd analizie, (re)interpretacji; nie są włączone w światowy dyskurs nad nazizmem. W ostatnich latach w Polsce powstała pewna ilość tekstów analizujących fenomen totalitaryzmów (zob. Bibliografia), ale jej autorzy nie skupiają się na ostrzegawczej fali krytyki płynącej wówczas z Polski. Pomiędzy biegunem zdecydowanej krytyki totalitaryzmów i słabo argumentowanego ich wsparcia przez socjalistów i komunistów, istniała w polskim piśmiennictwie strefa – nazwijmy ją umownie – „szarości” i niuansów, których opisu i interpretacji w tej monografii nie podejmuję.

Fakt istnienia obszernych polskich źródeł³¹ i brak ich interpretacji na forum światowego dyskursu w obrębie tej problematyki, uzasadnia słuszność podjęcia tego projektu badawczego³².

Dla jego realizacji badaniom zostaną poddane produkty nauki (a w przypadku „Myśli Narodowej” – niezależnej publicystyki) powstałe w Polsce w latach 1918–1939 monografie, rozprawy, artykuły, studia podejmujące krytykę niemieckiego narodowego socjalizmu. Będą to badania o charakterze opisowym i wyjaśniającym, także porządkującym i klasyfikującym zakresy krytyki. Do osiągnięcia założonych celów niezbędnym warunkiem było stworzenie bibliografii nt. *Polski nurt krytyki*

³¹ Źródła te istniejące w wersji papierowej, mają być zdigitalizowane i w opracowaniu krytycznym udostępnione w domenie publicznej; obejmą „wybory pism 30 wybitnych polskich myślicieli społecznych, prawników, ekonomistów, a także filozofów i teologów, którzy podejmowali refleksję nad teoretycznymi założeniami i praktycznymi przejawami XX-wiecznych totalitaryzmów” (za: http://www.uj.edu.pl/wiadomosci/-journal_content/56_INSTANCE_d82IK-Zvhit4m/10172/134604622, dostęp 28.05.2017); rzecz ma się wydarzyć w ramach NPRH „Pomniki polskiej myśli filozoficznej, teologicznej i społecznej XX i XXI wieku”.

³² Jak wyżej podkreślałam, krytyka nazizmu (także innych totalitaryzmów) miała miejsce głównie w środowiskach generujących myśl konserwatywną (katolicką i narodową), płynęła z określonych kręgów środowisk uniwersyteckich i innych podejmujących różnorodne nurty humanizmu, personalizmu i demokratycznych dążeń. Na przeciwnym biegunie znajdowała się myśl lewicowa (marksistowska) wspierająca wszelkie odmiany socjalizmu i eugenicznie podbudowanego rasizmu (przykład: W. Spasowski, *Wyzwolenie człowieka w świetle filozofji, socjologii pracy i wychowania ludzkości*. Nakład F. Hoesick, Warszawa 1933).

niemieckiego narodowego socjalizmu przed rokiem 1939. Niejako przy okazji powstały dwie inne dotyczące bolszewizmu i faszyzmu (oczekują na publikację). Zadanie to wymagało kwerendy różnorodnych zasobów archiwalnych. Złożony okazał się wybór czasopism. Zastosowałam tu kryterium: a) ich naukowy charakter – w końcowym etapie badań zawieszono dla sięgnięcia po tygodnik „Myśl Narodowa”; b) nieograniczenie poszukiwań do tekstów zawierających krytykę zjawisk pedagogicznych. Przyjęłam pełne otwarcie na dyscypliny bliższe i dalsze względem pedagogiki, bowiem – jak wykazały badania wstępne – wielu humanistów (teologów, filozofów, politologów, socjologów) uznawało szeroko rozumiane wychowanie za teren wdrażania totalitarnej ideologii; c) dowolność profilu światopoglądowego reprezentowanego przez czasopismo, monografię lub autora i zachowanie różnorodności nie tylko dyscyplin naukowych, ale i religii: konfesji/laickości; d) odrzucanie tekstów jednostronnie agitatorskich oraz pozbawionych udokumentowania faktograficznego. Przyjęcie lub odrzucenie tekstu jako źródła reprezentatywnego dla dyskursu dwudziestolecia międzywojennego odbywało się przynajmniej na dwóch etapach: kwerendy czasopism tej epoki z zastosowaniem powyższych zasad oraz na etapie analiz metodami filozoficznymi.

Kwerenda objęła czasopisma z lat 1918–1939 (po uprzednim ich doborze ze względu na połączone powyższe kryteria) ukazujące się w Krakowie, Lwowie, Warszawie, Poznaniu, Wilnie i innych znanych ośrodkach: „Ateneum Kapłańskie” (miesięcznik profesorów Włocławskiego Seminarium Duchownego); „Kultura i Wychowanie” (do roku 1939 wydawcą był Zarząd Główny Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych); „Kwartalnik Pedagogiczny” (czasopismo Sekcji Pedagogicznej Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych); „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” (pismo Związku Diecezjalnych Kół Księży Prefektów: Lwów – Warszawa); „Muzeum” (Lwów), „Prąd” (pismo Stowarzyszenia Katolickiej Młodzieży Akademickiej „Odrodzenie”); „Przegląd Powszechny” (Jezuici – Kraków); „Przewodnik Społeczny” (Poznań), „Roczniki Filozoficzne KUL; Zeszyty Naukowe KUL; Roczniki różnych diecezji; „Ruch Katolicki” (organ Akcji Katolickiej w Polsce); „Myśl

Narodowa" (tygodnik); *Pamiętniki* z różnorodnych zjazdów i kongresów. W skład źródeł weszły także książki, broszury, nadbitki z różnego rodzaju wydawnictw.

Metody badawcze. Badania wymagały zastosowania metod historycznych oraz metod filozoficznych, były one względem siebie uzupełniające. Metody historyczne, a w szczególności kwerenda archiwalna wymienionych wyżej czasopism, kwerenda bibliografii i katalogów zastosowane będą dla osiągnięcia pierwszej warstwy celów badawczych. Na tym etapie niezbędna będzie wstępna recepcja treści pism archiwalnych dla zidentyfikowania w nich obecności krytyki nazizmu. Sama recepcja ze względu na swoją złożoność i konieczność „wejścia” w epokę winna być traktowana jako metoda badań historycznych. Potem kontekstem analiz będzie już tylko wiedza historyczna w najogólniejszym ujęciu obejmująca przyczyny i rezultaty I wojny światowej, międzywojnie oraz II wojnę światową – losy totalitaryzmów po II wojnie światowej nie będą przedmiotem badań. Z metod filozoficznych niezbędna będzie metoda doksograficzna, która „polega na opisie danej doktryny, szczególnie pod kątem rozbioru aparatury pojęciowej”³³. Dzięki niej można wyeksponować odmiennosc stanowisk poszczególnych humanistów czy kierunki krytyki generowane przez poszczególne środowiska. Najbardziej twórczy aspekt pracy historyka z tą metodą polega na wyjaśnianiu i transformacji systemu pojęć. Metoda ta – a posługiwałam się nią we wcześniejszych badaniach³⁴ – pozwala „wejść bardzo głęboko w treść danej doktryny, ale jednocześnie zagrożona jest pewnym jej wyobcowaniem spośród innych, czy doktryn koncepcji, jak i realiów epoki, w której się rozwijała”³⁵. Niezbędna jest także hermeneutyczna metoda analizy treści, której zastosowanie zapewni wgląd w teksty zawierające krytykę totalitaryzmów; pozwoli ona na rozumienie jej istoty i sensu. Wszechstronne rozumienie krytyki w jej wymiarze ideologicznym i pedagogicznym jest warunkiem zbudowania jej narracji historycznej.

³³ Z. Kuderowicz, *Przegląd metod historii filozofii*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978, s. 6.

³⁴ J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej...*, dz. cyt.

³⁵ S. Sztobryn, *Historia doktryn pedagogicznych. Niepokoje interpretacyjne*, „Kultura i Edukacja” 1993, nr 4/6, s. 112.

Gdy tekst zaczyna „mówić” do odbiorcy, zaczyna w pewnym sensie „przemawiać” wizja wychowania osoby i społeczeństwa, które się odrzuca, dezawuuje i kwestionuje. Hermeneutyczna analiza treści uwzględnia kontekst historyczny, którego brak metodzie doksograficznej, dlatego winny współwystępować.

Metody analizy i opracowania wyników. Obok wskazanych wyżej metod analizy zebranych źródeł istotne są – czego doświadczamy w procesie badawczym – metody służące opracowaniu uzyskanych już wyników badań. W tym projekcie badawczym za metodę opracowania wyników uznałam formę zapisu wyników analiz, inaczej: formę „wypowiedzenia” efektów dokonanych analiz. Jest nią narracja historyczno-filozoficzno-pedagogiczna (narracja jako forma wypowiedzi; budowanie narracji historycznej, narracja jako rezultat pracy badawczej³⁶).

Przyjęłam, że opracowanie wyników będzie zaktualizowaną w stosunku do lat 1918–1939 interpretacją ciągu aktów krytyki (powiązanych synchronicznie i diachronicznie), zaistniałych w publikowanych wówczas pismach, w określonym środowisku i czasie historycznym. Takiej narracji towarzyszy intencja odkrycia lub nadania jakimś zdarzeniom określonego sensu i znaczenia³⁷. Ciągami wydarzeń są tu akty krytyki nazizmu i nazistowskiego wychowania pojawiające w określonym kontekście i czasie. „Narracja historyczna w pedagogice jawi się jako coś niezbywalnego i przekształcającego chodzenie po kole, drogą odbywającą się po spirali.”³⁸ Twórczego charakteru narracji historycznej bronił Władysław Tatarkiewicz uznając, że historyk, dokonując opracowania faktów – w tym projekcie faktów krytyki zawartej w pismach – wykonuje pracę, która różni się od kronikarskiego zapisu³⁹. Uważał on bowiem, że na owo opracowanie (tj. narrację historyczną jako

³⁶ J. Topolski, *Wprowadzenie do historii*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1998.

³⁷ T. Hejnicka-Bezwińska, *Praktyka edukacyjna w warunkach zmiany kulturowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa 2015, s. 37–42.

³⁸ S. Szto Bryn, *Narracja historyczna w polskiej pedagogice XX wieku*, [w:] *Narracja – krytyka – zmiana. Praktyki we współczesnej pedagogice*, E. Kurantowicz, M. Nowak-Dziemianowicz (red.), Wydawnictwo Naukowe DSWE, Wrocław 2007, s. 49.

³⁹ W. Tatarkiewicz, *O filozofii i sztuce*, PWN Warszawa 1986, s. 13; S. Szto Bryn, *Narracja...*, dz. cyt., s. 52.

formę wypowiedzi), które przyjmuje tu rangę metody opracowania określonych wyników, składają się takie elementy, jak: „wybór faktów (w tym projekcie wybór tekstów źródłowych – JK), interpretacja (metodą doksograficznej i hermeneutycznej analizy tekstów – JK), scalanie, porządkowanie, wiązanie (metodą syntezy, logicznego myślenia – JK), korekta i krytyka faktów (jej kryterium stanowi etyka normatywna właściwa dla kultury chrześcijańskiej i personalizmu jako filozoficznej teorii osoby – JK)”⁴⁰.

W tym projekcie badawczym narracja jest wielowymiarowa, obejmować będzie takie zabiegi badawcze, jak filtrowanie krytyki oraz zabiegi konstrukcyjne oparte na refleksji metahistorycznej i metapedagogicznej. Postaciami narracji tradycyjnie wymienianymi są narracja indywidualizująca, uogólniająca i klasyfikująca oraz dodatkowo recepcja⁴¹ – zagadnieniem tym zajmowali się między innymi S. Borzym⁴² i B. Skarga⁴³. W realizacji niniejszego projektu badawczego po recepcji aktów krytyki wskazanymi wyżej metodami filozoficznymi pojawi się narracja uogólniająca i klasyfikująca. Narracja wiąże przeszłość z teraźniejszością, w badaniach historyczno-pedagogicznych może odegrać znaczącą i twórczą rolę. Historyk bowiem w swoich badaniach „nie »odbija« ani nie »rekonstruuje« czegoś gotowego, tylko na to czekającego, lecz proponuje taki czy inny opis przeszłości”⁴⁴.

Nie poddaję badaniom zgodności wypowiedzianych w dyskursie krytycznym sądów, ocen, propozycji uczonych-duchownych katolickich z założeniami religii katolickiej (teologią, Ewangelią); nie badam prawidłowości interpretacji filozoficznych (Kanta, Hegla, Marksa i innych) przez krytyków, nie oceniam ich racji i argumentów; nie oceniam ówczesnej krytyki koncepcji pedagogicznych, filozoficznych, ideologicznych. Zmierzam natomiast do jej zrekonstruowania,

⁴⁰ W. Tatarkiewicz, *O filozofii...*, dz. cyt., s. 13 i n.

⁴¹ S. Sztobryn, *Narracja historyczna...*, dz. cyt., s. 53.

⁴² S. Borzym, *Bergson a przemiany światopoglądowe w Polsce*, Ossolineum, Wrocław, 1984.

⁴³ B. Skarga, *Granice historyczności*, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1989.

⁴⁴ J. Topolski, *Wprowadzenie do historii*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1998, s. 13.

wyłonienia głównych kierunków dyskursów – odsłonięcia argumentacji, zgłaszanych obaw, wypowiedzianych zagrożeń. Tych, które historia potwierdziła oraz tych, które wypełniają luki w ciągłości historii myśli humanistycznej, w tym pedagogicznej. Nie towarzyszy temu badaniu polemika (która byłaby możliwa, jeżeli zrezygnujemy z postawy personalistycznej, a wejdziemy na grunt myśli laickiej – neoliberalnej, neolewicowej).

Celem analiz krytycznego dyskursu prowadzonego w obrębie wybranych czasopism jest przedstawienie najważniejszych problemów i poruszanych w nich zagadnień. Ranga wybranych czasopism pozwala uznać ten rys za charakterystyczny dla intelektualnych środowisk katolickich zorientowanych na wychowanie narodu. Lektura publikacji z dwudziestolecia międzywojennego pozwala twierdzić, że upatrywanie w poczynaniach niemieckich nieustającego zagrożenia dla Polski nie należało w środowiskach intelektualnych, szczególnie uniwersyteckich, do dobrego tonu. Ta absurdalna postawa wynikała z niczym nieuzasadnionych historycznie przekonań: nie być nosicielem fobii narodowych, narodowcem, ekstremą! Stanu takiej „poprawności” nie zdradzają artykuły publikowane anonimowo w wybranych czasopismach – to ich autorzy najczęściej potrafili najbardziej precyzyjnie przewidzieć przyszłe zagrożenia i przyszłe działania kryjące się za programem germańskiego pochodzenia na wschód głoszonego z brutalną otwartością⁴⁵.

2. OŚRODKI KRYTYKI NAZIZMU W POLSCE PRZED 1939 ROKIEM I ICH REPREZENTANCI

Niemcy dokonując agresji zbrojnej na Polskę posiadali precyzyjne plany rabunku i germanizacji oraz podporządkowania Polski. Przykładem są tzw. listy proskrypcyjne, na których znajdowały się nazwiska wybitnych Polaków przeznaczonych do eksterminacji: bezpośredniego rozstrzelania, ewentualnie umieszczenia w obozie (to dla Polaków

⁴⁵ Zob. m.in.: S.M., *Adolf Hitler i jego program*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 196, s. 3–30.

Niemcy zbudowali obóz Auschwitz) lub więzieniu. Rozpoznanie kwestii niezależności, patriotyzmu i potencjalnych umiejętności działania przeciwko okupantowi dotyczyło całych środowisk inteligencji, wojska, kultury, przemysłu (w obszarze nauki największym tego potwierdzeniem jest *Sonderaktion Krakau* – aresztowanie i umieszczenie w obozach 181 profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego). Tu wskażę jedynie losy wybranych ośrodków, w których powstawały pisma niosące krytykę totalitaryzmów.

Do jednego z głównych należał krakowski ośrodek krytyki w jezuickim Wydawnictwie WAM przy ul. Kopernika. Niewątpliwie było ono wiodącym w Europie ośrodkiem krytyki rodzących się w lat 20. i 30. XX wieku totalitaryzmów: bolszewickiego komunizmu, niemieckiego narodowego socjalizmu i włoskiego faszyzmu. Na łamach znakomitego, interdyscyplinarnego, naukowego miesięcznika „Przegląd Powszechny” wyrósł, jak w żadnym innym czasopiśmie, konsekwentny nurt krytyki nazizmu (zob. Bibliografia). Jak z zachowanych relacji uczestników wynika, 10 listopada 1939 r. Niemcy wkroczyli siłą do domu zakonnego jezuitów przy ul. Kopernika 26 w Krakowie i aresztowali wszystkich, którzy nie ukończyli 60 roku życia. Byli to profesorowie jezuickiego Kolegium Krakowskiego: „rektor Maćko, Morawski, Krzyszkowski, Podoleński, Turbak, Cyrek, Dembowski, Kamiński, Kozłowiecki; scholastycy: Swaczyna, Nawara, Cięciwa, Lewicki, Mruk Antoni i Edward, Kowalczyk, Leńczyk, Wielgosz, Sewiło. Bracia: Żeleźniak, Rzeźnikowski, Hawełka, Krzysiek, Zajac, Żółtowski”⁴⁶ – razem 25 osób. Większość z nich to nie tylko profesorowie i doktorzy pracujący w Kolegium Jezuickim, niektórzy byli także profesorami Uniwersytetu Jagiellońskiego, inni publicystami „Przeglądu Powszechnego” i pisma „Głosy”, nauczycielami krakowskich gimnazjów i katechetami. Największa ilość krytycznych analiz totalitaryzmów przygotowana została przez samych jezuitów: ks. Jana Urbana TJ⁴⁷, ks. Stanisława Podoleńskiego

⁴⁶ Abp Adam Kozłowiecki, *Ucisk i strapienie*, Wydawnictwo WAM – Księża Jezuitów, Kraków 1995.

⁴⁷ Ks. dr Jan Urban (1874–1940) – jezuita, profesor teologii w Widnawie, Gräfenbergu i Czechowicach; w latach 1918–33 redaktor naczelny „Przeglądu

go TJ⁴⁸, ks. Franciszka Kwiatkowskiego TJ⁴⁹ i innych. Obok czasopism ośrodek jezuicki wydawał liczne monografie, w tym serię „Komunizm bez maski”. Niemcy unicestwili nie tylko ośrodek naukowo-publicystyczny, ale większość uczonych, którzy zginęli w niemieckich obozach koncentracyjnych [zob. tablicę pamiątkową w Kościele oo. jezuitów w Krakowie przy ul. Kopernika 26]. Do ośrodka krakowskiego dołączyć należy ks. Konstantego Michalskiego CM⁵⁰ z Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Powszechnego”, a w latach 1933–39 założyciel i redaktor czasopisma „Oriens”; organizator i uczestnik kongresów i zjazdów dotyczących chrześcijańskiego Wschodu.

⁴⁸ Ks. dr Stanisław Podoleński (1887–1945) – ksiądz katolicki, jezuita, studiował filozofię i teologię. Doskonale wykształcony, posługujący się biegle językiem francuskim i niemieckim, współpracownik „Przeglądu Powszechnego”; pracował w Gimnazjum Jezuitów w Chyrowie (język łaciński, polski, niemiecki oraz historia naturalna), był katechetą krakowskich gimnazjów, moderatorem Sodalicji Mariańskiej gimnazjalistek w Krakowie. Opublikował 13 książek i broszur, ok. 200 artykułów i ok. 200 recenzji z zakresu zagadnień etycznych, społecznych, małżeństwa, rodziny, szkoły i wychowawczych funkcji państwa. Aresztowany przez gestapo w Krakowie 10 listopada 1939 roku przeszedł obozy w Wiśniczu, Auschwitz i Dachau, gdzie zmarł w styczniu 1945 roku (L. Grzebień, *Podoleński Stanisław Tadeusz*, [w:] Tenże, *Słownik jezuitów polskich 1564–1990*, t. IX, Kraków 1993, s. 9).

⁴⁹ Ks. dr Franciszek Kwiatkowski (1888–1949) – ksiądz katolicki, jezuita; neotomista; studiował filozofię w Nowym Sączu, teologię w Ore Place k. Hastings w Anglii, odbył podróż naukową do Holandii (Valkenburg). Wykładał filozofię w Seminarium Duchownym w Poznaniu, w Kolegium Jezuitów w Nowym Sączu i Krakowie. Był prezesem Sekcji Filozoficznej Polskiego Towarzystwa Teologicznego. Bibliografia jego prac liczy ok. 400 pozycji (*Stosunek filozofii do teologii*, „Przegląd Powszechny” 1920, t. 147/148, s. 287–298; *Primus Philosophorum Poloniae Congressus*, „Gregorianum” 1923, nr 1, s. 9–13; *Teozofia i antropozofia, czyli nauka tajemna o Bogu i człowieku*, Poznań 1925, ss. 54; *Najnowszy zwrot ku realizmowi*, „Przegląd Filozoficzny” 1927, t. 30, s. 47–48; główne dzieło *Filozofia wieczysta w zarysie* (t. 1–3), Kraków 1947).

⁵⁰ Ks. prof. dr hab. Konstanty Michalski (1879–1947) – filozof, historyk filozofii, teolog, wielokrotnie dziekan Wydziału Teologicznego i rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, ceniony w świecie mediewista; więzień niemieckiego obozu w Sachsenhausen, posiadał wysoką pozycję w świecie akademickim; stawiany jest w rzędzie najwybitniejszych polskich intelektualistów pierwszej połowy XX wieku (K. Wolsza, *Ks. Konstanty Michalski wobec programu odnowy tomizmu*, [w:] *Człowiek i Kościół w dziejach*, Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole 1999).

Innym ośrodkiem krytyki rosnących ideologii totalitarnych było czasopismo „Ateneum Kapłańskie” – miesięcznik założony w 1909 roku z inspiracji ks. prof. Idziego Radziszewskiego, ówczesnego rektora Włocławskiego Seminarium Duchownego, wychodzący pod kierunkiem profesorów tego Seminarium. Jego redaktorem naczelnym w latach 1932–1939, tak newralgicznych dla krytyki nazizmu, był ks. dr Stefan Wyszyński późniejszy „Prymas Tysiąclecia”. Czasopismo to posiadało szeroki profil od nauk teologicznych poczynając poprzez filozofię, prawo kanoniczne, aż po nauki społeczne z pedagogiką i sztuką włącznie. Krytykę totalitaryzmów w różnych ich wymiarach niesło wiele artykułów i studiów naukowych (zob. Bibliografia). Spośród tu publikujących wymienić można: Adolfa Kliszewicza⁵¹, ks. Pawła Tochowicza⁵², ks. Ignacego Świrskiego⁵³ czy wówczas aktywnie publikującego ks. Stefana Wyszyńskiego⁵⁴ oraz wielu innych.

⁵¹ Adolf Kliszewicz (1879– data nieznana) – historyk, publicysta współpracujący z „Przeglądem Powszechnym”. Opublikował *Średniowiecze a teraźniejszość. Charakterystyka dwóch światopoglądów* (1927) oraz *Ku czemu zdąża dzisiejszy świat*. Nie można ustalić jego daty śmierci, wiadomo, że 1926 r. mieszkał w Sosnowcu, a pomiędzy 1927–33 w Tarnowskich Górach (<https://www.polskietradycje.pl/po-stacie/widok/405>; dostęp 30.03.2020).

⁵² Ks. dr Paweł Tochowicz (1891–1979) – urodził się w Igołomi. Ukończył gimnazjum w Kielcach i tu wstąpił do Seminarium Duchownego. Skierowany został do Akademii Duchownej w Petersburgu, dokąd wysyłano tylko umysły wybitne. Świecenia kapłańskie przyjął w 1914 r. W latach 1916–1922 kontynuował studia filozoficzne we Fryburgu zakończone stopniem doktora filozofii. Był wykładowcą w Seminarium Duchownym w Kielcach. Wojnę spędził poza Polską. W roku 1957 wrócił do Polski, był profesorem pedagogiki, psychologii wychowawczej i katechetyki w Seminarium Duchownym w Łodzi (R. Czekalski, *Tochowicz Paweł (1891–1979), Słownik katechetów polskich XX wieku*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2003, s. 252).

⁵³ Ks. prof. dr Ignacy Świrski (1885–1968) – ksiądz katolicki, profesor Akademii Duchownej w Petersburgu, profesor Uniwersytetu Wileńskiego, biskup diecezjalny siedleckiej w latach 1946–1968, sługa Boży Kościoła katolickiego [<https://diecezja.siedlce.pl/diecezja/historia/dzieje-diecezji/#c3>, dostęp 30.03.2020].

⁵⁴ Ks. dr Stefan Wyszyński (1901–1981) – publikujący m.in. pod pseudonimem Dr Zuzelski. W dwudziestoleciu międzywojennym związany z Włocławskim Seminarium Duchownym i Katolickim Uniwersytetem Lubelskim. Redaktor naczelny „Ateneum Kapłańskiego”; późniejszy Prymas Polski (1948–1981) stawiający opór komunizmowi; więziony i szykanowany przez totalitarną władzę komunistyczną.

Pomorze i Seminarium Duchowne w Pelplinie to kolejny ośrodek krytyki nazizmu. W październiku 1939 zabito 24 profesorów pelplińskiego Seminarium. Rektor ks. prof. Józef Roskiwitalski⁵⁵ – autor cennych prac z pedagogiki – oraz inni profesorowie zostali aresztowani przez gestapo; pobici i poniżani zostali rozstrzelani w Tczewie. Oszczędzono dwóch profesorów pochodzenia niemieckiego, w tym ks. Franciszka Sawickiego⁵⁶ (matka była Niemką). Jesienią 1939 roku Niemcy zamordowali około 450 duchownych spośród ogólnej liczby 670 księży w diecezjach chełmińskiej i gdańskiej⁵⁷. Publikowana w tym ośrodku gazeta „Pielgrzym” o wyraźnym profilu konserwatywno-narodowym, była ośrodkiem polskości ostrzegającym Polaków przed niemiecką ekspansją (np. 12 stycznia 1939 r. pisano o akcji obliczania przez rząd w Berlinie wartości majątków żydowskich i zasobów finansowych)⁵⁸. Wiadomości publikowane w „Pielgrzymie” nie nosły analitycznej krytyki nazizmu (dlatego nie są obecne w Bibliografii),

⁵⁵ Ks. prof. dr. hab. Józef Roskiwitalski (1893–1939) – ur. w Dąbrówce k. Stargardu, zamordowany przez gestapo w Tczewie 20 października 1939 roku. Pedagog, katecheta, prefekt. Studiował na Wydziale Teologii UW, doktorat uzyskał w 1933, niedługo potem stopień doktora habilitowanego na podstawie rozprawy *Szkola twórcza w nauce religii (Słownik katechetyków...*, podaje, że to tytuł rozprawy doktorskiej). Od 1935 roku pełnił funkcję rektora Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie. Zamordowany w ramach eksterminacji polskiej inteligencji i twórców kultury (K. Jędrzejczak, *Roskiwitalski Józef*, [w:] *Słownik pedagogów polskich*, dz. cyt., s. 180–181).

⁵⁶ Ks. prof. dr. hab. Franciszek Sawicki (1877–1952) – filozof i teolog, studiował we Fryburgu, publikował w języku polskim i niemieckim. Związany był z Wyższym Seminarium Duchownym w Pelplinie – jeden z dwóch duchownych tej Uczelni, których Niemcy nie zamordowali w 1939 r.; doktor honoris causa KUL (szerzej zob.: R. Polak, *Sawicki Franciszek*, „Powszechna encyklopedia filozofii”, t. 8, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2007, s. 932–934).

⁵⁷ Krwawa jesień pelplińska, https://pl.wikipedia.org/wiki/Krwawa_jesien_%C5%84_pelpli%C5%84ska [dostęp: 5. X. 2019]. W ramach całej „Intelligenzaktion” tylko na Pomorzu do kwietnia 1940 roku Niemcy wymordowali 30 000 – 40 000 Polaków (Dieter Schenk, *Albert Forster. Gdański namiestnik Hitlera*. Gdańsk, Wydawnictwo Oskar, 2002, s. 306).

⁵⁸ „Pielgrzym” 12 stycznia 1939r., nr 5, s. 1: <http://kpbk.umk.pl/dlibra/publication?id=78091&tab=3> (dostęp: 11-01-2020).

układają się natomiast w wyraźnie antynazistowski profil praktycznie oddziaływający na społeczeństwo.

Kolejnym ośrodkiem krytyki totalitaryzmów było czasopismo „Prąd” (zob. Bibliografia), miesięcznik Związku Polskiej Inteligencji Katolickiej, wydawane na ówczesnym Uniwersytecie Lubelskim (obecnie Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II). Jego redaktor naczelny i rektor KUL, ks. profesor Antoni Szymański⁵⁹, poszukiwany był przez Niemców i ukrywał się przez całą wojnę. Wybitnym reprezentantem nurtu krytycznego wobec nazizmu w KUL byli także ks. Józef Pastuszka⁶⁰ oraz Ignacy Czuma⁶¹.

Istotna krytyka totalitaryzmów płynęła ze środowisk związanych z Uniwersytetem Jana Kazimierza we Lwowie w pracach profesorów

⁵⁹ Ks. prof. dr hab. Antoni Szymański (1881–1946) – ksiądz katolicki (święcenia w 1904), filozof, socjolog; studiował w Katolickim Uniwersytecie w Leuven-Louvain, gdzie doktoryzował się w temacie *Poglądy demokracji chrześcijańskiej we Francji (1892–1907)*, habilitował się z katolickiej nauki społecznej na Wydziale Filozoficznym UJ (1919). Wykładał politykę społeczną i ekonomiczną, etykę i socjologię. Był najpierw prodziekanem, potem dziekanem Wydziału Prawa i Nauk Społeczno-Ekonomicznych KUL, jego prorektorem (1922–26), i rektorem (1933–1939) KUL. Monografie m.in.: *Bolszewizm* (1921), *Polityka społeczna* (1931), *Ekonomia i etyka* (1936), *O sprawiedliwości społecznej* (1938) (A. Szymaniak, *Szymański Antoni*, „Powszechna encyklopedia filozofii”, t. 9, PTTA, Lublin 2008, s. 315–318).

⁶⁰ Ks. prof. dr hab. Józef Pastuszka (1897–1989) – profesor filozofii, studiował w Petersburgu w Seminarium Duchownym i Akademii Duchownej oraz w Innsbrucku – tu uzyskał doktorat z teologii (1920) oraz z filozofii (1925); habilitacja na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie (1930 r.); w latach 1934–1939 profesor filozofii i psychologii na Wydziale Nauk Humanistycznych KUL, w latach 1938/39 jego dziekan; pierwszy dziekan i współorganizator Wydziału Filozofii Chrześcijańskiej KUL (1946–1952); siłą usunięty przez władze PRL, przywrócony po październiku 1956 roku; członek PAU od 1936 r. (szerzej zob. Z. Chlewiński, *Pastuszka Józef*, „Powszechna encyklopedia filozofii”, t. 8, PTTA, Lublin 2007, s. 52–54).

⁶¹ Prof. dr hab. Ignacy Czuma (1891–1963) – profesor prawa i skarbowości oraz dziekan Wydziału Prawa i Nauk Społeczno-Ekonomicznych KUL; w latach 1938–39 prorektor; poseł na Sejm II RP ze strony Stronnictwa Katolicko-Ludowego; wykupiony z więzienia niemieckiego w 1940 r., od Piusa XII otrzymał tytuł szambelana papieskiego (Ł. Czuma, *Czuma Ignacy*, „Powszechna encyklopedia filozofii”, t. 2, PTTA, Lublin 2001, s. 387–389).

Leona Halbana⁶², Leopolda Caro⁶³ czy doktora Jana Kuchty⁶⁴ (przepadł bez wieści we wrześniu 1939 roku) oraz z Uniwersytetu Stefana Bato-rego w Wilnie (ks. Ignacy Świrski – publikował głównie w „Ateneum Kapłańskim”).

Obok nich, artykuły coraz intensywniej ostrzegające przed tragicznymi następstwami nazizmu, publikowali intelektualiści z Katowic (ks. prof. Walery Jasiński⁶⁵), Poznania (dr Andrzej Niesiołowski⁶⁶). Naczelny Instytut Akcji Katolickiej w Poznaniu religijnymi

⁶² Prof. dr hab. Leon Halban (1893–1960) – historyk prawa, kanonista, ur. w Krakowie, zm. w Lublinie; studiował na UJK we Lwowie (seminarzysta K. Twardowskiego), w latach 1914–1915 na Uniwersytecie Wiedeńskim. Od 1926 pracujący na Wydziale Prawa UJK we Lwowie, od 1932 r. profesor tytularny; od 1936 kierownik Katedry Prawa Kościelnego UJK. W niezwykle bogatym dorobku nawiązywał do myśli chrześcijańskiej i szkoły historycznej w prawie; od 1945 wykładowca KUL, od 1949 kierownik Katedry Historii Powszechnej Państwa i Prawa na UMCS (K. Motyka, *Halban Leon*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 4, Lublin, PTTA 2003, s. 187–188).

⁶³ Prof. dr hab. Leopold Caro (1864–1939) – ekonomista, socjolog, publicysta, społecznik; studiował ekonomię w Lipsku, filozofię i prawo we Lwowie. Prezes Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego we Lwowie, wiceprezes Rady Społecznej przy Prymasie A. Hlondzie; propagował katolicką naukę społeczną (R. Polak, *Caro Leopold*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk i inn. Lublin: PTTA, 2001, s. 53–56).

⁶⁴ Dr Jan Kuchta (1900–1946?) – ur. we Lwowie; studiował pedagogikę i filozofię na UJK we Lwowie, UJ w Krakowie (tu uzyskał doktorat), także w Wiedniu. Pracował w Kuratorium Okręgu Szkolnego we Lwowie, był nauczycielem gimnazjów we Lwowie i Przemyślu, tuż przed wybuchem wojny został dyrektorem Państwowej Centralnej Biblioteki Pedagogicznej we Lwowie; zaginął bez wieści po wybuchu wojny (W. Bobrowska-Nowak, Kuchta Jan Andrzej, [w:] red. Taż, *Słownik pedagogów polskich*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998, s. 108–109).

⁶⁵ Ks. prof. dr Walery Jasiński (1904–1981) – ur. w Koszalinie w rodzinie inteligentkiej, zm. w Orchard Lake w USA. Studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim, na Gregorianum w Rzymie (tu doktorat w 1929 roku); był wykładowcą w Śląskim Seminarium Duchownym i w Instytucie Pedagogiki w Katowicach. II wojna światowa zastała go w USA, tam był członkiem Polskiego Instytutu Naukowego w USA, prezesem Stowarzyszenia Polsko-Amerykańskich Historyków (R. Nir, *Jasiński*, [w:] „Encyklopedia katolicka”, t. 7, TN KUL, Lublin 1997, s. 1066–1067).

⁶⁶ Dr Andrzej Niesiołowski (1899–1945) – doktor filozofii, pedagog i socjolog, wykładowca Uniwersytetu Poznańskiego i Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi; wybitny intelektualista, autor wielu prac, zaangażowany politycznie po

publikacjami swego Wydawnictwa przeciwdziałal szerzeniu się prądów ideologii socjalistycznych i liberalnych.

Teksty o zróżnicowanym nasileniu krytycyzmu znaleźć natomiast można w „Kulturze i Wychowaniu”, „Kwartalniku Pedagogicznym”, „Muzeum”, „Przewodniku Społecznym”. Pisma te nie pozostawały obojętne wobec sytuacji zewnętrznej. Redakcja „Kultury i Wychowania” w zeszycie pierwszym z 1939 roku zapowiada artykuł Mariana Paluszkiewicza *Główne polityczne tendencje szkoły w III Rzeszy* oraz Włodzimierza Pietrzaka *Kultura duchowa a perspektywa wojny*, który miał się ukazać w drugim numerze, czemu przeszkodził wybuch wojny. W innych artykułach też nie brak głosów krytycznych.

„Myśl Narodowa” to tygodnik związany ze Stronnictwem Narodowym o wyjątkowym w międzywojniu prestiżu i szerokim dyskursie polemicznym z bolszewizmem i niemieckim narodowym socjalizmem. Z tego względu konieczne jest włączenie któregoś z pism polskich stronictw narodowych (ukazywało się „Państwo i Naród”, w 1938 r. Dmowski polecił założyć „Politykę Narodową”). Rozsądny głos krytyki wobec nazizmu znajdujemy tu u Karola Stefana Frycza⁶⁷, Stanisława Kozickiego⁶⁸

stronie chadecji. Zmarł w niemieckim obozie jenieckim w Dössel (szerzej zob. D. Jagielska, J. Kostkiewicz, *Pedagogika humanizmu społecznego Andrzeja Niesiołowskiego*, Kraków, Wyd. UJ, 2015).

⁶⁷ Dr Karol Stefan Frycz (1910–1942) – ur. w Kielcach, syn Jadwigi i Stanisława, sędziego Sądu Najwyższego; ukończył studia prawnicze na Uniwersytecie Warszawskim, doktorat z prawa w 1939; działał w Młodzieży Wszechpolskiej, później w Stronnictwie Narodowym; autor wielu artykułów publikowanych m.in. w „Marcholcie”, „Pro Christo”, „Kulturze”, „Tęczy” i „Myśli Narodowej”; pracował na Wydziale Informacyjno-Prasowym Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie, odbywał aplikację adwokacką – przerwana aresztowaniem przez gestapo i osadzeniem w Auschwitz (pierwszy raz w roku 1940 – zwolniony; w przerwie pisał książkę *Prawdziwa Polska*, w której dał własny pogląd na nasze dzieje; aresztowany ponownie w roku 1942 i osadzony w Auschwitz – tu rozstrzelany pod ścianą straceń 27 maja 1942 roku (<https://konserwatyzm.pl/>)).

⁶⁸ Stanisław Kozicki (1876–1958) – dziennikarz, autor wielu artykułów, działacz polityczny; w latach 1918–1919 członek Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu; w latach 1922–25 poseł na Sejm II RP, w latach 1928–35 senator; długoletni członek Komitetu Głównego Stronnictwa Narodowego; autor *Historii Ligi Narodowej 1887–1907*; redaktor wielu pism (*Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 3, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN, 1998, s. 532).

oraz niezbyt często tu publikującego profesora Uniwersytetu Poznańskiego Karola Stojanowskiego⁶⁹.

Płynąca z powyższych ośrodków krytyka niemieckiego narodowego socjalizmu, a najbardziej niesionej przezeń degradacji kultury, religii a poprzez to i miejsca człowieka w świecie jest powiązana z polską tradycją. Autorzy ci przecież nawiązywali do dziewiętnastowiecznych analiz, gdzie wskazywano na niebezpieczeństwa niesione przez „rewolucję” dokonującą się „z dołu” (m.in. Jan Koźmian), zapowiadającą demokratyczne rozwiązania, jak i przez „rewolucję odgórną”, wzmacnianą przez procesy wiodące w kierunku „statolatrii” albo i „panteizacji państwa”. Autorzy schyłku XIX wieku krytycznie śledzący politykę *Kulturkampfu* i rusyfikacji tworzyli fundamenty pod wolną myśl polską. Analizy te – znane były autorom tworzącym polski nurt krytyki nazizmu – eksponowały zagrożenia niesione przez szeroko ujmowane „tendencje socjalistyczne” łącznie z naturalistycznymi propozycjami Jana Jakuba Rousseau i niemieckich romantyków (często zresztą wiązanych z konserwatyzmem). Podobnie jak te z okresu międzywojennego prowadzone były wówczas również z perspektywy ujęć katolickich, a nawet ultramontańskich⁷⁰.

Polski nurt krytyki nazizmu, mając głębokie zaplecze własnej tradycji, odbywa się w oparciu o konkretne rozwiązania ideowe zawarte w literaturze twórców niemieckich i światowych, w oparciu o konkretne wydarzenia w obrębie kościołów, polityki, prawa, szkolnictwa. Analiza ta prowadzi do tezy, która jest ostatecznym wnioskiem z badań nad tekstami polskich intelektualistów: rasizm wraz z narodowym socjalizmem zapoczątkowały i rozwinęły sfery intelektualne Zachodu w oparciu o swe dążenia ulokowane poza

⁶⁹ Prof. dr hab. Karol Stojanowski (1895–1947) – antropolog, znany ze zwalczania rasizmu. W czasie I wojny światowej w Legionach Polskich; do 1939 r. wykładał na Uniwersytecie Poznańskim; w latach 1940–1944 na tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich w Warszawie; po II wojnie światowej zorganizował Katedrę Antropologii na Uniwersytecie Wrocławskim (*Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 6, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN, 1998, s. 54).

⁷⁰ Zob. np.: B. Szlachta, *Ład-Kościół-Naród. Filozofia i myśl polityczna polskich ultramontanów w latach 1834–1883*, Kraków, Wydawnictwo Aureus, seria: Ośrodek Myśli Politycznej, 1996.

chrześcijaństwem⁷¹, czy – szerzej – cywilizacją łacińską. Ta jednoznaczna teza nie jest pochopna ani nie bazuje na powierzchownych przesłankach. Płyynie z głębi oceny zjawisk oraz ogłoszonej w Niemczech ideologii narodowego socjalizmu. Elity intelektualne w Polsce miały bowiem ambicje i umiejętności⁷² samodzielnej interpretacji zjawisk w zakresie światowych ruchów kulturalnych, społecznych i politycznych.

3. TOTALITARYZM JAKO PROJEKT „WYCHOWAWCZY”

Mówi się, iż rewolucje (a właściwie ideologie, na których one bazują) wytwarzają potężny aparat pedagogiczny, rozległy system wychowania obejmujący całokształt życia. Z reguły daje on przyzwolenie na represje wobec jednostek go odrzucających: są przecież idealne, niosąc nowe zasady odślaniające naturę ludzką lub nową sprawiedliwość społeczną i dziejową⁷³ – chcą, w każdej swej odmianie, dać wolność..., za każdą cenę.

Potwierdza to sytuacja w Niemczech okresu międzywojennego. Tu akcja wychowawcza ogarnęła nie tylko szkolnictwo, ale wszelkie sfery:

⁷¹ Wartość cech rasowych i ich badanie nie musi pozostawać w sprzeczności z światopoglądem chrześcijańskim – pisze F. Sawicki – bowiem ono uznaje związki duszy i ciała; badanie zaś właściwości ciała nie musi iść w niechrześcijańskim kierunku wytyczanym przez nowoczesne odmiany rasizmu (zob. F. Sawicki, *Nowoczesne teorie rasowe*, „Przegląd Powszechny”, 1934, t. 201, s. 20–26).

⁷² Ośrodki naukowe prowadziły pracę samokształceniową. I tak np. w numerze 22 z 1932 (s. 341–342) „Prądu. Miesięcznika Związku Inteligencji Katolickiej”, czytamy relację z pracy lubelskiego oddziału Stowarzyszenia Młodzieży Akademickiej „Odrodzenie”. Dowiadujemy się z niej, że w ramach jego sekcji zagadnień narodowo-państwowych w mijającym roku akademickim opracowano problemy i wygłoszono referaty nt.: *Hitler i hitleryzm* (M. Przyłuski), *Mussolini i faszizm* (H. Moszczyńska), *Polska w świecie powojennym* (J. Kowalczyk), *Kwestia ukraińska w Polsce* (J. Łopatyński), *Czy upadek Zachodu?* (S. Kunowski) – przytaczam za: Konstanty Turowski, *Z życia młodzieży akademickiej*, „Prąd. Miesięcznik Związku Inteligencji Katolickiej” 1932, nr 22, s. 341–342, s. 341.

⁷³ B. Baczko, *Ukształcić nowego człowieka. Utopia i pedagogika w okresie rewolucji francuskiej*, [w:] A. Brodzka, M. Hoptinger, J. Lalewicz (red.), *Problemy wiedzy o kulturze. Prace dedykowane Stefanowi Żółkiewskiemu*, Ossolineum, Wrocław 1986, s. 264–265.

wieś i miasto, rolnictwo, handel i przemysł, inteligencję. Wychowanie miało ogarnąć każdą jednostkę. Totalizm nie wystąpił nigdzie aż tak jaskrawo i tak konsekwentnie jak w dziedzinie wychowania. Stało się ono „centralną kategorią polityki”. Nie ufano starym wartościom. Jeszcze przed objęciem władzy twórcy totalitaryzmu przyjmowali założenie, że praca polityczna partii rządzącej winna być budowana w oparciu o wychowywanie. Wanda Bobkowska pisząc o tym, dodawała jeszcze: „Wychowuje się wszystkich, poczynając od elity umysłowej – profesorów uniwersytetów i uczonych, kończąc na najmniejszym dzieciątku”⁷⁴.

Rdzeniem krytyki skierowanej przeciw nazizmowi było ostrzeżenie przed ideami w nim zawartymi, których wdrożenie opierało się na mechanizmie wychowawczym oraz postulacie stworzenia „nowego człowieka” oraz „nowego, lepszego świata”. Zarówno warstwa założeniowa totalitaryzmów: ideologie niosące ideały wychowania, filozoficzno-teoretyczne podstawy procesów wychowawczych, jak i ich warstwa operacyjna (formalne i nieformalne programy szkół, organizacji dziecięcych, młodzieżowych, partii, stowarzyszeń, mediów wraz z metodami i środkami wdrażania totalitarnych ideologii), poddane były krytyce.

Każda bowiem z ideologii przyjmująca cechy totalne przekształcała się w doktrynę usiłującą panować w każdej przestrzeni, od publicznej po prywatną – dotyczyło to bolszewizmu, nazizmu, faszystów. W tym celu wytwarza potężny aparat pedagogiczny, rozległy system wychowania formalnego i nieformalnego obejmujący całokształt życia. Daje on przyzwolenie na represje (ich charakter nie jest drugorzędny) wobec jednostek odrzucających „idealne” postulaty nowoczesności (nowej ideologii): założenia dotyczące natury ludzkiej, sprawiedliwości społecznej, sprawiedliwości dziejowej etc. uzasadniane wynikami badań pseudonauki pozostającej w jej służbie. Wgląd w istotę totalitaryzmów pokazuje, że pedagogiczna wizja człowieka i jego wychowania (treury) jest ich koniecznym elementem. To człowiek „NOWY” jest ich

⁷⁴ W. Bobkowska, *Reforma szkolna w Niemczech*, „Kultura i Wychowanie” 1938, nr 5, s. 174.

celem i sensem. Bez realizacji tej wizji nie można bowiem nawet zamaryć o ekspansji ideologii totalnej dla „naprawy”, dla ZMIANY świata, zmiany cywilizacyjnej. Zatem wychowanie!

Warstwa wychowawcza, w najszerszym jej rozumieniu, zajmuje więc istotne miejsce w ideologiach totalitarnych, co przekłada się na jej obecność w krytycznym dyskursie ich dotyczącym⁷⁵. W pierwszej linii krytyki ideologii totalitarnej pojawia się krytyka wizji nowego człowieka i wizji nowego świata. W dwudziestolecium międzywojennym polski nurt krytyki wszystkich rodzących się wówczas totalitaryzmów był ostrzeżeniem przed taką socjalistyczną ideą „nowego, wspaniałego świata”⁷⁶ i ideą niemieckiej, bądź bolszewickiej dominacji w Europie.

Z pism krytycznych polskich twórców wyłania się wspólny dla totalitaryzmów schemat – posiadający *de facto* pedagogiczny charakter – dążenia do zburzenia fundamentów (podstaw) istniejącej cywilizacji, której się przeciwstawiają. Taki projekt wychowywania „nowego człowieka” dla budowania „lepszego świata” z reguły zawiera:

- własne idee, mające opanować świadomość jednostki, społeczeństwa i proletariatu;
- negatywne stanowisko wobec religii (eliminację religii lub zastąpienie jej pseudo-religiami; nie chodzi o samą jej treść, lecz o „nimb świętości” i siłę jego oddziaływania);
- radykalną ingerencję w moralność, koniecznie o odwróconych parametrach aksjologicznych;
- korektą definicji rodziny i jej ról oraz ról rodziców (z reguły marginalizowanych – nie oni mają stanowić o nowym wychowaniu, bo reprezentują stary świat);
- nowe wychowanie z mechanizmem „odwróconych zasad” (w szkole, organizacjach dziecięcych i młodzieżowych, rodzinie);
- wizję własnej ekspansji – krajowej i globalnej, pozostającą w związkach z technikami komunikacji i możliwościami ekonomicznymi.

⁷⁵ S. Podoleński, *Jak socjalizm wychowuje lud?*, „Przegląd Powszechny” 1921, t. 149/150, s. 93–109.

⁷⁶ Sformułowanie nawiązuje do znanej książki: A. Huxley, *Nowy wspaniały świat*, przekł. B. Baran, „Muza”, Warszawa 2002.

Każdy z powyższych sześciu punktów mówi, co ma być i co trzeba zmienić, każdy zaleca aktywność swym zwolennikom. Z realizacją pragnień niemieckich narodowych socjalistów (podobnie jak marksistowskiej lewicy zainstalowanej w Rosji Sowieckiej) nie czekano długo, sięgano po najbrutalniejsze metody uświadamiania człowiekowi, kim ma się stać i czego winien pragnąć. Każdy z wyodrębnionych wyżej punktów ma swój pedagogiczny wymiar, bo dotyczy zmiany człowieka i społeczeństwa.

Istotnym zagadnieniem rozpatrywanym w ramach krytyki wielu z nich, jest pytanie o możliwość pogodzenia totalitaryzmu z katolicyzmem. Odpowiedź za każdym razem nie nastęczała trudności – zawsze była negatywna: nie ma możliwości pogodzenia któregośkolwiek z totalitaryzmów z katolicyzmem (pytanie takie stawiał między innymi Andrzej Niesiołowski). Uzasadnienia negatywnych odpowiedzi, zawierające wiele aspektów, eksponują jeden głęboki i zasadniczy: wyznawca religii katolickiej „nie może istnieć bez wolności sumienia”⁷⁷. A tego nie zapewnia żaden z totalitaryzmów. Dodawano, że wszystkie systemy totalitarne są skazane „prędzej czy później na wyładowanie nagromadzonych sił w wojnie zewnętrznej”⁷⁸.

Groźba wojny zainicjowanej przez totalitaryzmy umocowane w sąsiedztwie Polski, wskazywana jest przez wielu myślicieli i pedagogów. Obok Niesiołowskiego wypowiada ją J. Jastrzębska⁷⁹: nienawiść do wszystkiego, co wiązało się z przegraną I wojny światowej, poczucie krzywdy i dążenie do zniesienia traktatu wersalskiego, „pragnienie odwetu, przekonanie o swej wyższości wobec innych narodów i dążenie do panowania nad światem. [Gdyby stało się to efektem szerokiej kampanii wychowania i indoktrynacji – JK] – To byłoby groźniejsze niebezpieczeństwo dla Europy niż za czasów Wilhelma. Czy Europa zgodziłaby się pójść do niewoli niemieckiej, czy też powtórzyłaby się

⁷⁷ A. Niesiołowski, *Perspektywy totalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 215, s. 209.

⁷⁸ A. Niesiołowski, *Perspektywy totalizmu*, dz. cyt., s. 207.

⁷⁹ J. Jastrzębska, *Współczesne prądy w pedagogii niemieckiej*. „Kwartalnik Pedagogiczny” 1933, nr 3–4, s. 318–333.

katastrofa wojenna z 1914 roku?”⁸⁰ – pytała już u progu rządów Hitlera, pod koniec 1933 roku.

Krytyka nazizmu była głęboko zakorzeniona w ówczesnej praktyce i bieżącym doświadczaniu życia religijnego, społecznego, politycznego, po części gospodarczego (czyli szeroko pojętej kulturze); z drugiej strony bazowała na doświadczeniu (i mentalności na nim zbudowanej) wynikającym z powszechnej historii Kościoła katolickiego oraz historii Kościoła w Polsce, w którym po wcześniejszych wiekach względnej świetności i spokojnego rozwoju nastąpił okres półtorawiecznej niewoli, w której Kościół podzielał los niewoli narodu i braku państwa. Dotknęła ona uczestników dyskursu w podwójnym wymiarze – jako członków „narodu pod zaborami” oraz członków Kościoła ograniczającego w swej działalności przez zaborców. W obu przypadkach najczęściej było to doświadczenie osobiste lub wynik bezpośredniego przekazu. Na jego bazie uczestnicy dyskursów krytycznych wobec nazizmu doświadczyli osobiście odzyskanej niepodległości państwa – wolności osobistej, społecznej i wolności Kościoła. Radość Polaków z niepodległości po roku 1918 była ogromna i połączona z gotowością stania na jej straży – co miało ogromny wpływ na kierunki i treść krytyki nazizmu.

Ów aspekt tożsamości i wolności narodu stanie się główną przyczyną w śledzeniu groźnych dla wolności narodu zjawisk życia politycznego w sąsiednich państwach. Krytyka wytyczania nowych kierunków *Lebensraum*, montowania i uruchamiania aparatu wychowawczego dla jego osiągnięcia – nie schodziła ze stron źródłowego dla tej książki piśmiennictwa.

⁸⁰ J. Jastrzębska, *Współczesne prądy w pedagogii niemieckiej*, dz. cyt., s. 333.

1. Socjalizm i nacjonalizm – czym były przed rokiem 1939?

1.1. SOCJALIZM – EUROPEJSKIE SZALEŃSTWO MIĘDZYWOJNIA

Wypowiedź polskiego Kardynała Augusta Hlonda zawarta w wywiadzie udzielonym austriackiemu dziennikowi „Reichspost” z dn. 6 kwietnia 1932 r.¹ zawiera troskę o cywilizację chrześcijańską wobec grożących jej socjalizmów. Można by się spodziewać, że mowa będzie o komunizmie i Związku Sowieckim, jako bazie do ekspansji socjalizmu w świecie, ale nie. Hlond wskazuje na eskalację politycznych wpływów socjalistów niemieckich. Warto podkreślić, że Hlond czyni to jeszcze przed dojściem Hitlera do władzy, odnosząc się do relacji polsko-niemieckich. Gdy Kardynał mówi: „i dziś jeszcze Austria...” – przypominając przy tym rozstrzygnięcie losów Europy przed 250 laty przez króla polskiego Jana III Sobieskiego w bitwie pod Wiedniem – to jego wypowiedź wskazuje na widoczną już wówczas linię odchodzenia Europy od cywilizacji chrześcijańskiej. Hlond wprost i wyraźnie podkreśla, że państwa europejskie przyjmując socjalistyczne idee odchodzą od swej dawnej roli przeciwstawiania się niebezpieczeństwom grożącym Zachodowi². Kardynał Hlond reprezentuje tu nie tylko stanowisko hierarchów Kościoła katolickiego, ale też stanowisko wzorcowe i znamienne dla polskich katolików, a dochodzące do głosu

¹ J. Em. X Kard. Hlond o Niemczech, Polsce i Europie, „Prąd” 1932, nr 22, s. 284–287.

² Tamże, s. 284–287.

w głównym nurcie narracji wybranego tu obszaru piśmiennictwa dwudziestolecia międzywojennego.

Jak i co zatem sądzono i pisano o socjalizmie w literaturze ideowo bliskiej naszym przedstawicielom krytyki nazizmu? Dla uogólnienia odpowiedzi można posłużyć się jednym z wielu podobnie brzmiących cytatów: „socjalizm wiąże się ze wszystkimi rewolucjami nowszych czasów; szerzy w uboższych a mniej wykształconych warstwach niezadowolenie z władzy, boleje nad smutnym ich losem, rozbudza pożądanie, apoteozuje czyny niemoralne, sposobi słowem do wywrotu religijnego, politycznego i moralnego w tem przekonaniu, że z przewrotu tego skorzysta dla dopięcia swoich celów”³. Na pytanie, do czego zmierza, co socjalizm chce osiągnąć? – intelektualiści i pisarze polityczni odpowiadali: do „obalenia trzech podstaw społeczeństwa: religii, własności i rodziny”⁴.

U progu XX wieku, wieku totalitaryzmów, cofając się do czasów poprzedzających nazizm i ówczesne jego interpretacje anonimowy autor broszury *Socjalizm jego historia i zasady*, podpisujący się inicjałami X.F.G., pisze, iż po doświadczeniach komuny paryskiej, nihilizmie szerzonym w Rosji oraz rosnącym w siłę socjalizmie niemieckim nadszedł czas, że już nikt nie uważa socjalistów za niewinnych ideologów, którzy pragną rajy na ziemi. Piszący krytycznie konserwatyści pokazują jego różnorodne eksperymenty, które znała już na przykład starożytna Grecja (wspominają mające miejsce ponad 800 lat p.n.e. eksperymenty oparte na prawie Likurga, „który Sparcie wspólność wychowania, praw i majątku przypisał”⁵); nawiązują do pism Plutarcha, zawierających informacje o wspólnocie dóbr, o braniu przez biednych utrzymania od bogatych, wspólnym wychowywaniu dzieci, a nawet posiadaniu żon. Uznając opisane wydarzenia za elementy komunizmu, jednocześnie

³ X. F. G., *Socjalizm jego historia i zasady*, Nakładem Drukarni Ludowej, Lwów 1879, s. 37.

⁴ Tamże, s. 40.

⁵ Tamże, W podobnym tonie o socjalizmie pisze: K. Gajewski, *Socjalizm wróg ludzkości*, Wydawnictwo Tygodnika Narodowego „Ogniwo”, Kalisz 1938.

wydobywają jego istotę i wspominają teorię komunizmu Platona wdrożoną w życie w jego Rzeczypospolitej. Idąc poprzez rozwiązania wywodzące się ze starożytnej Grecji, Rzymu i Egiptu pokazują, że wspólnota dóbr i kolegialne zarządzanie ich spożytkowaniem, wspólnotowy status nadawany wychowaniu, etc. – wszystko to zawiera w sobie zapisany mechanizm zazdrości biednych (i nieco tylko biedniejszych) skierowany do posiadających więcej⁶.

Socjalizm lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku był zatem problemem i obiektem obaw. Był czymś ważnym i groźnym w przyjętej tu perspektywie krytyki nazizmu. Przybliżenie krytyki niemieckiego narodowego socjalizmu wymaga odwołania się do jego rozumienia w tamtych realiach geograficznych i historycznych.

W drugiej połowie (w trzeciej ćwiartce) XIX wieku w państwach europejskich mocno rozpowszechniano tezę, że najlepszą z wersji socjalizmu jest tak zwany socjalizm naukowy głoszony przez Marksa, Engelsa i Lassalle'a. Jednak jego praktyczne wpływy były słabe, mimo iż socjaliści głosili, że tylko wprowadzenie dyktatury proletariatu sprowadzi do społeczeństw europejskich prawdziwy ład społeczny i raj na ziemi. Tymczasem w Rosji Sowieckiej ani kolektywna gospodarka, ani odrzucenie wszelkiej moralności chrześcijańskiej i zdelegalizowanie religii nie przyniosło żadnych objawów społecznego zadowolenia, a tylko terror i cierpienie. Przewrót bolszewicki w Rosji (1917 r.) przyniósł „coś”, co nazwano socjalizmem państwowym, próbując głosić w ten sposób, że nie jest to socjalizm istotowy. W latach 30. XX wieku już po około dwudziestu latach strasznego terroru i niezliczonych milionach ofiar nie tylko w Rosji, ale i w Chinach, wieści o jego faktycznym obliczu wpłynęły hamująco na rozwój wielu prądów socjalistycznych⁷.

Krytyka socjalizmu w Polsce w latach dwudziestych w przeważającej mierze skupiała się na jego wersji realizowanej w Rosji pod postacią komunizmu (bolszewizmu), oczywiście zdawano sobie sprawę z jego globalnego oddziaływania. Taka też była skala działalności międzynarodówki komunistycznej – w USA pojawił się *Manifest* Komunistycznej

⁶ X. F. G., *Socjalizm...*, dz. cyt.

⁷ F. Godlewski, *Etatyzm, socjalizm, komunizm*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 43, s. 659.

Partii USA, tam także postulowano rewolucję komunistyczną i utworzenie Zjednoczonych Stanów Sowieckiej Ameryki; prowadzono też oszczerczą kampanię przeciw II RP szerząc zmyślane informacje o faszystowskich rządach w Polsce, rzekomych codziennych egzekucjach i terrorze skierowanym przeciw ludności przez Piłsudskiego. Partie socjalistyczne (komunistyczne) lobbowały na rzecz nieangażowania się USA w obronę Polski wobec niemieckiej agresji w 1939 r., dopóki trwał układ Ribbentrop-Mołotow. Rzecz zmieniła się w czerwcu 1941 roku po napaści Niemiec na ZSSR, Hitler bowiem znajdował się pod osłoną międzynarodówki komunistycznej, dopóki miał układ ze Stalinem. Pod koniec II wojny światowej lobbuing komunistów i socjalistów na rząd Roosevelta poszedł w kierunku „zapłacenia” Stalinowi za wojenny wysiłek oddaniem Polski i Europy środkowej w sferę wpływów.

Próby poszukiwania opracowań powstałych po 1945 roku, a dających głębsze omówienie kwestii socjalizmu jako składowej ideologii o nazwie „niemiecki narodowy socjalizm”, dają mizerne efekty: kwestia socjalizmu w doktrynie Hitlera jest ujmowana nieprecyzyjnie – z wyjątkiem szerokich opisów pozbywania się przez Hitlera agentury i przedstawicieli międzynarodówki komunistycznej oraz wyznawców marksizmu w wersji leninowskiej i stalinowskiej⁸.

Kiedy przebrzmiały echa II wojny światowej, którą zapoczątkowały państwa o ustroju – z istoty i nazwy – oparte na różnych odmianach socjalizmu; kiedy na dobre trwała jeszcze gehenna narodów w tak zwanych krajach demokracji ludowej (KDL-u), na których ćwiczone praktyczne wdrażanie socjalizmu, ukazała się mała, prześmiewcza książeczka *Sto zabobonów*. Jej autor Józef Maria Bocheński także socjalizm umieścił na liście zabobonów (s. 99–100). Określił go jako ruch „zwalczający nie tylko kapitalizm [ten też jest zabobonem – JK], ale i prywatne przedsiębiorstwa, wskutek tego wspierający wszędzie, gdzie ma wpływy, potęgę biurokracji, tj. klasy urzędniczej na niekorzyść obywateli”⁹. Pisze, że gdzie tylko zapanował, prowadził do wszechpotęgi urzędników, zubożenia obywateli i ograniczenia ich

⁸ Zob.: J. W. Borejsza, *Szkoły nienawiści...*, dz. cyt.; F. Ryszka *Historia – polityka – państwo. Wybór studiów*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2002.

⁹ J. M. Bocheński, *Sto zabobonów...*, dz. cyt., s. 99.

wolności. Powodzenie swoje zawdzięczał zawsze połączeniu dwóch motywów: troski o biednych oraz zazdrości wobec bogatych i uprzywilejowanych. To jest ten moment, gdzie widać metodę Bocheńskiego: sięganie po skrajne wartości; tę najwyższą – „troska o biednych”; i jedną z najniższych – zazdrość; ten drugi motyw nie wydaje się być przekonującym. Socjalistycznymi (w języku komunistów) są państwa, które nie osiągnęły pełnego komunizmu. Różnica miałaby tu polegać na tym, że socjalizm daje udział w dochodzie według wkładu obywatela, komunizm natomiast miałby dawać udział w dochodzie według jego potrzeb¹⁰.

W obrębie źródeł zawierających polski nurt krytyki nazizmu znajdujemy nieliczne próby określenia istoty i roli socjalizmu lat 20. i 30. XX wieku. Dostrzega się, iż socjalizmy lokujące się w różnych miejscach świata różniły się, podobnie jak ich rola, status i funkcje. Leon Halban podkreślał różnicę dotyczącą miejsca i roli państwa w socjalizmach przełomu lat dwudziestych i trzydziestych dochodzących do głosu w Rosji sowieckiej i Niemczech. Socjalizm w Niemczech nie uznaje państwa za *przeżytek*, lecz narzędzie narodowego socjalizmu. W Sowietach państwo jest *teoretycznie zbędne*, ma zniknąć po ostatecznym zwycięstwie socjalizmu i będzie wtedy zastąpione przez nową formę współżycia społecznego. Halban przytacza słowa Lenina:

Pojęcie drugorzędności państwa [...], nie należy tego utożsamiać z anarchizmem [...]. Podstawowym zagadnieniem konstytucji socjalistycznej, federatywnej, rosyjskiej republiki Sowietów jest w obecnym przejściowym okresie ustalenie dyktatury proletariatu miast i wsi i klasy biednych włościan, pod postacią silnych rządów narodowych Sowietów. Ten rząd ma za zadanie zupełne zniaczenie burżuazji, usunięcie wyzysku człowieka przez człowieka i wprowadzenie socjalizmu, w którym nie będzie istniał podział na klasy i władza rządowa¹¹.

Oba socjalizmy mają jednak znaczące, wspólne zamiary sprowadzające się do usunięcia kapitalistów i likwidacji burżuazji, a w praktyce

¹⁰ J. M. Bocheński, *Sto zabobonów...*, dz. cyt., s. 100.

¹¹ W. Lenin, *Państwo i rewolucja*, przekł. Cz. Hulanicki, Warszawa 1919, za: L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, Lwów 1936, s. 30.

przejęcie panowania ekonomiczno-finansowego. Zmiana społecznej roli kolektywnie pojmowanego społeczeństwa była – w jednym i drugim socjalizmie – na drugim planie. Tu i tam socjalistyczny światopogląd ma być totalnie, bezdyskusyjnie wcielony wraz z zabezpieczoną zewnątrz poprawnością jego wyznawania. Służby totalnej ideologii będą stały na straży poprawności jego wyznawania i praktykowania, i to skuteczniej niż władca, rząd czy monarcha.

W międzywojniu – z perspektywy przyjętej dla niniejszych analiz – mówi się o socjalizmie źle. Czyni to zarówno strona katolicka, jak i konserwatywno-narodowa (w przeważającej większości). Przykładem pierwszej narracji są liczne wówczas odwołania do encykliki papieża Leona XIII *Rerum novarum* z 15 maja 1891 roku. I tak w roku 1931 na łamach „Prądu” jest okazja do podnoszenia kwestii socjalizmu w związku z listem arcybiskupa Pragi ks. Franciszka Kordacza. Dla środowiska Uniwersytetu Lubelskiego jest to okazja do przypomnienia o konieczności rozwiązania kwestii robotniczej i opowiedzenia się po stronie ekonomicznie pokrzywdzonych. Z perspektywy encykliki rozwiązanie to utrudnia światopogląd materialistyczny przynoszący na poziomie państwa despotyzm jednej partii (w socjaldemokracji), a „w prawie międzynarodowym jest polityką egoizmu, wiarołomstwa i zdrady”¹². Wśród wielu krytkowanych postulatów socjalizmu, na łamach „Prądu” broni się własności prywatnej z tego powodu, że nawet drobna daje satysfakcję i radość, a uświęcona tradycją służy dobru ogólnemu. W tym samym czasie akcją skierowaną przeciw socjalizmowi, jako doktrynie wiążącej się z marksizmem, prowadzi ksiądz profesor socjologii Aleksander Wóycicki, poseł na sejm kadencji 1922–24, rektor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1924–1939). Reprezentując stanowisko personalistyczne o mocnym nachyleniu społecznym

¹² J.E.X. Arcybp. Franciszek Kordacz, *O liberalizmie, kapitalizmie i socjalizmie*, „Prąd” 1931, t. 20, s. 322; zob. też: J. Urban, *Socjalizm jako religia*, „Przegląd Powszechny” 1921, t. 151–152, s. 5 – 23; zob. też: J. Urban, *Czy socjalizm można pogodzić z katolicyzmem*, „Przegląd Powszechny” 1926, t. 169, s. 3–20; J. Urban, *Nasz stosunek do socjalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1927, t. 174, s. 145–161 (dokończenie), s. 314–340; K.Turowski, *Nowa strategia polskiego socjalizmu*, „Prąd” 1939, nr 37, s. 315–332.

apelował o „wychowanie do sprawiedliwości społecznej”¹³, naprawę chrześcijańskiego ruchu robotniczego i wychowanie wytwórcy oraz uczestnika ruchu spółdzielczego.

W innych kwestiach charakteryzujących socjalizm Wóycicki demaskuje i podważa głoszoną przez socjalistów tezę o ich tolerancji względem religii (ponadto założenie, że religia jest rzeczą prywatną każdej jednostki) jako nieprawdziwą i odsłania komunistyczne podłoże PPS. O szerzonym socjalizmie i komunizmie w postaci akcji międzynarodówki komunistycznej, Wóycicki pisze:

Do usunięcia tego dziś najgroźniejszego wroga Kościoła i Polski trzeba koniecznie stworzyć nowy typ kapłana o wysokim urobieniu wewnętrznym, gorliwości apostołskiej i wszechstronnym wykształceniu, zwłaszcza społecznym. [...] towarzyszyć jej musi praca pozakościelna, katolicko-społeczna [...]. Ale zorganizować i prowadzić nasze katolickie społeczeństwo sami księża nie zdołają. Muszą tu przyjść z pomocą szeregi katolików świeckich¹⁴

Z przykrością stwierdza, że nie nadaje się do tego polski inteligent, bo w swej zasadniczej masie jest on produktem szkoły niepolskiej i niekatolickiej.

Na podstawie zaktualizowanych przez papieża Piusa XI w encyklice *Quadragesimo Anno* i *Casti connubii* zasad sprawiedliwości społecznej pisze się, że zatrzymanie lub uszczuplenie zapłaty jest wielką niesprawiedliwością zaliczaną między grzechy najcięższe; niesprawiedliwą jest też wyznaczanie płacy tak małej, że nie wystarcza na wyżywienie rodziny – i to właśnie trzeba w wychowawczej misji Kościoła uwzględnić i powtarzać. Tego natomiast nie zapewni żaden socjalizm ani komunizm¹⁵.

¹³ J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje...*, s. 429–440.

¹⁴ A. Wóycicki, *Socjalizm a religia. Studium socjologiczne*, Nakł. Księgarni św. Wojciecha, Poznań-Warszawa br., s. 76–77; zob. też: J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje...*, s. 437.

¹⁵ Encyklika o małżeństwie chrześcijańskim, Warszawa 1931, s. 71, cyt. za: A. Wóycicki, *Rola wychowania w naprawie...*, dz. cyt., s. 422; zob. też: J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje...*, s. 434–435; S. Podoleński, *Jak socjalizm wychowuje lud?*, „Przegląd Powszechny” 1921, t. 149/150, s. 93–109; J. Urban, *Czy socjalizm można pogodzić z katolicyzmem*, „Przegląd Powszechny” 1926, t. 169, s. 3–20, s. 164–172;

Strona katolicka i narodowo-konserwatywna wszelkie prosocjalistyczne akcje agitacyjne oceniała wysoce krytycznie¹⁶.

Inaczej było po stronie przeciwnej. Edmund Romahn na łamach czołowego polskiego czasopisma pedagogicznego, w roku 1938 pisze:

U władzy jest narodowy socjalizm – od lat pięciu, jako ruch ideowy góruje w Niemczech już od lat mniej więcej dziesięciu [...] nie zrozumiałoby się Trzeciej Rzeszy jako bezpośredniego ciągu dalszego Drugiej Rzeszy; natomiast niejedyn rys Trzeciej Rzeszy wyjaśnia się, jeżeli obserwujemy jego rodzenie się w atmosferze kryzysu kultury¹⁷.

1.2. NACJONALIZM – GEOGRAFICZNA I KULTUROWA ODMIENNOŚĆ ZNACZEŃ

Przymiotnik dookreślający rodzaj socjalizmu w Trzeciej Rzeszy brzmi „narodowy”, mówimy bowiem o niemieckim „narodowym socjalizmie”. Podstawą zatem ideologii, która opanowała Niemcy, był socjalizm, który miał swoją specyfikę narodową, inaczej: nacjonalistyczną. Czy można mówić o specyficznym socjalizmie pozostającym w służbie niemieckiej nacji? Krytyka tej ideologii stworzonej w Niemczech zawarta w pismach polskich intelektualistów w pewnym zakresie rozjaśni tę kwestię.

By móc zrozumieć, dlaczego możliwa była krytyka niemieckiego narodowego socjalizmu przez – między innymi – polskich narodowców, konieczny jest zarys specyfiki polskiej myśli narodowej i rozumienia samego pojęcia nacjonalizmu na polskim gruncie. Specyfika nacjonalizmu niemieckiego wpisana będzie w treść kolejnych rozdziałów tej książki i nie będzie miała wiele wspólnego z nacjonalizmem polskim.

Spróbujmy sobie wyobrazić, że nazizm = niemiecki narodowy socjalizm (określenia te będą używane zamiennie) się nie zdarzył. Jeżeli

J. Urban, *Nasz stosunek do socjalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1927, t. 174, s. 145–161; s. 314–340.

¹⁶ S. Podoleński, *Wychowawczo-oświatowa akcja socjalizmu w Polsce*, „Przegląd Powszechny” 1928, t. 177, s. 282–305.

¹⁷ E. Romahn, *Ideologiczne podłoże narodowego socjalizmu na tle literatury o kulturze*, „Kultura i Wychowanie” 1938, nr 5, s. 128–147.

tak, to pojęcie nacjonalizmu pozostające w okresie międzywojnia w powszechnym użyciu, będzie jednym z wielu. Co więcej, zwycięskie mocarstwa I wojny światowej wobec narodów w nich żyjących, a pozbawionych narodowych wolności, zdobyły się na akt przywrócenia tym narodom suwerenności. Już zapowiedzi jej zakończenia mówiły o uzyskaniu suwerenności państwowej przez narody zniewolone. Zatem pojęcie narodu, nacji i myślenia je wspierającego – tym samym nacjonalizmu – było wówczas ważne, aktualne i pozytywnie przyjęte. Oznaczało dla grupy ze wspólnym językiem i tradycją prawo suwerennego bytu państwowego, czyli prawo do wolności. Właśnie w takiej sytuacji w okresie dwudziestolecia międzywojennego w naukowym dyskursie polskich humanistów podkreślano odmienną treść i znaczeń kryjących się pod pojęciem nacjonalizmu w Niemczech i w Polsce.

Geograficzna i kulturowa odmienną treść, treści i tego wszystkiego, co kryje się pod pojęciem nacjonalizmu, nie jest dziś ani dostrzegana, ani uznawana. Próba jej pokazania w sytuacji, gdy nie jest to cel główny tej pracy, może dać efekt mało jednoznaczny i nieoczywisty. Pominąć zupełnie go jednak nie można, bo byłaby to ignorancja faktów historycznych, po których pozostało zbyt wiele dowodów.

W polskim piśmiennictwie międzywojnia istnieją teksty pokazujące odmienną treść polskich narodowych (nacionalnych) idei, których nie można porównać z niemieckim lub innymi. Brak jest tego podobieństwa nie tylko w kwestii źródeł i motywów kultywowania nacjonalizmu i narodowych racji, ale też w zakresie metod działania przedstawicieli tej orientacji politycznej. Warunkują je konsekwencje geograficznego usytuowania, dzieje państwowości, a w Polsce ponadto pozaborowa słabość ekonomiczna, wielość nacji (z ich partykularnymi interesami) zamieszkujących kolejne Rzeczypospolite, ale także polska tradycja szlachecka. Stanisław Zieliński pisze, że zachowania narodu polskiego były szlachetniejszymi od zachowań naszych sąsiadów w czasie całej tysiącletniej historii¹⁸.

¹⁸ S. Zieliński, *Hitler...* (odczyt wygłoszony w Sali Sokoła w Tarnopolu), „Myśl Narodowa”, nr 32, s. 464–466.

W kwestii odpowiedzi na pytanie: czym jest nacjonalizm, wyrosło zbyt wiele daleko idących uogólnień i wątpliwych uproszczeń. Dotyczy to skądinąd wybitnych i cenionych filozofów. Przykładem jest prowokacyjny i prześmiewczy (co wynika z formuły książeczki), ale przede wszystkim negatywny komentarz Józefa M. Bocheńskiego zawierający się w twierdzeniu, iż

każdy nacjonalizm zawiera dwa twierdzenia: po pierwsze, że dany naród jest rodzajem absolutu, bóstwa stojącego ponad wszystkim, a więc także ponad jednostką, która winna wszystko dla niego poświęcić; po drugie, że dany naród jest czymś lepszym, godniejszym, bardziej wartościowym niż inne narody¹⁹.

Dwie kwestie tu zawarte mają niewiele wspólnego z realizmem oceny polskiego nacjonalizmu: „naród jest rodzajem bóstwa, absolutu” oraz twierdzenie, że nasz „naród jest czymś lepszym [...] niż inne”. Tak pojmowanego nacjonalizmu ani nawet takich tendencji nie spotykamy u twórcy polskiej myśli narodowej, polskiego nacjonalizmu: ani u Romana Dmowskiego, ani u Karola L. Konińskiego, czy Andrzeja Niesiołowskiego i innych. Jest ona polskim narodowcom zupełnie obca. Więcej, osądom takim przeczą: tradycje kultury polskiej (Paweł Włodkowiec, ks. Piotr Skarga, Henryk Sienkiewicz, Cyprian K. Norwid) oraz tradycje polityczne, które były unitarne, a nie kolonialne. Bocheński uznaje nacjonalizm za bałwochwalstwo i zabobon o niebezpiecznym charakterze na podstawie jednostronnych geograficznie (zacerpniętych np. z Niemiec) lub/i fałszywych przesłanek. Jego zabobonny charakter miałby wynikać z przypisywania przezeń – z nieuzasadnionych przyczyn – preferencji grupie narodowościowej wśród innych grup, np. religijnych, kulturowych. Podobnie jest z kwestią uzasadniania powodzenia tego zabobonu: ma on wynikać z wpływu poetów oraz z pewnej pożyteczności, jaką jest obrona interesów danej grupy. Zastrzega przy tym, że nacjonalizmu nie należy mieszać z patriotyzmem, który zabobonem nie jest²⁰. Bocheński nie dokonał wglądu w myśl narodową (nacjonalistyczną)

¹⁹ J. M. Bocheński, *Sto zabobonów. Krótki filozoficzny słownik zabobonów*, Instytut Literacki, Paryż 1987, s. 72.

²⁰ Bocheński, *Sto zabobonów...*, s. 73.

o zróżnicowanym pochodzeniu geograficznym. Powyższa linia rozumienia nacjonalizmu – pomijająca kulturowe i geograficzne uwarunkowania oblicza nacjonalizmów – niestety dominuje we współczesnych czasach postmodernistycznie odrzucających fakty historyczne.

Wobec powyższego spróbuję przywołać rozumienie nacjonalizmu w Polsce i jego polskie oblicze z lat, kiedy na terenie Niemiec wszedł on w służbę socjalizmu wzbogaconego o rasizm i antysemityzm. Faktem nader istotnym (i jak spodziewam się – trudnym dziś do przyjęcia), będzie krytyka rasizmu i antysemityzmu obecna przed rokiem 1939 na łamach polskiego, nacjonalistycznego tygodnika „Myśl Narodowa”.

W roku 1923 ks. Jan Rostworowski TJ pisał, że nacjonalizm nie należy do kategorii idei, praw ani doktryn, lecz popędów. W „fazach swego rozwoju wyraża siebie w pewnych myślach i wyłania z siebie rzekome czy rzeczywiste prawa, ale pierwiastkowo jest on popędem, czyli uczuciem, a ściśle rzecz biorąc, jest uczuciem najgłębszym i najsilniejszym ze wszystkich, tj. miłością”²¹ Przedmiotem tej miłości jest ojczyzna, tyle, że dla nacjonalisty Ojczyzną jest naród. Państwo jest dobrem, o ile zabezpiecza byt i bezpieczeństwo narodu. Czym wobec tego jest naród? Rostworowski daje romantyczną i uczuciową jego definicję: to

jest wytwór krwi i ciepła ojczystej ziemi, to jest konkretna, barwna, tętniąca życiem rzeczywistość, która nie tylko przemawia do serca, ale czepiła się z niesłychaną siłą każdej jego żyłki i znajduje oddźwięk w każdym jego biciu [...]. On rodził się gdzieś w zamierzchłej przeszłości pod strzechą jednej rodziny i nasiąkał od początku rodzimym i jakby rodzinnym obyczajem [...]; on męźniał i rósł w samowiedzę przy dźwiękach poezji swych wieszczów i przy tej innej poezji, czasem pełnej chwały, czasem pełnej łez i tęsknoty, jaką śpiewały mu jego przeszłe dzieje²².

Przedstawiciel polskiego obozu narodowego Jan Gralewski uznawał nacjonalizm za ideę międzynarodową, swego rodzaju teorię

²¹ J. Rostworowski, *Nacjonalizm, jego uprawnienia i etyczne granice*, „Przegląd Powszechny” 1923, t. 157, s. 99.

²² Tamże, s. 101–102.

polityczną dotyczącą narodu, tak jak teoria sztuki dotyczy wszystkich dzieł sztuki. Za jej fundamentalną zasadę uznawał realizm. „Nacjonalizm musi się liczyć z rzeczywistością (danego narodu, bowiem – JK) [...] ta w każdym narodzie jest inna. Dlatego ten sam w istocie nacjonalizm wszędzie do innych form prowadzi”²³. Gdyby ktoś chciał przeszczepiać do Polski włoski faszyzm lub hitleryzm, to tak, jakby chciał konie „przemalować na biało-czarne pasy, bo zebrom w takim do twarzy”²⁴ – to niezwykle mocny przykład poczucia odrębności. Ten przykład rozumienia nacjonalizmu opisuje nonsensowność wszelkich uogólnień dotyczących nacjonalizmów.

Szerokiej analizie pojęcia nacjonalizmu, jego zakresu i obecności tej idei w światowej myśli społecznej dokonał Andrzej Niesiołowski około roku 1942, przebywając w niemieckim oflagu. Wszelkie systemy nacjonalistyczne kwalifikuje on jako „kolektywizm zdecydowany”, podporządkowany określonej grupie. Systemy organicystyczne i totalistyczne²⁵ wierzą w przymus i uznają grupę za wartość absolutną. Podkreśla, że absolutyzacja grupy w tych dwóch systemach łączy się na ogół z metodami radykalnymi. Natomiast oparte na założeniach indywidualistycznych wychowanie narodowe i państwowe operuje metodami abstrakcyjnymi i liberalnymi. Historia kultury poszczególnych nacji pokazuje ich obecność, ale pokazuje też różnorodność ich rozumienia – od skrajnie liberalnych, po skrajnie radykalne – oraz odmienne zakresy rozwiązań akceptowanych w różnych krajach.

²³ J. Gralewski, *Prawdziwa Francja*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 17, s. 244.

²⁴ J. Gralewski, *Prawdziwa Francja*, dz. cyt., s. 244.

²⁵ A. Niesiołowski pisze, że bogatą dziś niewątpliwie ich listę można podzielić pod kątem widzenia nasilenia w nich przymusu: 1) systemy liberalne, apelujące do dobrej woli i budujące na rozwijaniu osobowości systemy wychowania narodowego i państwowego; 2) systemy organicystyczne, wywodzące się od Durkheima (nazwany przez Chmaja bardzo nieszczęśliwie „socjologizmem”); 3) systemy totalistyczne, oparte na absolutyzacji państwa i narodu o podstawie imperjalistycznej, wymagającej podporządkowania wszystkich celów „cywilnych” zamierzeniom militarystycznym (A. Niesiołowski, *Zarys pedagogiki ogólnej. Rękopisy z oflagu*, Odczytanie i opracowanie J. Kostkiewicz, Wydawnictwo UJ, Kraków 2017, s. 216–217).

Niesiołowski pisze, iż nie jest przypadkiem, że liberalne formy nacjonalizmu rozwinęły się szczególnie w Polsce²⁶, a najskrajniejszy system nacjonalizmu rasistowskiego o charakterze totalitarnym powstał w Niemczech. Polski nacjonalizm w interpretacji Niesiołowskiego posiada – potwierdzone historycznie – wszelkie cechy nacjonalizmu liberalnego. Uzasadnieniem tej tezy są narodowe koncepcje wychowawcze Stanisława Prus-Szczepanowskiego, Wincentego Lutosławskiego i innych. Polski nacjonalizm liberalny widzi w narodzie ważną formę życia i rozwoju osobowości ludzkiej, ale nie wartość absolutną²⁷. W stosunku do grupy jednostka ma wartość (wprawdzie głównie funkcjonalną), ale wartość ta jest istotna ze względu na rolę jednostki / osoby w „nadorganizmie” narodowym. Tak rozumiany nacjonalizm daje się pogodzić zarówno z wymogami religii, jak i z poszanowaniem dla indywidualności osoby. Jego obecność wynika ze spontanicznego przeżycia wartości narodowych – szczególnie wówczas, gdy są zagrożone; stanowi wyraz kultu wolności, o którą Polska przez półtora wieku tak ciężko walczyła. Walorem polskiego nacjonalizmu – obok nieczynienia z niego absolutu – jest kult wolności. Pisze się o nim, że jest być może w psychice polskiej głębszy niż w innych nacjach – co jest warunkowane wypadkową historii, niesionych przez nią przeżyć i dążeń członków narodu²⁸.

Polska szkoła myśli nacjonalistycznej w okresie jej odbudowy po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku, obok pierwszeństwa należnego Romanowi Dmowskiemu, była pod znaczącym wpływem Lucjana Zarzeckiego²⁹, którego pełne umiaru stanowisko nosiło zdecydowane

²⁶ Stanowisko A. Niesiołowskiego w kwestii liberalnej odmiany polskiego nacjonalizmu – wybitnego przedstawiciela chadeckiej myśli politycznej młodego pokolenia międzywojnia – nie znajduje (a szkoda) szerszego rozwinięcia. Jest np. nieobecne w *Słowniku historii doktryn politycznych* (zob.: W. B., „Nacjonalizm”, [w:] *Słowniku historii doktryn politycznych*, K. Chojecka, M. Jaskólski (red.), t. 4, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2009, s. 283–294.

²⁷ A. Niesiołowski, *Zarys pedagogiki...*, dz. cyt., s. 217.

²⁸ Tamże, s. 216–223.

²⁹ Postać tego pedagoga o wyraźnie narodowej orientacji jest na ogół pomijana (także A. Niesiołowskiego), z uwagi na to, współcześni polscy kome-

elementy integralizmu. Umiał on bowiem przyswoić najcenniejsze założenia pedagogiki aktywistycznej i personalistycznej, a wysuwając dobro narodu na plan pierwszy ustrzec się przed jednostronnością kolektywizmu. Dobro narodu w tym znaczeniu nie oznaczało dominacji nad innymi narodami, lecz równość praw wszystkich narodów.

Nikłe przebłyski liberalnego nacjonalizmu mieli także Niemcy, choćby w propozycjach Jana Richtera, jednak fala hitleryzmu zalała te „wątle zapędy: przyniosła tę formę nacjonalizmu, która najbardziej odpowiadała mentalności niemieckiej”³⁰ (nie musimy oczekiwać od Niesiołowskiego potwierdzenia znajomości mentalności niemieckiej – wychował się pod pruskim zaborem, walczył zbrojnie w Powstaniu Wielkopolskim, zmarł w niemieckim oflagu). Te krytyczne i negatywne dla Niemców słowa Niesiołowskiego o niemieckim nacjonalizmie już wcześniej wskazywał i uzasadniał Paweł Tochowicz, pisząc o historycznych źródłach niemieckiego nacjonalizmu. Twierdził on, że wszelkie ideały życiowe, będące natchnieniem wychowania i nauczania w Niemczech, pochodzą od Kanta, Fichtego i Hegla. „Myśliciele ci ukształtowali ducha oraz umysłowość narodu niemieckiego i pchnęli go na drogi nacjonalizmu i politycyzmu”³¹ – to w nich odbija się „dusza Niemiec”. Z obszernej literatury na temat „duszy Niemiec” wynika, że odbija się ona w ich kulturze – tak zresztą zdaniem Tochowicza – sądzą sami Niemcy. W dyskursie nad nowymi

tatorzy chętniej eksponują stanowiska bardziej radykalnych myślicieli narodowych, np. Z. Balickiego (zob. np. W. B. „Nacjonalizm”, [w:] *Słownik historii...*, dz. cyt., s. 290).

³⁰ A. Niesiołowski, *Zarys pedagogiki...*, dz. cyt., s. 224.

³¹ P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu*, „Ateneum Kapłańskie” 1937, t. 39, s. 152. Pojęcia nacjonalizmu i politycyzmu wprowadził w dyskurs polskiej pedagogiki Paweł Tochowicz dokonując wolnego przekładu i autorskich uzupełnień książki belgijskiego pedagoga Franciszka de Hovre. W książce tej będącej efektem ich współpracy pisał, że nacjonalizm i politycyzm są odpowiednikami socjologizmu. Nacjonalizm opisuje zagadnienia stosunku jednostki do narodu, z kolei politycyzm stosunek jednostki do państwa. Obydwa preferują kolektywne wizje świata dając pierwszeństwo narodowi lub państwu, a nie jednostce. (P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu*, „Ateneum Kapłańskie” 1937, t. 39, s. 151); zob. też: R. Rybarski, *Odmiany nacjonalizmu*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 47, s. 717–719.

wizjami człowieczeństwa i zmieniających się społeczności głos Tochowicza ostrzega przed ideami, którymi żyje cała »kulturalna« Europa. Wymienia on nie tylko hitleryzm czy włoski faszyzm, ale także nacjonalizm francuski Barrèsa i Maurrasa³². Podkreśla ponadto, że w Irlandii, Belgii i innych krajach nacjonalizm jest bardzo popularny³³.

Wspomniane wyżej rozumienie narodu przez Rostworowskiego, nie tylko jest romantyczne i polskie, ale i coraz bardziej odbiega od funkcjonujących w Europie lat 30. Wobec ekspansji rasizmu w wersji niemieckiej pojęcie narodu ulega zasadniczej zmianie. To,

co się rozumie pod rasą niemiecką, identyfikowaną z pojęciem narodu, względnie ludu niemieckiego, wywołuje wrażenie jakiejś romantycznej tęsknoty do ustroju starożytnych i pierwotnych klanów [...]. Z pojęciem narodu w rozumieniu romańskim lub słowiańskim, w których dominuje moment kulturalno-duchowy, nie ma to oczywiście wiele wspólnego.³⁴

Leon Halban podkreśla, że tak „przeistoczone” pojęcie narodu zrywa także z jego rozumieniem nie tylko u Goethego, ale nawet u Fichtego. Jego propagatorzy – co znamienne – w okresie nazistowskim powołują się częściej na Lutra i reformację twierdząc, że kontynuują ich stare dzieło.

Halban zauważa brak źródłowych uzasadnień dla niemieckiej idei ogłaszania się panami narodów, wobec czego ogłaszana apoteoza walki germanizmu z romanizmem czy słowiańskością, połączona z wiarą w wyższość nordycko-germańskiej kultury musi opierać się na micie. On staje się jej gwarantem, dlatego intuicja i przede wszystkim wiara muszą zastępować brak naukowych źródeł historycznych³⁵. W innym miejscu Halban pisze, że przyznanie, „iż *Herrenvolk* (naród panów;

³² W. McDougall, *The Group Mind*, Cz. II, *What is a Nation?*, London, Cambridge Press, 1920, s. 96., cyt. za: P. Tochowicz, *Zasady...*, dz. cyt.

³³ Tamże, s. 151.

³⁴ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 40.

³⁵ Tamże, s. 40–42. Elementy konstruktów, jakim jest mit oraz rolę religii, a przede wszystkim „pseudo-religii”, przedstawia rozdz. 3.2 oraz 4.5 niniejszej pracy.

dosłownie: lud panów – JK) zawdzięcza wiele innym kulturom i narodom [...] podważałoby zbyt istotnie podstawy ruchu. Zmuszałoby do uzasadnionej faktami i prawdą historyczną skromności, rezygnacji z dogmatu o wybranym narodzie”³⁶.

To twarda krytyka, w sumie odsłonięcie nowego rozumienia nacjonalizmu na użytek niemieckiej rewolucji socjalistycznej. Polacy jej nie pragną, dopiero co zatrzymali jej marsz w bitwie warszawskiej (1920 r.) Ponadto polska kultura nie wygenerowała filozofii idealistycznej, nie podjęła nauki Lutra; mimo jej romantyzmu, realizm bliski katolickiemu tomizmowi współuczestniczył w budowaniu jej odrębnego ducha narodowego.

Polski „nacjonalizm” a katolicyzm

Ks. Rostworowski twierdzi, że w Kościół katolicki nie wypowiedział się stanowczo w kwestii nacjonalizmu, zaś filozofia katolicka nie znajduje podstaw do wykluczenia praw narodu z dziedziny politycznej. Wśród współczesnych mu uwarunkowań życia widzi okoliczności uzasadniające przechylenie przez Kościół prymatu (z opozycji: państwo – naród) w stronę narodu³⁷. Warto zwrócić uwagę, że idea budowy silnego państwa rozwija się w Europie coraz mocniej.

Problem „nacjonalizm a katolicyzm” pojawia się w wielu publikacjach dwudziestolecia międzywojennego³⁸. Ks. Jan Urban TJ pisał, że w roku 1924 „Gazeta Warszawska” zarzuciła „Przeglądowi Powszechnemu”, iż na jego łamach dokonuje się dzielenia Polaków przez szerzenie rozdzwienku między tym, co katolickie, a tym, co polskie. Rzecz wydarzyła się w związku z prześladowaniami w Rosji sowieckiej bp Cieplaka (zwierzchnika Kościoła katolickiego w Rosji) i ks. Budkiewicza. Oskarżenie brzmiało: „katolicyzm w Rosji to ekspozytura

³⁶ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 44–45.

³⁷ J. Rostworowski, *Nacjonalizm, jego uprawnienia...*, dz. cyt., s. 105–106.

³⁸ J. Pastuszka, Recenzja: *Nacjonalizm a katolicyzm. Opinie biskupów, uczonych, polityków i publicystów (praca zbiorowa)*, „Ateneum Kapłańskie” 1927, t. 20, s. 88–89; J. Pastuszka, *Nacjonalizm a religia*, „Prąd” 1926, nr 11–12, s. 499–510.

polskiej narodowości i polskiej polityki”, pisał ks. Urban³⁹. Zarzut „Gazety Warszawskiej” jakoby męczeństwo owych duchownych Kościoła katolickiego jezuit z „Przeglądu Powszechnego” uważali za obojętne ze stanowiska narodowego, wyjaśnia ks. Urban jako przedstawiciel tego środowiska. Deklaruje on mocne popieranie spójności między katolicyzmem a polsnością, czyni jednak wiele zastrzeżeń. Píše, iż całe narody, jak i poszczególne jednostki obowiązują moralne prawo szanowania cudzego dobra, a więc prawo sprawiedliwości. Etyka katolicka może się przeciwstawić „dobru cząstkowemu” (jakiejś partii czy koterii). Jednak „wychodząc z dogmatu o stworzeniu wszystkich ludzi przez Boga, [...] musi uznać także zasadniczą równość narodów wobec Boga”⁴⁰, mimo nierówności kulturowej i ekonomicznej. W sumie Urban nie deklaruje poparcia doktryny nacjonalistycznej przez kler i podkreśla klarowny brak identyfikacji z nią. Obok tego pojawia się pochwała patriotyzmu połączona z afirmacją narodu jako grupy społeczno-kulturowej.

Urban odrzuca też przeciwstawianie etyki narodowej etyce katolickiej, jednakże pod warunkiem zdefiniowania „dobra ojczyzny”. To ono decyduje o spójności bądź jej braku między tymi etykami. Pomijając dążenia niegodne twierdzi, że dobro ojczyzny musi być rozumiane integralnie, z pominięciem partykularyzmów, z zachowaniem zasady sprawiedliwości wobec ludzi wszystkich nacji jako dzieci Bożych.

Podobne stanowisko zajmował Antoni Szymański, ksiądz i profesor KUL, późniejszy jego rektor; na łamach miesięcznika Związku Polskiej Inteligencji Katolickiej „Prąd”, zabrał głos w sprawie „bezskuteczności nacjonalizmu”. I chociaż zastrzega, że istnienie doktryn w czystej postaci jest niemal niemożliwe, formułuje pewne założenia nacjonalizmu:

Podstawową ideą nacjonalizmu jest twierdzenie, że naród stanowi najwyższą organizację życia i z tego tytułu posiada najwyższe prawa względem swoich członków [...] dobro narodu jest ostatecznym celem i ostatecz-

³⁹ J. Urban, *Nacjonalizm katolicki a nacjonalizm wszechpolski*, „Przegląd Powszechny” 1924, t. 162, s. 197; zob. też: R. Rybarski, *Odmiany nacjonalizmu*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 47, s. 717–719.

⁴⁰ J. Urban, *Nacjonalizm katolicki a nacjonalizm...*, dz. cyt., s. 205.

ną normą postępowania [...]. Naród jest organizmem żywym, mającym swą własną odrębność dziejową, opartą na własnej kulturze [...], dla każdego narodu życie wyraża się w różnych formach życia: w narodowym gospodarstwie, w narodowym państwie, w narodowej kulturze umysłowej, w narodowej religii i moralności. [...] Naród jest formacją wyższą niż państwo. Państwo jest organem narodu⁴¹.

Jednak po tym sformułowaniu Szymański czyni zastrzeżenia odnośnie narodu polskiego. Mianowicie zauważa, że utożsamienie narodu z państwem nie ma miejsca w państwach, których narody przeszły przez niewolę polityczną lub nie mają obcych grup narodowościowych. Wydobycie powyższych – zdawać by się mogło pozytywnych aspektów nacjonalizmu – nie prowadzi u Szymańskiego do jego jasnej pochwały. Ubarwia ją bowiem wtrąceniami – jak się wydaje bezsprzecznie obowiązkowymi dla ówczesnej, nowoczesnej narracji o charakterze społecznym – dodaje: narodowa kultura jest wytworem własnej rasy; obok dobra narodowego wtrąca „egoizm” narodowy; wrzuca jakże obco brzmiące i z niemieckiej polityki wzięte pojęcie „narodowej religii i moralności”⁴². Co prawda w dalszej części artykułu ten rodzaj cech nacjonalizmu odnajduje we włoskim faszyzmie i dokonuje jego krytyki, jednakże niezbyt wyraźnie oddzieli zjawiska właściwe dla włoskich narodowców od ich braku wśród polskich katolickich narodowców (o czym w innym miejscu).

Efektem tej wypowiedzi Szymańskiego będzie krytyka zjawisk statolatryzmu⁴³ i nacjonalizmu wobec warunków włoskiego faszyzmu. Nacjonalizm włoski nie może zyskać uznania z perspektywy religii katolickiej, z uwagi na cechujący włoski faszyzm ateizm i naturalizm. Włoski statolatryzm i nacjonalizm są ateistyczne, bo nie uznają osobowego Boga i praw boskich dotyczących człowieka i społeczeństwa; są naturalistyczne, bo nie uznają porządku nadprzyrodzonego⁴⁴.

⁴¹ A. Szymański, *Bezskuteczność statolatryzmu i nacjonalizmu*, „Prąd” 1932, nr 23, s. 204.

⁴² Tamże, s. 204.

⁴³ Przez statolatryzm rozumie doktrynę, której celem jest potęga państwa (zob. Szymański *Bezskuteczność*, s. 208).

⁴⁴ Tamże, s. 206–207.

Na koniec próbuje wprowadzić zastrzeżenie, że poczynione uogólnienia nie dotyczą nacjonalizmu polskiego, bo o katolicyzmie pisze: „jest on tak polski, iż stanowi istotę polskości, że polskość jest kluczem, otwierającym drzwi duszy ludzkiej [...] katolicyzm jest tylko wtedy żywotny, gdy jego składową częścią jest polskość”⁴⁵ – lecz wypowiedź ta gubi się w krytyce nacjonalizmu jako doktryny.

Duchowni Kościoła katolickiego w Polsce⁴⁶ – zarówno Szymański, jak i Urban – nie aprobują do końca idei narodowej (nacjonalizmu). Etyka i dogmaty religii katolickiej pozostają u nich przed myślą narodową i ta o tyle zyskuje ich aprobatę, o ile jest podporządkowana zwierzchności religii katolickiej. Będzie to miało swoje dalekosiężne konsekwencje – polscy duchowni wyrażą daleko posuniętą krytykę katolickiego duchowieństwa niemieckiego, za zbyt daleko posuniętą ich poprawność i układowość wobec władzy świeckiej. Po latach da ona o sobie znać w postawie prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego, który wybierze komunistyczne więzienie odrzucając propozycje władz PRL-u.

Jakże inne rozumienie roli i samej istoty nacjonalizmu znajdujemy w roku 1923 u jezuita ks. Jana Rostworowskiego. Zwraca on uwagę na to, że o ile I wojnę światową podjęły imperia państwowe, to wygrały ją tendencje nacjonalistyczne przynoszące wolność zniewolonym narodom. Zaś zasada narodowości zyskała uznanie jako przynosząca równość istnienia i szans rozwojowych. Wśród wielu dylematów – pozostających w związku z rozumieniem nacjonalizmu i narodu w wyżej przytoczonej definicji Rostworowskiego – pojawia się pytanie: „Czym i w jakiej mierze okiełznać potężny instynkt narodowy, by wzorem innych nieopanowanych instynktów, nie stał się czynnikiem rozstroju, zamiast być dźwignią kulturalnego postępu?”⁴⁷ Dylematy tego

⁴⁵ A. Szymański, *Bezskuteczność statolatriizmu...*, dz. cyt., s. 208.

⁴⁶ Duchowieństwo katolickie związane było posłuszeństwem wobec władzy papieskiej. W kwestii nacjonalizmu i socjalizmu – szczególnie, bowiem „Dekretem z dn. 9. II. Br [1934-JK] Stolica Apostolska potępiła dwie książki *Der Mythos der 20. Jahrhunderts* Alfreda Rosenberga i *Die deutsche Nationalkirche* Ernesta Bermana. Wbrew zwykłej dotychczasowej praktyce dekret podaje motywy potępienia (cyt. za: „Prąd” 1934, nr 26, s. 143).

⁴⁷ J. Rostworowski, *Nacjonalizm, jego uprawnienia i etyczne granice*, „Przegląd Powszechny”, 1923, t. 157, s. 97–116; zob. też: J. Gralewski, *Prawdziwa Francja*,

rodzaju dowodzą poczucia odpowiedzialności katolickich duchownych za idee czy impulsy służące rozwojowi moralnemu społeczeństw chrześcijańskich.

Polscy narodowcy o nacjonalizmie

Szereg artykułów krytycznych wobec niemieckiego nacjonalizmu znajduje się w „Myśli Narodowej”. Lektura tego tygodnika potwierdza, że nacjonalizmy mają różne oblicza warunkowane geograficznie. Za nimi stoi historia narodu z jego kulturą i obecną w niej religią, obyczajem – jednym słowem duch narodu.

Na poparcie powyższej tezy warto przedstawić szczególny pogląd Karola Ludwika Konińskiego – który deklarował się jako narodowiec, konserwatysta i katolik – na kwestię antysemityzmu. Głosi on potrzebę utrzymywania przez środowiska narodowe „obozu antysemickiego” – warto przytoczyć, co polski narodowiec (pozostający w kontrastowym przeciwieństwie do niemieckiego) tutaj proponuje. Otóż twierdzi, że byłoby niewłaściwe, gdyby w Polsce obrona przed ekonomiczną dominacją Żydów upodobniła się do niemieckich burd i ulicznej agresji. Ocenia, że społeczeństwo polskie posiada wysoki poziom współczucia dla żydowskich ofiar tamtejszej agresji, mimo tego, że Polacy mają problemy z ekonomicznym marginalizowaniem ich przez Żydów. Pisze:

gdy na ziemiach wschodnich dziesiątki tysięcy morgów przechodzi w ręce żydowskie, tu wybryki antysemickie osiągają skutek przeciwny zamierzonemu [...]. [Postuluje, by – uzup. JK] Każdemu w Polsce, kto dostrzega i uznaje jawną rzeczywistość żydowskich niebezpieczeństw wolno było domagać się od antysemityzmu polskiego, ażeby od form nagannych, a nieskutecznych lub wprost szkodliwych, przeszedł do treści (swoich szkód – JK). [...]. Trzeba przecież cały problemat traktować na

„Myśl Narodowa” 1939, nr 17, s. 241–244; R. Rybarski, *Odmiany nacjonalizmu*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 47, s. 717–719; J. Pastuszka, *Nacjonalizm a katolicyzm. Opinie biskupów, uczonych, polityków i publicystów (praca zbiorowa)*, „Ateneum Kapańskie” 1927, t. 20, s. 88–89; J. Pastuszka, *Nacjonalizm a religia*, „Prąd” 1926, nr 11–12, s. 499–510.

tle ogólnego kryzysu kultury, przemyśleć, do jakich ostateczności prowadzi nacjonalizm *à l'allemande*, pomyśleć, jakich się form trzymać, ażeby wielkie konieczności narodowe uzgodnić z konserwatyzmem kultury, tej naszej kultury chrześcijańsko-humanitarnej w założeniach swoich, a tak katastrofalnie ze wszystkich stron zagrożonej⁴⁸.

W numerze 29 z 1933 roku „Myśli Narodowej” pojawiła się recenzja książki Zygmunta Nowakowskiego *Niemcy à la minute* (1933) określonej tam jako największy zbiór „komunałów o Hitlerze i hitlerowskich Niemczech” – książkę wypełniają cytaty z przemówień, relacje z nastrojów tłumów, itd. Anonimowy recenzent pracujący dla „Myśli Narodowej” przywołuje dalej cytat: „Hitler pozbawiony jest pierwiastka humoru. Nienawidzi żydowskiego humoru, żydowskiej prasy” (jej s. 115) – to niska jego ocena, „oburza” się recenzent. Autor książki krytykowany jest za płytki odbiór wydarzeń w Niemczech, za unikanie własnej opinii, za niedostrzeganie powagi opisywanej sytuacji i płynących z niej zagrożeń. Warto zwrócić uwagę na to, co pisze tygodnik wybitnie narodowy: „znaczenie polityczne, dziejowe tego, co się rozgrywa pod naszym bokiem, po prostu nie przychodzi mu na myśl”⁴⁹, ani pytanie, skąd to się wzięło. Recenzent stwierdza, że uczuciem, jakie przywoił z Niemiec autor książki, jest tylko strach. Strach i nadzieje pod adresem polskiej armii są szczerym momentem tej książki – nie są też bezpodstawne – stwierdza na koniec.

„Wyścig” – takim określeniem na łamach „Myśli Narodowej” odnoszono się do szybkości *Anschluss'u* Austrii, zajęcia Czech i objęcia protektoratem Słowacji, aneksji Kłajpedy i wszelkich wpływów niemieckich w Europie. Warto zauważyć, jak w środowisku polskich narodowców krytykuje się prasę centrowego i liberalnego nurtu: oto

⁴⁸ K. L. Koniński, *Logika swastyki*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 197, s. 311–312. Zob. też: T. Sikorski, *Nacjonalizm humanistyczny – czyli patriotyzm wolny od uprzedzeń w piśmarstwie politycznym i krytyce literackiej Karola Ludwika Konińskiego (1891–1943)*, [w:] *Narodowa demokracja XIX–XXI wiek. Dzieje ruchu politycznego*, t. 1: *Koncepcje-ludzie*, red. T. Sikorski, A. Wątor, Toruń 2012; D. Grzybek, *Światopogląd a nacjonalizm w myśli politycznej Karola Ludwika Konińskiego*, „Politeja” 2017, nr 1 (46).

⁴⁹ A. M., *Zygmunta Nowakowskiego „Niemcy à la minute”* (Gebethner i Wolf, 1933), „Myśl Narodowa” 1933, nr 29, s. 425.

„tygodnik „Polityka” w artykule wstępnym pt. *Bilans strat i zysków polskiej polityki zagranicznej*, pisze

[...] Polska nie potrzebuje występować przeciw imperializmowi niemieckiemu, jeżeli nie narusza on trzech zasadniczych warunków: 1) nie kieruje się przeciw granicom Rzeczypospolitej, 2) nie pozbawia Polski jej możliwych sojuszników [...], 3) nie narusza żywotnych połączeń komunikacyjnych Polski na wypadek wojny [...]. ...nie widzimy żadnej przyczyny do nadmiernego niepokoju. Śmieszna panika i histeria, która ogarnęła naszą żydowską i endecką prasę [wyr. – JK], nie ma najmniejszego sensu⁵⁰.

Ta zdawałoby się drobna uwaga świadczy o tym, że odczytywanie groźby niemieckiej ekspansji, niemieckiego imperializmu i nazizmu na prawdę najtrafniejsze było w środowiskach żydowskich i narodowych.

Karol Stojanowski śledząc *Mein Kampf* Hitlera mówił o narzucającej się potrzebie porównania nacjonalizmu niemieckiego z polskim. Porównanie – zdaniem autora – nie jest możliwe, nasz ma własną ideologię, głębiej zorientowaną na zachowanie tożsamości, a nie zdominowanie innej nacji poprzez agresję. Nasz rozwinął się wcześniej i pokonał przeszkody (odzyskując niepodległość po zaborach), o których się nie śniło hitlerowcom⁵¹.

Około półtora roku przed zbrojnym atakiem Niemiec na Polskę 1 września 1939 r., która pierwsza stawiała armiom Hitlera zbrojny opór do 3 października 1939 roku, jeden z polskich humanistów ostrzegał:

upojenie Niemców nazistowską wizją swego panowania w świecie może stać się źródłem jakiegoś szału nacjonalistycznego (...) – w tym leży groza, idąca stąd dla innych narodów. Rychło musi się jednak objawić druga strona medalu, monotonia, jałowość i straszliwe obniżenie poziomu (...). Wzrost samopoczucia narodowego wypadnie im okupić utratą szacunku, jaki dla twórczości tego wielkiego narodu mieli inni. Za potęgę polityczną zapłaci naród niemiecki upadkiem kulturalnym⁵².

⁵⁰ B., *Wyścig*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 15, s. 220.

⁵¹ K. Stojanowski, *Polsko-niemieckie zagadnienia rasy*, Księgarnia i Drukarnia Katolicka S.A., Katowice, s. 25.

⁵² A. Niesiołowski, *Religia wspólnoty narodowej. U źródeł narodowego socjalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1938, t. 219, s. 24.

Podsumowując, kategoria nacjonalizmu w dwudziestolecie nie jest negatywnie rozumiana, jest jednym z pojęć z obszaru politologicznego. Nacjonalizm jest kategorią neutralną (w sensie wartościowania: dobro – zło) myśli politycznej, w której centrum znajduje się naród. W bogactwie polskiej myśli narodowej – jako jej cecha dystynktywna – tkwi przekonanie, że Polacy są narodem o własnej, ponad tysiącletniej kulturze. Mają własną historię i udział w formowaniu tożsamości Europy, że wielokrotnie – jako nacja – przechylali szalę cywilizacyjnych losów Europy, czego przykładem jest wiktoria wiedeńska czy Bitwa Warszawska. W polskie tradycje narodowe (nacjonalistyczne) wpisane są tradycje państwowości Polski, tradycje unitarne, a nie kolonialne. Te zaś, jak na standardy europejskie, są wyjątkowe: w Polsce żaden z monarchów nie był uzurpatorem, a żadna nacja nie była wygnana. Polscy narodowcy domagają się, by nacja polska we własnym kraju posiadała własne interesy ekonomiczne i polityczne, które nie mogą być mniejsze niż innych nacji – a nie zawsze tak było (!). Po drugie nacjonalizm polski nie jest ruchem jednorodnym, stąd należałoby go przedstawiać jako konglomerat łączący dominujące postawy umiarkowane, jak i radykalne – jednak wszystkie o wyraźnych tendencjach liberalnych i wolnościowych.

Odmierna od współczesnej ranga pojęcia i zjawiska nacjonalizmu w dwudziestolecie międzywojennym nie oznaczała – jak dzisiaj, przy określeniu siebie Polakiem, Francuzem, Czechem – identyfikacji o charakterze nacjonalistycznym. Była to przede wszystkim identyfikacja kulturowo-geograficzna bez jakiegokolwiek ideologicznej konotacji: mówiąc Polak lub Francuz nie wiadomo czy mówi się o komuniście, liberalu czy nacjonalście.

*

W polskim nurcie krytyki nazizmu obydwie składowe nazizmu – socjalizm i nacjonalizm – są klarowne. Ich niemieckie wersje dla Polaków lat dwudziestych i trzydziestych brzmią obco, są odmiennie rozumiane od tych samych kategorii obecnych w polskiej myśli politycznej, społecznej, pedagogicznej.

Niemiecki narodowy socjalizm jest ideologią, której udaje się w demokratycznym społeczeństwie rozkwitnąć, osiąść władzę i stać się ustrojem politycznym. Jego rdzeniem stał się rasizm – a oba zjawiska są powiązane i ze sobą sprzężone. Daleko posunięte uogólnienie prowadzi do wniosku, że socjalizm nie pojawił się nagle, a także, że absurdalnie rozwijana idea germańskości była wynikiem celowego inspirowania sfery duchowej narodu. Ich kwintesencja w postaci narodowego socjalizmu jest nie tylko ich logiczną konsekwencją, ale i plątaniną trudnych do rozdzielenia trendów i wzajemnych uwarunkowań. Bieżąca krytyka narodowego socjalizmu obecna w polskim dyskursie humanistycznym sprzed 1939 roku – w tej pracy zrekonstruowana na podstawie pism o profilu konserwatywnym, narodowym i katolickim, a także z perspektywy pedagoga – jest fragmentaryczna i kontekstowa. Historia jednak pokazała jej nadzwyczajnie wysoką trafność. Ekspansja nazizmu przyniosła narodowi polskiemu straty i cierpienia niemożliwe przed rokiem 1939 do wyobrażenia – nawet przez Ofiarę patrzącą w oczy niemieckiej Bestii.

1.3. NIEMIECKI NARODOWY SOCJALIZM (NAZIZM) – NA WSTĘPIE PRÓBA SYNTEZY⁵³

W polskich pismach krytycznych niemiecki narodowy socjalizm (nazizm) był ruchem społeczno-politycznym, łączącym w sobie cechy socjalizmu i nacjonalizmu. Był ruchem masowym, przeznaczonym dla przeciętnego poziomu umysłowego, szerokim, sięgającym w swych środkach od monarchizmu do bolszewizmu. Cechował go rasizm, antydemokratyzm, idea pangermanizmu i materializm. Dominuje przekonanie, że wszelkie nacjonalistyczne ideały w Niemczech pochodzą przede wszystkim od wielkich filozofów – głównie Johanna G. Fichtego i Georga W. F. Hegla – że myśliciele ci „uksztaltowali ducha oraz umysłowość narodu niemieckiego i pchnęli go na

⁵³ Podrozdział niniejszy jest fragmentem rozdziału mojego autorstwa: *Polski nurt krytyki totalitaryzmów*, [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwowski (red.), *Pedagogika. Podręcznika akademicki*, PWN, Warszawa 2019, s. 165–176.

drogi nacjonalizmu i politycyzmu”⁵⁴: nacjonalizm dotyczy stosunku jednostki do narodu, politycyzm – jednostki do państwa. Obok filozofii Hegla opisującej „ducha narodu” wskazuje się: pangermanizm, ideę wspólnoty, instrumentalne wykorzystanie religii stającą się pseudoreligią czy naukę „w służbie” z ważną rolą eugeniki. Służyły im nowe ideały i metody wychowania o cechach kolektywnych i wodzowskich – jednolite w szkole i organizacjach młodzieżowych oraz mass mediach. Narodowy socjalizm stworzył też nową etykę głoszącą, że dobrem jest to, co przynosi korzyść państwu. Jednostka może postępować według swojego sumienia jedynie w sprawach osobistych, nigdy zaś w sprawach narodu i państwa⁵⁵.

W kwestii korzeni nazizmu pojawia się pytanie: co stało się w Niemczech z kosmopolitycznym otoczeniem Fryderyka Wielkiego w XVIII wieku, ubóstwiającego język i literaturę francuską? Co obudziło agresywnego „ducha germańskiego” i eskalujące roszczenie do dominacji w świecie?⁵⁶ Prześledźmy główne wątki tkwiące u podstaw nazizmu.

Jeden z wątków to wojny napoleońskie. Rozgromienie Niemiec w bitwie pod Jeną w 1806 r. było istotnym momentem w dojrzewaniu idei niemieckiej dominacji. Twierdzi się, że największą rolę odegrał wówczas Fichte, który w 1808 r. ogłosił w Berlinie *Mowy do narodu niemieckiego*, które stały się ewangelią ich nacjonalizmu. Żaden z filozofów nie pochlebiał tak narodowi jak on. Fichte stworzył teorię nacjonalizmu, w której charakter narodowy objawia się w oryginalności wytworów jego ducha: w języku, literaturze, sztuce, nauce, wierzeniach, życiu ekonomicznym. Teza Fichtego „język stanowi o narodzie” nosła przesłanie: język niemiecki to język *par excellence*. Zatem duch narodu, który

⁵⁴ P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu...*, dz. cyt., s. 153.

⁵⁵ P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu...*, s. 157; J. Rostworowski, *Nacjonalizm, jego uwarunkowania i etyczne granice*, „Przegląd Powszechny” 1923, t. 157, s. 97–116.

⁵⁶ Interesującą odpowiedź dał Fryderyk W. Foerster w pracy *Europa und die deutsche Frage* (Luzern, 1937). Obraz krytyki polskich humanistów nie jest odmienny, a ponadto na bieżąco aktualizowany do września 1939 r.; zob. też: Quis, *Zaborczość niemiecka*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 21, s. 334–335.

stworzył taki język, musi być oryginalny – takim jest naród niemiecki – naród niemiecki to „nadnaród”. Fichte stworzył dogmat o nacjonalizmie niemieckim i został uznany za twórcą nacjonalizmu kulturowego, Hegel – za twórcę pojęcia nacjonalizmu politycznego⁵⁷. Michalski doda tutaj, iż rzecz całą dopełniała ponura idea „przeznaczenia Niemiec” do bycia nacją dominującą, która była połączona z ideą (wziętą z *Pieśni o Nibelungach*) braku zrozumienia dla ich wielkości. Wizje idealistycznej filozofii konstruującej świat z wybranych idei, dopełniały polityczne tezy o sztuczności podziału między Prusami i Niemcami oraz o granicach państwa niemieckiego, które ma prawo sięgać tam, gdzie dźwięczy mowa niemiecka.

„Ducha narodu” nie stworzyła jednak tylko filozofia, lecz wiele innych zjawisk stających się podłożem rozwoju kolejnych idei. W polskiej krytyce nazizmu wskazuje się na „pan-ruchy”. Pangermanizm w praktykach prowadzących do nazizmu pojawił się w drugiej połowie XIX wieku i był uskuteczniany m.in. przez ruchy młodzieżowe (np. *Wandervogel*) poszukujące korzeni germańskości w legendach, baśniach, poezji. Wyrażał się w wielu dziedzinach sztuki przez odwołania do starogermańskich bóstw (np. muzyce Wagnera), wspierany był przez środowiska wojskowe. „Ducha narodu” współtworzyła też idea wspólnoty narodowej. Zdaniem Andrzeja Niesiołowskiego to ona była kluczem do sukcesu nazizmu. Wspólnota (*Gemeinschaft*) to grupa oparta na identyczności przeżyć i dążeń, a jej działanie wynika z używania zaimka „my”. Wprowadziła ją wprawdzie książka Ferdinanda Tönniesa *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887), lecz nie była ona dla niemieckiej filozofii wspólnoty wydarzeniem wiodącym. Głównym momentem wzrostu jej znaczenia było wydanie pod redakcją Feliksa Kruegera wykładów ze zjazdu niemieckiego Towarzystwa Filozoficznego *Philosophie der Gemeinschaft* (Berlin, 1929). Problemy tam dyskutowane były wyrazem najgłębszych dążeń niemieckich. Wspólnoty szukano w różnych dziedzinach życia od stosunku lekarza do chorego poczynając, na koncepcji wspólnoty u Leibniza i Hegla kończąc. To wtedy Helmuth

⁵⁷ P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu...*, dz. cyt., s. 154–156.

Plessner w książce *Die Grenzen der Gemeinschaft* powiedział: wspólnota jest bożyszczem stulecia⁵⁸. Krytyka Niesiołowskiego pokazuje ideę wspólnoty osiągającą w Niemczech status religii i stającą się mitem założycielskim narodowego socjalizmu. Wzmocniły ją: reformacja, pragermańska idea wodza, kryzys gospodarczy lat 20. XX w., konflikt Niemców z Żydami z 1917 roku⁵⁹.

Totalność narodowego socjalizmu dotyczyła również religii. Główne przesłanie polskiej krytyki zajmujące się tym zagadnieniem streszcza się w tezie: wobec górujących nad wszystkim marzeń o potędze niemieckiego narodu, treści religijne muszą stać się drugorzędne. Już przed dojściem Hitlera do władzy na łamach „Prądu” pisze się o chaosie religijnym w Niemczech, a ks. Stefan Wyszyński stwierdza jego celowe stwarzanie. Uznaje, że jest groźny w sytuacji, gdy organizacje nazistowskie wydają ogromne liczby broszur, gazet, ulotek, książek i jawnie głoszą: katolików utopimy w powodzi papieru⁶⁰. Krytycy dostrzegają uderzanie w religię katolicką przez atak na jej stowarzyszenia. Wyszyński cytuje *Katholisches Kirchenblatt* przynoszący każdego tygodnia dziesiątki wyciągów z prasy młodzieżowej popularyzującej bluźnierstwa przeciw Chrystusowi. Ubolewa, że biskupi niemieccy są zagubieni, skoro pytają o wierność: „komu ją winni – Kościołowi Chrystusa czy ziemskiej ojczyźnie? Wybiła godzina, by biskup, który nie jest najemnikiem, ogłosił wierność złożonej przysiędze i nie wahał się dochować jej Bogu”⁶¹, dodając, że nie wolno słuchać wroga chrześcijaństwa, jakim jest Alfred Rosenberg. Rasistowskiej ideologii potrzebny był kościół niemiecki, a nie powszechny. Religia niemieckich narodowych socjalistów odrzuciła więc katolickie idee i dogmaty: grzechu, łaski, miłosierdzia. Największe dotyczyło miłości braterskiej, jej kwintesencja raziła rasistów nie tyle przez samą ideę miłosierdzia, co przez

⁵⁸ A. Niesiołowski, *Religia wspólnoty narodowej. U źródeł narodowego socjalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1938, t. 219, s. 12.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Dr Zuzelski (Wyszyński Stefan), *Z walk religijnych w Niemczech*, „Ateneum Kapłańskie” 1935, t. 36, s. 512.

⁶¹ Tamże, s. 510.

potencjalnie równą wartość każdego człowieka. Karol Koniński podkreślał, że religijność niemiecka zaczyna się tam, gdzie wygasa chrześcijaństwo. Religia germańska ze względu na uwielbienie własnej rasy, usuwała z dróg wiejskich krzyże, jako niegodne niemieckiego kultu siły: „na miejscu krzyża miałyby stanąć znak swastyki, na miejscu miłości chrześcijańskiej – honor i heroizm”. Andrzej Niesiołowski twierdził, że to już nie jest chrześcijaństwo – to panteizm, a on jest groźniejszy od ateizmu⁶².

W budowie nazizmu brała także udział hitlerowska reforma nauki. W ocenie polskich intelektualistów przede wszystkim zagaubiła ona poczucie obiektywnej prawdy. Rozbicie myśli filozoficznej na zwalczające się kierunki: „agnostycyzm, pozytywizm, materializm, kult fikcji (...) pragmatyzm, to wszystko (...) [pozwoliło – J.K.] zrezygnować z poznania (a nawet i istnienia) obiektywnej prawdy (...) zastępując ją jednością woli”⁶³. Przyjęcie reformy przez rektorów niemieckich uczelni uznawano za wyraz przerostu idei wspólnoty. W Polsce już przed 1938 r. pisano, że nauka niemiecka poszła na służbę nazizmu – szczególnym jej obszarem było wsparcie rasizmu przez eugenikę.

W polskim piśmiennictwie krytycznym wobec nazizmu eugenikę rozumiano jako naukę o warunkach podniesienia fizycznej i duchowej tęczyzny człowieka drogą różnorodnych wpływów na prokreację i potomstwo, biorącą ponadto udział w budowaniu rasizmu. Ks. Stanisław Podoleński miał za złe Zachodowi ten wątpliwy trend „naukowy”. Lecz Niemcy – naród hegemon – musieli mieć doskonałą kondycję fizyczną, więc eugenika zarówno w wersji miękkiej, jak i radykalnej stała się sojuszniczką tych dążeń.

Pierwotnym wobec narodowego socjalizmu był rasizm. Ks. Konstanty Michalski pisał: to z „antropologii psychologicznej, z ludzkiej rasy i krwi rodzi się w Niemczech mit, w którym ma się streścić cała misja narodu niemieckiego”⁶⁴. Najbardziej kreacyjną rolę w tworzeniu rasizmu odegrał – zdaniem Michalskiego, Konińskiego, Podoleńskiego

⁶² A. Niesiołowski, *Religia wspólnoty narodowej*, dz. cyt., s. 15.

⁶³ Tamże, s.19.

⁶⁴ K. Michalski, *Trzy mity*, [w:] Tenże, *Nieznanemu Bogu*, Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, Kraków 1936, s. 28.

i innych – Alfred Rosenberg. Pisano, że w *Der Mythos des 20 Jahr* (1930) stworzył mit krwi rozumiany jako nowa niemiecka religia, narodowa wiara. Jej treść sprowadzał do pseudonaukowych dowodów mówiących, że krew aryjska jest tym, co przewycięży i zastąpi stare sakramenty chrześcijańskie⁶⁵. Lecz Rosenberg nie umiał nadać temu mitowi aury mesjanistycznej, co udało się Ernstowi Kriekowi. On wniósł do rasizmu mesjanizm słowianofilów rosyjskich i mesjanizm polski, pozabawiając je charakteru chrześcijańskiego⁶⁶.

Budzi się lekkomyślnie „demon krwi” nie bacząc na skutki – pisał Michalski – idea rasizmu będzie siłą najbardziej niszczącą, gdy sięgnie do rasy sąsiedniej, aby ją stygmatyzować jako mniej wartościową. O zamiarach Niemców pisał: „naród niemiecki potrzebuje dla swego życia przestrzeni, więc mieczem i pługiem zdobędzie nowe ziemie, wypierając na dalszy wschód mniej wartościowego Czecha czy Polaka”⁶⁷. Uznawał, że zabezpieczeniem dla agresywnej postawy Niemiec mogłoby być chrześcijaństwo (katolicyzm), lecz właśnie dlatego zostało odrzucone.

W obrębie krytyki rasizmu miała miejsce krytyka antysemityzmu. Ogrom niemieckiego antysemityzmu był w Polsce niezrozumiały. Próbowano wskazywać niektóre jego przyczyny moralne lub ekonomiczne, np. z okresu Republiki Weimarskiej, kiedy to Niemcy źle patrzyli na stowarzyszenie homoseksualistów, na którego czele stał Hirschfeld oraz na skrajnie pornograficzne wydawnictwa producentów żydowskich. Pisano o tym, że antysemityzm niemiecki przebrał miarę, gdy Żydzi w 1917 roku (za cenę Palestyny) przeszli do obozu Koalicji. „Niemcy, którzy z nimi od r. 1870 oficjalnie szli ręką w rękę, zapomnieć im tego nie mogli”⁶⁸. Mimo wskazywania różnych przyczyn niemieckiego antysemityzmu, w żadnym ze źródłowych dla tej pracy pism

⁶⁵ K. L. Koniński, *Logika swastyki*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 197, s. 304–326.

⁶⁶ K. Michalski, *Trzy mity*, dz. cyt., s. 28; zob. też: J. Kostkiewicz, *Krytyka filozoficznych podstaw rasizmu i narodowego socjalizmu w pracach Konstantego Michalskiego z lat 30-tych XX wieku*, s. 353–363, [w:] *Filozofickémyslenie v stredoeurópskompiestore – tradície a súčasnosť*. Z. Plašienková, V. Leško, B. Szotek (eds.), Univerzity: Komenského v Bratislave i Šafárika v Košiciach, Košice 2011, s. 353–363.

⁶⁷ K. Michalski, *Trzy mity*, dz. cyt., s. 90.

⁶⁸ A. Niesiołowski, *Religia wspólnoty...*, dz. cyt., s. 10 i 15.

naukowych nie znalazł on usprawiedliwienia, a wszelkie jego przyczyny uznawano za nieadekwatne do jego skali.

Nazizmu nie stworzył agitacyjny geniusz Hitlera, on tylko stanął na czele „drużyny” gotowej do bezwzględnego dzieła w imię *Deutschland über Alles*.

2. Nazizm – źródła i istota.

Krytyka wymiaru ideologiczno-kulturowego

2.1. „DUCH NARODU” NIEMIECKIEGO JAKO KLIMAT DLA ROZWOJU NAZIZMU

Ileć ktoś spod znaku swastyki mówi o prądzie [narodowym socjalizmie – JK], unika starannie wzmianki o duchu, ograniczając się do triady mitu o glebie ojczystej, krwi i narodzie. A jednak kiedy partia stała się Trzecią Rzeszą [...] nikt inny tylko duch stanął do pracy jako architekt.¹

Oswald Spengler w *Zmierzchu Zachodu* – podkreśla ks. Józef Pastuszka – twierdził, że

duszę germańską nurtuje tęsknota za nieskończonością i ożywia kult siły. [...] kult siły, rzucony na tło nieskończoności, pcha duszę germańską do podbojów i do tworzenia wielkich państw, do wznoszenia niebosiężnych katedr gotyckich [...]. Rasizm mówi także o duszy rasy, będącej uosobieniem irracjonalnych sił narodu².

Tego rodzaju głos jest „wykwitem” poukładanej i wygładzonej niemieckiej świadomości wpisanej nie tylko w dzieło Spenglera, lecz odczytanej przez polskiego filozofa szukającego podstaw nowej

¹ K. Michalski, *Kościół wobec narodowego socjalizmu*, Odbitka z „Czasu”, Kraków 1934, s. 10.

² J. Pastuszka, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, „Ruch Katolicki” 1939 t. 9, s. 161. Ks. Pastuszka w innej pracy o biologizmie koncepcji kultury Spenglera i jego diagnozie duszy germańskiej „pchanej do podbojów”, pisał, że w koncepcji Spenglera unikanie przez człowieka i naród, konfliktów i tęsknota za pokojem oznaczają zanik twórczości narodu i zapowiadają jego upadek (J. Pastuszka, *Współczesne prądy filozoficzne*, „Kultura i Wychowanie 1938, z. 3, s. 204).

ideologii, jaką stał się niemiecki narodowy socjalizm (nazizm). Jej źródło, zdaniem Pastuszki, można – już bez patosu – ująć następująco: kultura jest duszą, zaś państwo pancierzem organizmu narodowego, państwo to kościec Niemiec. Człowiek staje się wartościowym, o ile jest dzieckiem narodu i obywatelem państwa. Przez naród człowiek zostaje podniesiony do życia nieśmiertelnego – bo to naród jest nieśmiertelny, a jednostka jedynie bierze udział w jego nieśmiertelności. Tak mówi polski filozof o samej istocie nazizmu. W kontekście tego nazizm musi mieć charakter totalny. Spróbujmy przywołać tę totalność niemieckiego ducha okresu międzywojnia.

W latach 30. XX wieku Niemcy – w opinii polskich humanistów – zaczęli podkreślać niezwykłą rolę rasy: „Duch jest wytworem życia, a jego funkcje wyznaczone są przez krew i przestrzeń, w której człowiek przebywa. We krwi – mówił W. Hauer – tkwią korzenie ducha”³. Lecz korzenie ducha, jak się okazało, to nie tylko krew. To wiele innych jego przejawów, które znalazły się w polskim dyskursie krytycznym wobec nazizmu, a były nimi:

- niemiecka filozofia
- pangermanizm
- idea wspólnoty
- religia – z narzuconym jej statusem i instrumentalną rolą pseudo-religii
- nauka – w służbie mitu i ideologii
- eugenika
- rasizm
- antysemityzm

Wyłonionym wyżej zjawiskom „niemieckiego ducha” służyły nowe ideały i metody wychowania o cechach kolektywnych i wodzowskich – jednolite w szkole i organizacjach młodzieżowych oraz *mass mediach*. Narodowy socjalizm stworzył też nową etykę głoszącą, że

³ W. Hauer, *Die Rassepolitik des III Reichs*, 1936, 2; za: J. Pastuszka, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, „Ruch Katolicki” 1939, t. 9, s. 163.

dobrem jest to, co przynosi korzyść państwu. Jednostka w sprawach narodu i państwa, głos sumienia winna stłumić⁴. Może w tym właśnie nakazie – zakwestionowania wewnętrznej wolności człowieka (czego katolicyzm się strzegł) – tkwi ta zasadnicza odmienność między Polakiem i Niemcem, ta niemożność zrozumienia przez Polaka „niemieckiego posłuszeństwa” Führerowi, kimkolwiek on by nie był.

W polskim piśmiennictwie nie brakowało diagnoz o rozpadzie niemieckiego ducha, o jakże niekorzystnym rozdwojeniu duchowym kultury niemieckiej – po Reformacji, czyli rozbiciu jedności chrześcijaństwa na katolicyzm i protestantyzm. Rasa miałaby je duchowo połączyć. Lecz już przy narodzinach niemieckiego nazizmu ocenia się go jako kolejny etap w ich historii, który to rozdwojenie pogłębi. Wojciech Wasiutyński widział to w przebiegu samego umocowywania się narodowych socjalistów. W sytuacji bowiem, gdy kolebką narodowego socjalizmu było Monachium, a we władzach partii nazistowskiej zasiadali katolicy, to najsilniejsze oparcie w masach znalazł on w północno-wschodnich protestanckich landach⁵. Ta niekonsekwencja i załamanie logiki miało swoje głębokie przyczyny.

2.1.1. *Filozofia – Fichte, Hegel, Petersen i inni*

Jeden z wątków – jawiący się tu jako „moment założycielski” tego stanu niemieckiego ducha, który pozwolił na zapoczątkowanie narodowego socjalizmu z rasizmem na czele – zaczyna się w czasie wojen napoleońskich. Rozgromienie Niemiec w bitwie pod Jeną w 1806 r. było istotnym momentem w dojrzewaniu idei niemieckiej dominacji w świecie. Z prac Konstantego Michalskiego i Pawła Tochowicza

⁴ P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu*, „Ateneum Kapłańskie” 1937, t. 39, s. 157. Przywoływane poglądy Tochowicza mają autorstwo „belgijsko-polskie”. Cytowana praca jest bowiem wolnym przekładem (opatrzonym uzupełnieniami tłumacza) książki F. de Hovre, *Essai du Philosophie pédagogique*, Libr. A. Dewit, Bruxelles, 1927. Zob. też: J. Rostworowski, *Nacjonalizm, jego uwarunkowania i etyczne...*, dz. cyt.

⁵ W. Wasiutyński, *Tragedia Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1933, nr 41, s. 607–608.

wynika, że największą rolę odegrał wówczas Johann Gottlieb Fichte, który w 1808 roku ogłosił w Berlinie *Mowy do narodu niemieckiego*, które stały się ewangelią niemieckiego nacjonalizmu. Żaden z filozofów nie pochlebiał tak narodowi jak on. Fichte stworzył teorię nacjonalizmu, w której charakter narodowy objawia się w oryginalności wytworów jego ducha: w języku, literaturze, sztuce, nauce, wierzeniach, życiu ekonomicznym.

Według Hegla państwo jest najwyższą instytucją społeczną.

Państwo – to Absolut, a jako takie istniało, zanim poczęły istnieć: jednostka, rodzina, społeczeństwo, naród, Kościół. Państwo jest źródłem wszystkiego, co prawdziwie ludzkie, twórcą wszelkiego prawa, najwyższą na ziemi władzą, ucieleśnieniem ideału moralnego, „wołą bożą”, „ziemskim bóstwem”⁶.

Kultura jest duszą, państwo pancerzem organizmu narodowego, państwo to kościec Niemiec. Człowiek staje się wartościowym, o ile jest dzieckiem narodu i obywatelem państwa. Przez naród człowiek zostaje podniesiony do życia nieśmiertelnego – bo to naród jest nieśmiertelny, a jednostka jedynie bierze udział w jego nieśmiertelności. Bez narodu nie ma kultury, a bez państwa cywilizacji, zatem wszystkie dziedziny życia winny być znacjonalizowane i upaństwowione. Największa apoteoza narodu i państwa dokonała się – pisze Tochowicz – w dziedzinie badań historycznych. Wsparł je protestantyzm wszedł bowiem posłusznie na drogę politycyzmu do tego stopnia, iż powiadano, że to Bismarck wywarł większy wpływ na teologię protestancką aniżeli teologowie.

Związek między filozofią a stanem niemieckiego ducha kojarzony był z sytuacją samej filozofii niemieckiej lat 20. i 30. Pisali o tym zarówno Niemcy, jak i Polacy. Piotr Petersen mówił, że w dzisiejszych Niemczech przeobrażenia w kulturze duchowej polegają głównie na kryzysie liberalizmu, któremu od początku towarzyszył kryzys idealizmu: „idealizm ten, przez Fichtego i Hegla wyprowadzony z filozofii Kanta, jest specyficznie niemiecką formą racjonalizmu. Jest on

⁶ P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu...*, dz. cyt., s. 154–155.

odpowiednikiem opartego na filozofii Descartesa racjonalizmu francuskiego”⁷. Opanował umysły wykształconych, uczono go w uniwersytetach, jeszcze niedawno – twierdził Petersen – spotykał się z wielkim uznaniem, a teraz odrzuca się go w Niemczech z całą energią. Dzieje się tak od 1920 roku i widoczne jest to we wszystkich systemach wychowawczych. Wprawdzie systemy te mają różne punkty wyjścia i różne cele, ale zdaniem Petersena, prowadzą „walkę z idealizmem, tzn. z niemiecką formą racjonalizmu i intelektualizmu”⁸.

Sytuację filozofii niemieckiej okresu dwudziestolecia międzywojennego trafnie ujął na łamach pedagogicznego „Muzeum” Miroslaw Sekreta. Pisze o jej stanie jako trudnym do zdefiniowania, będącym odbiciem ówczesnego płynnego życia, i o braku możliwości ustalenia jej zdecydowanego kierunku – w szczególności w odniesieniu do ówczesnej niemieckiej pedagogiki kultury, nad którą zapanował Ernst Kriek [*Philosophie der Erziehung*, 1922] ze swoją ideą służby narodowemu socjalizmowi. Sekreta pisze o „odmiennym, ale nader znamionym” obliczu filozofii i pedagogiki kultury czasu III Rzeszy. „Nie stworzyła dzieł wartościowych, ale wydała rzeczy symptomatyczne [...], [ogłaszając – JK] frazes o wiedzy i nauce czystej, ponadczasowej, ponadprzestrzennej”⁹, wrzucając pedagogikę wraz z filozofią na drogę służby i instrumentalnego statusu.

Polski krytyk filozofii niemieckiej lat 30. pozwala sobie na odległe nawiązania do utopii socjalizmu Platona pisząc:

Czynnik rządzący reprezentuje w państwie narodowo-socjalistycznym warstwa wybrana, elita karna, bitna, gotowa do ofiar, o narodowym światopoglądzie, przyboczna drużyna wodza, jak... klasa „strażników” u Platona.

⁷ P. Petersen, *Narodowo-polityczne kształcenie moralności*, [w:] *Sily moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie*, Nakładem VI Międzynarodowego Kongresu Wychowania Moralnego, Kraków 1934, s. 21.

⁸ Tamże, s. 22.

⁹ M. Sekreta, *Współczesna niemiecka filozofia i pedagogika kultury*, „Kultura i Wychowanie” 1935/36, s. 250; zob. też: S. Podoleński, *Hermann Muckermann: Gestaltung der Lebenslage*, XVI Aufl., „Przegląd Powszechny” 1934, t. 203, nr 609.

Lecz w innym miejscu mówi, w jaki sposób chcą ją widzieć jej ideowi twórcy. Powtarza za nimi, że filozofia niemiecka charakteryzuje się tym, że bardziej niż gdzie indziej pochodzi z warstw ludowych, bowiem stamtąd głównie pochodzili niemieccy filozofowie: „z warstw niższych, bliskich ludowi, bywali synami garbarzy (Ch. Wolff), rymarzy (Kant), pastorów (Schelling, Fichte, Nietzsche), urzędników (Hegel, Herbart)”¹⁰. Cały artykuł oddaje „służebny wobec nazizmu stan” niemieckiej narracji filozoficzno-pedagogicznej.

Rzecz o kondycji ducha niemieckiego narodu dopełniała ponura idea „przeznaczenia Niemiec” do bycia nacją dominującą, która była połączona z tezą (wziętą z *Pieśni o Nibelungach*) o braku zrozumienia dla ich wielkości¹¹. Wizje idealistycznej filozofii konstruującej świat z wybranych idei, dopełniały polityczne tezy o sztuczności podziału między Prusami i Niemcami oraz o granicach państwa niemieckiego, które ma prawo sięgać tam, gdzie dźwięczy mowa niemiecka.

Wszystko to, wygenerowane przez niemiecką kulturę różnych środowisk i obszarów, było odnotowywane w Polsce, gdzie nie mogło zyskać aprobaty Polaków akceptujących swój status narodowy i tożsamość jako odrębną, nie gorszą i mającą prawo do niepodległości. I chociaż ducha narodu niemieckiego nie uformował jeden filozof, lecz wielu innych myślicieli i zjawisk stających się podłożem rozwoju kolejnych idei, to w polskim dyskursie krytycznym podkreśla się znaczącą, wręcz podstawową rolę całej niemieckiej filozofii idealistycznej.

Z wielości prac na temat „duszy Niemiec” wynika, że dusza ta odbija się w kulturze. Przy tym ważną jest kwestia wypowiedziana przez Tochowicza jako katolickiego księdza i doktora teologii: jego zdaniem nacjonalizm i politycyzm nie pozostaje w zgodzie z tradycją katolicką. Dowodem tego było wymierzenie *Kulturkampfu* w Kościół katolicki czy później odrzucenie podmiotowości wychowanka w pedagogice.

Uczynienie człowieka – na drodze wychowania – narzędziem germańskiego ducha ujawniło się przede wszystkim u Kriecka i Petersena.

¹⁰ M. Sekreta, *Współczesna niemiecka filozofia...*, dz. cyt., s. 252.

¹¹ K. Michalski, *Trzy mity*, dz. cyt. s. 13–14.

Ludzie ci dyskredytowali pedagogikę¹² oraz przede wszystkim całą niemiecką kulturę¹³. Koncepcje Petersena i Kriecka stały się – równoległe z publikowanymi ich pracami czy praktycznymi dokonaniem – przedmiotem krytyki polskich pedagogów zakorzenionych w kulturze katolickiej. Z analizy ich myśli wynika także, że to nie „wina” samej pedagogiki i jej zorientowania na kulturę (i opierania procesu wychowawczego na introcepcji wartości), ale myśli heglowskiej i jej właściwości. Myśl heglowska „wprzęgnięta” w działania ludzkie – przede wszystkim przez jej idealizm (prymat idei, nieważne jakiej, nad realnym bytem, realnym człowiekiem) – prędzej czy później zawiedzie do totalitaryzmu¹⁴.

Polscy intelektualiści nie tylko poddawali krytyce kierunek, w jakim zmierzała filozofia niemiecka. Tworzyli koncepcje dla niej konkurencyjne na kanwie odczytywania filozofii jako areny ścierania się światopoglądów: „Filozofia wartości jest dziś polem zaciętej walki pomiędzy światopoglądem chrześcijańskim i niechrześcijańskim”¹⁵. Filozofowie tacy jak F. Sawicki, A. Niesiołowski, J. Stepa, W. Rubczyński czy K. Michalski mówili o znaczącej roli filozofii wartości. Jej duch wywodzący się z realizmu i katolicyzmu pozwalał im na tworzenie strefy opozycyjnej wobec propozycji z gruntu idealistycznych. Filozofia ta – obca myśli katolickiej – życie przeciwstawiała duchowi. Tymczasem przecież, jak twierdził Sawicki, funkcje duchowe także należą do życiowych. W niemieckich idealistycznych koncepcjach w zakres ducha zaliczano świadome, racjonalne poznanie i rozumną wolę; życie

¹² B. Suchodolski, *O trzech krańcowych kierunkach wychowawczych*, „Ruch Pedagogiczny” 1947/1948, nr 4, s. 316.

¹³ A. Zajdlich, *Kryzys kultury niemieckiej a Polska*, „Przegląd Katolicki” 1937, nr 13, s. 203–204; A. Niesiołowski, *Czy totalizm jest koniecznością historyczną?*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 215, s. 82–95; A. Niesiołowski, *Perspektywy totalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 215, s. 204–204.

¹⁴ J. Stepa, *U źródeł niemieckiego totalitaryzmu*, Archidiecezjalny Instytut Akcji Katolickiej, Poznań, 1938.

¹⁵ F. Sawicki, *Wiara i filozofia współczesna*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu dziesięciolecia biskupstwa J.E. Księdza biskupa dr-a Stanisława W. Okoniewskiego biskupa chełmińskiego*, Seminarium Duchowne, Pelplin 1936, s. 18.

zaś miało obejmować irracjonalną sferę duszy (popędy, uczucia, uczuciowo-intuicyjne poznanie, przeżycia podświadome). W odpowiedzi na tę filozofię, Franciszek Sawicki stworzył jej odmianę, zarysowując jej podstawowy obraz w dziele *Filozofia życia* (1936), prezentując tu zarazem polemikę myśli katolickiej z niemiecką filozofią wartości i filozofią życia¹⁶.

Odrębności światopoglądowe wymienionych przedstawicieli miały swoje źródła nie tylko w odmiennym rodzaju filozofowania (realizm – idealizm), lecz także innym definiowaniu miejsca religii w kulturze i samej kultury. W opinii polskich humanistów heglowskie dziedzictwo zaciążyło na rozwoju pedagogiki tworząc podstawy do zamknięcia człowieka w historyczno-społecznym świecie, odrzucenia religii i ponaddziejowej metafizyki oraz podporządkowania człowieka interesom grup. Ten stan rzeczy z kolei stworzył grunt dla zdominowania rzeczywistości przez ideę państwa. Ona zaś stała się podstawą dla totalizmu¹⁷.

W Polsce środowisko filozoficznie zorientowanych pedagogów i filozofów śledziło poczynania uczonych – reprezentantów niemieckiego narodowego socjalizmu. Na VI Międzynarodowym Kongresie Wychowania Moralnego w Krakowie (1934 rok) zaprezentował je Peter Petersen.

Opisując sytuację niemieckiej myśli pedagogicznej informował on słuchaczy krakowskiego Kongresu, że od około 1930–1931 roku pojawił się w Niemczech „nowy duch”, który połączył w sobie ze wszystkich stron płynące prądy i zapanował wszechwładnie. Słuchacze z niepokojem słuchali tego wystąpienia. Przedstawiciel niemieckiej oświaty mówił, że twórcy tego nowego prądu duchowego pochodzą prawie

¹⁶ Zob. szerzej: J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje...*, dz. cyt.

¹⁷ Franciszek Sawicki wskazywał poważną rolę, jaką niemiecka filozofia wartości odgrywała ówczasie. Ten stan rzeczy w Polsce spowodował między innymi: polemikę J. Ciemnińskiego z Kantem, odrzucenie idealizmu niemieckiego i heglowskiej filozofii ducha jako podstawy pedagogiki katolickiej. Skutkiem tego było, między innymi, stworzenie możliwości rozwoju pedagogiki zgodnej z polską tożsamością (zob. J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje pedagogiki...*, dz. cyt., s. 191–314).

wyłącznie z Niemiec północnych, czyli – podkreślał – są pochodzenia *nordycznego*. „Nie jest to przesada: nigdy od czasów luterńskiej reformacji i Hanzy, Niemcy północne nie stanowiły tyle żywotności co dzisiaj”¹⁸. Hanza nie kojarzyła się z niczym dobrym wśród innych narodów – Petersen wywołał oburzenie słuchaczy, szczególnie Polaków i Francuzów. Czy Petersen straszył, pokazując jedność Niemców północnych?

Po tym kontrowersyjnym wystąpieniu Petersena ukazały się na łamach polskiej prasy krytyczne komentarze¹⁹. Na forum dyskusyjnym tegoż Kongresu krytycznie do rodzącego się w Niemczech socjalizmu odniósł się ksiądz profesor Aleksander Wóycicki. Promując chrześcijańską koncepcję człowieka, mówił do słuchaczy Kongresu, że to, co głoszą – a była to aluzja nie tylko do Petersena popierającego wówczas totalitarne wychowanie narodowego socjalizmu – winno mieć na uwadze fakt, że znajdują się w Polsce, która właśnie dała światu dowód (wojna z bolszewikami roku 1920), że jest bastionem cywilizacji łacińskiej w Europie wschodniej. Wóycicki wskazywał na idee niosące człowiekowi zło – komunizm i narodowy socjalizm – a tego

¹⁸ P. Petersen, *Sily moralne...*, dz. cyt., s. 24.

¹⁹ S. Bednarski, *Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego w Krakowie*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 204, s. 130–136; M. Śliwińska-Zarzecka, *VI-ty Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 1934, z. VI–VII, s. 290–293; S. Podoleński, *VI Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego*, „Przegląd. Powszechny” 1936, t. 172, s. 373–376. Z tych opublikowanych sprawozdań z Kongresu wynika, że w VI Kongresie Wychowania Moralnego w Krakowie udział wzięli księża profesorowie: Kazimierz Kowalski, Aleksander Wóycicki, Józef Maria Bocheński, Stanisław Podoleński, Henryk Weryński. Relacjonowana polemika Kazimierza Kowalskiego z dr Ecksteinem z Wiednia pokazuje jego preferencje dla oparcia wychowania moralnego na niewzruszonych fundamentach chrześcijaństwa, z zastrzeżeniem, że nie powinny ich tworzyć kategorie moralne w znaczeniu kantowskim, jak proponował Eckstein, ale pierwsze zasady praktyczne wywodzące się od Arystotelesa, objęte krytyczną refleksją św. Tomasza i neoscholastyków. System filozoficzny Arystotelesa, św. Tomasza i neotomistów jest o wiele bardziej krytyczny i krytycznie uzasadniony od filozofii Kanta i Descartes’a – mówił na Kongresie K. Kowalski. O trwaniu niemieckich reprezentantów nowej ideologii narodowosocjalistycznej przy przebrzmiałej filozofii Hegla krytycznie wypowiadał się także Józef M. Bocheński (tamże).

drugiego w 1934 roku Europa jeszcze w sposób powszechny nie potępiała. Kongres stał się dowodem ówczesnej poprawności politycznej Europejczyków²⁰ wobec nowoczesnych, modnych idei. To, co nie podobało się konserwatywnym i narodowym przedstawicielom środowiska katolickiego: narodowy socjalizm z eugeniką i rasizmem oraz promocją koedukacji²¹ – znajdowało tolerancyjną aprobatę jako wyraz „nowoczesności” i europejskich tendencji. Wóycicki wyrażał obawy o losy świata, w którym zaprzeczono rozwój duchowości, na rzecz rozwoju rzekomo nowoczesnych idei, które nigdy dotąd nie przyniosły ani harmonii życia, ani nawet znamion szczęścia²².

Patrząc z perspektywy czasu na referat Petersena doskonale widać, jak w sposób niezwykle „wygładzony” ogłosił on już w 1934 roku wszystkie cechy narodowo-socjalistycznych Niemiec: od typu doskonałych Niemców północy, poprzez ich metafizyczny związek z religią – tu oczywiście nie objaśnia, że chodzi o religię rasy, niemiecką religię; pokazuje niechęć do ateizmu i nie mówi o zezwierzeniu tych, którzy poszli za jego hasłami (nie pada ani pojęcie socjalizmu / komunizmu, ani marksizmu). Ale w iście socjalistycznym i marksistowskim duchu pisze: „człowiek zrozumiał, że chłopci, robotnicy, rzemieślnicy, cała pracująca warstwa i jej kultura i moralność decyduje o życiu i śmierci każdego narodu”²³, za ich podstawę uznając ziemię i rasę, język i starogermańskie mity. W tekście wyróżnione są słowa „związek krwi”, „terytorium”, „ogólna moralność”, „naturalna religia”, „spracowane dłonie, w chwale bohaterskich czynów i walk narodowego ducha”. Referat kończą słowa: „moralne wychowanie ludzkości może się zacząć dopiero wtedy, gdy narody same pod wpływem kształtują-

²⁰ Znamiennym tego dowodem jest opublikowanie referatu P. Petersena jako drugiego w kolejności [wśród referatów wybranych] w księdze pokongresowej pt. *Sity moralne...*, dz. cyt.

²¹ J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje pedagogiki...*, dz. cyt., zob. rozdz. 8.3. *Spór o koedukację*, s. 572–601.

²² A. Wóycicki, *Podstawy wychowania moralnego*, [w:] *Sity moralne wspólnie wszystkim...*, dz. cyt., s. 295 i nast.

²³ P. Petersen, *Narodowo-polityczne kształcenie moralności*, [w:] *Sity moralne...*, dz. cyt., s. 26.

cych je narodowo-politycznych sił osiągną swoją własną, narodową moralność.”²⁴

Wspomniany przez Petersena na krakowskim Kongresie wątek walki z idealizmem, tzn. z niemiecką formą racjonalizmu i intelektualizmu, odnotowują i komentują: ks. profesor Józef Pastuszka z Uniwersytetu Lubelskiego i prawnik, profesor Leon Halban z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Ich zdaniem zwalczanie tegoż (starego = zintelektualizowanego) idealizmu wynika z poszukiwania „nowego ducha” dla zwycięstwa narodowego socjalizmu.

Jeszcze przed zapanowaniem narodowego socjalizmu polscy humaniści odnotowują występujące na płaszczyźnie filozoficznej wyraźne odchodzenie od racjonalizmu i intelektualizmu przez cały czas wspierane przez prądy irracjonalistyczne. W Polsce dostrzega się ich wpływ na ruchy polityczne, co gorsza, podkreśla się prymitywne formy tego wpływu²⁵. Już w 1934 roku na łamach „Ateneum Kapłańskiego” krytycznie o prądach irracjonalizmu w filozofii pisze Józef Pastuszka²⁶. Halban zwraca uwagę, że irracjonalizm i antyintelektualizm nie był tylko przypadłością niemiecką. Pojawiał się w wielu środowiskach. Z krytyką spotkał się u konserwatywnie myślących filozofów nie tylko w Polsce, ale i we Francji – twierdzi Halban. Zdarzało się to także w Niemczech dwudziestolecia międzywojennego, ale w wykonaniu anonimowego autora²⁷. Halban wyjaśnia to następująco: z perspektywy narodowego socjalizmu odrzucenie prądów przeciwnych wobec irracjonalizmu i antyintelektualizmu uzasadniane jest „zadęciem” idącym ze sfer uniwersyteckich.

²⁴ P. Petersen, *Narodowo-polityczne kształcenie moralności*, [w:] *Sily moralne...*, dz. cyt., s. 32.

²⁵ Halban wymienia przykłady takiego prymitywnego wpływu: W. Strich, *Der irrationale Mensch*, Berlin 1928; R. Müller-Freienfels, *Metaphysik des Irrationalen*, Lipsk 1927; za: L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 7.

²⁶ J. Pastuszka, *Irracjonalizm w najnowszej filozofii*, „Ateneum Kapłańskie” 1934, t. 1.

²⁷ Pod wymownym tytułem: *Der Faschismus und die Intellektuellen. Untergang des deutschen Geistes*, Karlsbad, „Probleme des Sozialismus”, z. 6, za: L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 8).

Intelektualiści ci fałszują naturalne odczucia ludzkie. Rozdzielając włos na czworo i sądzą, „że przysługuje im prawo naruszania wszystkiego. [...] Żyli jak mole w duchowej szacie ludu niemieckiego i niszczyli wszystko, co było święte i wciąż otaczane przez pokolenia. Ten półświatek ducha leżał na brzuchu przed wszystkim obcym. [...] byli potulnymi narzędziami kapitalizmu, które zawsze można było nabyć i użytkować. [...]. Ludzie ci nie znali wstydu, umieli wszystko przekręcić i tłumaczyć dla własnej korzyści. Nie mieli również i odwagi [...], dosyć tego półświatka ducha”²⁸. To przytoczone przez Halbana pragnienie niemieckich narodowych socjalistów, ta diagnoza niemieckiego ducha pojawiała się w wielu miejscach polskiego piśmiennictwa. Irracjonalizm i antyintelektualizm jako lekarstwo na intelektualną korupcję sfer akademickich? Czy to mogło być przekonujące?

Rozstrzygnięcie o wyższości tych sądów nie było w dyskursie krytycznym wobec nazizmu istotne. Halban natomiast stawiał pytanie: czy to, co było ważne i pożyteczne dla zdobycia władzy przez nazistów, nie okaże się potem zgubne w rzeczywistym życiu? Ostrzegał, że założeniom niemieckiego narodowego socjalizmu mogą nie sprostać nawet najbardziej porywające akademickie hasła o irracjonalnej proveniencji.

Polscy krytycy duchowych prądów w Niemczech znajdowali uzasadnienie swych opinii także u samych Niemców. Podobno Arthur Moeller van den Bruck (autor *Das Dritte Reich*) – pisze Halban²⁹ – tak oto pisał w jednym z listów:

Naród niemiecki jest aż za nadto skłonny do oddawania się złudzeniom. [...] Byłoby to bardzo po niemiecku, gdyby zupełnie tej idei zaufano [...]. Z tego powodu naród mógłby zginąć. Myśl Trzeciej Rzeszy, której nie

²⁸ A. Lippich, *Halbwelt des Geistes*, Völk. Beob., 31 stycznia 1934, za: L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 9.

²⁹ Odniesień do Arthura Moeller van den Brucka w polskim nurcie krytyki nazizmu jest niewiele, w zasadzie wprost nawiązują do jego pism L. Halban i K. Michalski; podobnie, jak nie pojawia się dialog ze wskazywanymi reprezentantami „rewolucji konserwatywnej” w Niemczech (zob.: *Rewolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933*, wybór i oprac. Wojciech Kunicki, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999).

możemy opuścić, ponieważ jest ona naszą najwyższą i ostatnią ideą światopoglądową, może się stać płodną tylko jako myśl rzeczywistości³⁰.

Halban pokazując irracjonalizm nowego nazistowskiego światopoglądu demaskuje jednocześnie – celowo lub nie – wielkich myślicieli, przez których idea o nazwie narodowo-socjalistyczna Trzecia Rzesza, nie tylko była przyjmowana i promowana, ale także dla niej – jako wymarzonego światopoglądu – kreowano nowe drogi praktycznej realizacji.

Jeżeli dla narodowych socjalistów to nie państwo miało być totalne, lecz totalny miał być światopogląd (ideologia), pozostaje pytać o źródła takiego stanowiska. Halban pisze, że Moeller van den Bruck w *Das dritte Reich* poddał pojęcie państwa mocnej krytyce. Mówił w niej, że obrońcy państwa w obliczu konfrontacji z nim odczuwają pustkę. Zdumiewająca, zdaniem van den Brucka, akceptacja tego stanu rzeczy wynikała z bezwzględnego zaufania do państwa. Leon Halban zdaje się podzielać ten pogląd. Odczuwano potrzebę usprawiedliwienia tego przyzwyczajenia. I dopóki miało ono charakter legitymistyczny i religijny (oparcie na tronie i ołtarzu) – rzecz była do przyjęcia – pisał Halban. Po pismach Rosenberga i Hitlera w narodowym socjalizmie ta podstawa utraciła rację bytu. Utracił ją też autorytet państwa na rzecz autorytetu światopoglądu (ideologii). Z rozważań Halbana wynika, że krytyka państwa w wykonaniu van den Brucka odegrała istotną rolę w umocowywaniu się autorytetu światopoglądu, jakim był narodowy socjalizm, mimo że bezpośrednio on sam zabiegał o autorytet narodu niemieckiego dzierżącego kwintesencję wartości niezwykłalnych³¹ – a nie światopoglądu³².

³⁰ Za: L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 10.

³¹ Van den Bruck pisał: „próbuję niemiecki nacjonalista ratować to, co niemieckie, zachować jego kwintesencję w wartościach, które pozostały niezwykłe, ponieważ z istoty swej są niezwykłe” (Arthur Moeller van den Bruck, *Trzecia Rzesza*, przekł. Tomasz Gabiś, [w:] *Revolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933*, wybór i opracowanie Wojciech Kunicki, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999, s. 384).

³² Tamże.

W innym miejscu Halban wskazuje na nawiązywanie przez ideologów nazizmu – zupełnie świadomie – do stanowiska Fichtego z jego *Mów do narodu*³³, gdzie miał traktować państwo jako aparat mechaniczny i instrument rządzących. Tymczasem owszem, ma ono być instrumentem, ale nie rządzących, lecz ideologii³⁴. Fichte i jego *Mowy do narodu* pojawiają się jako filozoficzny moment założycielski pan-germanizmu i uzasadnienia dla wyjątkowości Niemca-nadczłowieka. Dostrzegają to równolegle profesor prawa Leon Halban, profesor filozofii i teologii Konstanty Michalski, doktor teologii i pedagogiki Paweł Tochowicz.

Nowe prądy filozoficzne, twierdzi Edmund Wolański³⁵, ogólnie rzecz ujmując, podjęły się propagowania narodowego socjalizmu z zapalem. Powołując się na artykuł *Nationalpolitische Erziehung in der Schule* (*Pädagogisches Zentralblatt*, 1933, nr 11–12) mówi, że wychowanie to wymaga „właściwej” polityki historycznej i narodowo-politycznego wychowania, takiegoż doboru treści edukacyjnych – co zrozumiano w czasie ostatniej wojny. Zaś „moralne załamanie się szerokich mas ludności od 1916 r. wyjaśnić można tylko niedopisaniem pracy wychowawczej”³⁶. Autor tego artykułu dowodzi, że po roku 1918 w Niemczech ani marksiści, ani liberałowie nie wychodzili naprzeciw potrzebom Niemców, co – jak przyznaje – wynika z istoty tych idei. Liberalizm uległ wpływom obcym ze szkodą dla kultury niemieckiej, marksizm zaś po roku 1918 nie wziął szkolnictwa w swoje ręce skupiając się na warstwach robotniczych i ruchu międzynarodowym. Wolański uznaje za interesujące porównania między tymi trzema doktrynami (liberalizmem, marksizmem i narodowym socjalizmem) dokonane przez Ernsta Kriecka w artykule *Nationalpolitische Erziehung in der Schule*. Decydująca różnica między marksizmem

³³ J. G. Fichte, *Reden a. d. Deut. Nation, achte Rede. Was ein Volk sein*, za: L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 27.

³⁴ Tamże.

³⁵ E. Wolański, *Hitleryzm w niemieckiej prasie pedagogicznej*, „Muzeum” 1934, z. 1, s. 46–50.

³⁶ Tamże, s. 47.

a narodowym socjalizmem sprowadza się do tego, że ten drugi „nie zna klas, tylko naród”³⁷.

Idee filozoficzne obecne na łamach czasopism, a analizowane z uwzględnieniem polskiej perspektywy i zarazem zagrożeń idących ze strony idei budujących niemiecki narodowy socjalizm – niosą ton, w którym uderza zbyt częste używanie wyrazów: *einig, Einheit, Einheitlichkeit, Gemeinschaft, jeder, Volksdienst* (jeden, jedność, jedność wspólnoty, każdy, służba narodowa), co dowodzi nie tylko systematycznego budzenia solidarności narodowej, ale i podniecania instynktów wpisanych w nazizm.

Podsumowując, dla oddania prawdy o „stanie świata” trzeba powiedzieć, że teorię nacjonalizmu kulturalnego odnoszącą się z całą jej mocą do „nowoczesnych” Niemiec łatwo podchwyciono w świecie. Któż w Europie nie stawiał niemieckiej kultury na piedestale? Wiara w wielkość niemieckiej kultury będzie w nadchodzącej II wojnie światowej swego rodzaju „zasłoną dymną” dla ich zbrodni. Mniemania o kulturze niemieckiej staną się uzasadnieniem do niedawania wiary ich zbrodniom. Co odczuwać mieli Polacy mając sąsiada pełnego takiej pychy? Już po II wojnie światowej Bogdan Suchodolski³⁸ tak oto ocenił niemiecką kulturę: heglowskie dziedzictwo zaciążyło na dalszym rozwoju europejskiej pedagogiki kultury zmierzającej do zamknięcia człowieka w historyczno-społecznym świecie, odrzucenia religii i ponaddziewiętej metafizyki oraz podporządkowania go interesom grup. W czasach próby dla wielu idei – w drugim ćwierćwieczu XX wieku – filozofia wiążąca się heglowskim pojęciem ducha obiektywnego skierowała pedagogikę kultury ku idei państwa i totalizmu. W pracy opublikowanej tuż po II wojnie światowej Suchodolski tak pisał o filozofii Hegla:

miała właśnie zastąpić tradycyjną religię. Miała stworzyć rozumny system metafizyczny. Pojęcie ducha obiektywnego i pojęcie idei stawały na

³⁷ E. Wolański, *Hitlerizm w niemieckiej...*, dz. cyt., s. 47.

³⁸ B. Suchodolski B., *O trzech krańcowych kierunkach wychowawczych*, „Ruch Pedagogiczny” 1947/1948, nr 4, s. 316.

miejsce pojęcia Boga. Wiara w kulturę jako nurt narastających przez dzieje wartości, sprzeciwiać się miała dawnej nie-historycznej metafizyce religijnej, a równocześnie dyscyplinować człowieka i opanowywać jego indywidualizm przez wskazanie na obiektywne konieczności rozwojowe. Tworzyła się w ten sposób nowa religia, religia kultury, nie tylko wroga w stosunku do dawnej, ale jeszcze bardziej wymagająca i zachłanna w stosunku do człowieka, czyniąca go – jak to bardzo wyraźnie określił Hegel – jedynie narzędziem historycznego ducha³⁹.

W świetle rozważań ks. Jana Stepy *Mein Kampf* Adolfa Hitlera jest mało oryginalnym opracowaniem. Hitler bowiem umiał tylko spożytkować – poprzez nadanie popularnej formy – to, „co już istniało jako dorobek myślowy ducha niemieckiego”⁴⁰ u Fichtego, a szczególnie u Hegla.

2.1.2. Pangermanizm

W stałym dziale „Myśli Narodowej” jej dziennikarz wspomina, jak było mu dane poznać na wakacjach w Szwajcarii jednego z najwybitniejszych dziś publicystów i teoretyków hitleryzmu „pana A.R.” (czyżby Alfreda Rosenberga?). Na zadane w trakcie grupowej wycieczki pytanie, dlaczego nacjonałiści atakują politykę Stresemanna, mimo że ta daje Niemcom korzyści, przyśpiesza oswobodzenie zagłębia Ruhry i Nadrenii, zwalnia z płacenia odszkodowań i prowadzi do odzyskania mocarstwowości? A.R. miał odpowiedzieć, że owszem, tak jest, ale sukcesy Stresemanna to utrwalanie w życiu Niemiec czynników nierdzennych, które je rozkładają. Frazeologia dyplomacji Stresemanna, choć przynosi spokój Europie, „demoralizuje” naród niemiecki poprzez osłabianie jego energii i wiary w siebie – a potęga duchowa narodu, to sprawa najważniejsza⁴¹.

³⁹ B. Suchodolski, *O trzech krańcowych kierunkach...*, dz. cyt., s. 315–316.

⁴⁰ J. Dobraczyński, *Fichte i Hegel ojcami Hitleryzmu*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 12, s. 194.

⁴¹ J. Rembieliński, *Na widowni*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 10, s. 122.

Odpowiedź niemieckiego teoretyka nazizmu zawierała jednoznacznie wpisane w jej podtekst dążenia pan-germańskie. Natomiast autor tej relacji dochodzi do wniosku, że dojście Hitlera do władzy oznaczało będzie, że „społeczeństwo niemieckie nie ceni już wpływów i możliwości organizacji międzynarodowych i żydostwa, że nie przez uczynność Ligi Narodów, ale własnymi siłami, przez uprzednią przebudowę wewnętrzną”⁴² będzie podążać w kierunku maksymalnego rozwoju. „Pan-Europa” zatem – z dominującym w niej pangermanizmem (totalną dominacją Niemiec, nie tylko w Europie, ale i w świecie) – zdaniem polskich narodowców, jest projektem groźnym dla świata⁴³.

Interpretacja stanu niemieckiego ducha zapisana na łamach „Myśli Narodowej” jest spójna z komentarzami autorów „Przeglądu Powszechnego”. Tu polski krytyk tak diagnozuje stan świadomości Niemców: odrodzenie germanizmu w Europie oznacza dla Niemiec obowiązek objęcia kierownictwa. Na potwierdzenie przytacza słowa z książki Alberta von Hollebena, *Kleineuropa* (1929):

My Niemcy mamy wielki obowiązek do spełnienia, a mianowicie założyć państwo światowe. [...] mamy obowiązek założyć (przynajmniej) państwo europejskie⁴⁴.

Powyższy stan rzeczy nie brał się znikąd, od lat był obecny w sferze wychowania młodych Niemców. Pangermanizm szerzyły ruchy młodzieżowe, które rozwinęły się w czasach nazwanych dziś okresem „niemieckiej pedagogiki reformy 1890–1933”⁴⁵. Pangermanizm o praktykach otwierających drogę niemieckiemu narodowemu socjalizmowi pojawił się w drugiej połowie XIX wieku i był uskuteczniany w wielu

⁴² J. Rembieliński, *Na widowni*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 10, s. 122.

⁴³ W polskiej krytyce nazizmu wskazuje się na „pan-ruchy” – cztery dekady później wskaże je H. Arendt w *Korzeniach totalitaryzmu* (Arendt, Hannah, *Origins of totalitarianism*, San Diego, 1976, A Harvest Book, Harcourt Brace & Company).

⁴⁴ Za: K. L. Koniński, *Logika swastyki*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 197, s. 323.

⁴⁵ Zob.: M. S. Szymański, *Niemiecka pedagogika reformy 1890–1933*, Warszawa, WSiP 1992.

ruchach i organizacjach młodzieżowych poszukujących korzeni germańskości w legendach, baśniach, poezji. Wyrażał się w wielu dziedzinach sztuki przez odwołania do starogermańskich bóstw (np. w muzyce Wagnera) i obyczajów, mocno wspierany był przez środowiska wojskowe. Jego przykładem był opisywany przez Andrzeja Niesiołowskiego ruch młodzieżowy pod nazwą „Wandervogel”, który rozwinął się w Niemczech w latach 1901–1914 jako przejaw buntu wobec skutków przegranej wojny w imię hasła „swobodnej wspólnoty” oraz tworzenia kultury narodowej. Oscylował on między upajaniem się własną osobowością a zdecydowanym akcentowaniem ważności wspólnoty, niósł hasła braterstwa, solidarności, czynu. Szkolną realizacją tych koncepcji była „wolna gmina szkolna”, założona w roku 1910 w Wickersdorfie przez Gustawa Wynekena, jednego z propagatorów tego ruchu. I chociaż w szkole tak definiowanej miała panować równość praw nauczyciela i ucznia, wolność słowa i samorząd uczniów, to ruch ten w wymiarze pedagogicznym upadł. Nie upadła jednak wzniecona idea wspólnoty, przybierając już po I wojnie światowej coraz to konkretniejsze formy. Podobne wartości niósł ruch młodzieży akademickiej w Niemczech, który się rozwinął pod nazwami Hochland i Quickborn. Stąd idea wspólnoty, jako podbudowy ducha narodowego, ponownie zaczęła przenikać do szkolnictwa – zarówno do teorii, jak i praktyki.⁴⁶

Pamiętając o uznawaniu *Mów do narodu* Fichtego za filozoficzny moment założycielski pangermanizmu, warto wskazać inne, ważne jego źródło. Otóż polscy intelektualiści dostrzegali związki pomiędzy ideą pangermanizmu i wspólnoty oraz dążeniami do ich wychowawczego wdrażania celem rozbudowania idei wielkości niemieckiego ducha. Konstanty Michalski – nawiązując do dzieła H. Schwarza *Gofteäftim im Volkstum* (Langensalza 1928) – tak parodiuje stan niemieckiego ducha w kwestii pangermanizmu:

ze strony niemieckiej trzeba strzec odziedziczonego przez krew szlachectwa, trzeba twórczą wolą wydobyć z szlachetnej krwi zakłętę w niej skar-

⁴⁶ A. Niesiołowski, *Zarys pedagogiki...*, s. 202–203.

by, gdyż tylko na tej drodze dokonają się w niej narodziny niemieckiego boga. Nie istnieje żaden Bóg ponad dziejami, lecz Bóg w dziejach narodu sam się stwarza⁴⁷.

W Polsce pisze się, że podtrzymanie obecności idei pangermanizmu w stanie ducha Niemców okresu międzywojnia, nie uda się bez adekwatnego dla tej idei wychowania. W tych krótkich dziejach promocji niemieckiego narodowego socjalizmu doświadczamy, jak niezbędne jest dla totalitarnej ideologii wychowanie, pisał Michalski. Właściwie bez wychowania nie ma on większych szans. Eksponuje tę myśl wskazując, że dla tych potrzeb stworzył swoją teorię wychowania Max Vanselow⁴⁸. Według niej

dziecko niemieckie należy wprowadzać w obcowanie duchowe z własnym narodem tak, iżby razem z nim uczestniczyło w narodzinach bożych. Centralną ideą wychowania winien zostać niemiecki mit, który każe wsłuchiwać się w głosy boże, idące z głębin narodu, każe się w nie wsłuchiwać na to, ażeby w nich dostrzec zadania chwili dziejowej⁴⁹.

Pangermanizm oznacza, że Niemcy są „wielkie” w swej mocy: międzynarodowym prestiżu, strefach wpływu, zyskach ekonomicznych i kulturalnych. Michalski „rozglądając się” wśród idei, które stworzyły nazizm sięga jeszcze do H. Schwarza *National-sozialistische Weltanschauung* (Berlin 1935). Tu znajduje potwierdzenie zdiagnozowanego zjawiska: by wychowanie mogło sprawić, że mity składające się na narodowy socjalizm staną się faktem, winna je cechować jedność i jednolitość, swego rodzaju zbiorowa świadomość. Tylko wtedy Niemcy będą mogły stać się wielkie.

⁴⁷ K. Michalski, *Fermenty religijne w Trzeciej Rzeszy*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 355

⁴⁸ Max Vanselow, *Metaphysik der Erziehnug*, Berlin 1930, s. 134, za: K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., 325–350.

⁴⁹ K. Michalski, *Fermenty religijne w Trzeciej Rzeszy*, dz. cyt., s. 355. Totalitaryzm występujący pod postacią nazizmu w polskim nurcie jego krytyki jest ujmowany przy pomocy kategorii: ideologii (najwyraźniej u A. Niesiołowskiego) oraz mitu (najbardziej konsekwentnie u K. Michalskiego, który stworzył własną jego koncepcję).

By człowiek z przekonaniem nosił wysoko uniesioną głowę, by idea pangermanizmu żyła w każdym Niemcu z osobna, potrzebne mu przekonanie o szlachetności jego własnej duszy. Idea ta głoszona jako element narodowosocjalistycznej postawy Niemca była kierowana w stronę wychowania. Michalski tak oto krytykuje Rosenberga:

mówiąc o szlachectwie duszy germańskiej upaja siebie i drugich winem nie własnym, lecz wziętem z piwnic katolickich. Nie tu miejsce na to, żeby wskazać dokładnie genezę »szlachectwa duszy« i dowodzić, że ją zna się bardzo dobrze z herbarza chrześcijańskiego, że to »szlachectwo« nazywa się otchłanią duszy, *abditum mentis*, u św. Augustyna, szczytem duszy, *apex animae*, u św. Bonawentury, *nobilita* u Dantego i trubadurów i średniowiecznego rycerstwa, iskierką, *scintilla* także u św. Tomasza, no i wreszcie tak samo szlachectwem i *Seelenfunklein* u Eckharta. Wszystko to pochodzi z tego samego herbu chrześcijańskiego. Z klejnotem »szlachectwa«, wziętem z myśli chrześcijańskiej, zrobiono to samo, co z innymi jej klejnotami, oderwano je od Boga i umieszczono na Jego miejscu, zapominając o tem, że z Niego brały swe blaski. Zlaicyzowawszy religję, wraca się otwarcie do germańskiego pogaństwa w rewolucyjnym obozie⁵⁰.

Ten sam problem inaczej ujmuje van Dyle i pisze, że życie duchowe straciło wśród Niemców swoją wartość, że „istotne tradycje życia duchowego i kulturalnego kontynuuje dziś jedynie mniejszość, która nie wyciska swojego piętna na współczesnej epoce, że życie prawdziwie duchowe naszych czasów ogranicza się do pewnego rodzaju ukrycia dobrowolnego lub przymusowego, a może nawet odwrócenia od prądów aktualnych”⁵¹ – czy można powiedzieć, że to tylko krytyka kultury. Tak, ale taki stan kultury ma swoje skutki, jednym z nich jest zanik „ludu”, „organizmu narodowego”, a wyrazem tego zaniku jest degradacja człowieka – twierdził van Dyle⁵². Równie tragiczna i kompromitująca dla Niemców jest diagnoza innego polskiego pedagoga i socjologa, zaangażowanego politycznie młodego chadeka:

⁵⁰ K. Michalski, *Fermenty ...*, dz. cyt., s. 359.

⁵¹ A. van Dyle, *Hitlerizm a religia*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 196, s. 32.

⁵² Tamże, s. 34.

Niemcy nie zdołały znaleźć drogi do pogodzenia wolności z ładem, aktywności z planowością, i zażęskniły za przymusem wojskowej, wewnętrznej dyscypliny⁵³.

Warto wspomnieć – co wpisuje się w polski nurt krytyki nazizmu – że na forum Europy przełomu lat 20. i 30. idea pangermanizmu niejako ścierała się z ideą Paneuropy. 1 czerwca 1930 roku „Myśl Narodowa” otwiera artykuł Stanisława Kozickiego o inicjatywie utworzenia Związku Federacyjnego Europy podjętej na forum Ligi Narodów i rozestaniu memorandum w tej sprawie w dn. 17 maja 1930 roku do 26 państw należących do Ligi. Kozicki pokazuje konieczność zdecydowanej postawy rządu polskiego aprobując reprezentowane przez Francję interesy zwycięzców wojny światowej i proponowaną w memorandum politykę arbitrażu i rozciągania polityki gwarancji międzynarodowych, zapoczątkowanej w Locarno (podtrzymania wprowadzonego porządku, w tym suwerenności Polski). W tej sytuacji, powołując się na konkretne artykuły niemieckich gazet zarówno prawicowych, jak i lewicowych, dziennikarz pisze: „warunkiem współdziałania państw europejskich jest – w opinii niemieckiej – rozbiór Polski, a Związek ma być narzędziem”⁵⁴. Czy Paneuropa mogła być „lekarstwem” na Pangermanię? Przedstawiciel polskiego środowiska narodowego nie wyraża takich nadziei dogłębnie charakteryzując wcześniej ustępstwa wobec Niemiec idące z wielu stron i ciągłą nierówność państw wyrażaną na forach wielu zgromadzeń międzynarodowych z bezwstydnym trzymaniem Polski w drugim szeregu.

Pangermańskie dążenia Niemiec, które narodziły się wcześniej niż nazizm, zostały także przez niego podjęte i wprężnięte w służbę mitu. Nadzwyczajna wręcz orientacja polskich intelektualistów w aktualnym stanie rozwoju niemieckiej myśli filozoficznej, ideologicznej, społecznej i politycznej pozwalała im na przyjęcie postaw tych, którzy ostrzegają, drżą z przerażenia i wołają głosem sprzeciwu najmocniej jak potrafią. Postawa ta jest charakterystyczna dla polskich myślicieli kręgu konserwatywno-narodowego i katolickiego. Ich trafna ocena

⁵³ A. Niesiołowski, *Zarys pedagogiki...*, dz. cyt., s. 203.

⁵⁴ S. Kozicki, *Polska, Niemcy i Paneuropa*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 22, s. 338.

„nowoczesnego” zjawiska niemieckiego narodowego socjalizmu połączona była z jeszcze trafniejszym – co pokaże dopiero II wojna – przewidywaniem jego skutków.

2.1.3. Wspólnota narodowa jako mit założycielski narodowo-socjalistycznych Niemiec i jej „religijna” ranga

W efekcie I wojny światowej zacieśniły się więzy solidarności narodowej Niemców. Pogłębiał je pokój wersalski uznawany za krzywdę i hańbę. Idea wspólnoty zaczęła nabierać realnych cech. Krytyka nazizmu prowadząca do tezy, że idea jedności wspólnoty narodowej osiągnęła w Niemczech status religii i stała się mitem założycielskim totalitarnej ideologii – oparta jest na socjologicznej analizie zjawisk społecznych zarówno w ich historycznym, jak i ówczesnie aktualnym wymiarze przeprowadzona przez Andrzeja Niesiołowskiego⁵⁵.

W jego analizach wspólnota (*Gemeinschaft*) to grupa oparta na identyczności przeżyć i dążeń, a jej działanie wiąże się z używaniem zaimka „my”. Wprowadziła ją wprawdzie książka Ferdinanda Tönnies’a *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887), lecz to nie ona była dla niemieckiej filozofii wspólnoty wydarzeniem wiodącym. Głównym momentem wzrostu znaczenia idei wspólnoty było wydanie pod redakcją Feliksa Krugera wykładów ze zjazdu niemieckiego Towarzystwa Filozoficznego *Philosophie der Gemeinschaft* (Berlin, 1929). Problemy tam dyskutowane były refleksem najgłębszych dążeń niemieckich. Wspólnoty szukano w różnych dziedzinach życia: od stosunku lekarza do chorego poczynając, na koncepcji wspólnoty u Leibniza i Hegla kończąc. To wtedy Helmut Plessner w książce *Die Grenzen der Gemeinschaft* powiedział: wspólnota jest bożyszczem stulecia⁵⁶.

Prawdopodobnie z tych względów w 1933 roku książka Tönnies’a *Gemeinschaft und Gesellschaft* wydana została po raz kolejny. Idea wspólnoty trafiła na podatny grunt, bowiem wpisywała się w kierunek dążeń do integracji rozbitej kultury i zjednoczenia politycznego Niemiec – na

⁵⁵ A. Niesiołowski, *Religia wspólnoty...*, dz. cyt., s. 10–24.

⁵⁶ Tamże, s. 12.

zewnątrz i wewnątrz, twierdził Niesiołowski. Dla jej wcielania na gruncie filozofii wypracowano nawet pojęcie jednostki zbiorowej, ściśle związane z kategorią zbiorowej świadomości. Mówienie o jednostce zbiorowej, o czymś takim jak zbiorowy byt – podkreślano w kręgu krytyków nazistowskiej ideologii – nie jest możliwe w filozofii katolickiej⁵⁷.

W krytyce niemieckiej wersji idei wspólnoty pokazywane były wzmacniające ją momenty z historii Niemiec. Zdaniem Niesiołowskiego były to: separatyzm poszczególnych landów, reformacja, pra-germańska idea wodza, kryzys gospodarczy lat dwudziestych, konflikt Niemców z Żydami z roku 1917 oraz filozofia niemiecka⁵⁸. W polskim nurcie krytyki nazizmu poszczególne elementy pokazywane są z wyeksponowaniem ich niemieckiej specyfiki oraz z perspektywy sąsiada doświadczającego ich skutków dotkliwiej niż inne narody. Polscy intelektualiści zauważają, że o ile w historii ludzkości rozbicie i wspólnota zwalczających się plemion były powszechne, to u Niemców separatyzm poszczególnych państewek przetrwał wyjątkowo długo, bo aż do czasów rewolucji hitlerowskiej (nie zdołał przełamać go nawet Bismarck). Warto zwrócić uwagę na użyte tu pojęcie „rewolucji hitlerowskiej” – w kontekście Rewolucji Październikowej (leninowskiej), mówi ono wiele o postrzeganiu zmian ustrojowych w Niemczech. W ocenie Niesiołowskiego Niemcy mają silny pęd do kolektywu (przeciwnie niż Polacy i Francuzi – urodzeni indywidualiści), który sprawił, że zaspokojenie tęsknoty do plemiennej jedności zwyciężyło. Sprzyjały mu od zawsze niechętnie tu widziane domieszki obcej krwi (słowiańskiej, semickiej) i nasilające się antysemityzm niemiecki.

Kolejnym czynnikiem był reformacja. Powodując rozdarcie religijne – a było ono tym groźniejsze, że częściowo pokrywało się z granicami „plemiennymi” (granicami landów) – przełożyła się na życie polityczne i kulturalne tworząc odmienne typy mentalności. Zróznicowanie polityczne, z natury swej normalne, tu przybrało rozmiary zbyt duże, rodząc tęsknotę za zjednoczeniem. Niemcy, zawsze skłonni do wojskowej

⁵⁷ Zob. np.: I. Gałęzowska, *Mit o jednostce zbiorowej*, „Przegląd Powszechny” 1925, t. 168, s. 263–291.

⁵⁸ A. Niesiołowski, *Religia wspólnoty...*, dz. cyt., s. 12.

subordynacji, demokratyczność rządów republiki weimarskiej uznawali za słabość. Wymuszone przyznanie się do winy za rozpętanie I wojny światowej wzmogło pragermańską tęsknotę za wodzem. Wszystko pogłębił kryzys gospodarczy – dążenia bezrobotnych sprawiły, że idea wspólnoty narodowej z wodzem na czele, stała się ideą zbawczą. Innymi motywami tworzenia wspólnoty były: naturalna po wojnie tęsknota za ciepłem życia rodzinnego i społecznego, sentyment dla swojskości (*Heimat*), romantyczne poszukiwanie korzeni germańskości.

Idea wspólnoty podkreślała organiczny związek wspólnoty nastawień i losów, pełne ich powiązanie z całokształtem osobowości. Źródła jej tkwią u Wilhelma Wundta, który odegrał rolę jednego z pionierów, uznając jednostkę za wytwór duszy i woli zbiorowej i odrzucając indywidualizm. Nie bez znaczenia było i to, iż Wundt proponował, by jednostka zwróciła wspólnotie to, co od niej wzięła. Niesiołowski zauważa, że gdzieś w historii idei wspólnoty pojawia się także Fryderyk Paulsen, który akcentuje sprawę utrzymania historycznego „typu gatunkowego”. Polski pedagog podkreśla, że budowanie wspólnoty u Paulsena było zadaniem wychowania; ono także miało realizować kwestię zrozumienia przeszłości w tworzeniu wspólnoty narodowej. Paulsen jednak akcentował konieczność poszanowania innych narodów i ich praw, twierdzi Niesiołowski⁵⁹.

Niesiołowski wskazuje wychowawcze koncepcje promujące ideę wspólnoty. Jedną z nich widzi u Pawła Natorpa, którego koncepcja wspólnoty nawiązuje do idealizmu i reformizmu socjalnego. Wychodził on z założenia, że jednostka jest abstrakcją, że człowiekiem można się stać jedynie w ramach wspólnoty. Wspólnota zaś nie jest jakąś konkretną grupą, lecz jest to

wewnętrzny, idealny związek jednostek, istniejący w ich świadomości i pozbawiony jakiegokolwiek przymusu. Jedynie w ramach wspólnoty rozwijają się wartości moralne, wyraz rozumu praktycznego członków. [...] Celem rozwoju jest zupełna jedność moralna, całość wspólnoty – prawdziwy socjalizm. Osiągnięcie tego ideału

⁵⁹ A. Niesiołowski, *Zarys pedagogiki ogólnej. Rękopisy z oflagu*, odczytanie i opracowanie J. Kostkiewicz, dz. cyt., s. 201–202.

wymaga zupełnego, rewolucyjnego przekształcenia stosunków społecznych, państwowych i gospodarczych⁶⁰.

I chociaż – pisze Niesiołowski – Natorp zmierzał do zapanowania nad rozumem; do tego, by motywy postępowania były od zmysłowych do racjonalnych i społecznych pobudek, to z a s i e w s o c j a l i z m u z o s t a ł p o c z y n i o n y w ł a ś n i e n a b a z i e w d r o ̄ z e n i a i d e i w s p ó ł n o t y. Zaś w 1933 roku skierowano go tylko na tory wykrzyczane na wiecach wyborczych.

Na fali tych wspólnotowych dążeń nieprzypadkowo pojawia się wychowawcze ich wzmocnienie w Planie jenajskim Piotra Petersena – zauważa Niesiołowski. Już jako więzień oflagu stwierdza, że założenia Petersena początkowo mętne i niekonsekwentne metafizycznie, zmierzały jednak do ostatecznej zasady mówiącej, że cały rozwój jednostki dokonuje się tylko we wspólnocie i przez wspólnotę. Bliźni zaś zawsze jest tylko pobudką i podniętą do rozwoju własnej osobowości⁶¹.

Ideę pangermanizmu wspierała teza o wyższości rasy germańskiej. Niemcy nazywający siebie narodem panów *Herrenvolk* znajdowali szerokie poparcie wśród własnych myślicieli. W polskiej literaturze wśród bardziej znanych wskazywani są: W. Teutd, Strasser, A. v. Hofmann, Herman Wirth, Otto Uebel, Eduard Heyck. Jako mniej znani – ci, odnośnie których trudne do weryfikacji są ich prace oraz ich znajomość w Polsce – wymieniani są tacy twórcy podstaw nazizmu, jak A. Obrik, S. Nockel, G. Kossinna, L. F. Clauss⁶². W opinii Halbana wszystkich wymienionych autorów łączy idealizowanie dawnych stosunków, wrogość do obcych wpływów, zwłaszcza chrześcijańskich jako sprzecznych z duchem germańskości oraz germańskiego bohaterstwa⁶³.

Polska byłaby zainteresowana Paneuropą, o ile ona dostarczyłaby – „choćby papierowego” przypiecztowania „wersalskich granic”. Zaś ze

⁶⁰ A. Niesiołowski, *Zarys pedagogiki...*, dz. cyt., s. 204.

⁶¹ Tamże, s. 205–206.

⁶² A. Obrik, *Nordisches Geistesleben* (1908); S. Nockel, *Die Überlieferung vom Gotte Baldur* (1920); G. Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragende nationale Wissenschaft* (wyd. 6, 1932); za: L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 47.

⁶³ Tamże, s. 47.

strony ekonomicznej ułatwiłaby eksport polskich towarów lub dopływ kapitału na godziwych warunkach. Autor mówi o braku nadziei na takie rozwiązania z powodu agresywnej postawy Niemiec w kwestiach, które dawałyby szanse rozwojowe dla Polski⁶⁴.

Współtworząca ducha narodu idea wspólnoty – zdaniem Andrzeja Niesiołowskiego – była kluczem do sukcesu nazizmu. Wprawdzie diagnoza ta i zarazem krytyka pochodzi z rękopisów powstałych w oflagu około 1940–1942 roku, ale zważywszy, że były to warunki odosobnienia, można ją wiązać z autorską interpretacją świata sprzed września 1939 roku, gdy jeszcze nie był więźniem nazizmu.

2.1.4. Nauka w służbie ideologii

Na drodze przekształcenia się idei wspólnoty w „religię wspólnoty”, jaką stał się nazizm, pojawiła się też hitlerowska reforma nauki⁶⁵. Ona, zdaniem Niesiołowskiego, teraz dodatkowo – ze swym przerozaniem specjalizacji i terminologiczną złożonością – zagubiła poczucie obiektywnej prawdy. Rozbicie myśli filozoficznej na zwalczające się kierunki:

agnostycyzm, pozytywizm, materializm, kult fikcji (...) pragmatyzm, to wszystko przygotowało grunt pod hitlerowską reformę nauki (...) postanowili hitlerowcy zrezygnować z poznania (a nawet i istnienia) obiektywnej prawdy (...) zastępując ją jednością woli. Prawdą jest to, co zgodne z ideologią i interesami narodu⁶⁶.

Rektorzy niemieckich uczelni zaaprobowali tę nową, absurdalną konstytucję dla nauki będącą konsekwencją przerostu idei wspólnoty narodowej. W opinii polskiego pedagoga wzięto w nawias to, że celem

⁶⁴ S. Szczutowski, *PanEuropa i „trzy B”*, „Myśl Narodowa” 1930, t. 2, nr 35, s. 541–543.

⁶⁵ Opis formalnego podporządkowania uniwersytetów niemieckich nowej ideologii nie jest celem rozdziału. Uwzględnione w bibliografii źródła nie podejmują tego problemu w sposób całościowy, dlatego poprzestaję tu na przywołaniu pewnych aspektów, by pokazać krytyczną świadomość konserwatywnych intelektualistów polskich w kwestii instrumentalnego stosunku nazistów do nauki.

⁶⁶ A. Niesiołowski, *Religia wspólnoty...*, dz. cyt., s. 19.

każdej nauki, w tym także pedagogiki, jest służba narodowi jednak z pozycji zachowanej autonomii. Niezależność nauki stała się w Niemczech fikcją, czymś sztucznym. Jeśli bowiem w Niemczech lat 30., chce odgrywać jakąkolwiek realną rolę w życiu, to ona musi wynikać z twórczych sił okresu dziejowego, w którym się znalazła, ma służyć zadaniom epoki⁶⁷. M. Sekreta dodawał dalej, wskazując na poglądy E. Kriecka, że nowe Niemcy odrodzą się nie z twórczości poetów czy filozofów, ale wyjdą z „ducha pruskiego żołnierza”.

W Polsce ze zdumieniem i niedowierzaniem powtarzano zdanie wypowiedziane przez profesora Ernsta Kriecka, rektora Uniwersytetu Frankfurckiego w lipcu 1933 roku:

Zadaniem naszych uniwersytetów nie jest uczenie obiektywnej prawdy. Ich zadaniem jest szerzenie wiedzy heroizmu, boju, ducha wojskowego i walki⁶⁸.

Wchodząc dość głęboko w niemiecką rzeczywistość polski profesor prawa pisze, że szczególnie rezonans w ówczesnych państwach europejskich wywołały okólniki ministerstw oświaty poszczególnych krajów niemieckich o nauczaniu historii z 1933 roku, z powodu zawartego w nich barbarzyństwa nierespektującego prawdy o historycznych faktach i łamania podstaw nauki. To już w roku dojścia nazistów do władzy nauka poszła na służbę absurdalnego światopoglądu. Polscy uczeni uważnie analizują towarzyszące nauce polityczne instrukcje: przywołany był – na przykład – komentarz do wirtemberskiego okólnika autorstwa dr. Karola Drücka z tamtejszego ministerstwa oświaty. Mówił on o pretendowaniu państwa niemieckiego do wyłączności

⁶⁷ M. Sekreta, *Współczesna niemiecka...*, dz. cyt., s. 240–251.

⁶⁸ L. Halban, *Religia...*, s. 42. Krytyk podaje autora słów: E. Krieck, *Wissenschaft, Weltanschauung, Hochschulreform*, Berlin 1934. Wspomina jeszcze inne źródła szerzące ten pogląd przez takich uczonych jak: A. Rein, prof. Baeumler, prof. de Heyse, A. Rosenberg, dr. O. Dietrich. Przywołuje lutową (1934) konferencję rektorów pruskich szkół wyższych i ich oświadczenie, że są „głęboko przejęci koniecznością wewnętrznego odnowienia nauki i uniwersytetów na podstawie ideologii Narodowego Socjalizmu”. Polski krytyk czerpie treść tego oświadczenia z pisma „Schönere Zukunft” z 3 czerwca 1934 roku (Tamże, s. 43).

w nauczaniu. Jako minister wierzył w jego ideały, a z nich wynikał sposób, w jaki należy uczyć:

Obiektywizm w dawnym słowa znaczeniu jest tutaj zupełnie wykluczony. Na podstawie naszych przekonań mamy nie tylko odwagę być subiektywnymi..., ale i odwagę przyznawania się do tego subiektywizmu⁶⁹.

W ujęciu polskiego profesora przytoczone fakty brzmią obrazoburczo w stosunku do nauki. To nie tyle drwina, czy szyderstwo z niemieckiej oświaty i nauki, to przede wszystkim poważna rozmowa o dziejących się tam absurdach.

Autentyzm sytuacji niemieckiej nauki potwierdza Marian Wachowski: ważniejsze jest stwierdzenie, jakoby nauka mogła się rozwijać niezależnie od jakiegokolwiek ideologii.

Wszystkie te bowiem dziedziny [wiedzy z perspektywy nazizmu – JK], każda według swego rodzaju, uczestniczą w całokształcie zadania narodowego, które los i potrzeba nakazują nam wykonać. [...] Na początku ich stoi decyzja polityczna⁷⁰.

Krytyka zjawisk w obrębie niemieckiego nazizmu nie jest jednostronna. Dostrzega się także przejawy sprzeciwu wobec niego; ceni się je, czego dowodem jest omawiana w lwowskim czasopiśmie sprawa profesora Onckena broniącego w swych wystąpieniach obiektywizmu historii, idei wyrażanych w Humboldtowskiej wizji uniwersytetu i usuniętego z tego właśnie powodu z uczelni⁷¹. Stawianie po stronie profesora broniącego ideałów wynikających z *Universitas* jest ponadto dowodem niefunkcjonowania w polskim środowisku akademickim kryteriów rasy czy nacji w ocenie zjawisk społeczno-politycznych.

⁶⁹ K. Drück, *Vom Zweiten zum Dritten Reich*, Esslingen n. N. 1933; za: L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 43.

⁷⁰ M. Wachowski, *Ernst Krieck, Nationalpolitische Erziehung*, wyd. 4, Leipzig, Armanen-Verlag, 1934, s. IV + 186, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 3–4, s. 303.

⁷¹ Zob. *Sprawa Onckena*, „Nowe Czasy”, Lwów, 19 marca 1935 r.

W Polsce dostrzega się w pełnej okazałości absurdalny, dogmatyczny – a przez to groźny – charakter narodowego socjalizmu. Dziekan Wydziału Teologicznego w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie w roku 1934 tak pisze o ludziach nauki w Europie:

O ile z biciem serca można czytać entuzjastyczne hymny Kriecka czy Rosenberga o wpływie Boga na ludzką twórczość, o tyle rozum widzi jasno, że niedotrzymano obietnicy, nieprzewyciężono naturalizmu na drodze myślenia, a raczej zrobiono coś przeciwnego, gdyż sprowadzono samego Boga w niziny naturalistyczne, robiąc z niego siłę witalną bez intelektu. W związku z tak pojętym Bogiem zjawia się na horyzoncie nowy człowiek... [...]. Lekkoomyślnie zniekształcił Krieck ideę chrześcijaństwa, by potem własną karykaturę rozsadzić przez prądy mistyczne i humanistyczne, ale tak, jak tego wymaga widocznie obecny interes polityczny, a nie tak, jak tego domaga się prawda⁷².

Dochodzimy do pewnej prawidłowości – demontażowi nauki przez nazistów musi towarzyszyć demontaż podstaw całej kultury. Przynajmniej na gruncie humanistyki rozdzielić się tego nie da. Warto zauważyć, że to zaledwie niektóre elementy krytyki dokonanej przez Michalskiego, a dotyczącej rozwoju filozofii dziejów w Niemczech u początku lat trzydziestych.

Warto wspomnieć, że działo się to zanim papież wydał encyklikę (jedyną napisaną w języku niemieckim) *Mit brennender Sorge* traktującą o groźbie nazizmu. W związku z tym, że narodowy socjalizm (głównie rasizm z jego wyższością nordycko-germańskiej kultury) opierał się na micie, rolę jego gwaranta faktycznie przejmowała wiara w mit / ideologię / pseudo-religię. Polscy krytycy zauważali, iż stan taki nie był społecznie satysfakcjonujący. Wiara w mit nie mogła do końca zastąpić braku naukowych źródeł historycznych. W takiej sytuacji nauka winna czuć się powołana do tego, by nie utrwalać i nie potwierdzać tego ekskluzywnego światopoglądu / mitu / ideologii, jaką był narodowy socjalizm. Tymczasem w nauce niemieckiej dzieje się – potwierdzają w Polsce

⁷² K. Michalski, *Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów*, Obd. z *Księgi Pamiątkowej Międzynarodowego Kongresu Filozofii Tomistycznej w Poznaniu 1934 rok*, Gniezno 1935, s. 9–10.

przedstawiciele wielu obszarów badawczych – dokładnie odwrotnie. Było to możliwe, wymyślono w nauce modę na irracjonalizm.

W polskim nurcie krytyki narodowego socjalizmu podkreślana jest wysoce negatywna rola pseudo-naukowego pisarstwa. Tak określano twórczość prof. Ernesta Bergmanna. Autor ten odnosząc się bezpośrednio do religii (np. w swoim *Die Deutsche Nationalkirche*, Wrocław 1933), faktycznie wykracza poza teologiczne ujęcie religii. Pisząc o „skutej Germanii”, która od tysiąca lat usiłuje zrzucić krępujące ją kajdany – dochodzi do wniosku, że „wszelka teologia jest wrogiem ludzkości”. To teologia jest winna, że „Bóg-człowiek” jeszcze nie żyje w sposób właściwy zwierzętom i roślinom. Teologia chrześcijańska więzi człowieka pozwalając mu czekać na „tamto” życie, Bergmann mówi o chrześcijańskim wynalazku „zaświatowego Boga”. Budując niechrześcijańską, nordycką antropoteologię (określenie Halbana) ukazuje w niej człowieka jako bohatera i bojownika, a nordycką religię jako pewną wiadomość o zbawieniu w inaczej skonstruowanym świecie. Halban, przedstawiając jej treść, jednocześnie stwierdza, że doktryny religijne Bergmanna i jego religia niemieckiej jedności w tym ujęciu przypuszczalnie nigdy nie będą przyjęte, jednak ich wpływ uznaje za ogromny. Ponadto wymiar religijny nie kończy samego przesłania zbudowanego przez Bergmanna. „Można go określić jako próbę syntezy germańskiej filozofii życia”⁷³ wdrażanej w „jedynie słusznej” humanistyce ówczesnych Niemiec.

Filozof, ks. Józef Pastuszka, zdaje relację z „rewelacyjnych odkryć” uczonych. By dać czytelnikowi pogląd na skalę i głębię analiz tego filozofa, warto wskazać literaturę poddaną analizie krytycznej: obok *Mein Kampf* A. Hitlera, wskazuje H. St. Chamberlaina, *Die Grundlagen des Jahrhunderts* (München 1915); obok pierwszoplanowego dla eugeniki Gobineau, pojawia się Francuz de Lapouge, dzielący jego poglądy. Za nimi kolejni luminarze niemieckiej nauki⁷⁴. Pastuszka wyraża własną opinię o „niepodważalności” ich sądów. Pisze:

⁷³ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 46.

⁷⁴ Warto wskazać ogromną nazistowską literaturę, którą poddaje krytycznym analizom: L. Woltmanna *Die Germanen und die Renaissance in Italien* (1905) i *Die Germanen in Frankreich* (1907), L. Schemanna *Studien zur Geschichte des*

Historiozoficzne wywody rasizmu stanowią ciekawy przykład śmiałej i oryginalnej pomysłowości, naukowej wyobraźni twórczej, która z drobnych szczegółów umie skonstruować hipotezę pierwszorzędного znaczenia dla historii kultury ludzkości⁷⁵.

Dalej daje opis naukowej i moralnej hipokryzji, głębokiej destrukcji moralnego wymiaru niemieckiej i zachodniej nauki i kultury. Józefowi Pastuszce zawdzięczamy najgłębszą – spośród konserwatywnych i katolickich analiz – zarazem w pełni naukową krytykę rasizmu wraz z krytyką jego biologicznych uzasadnień⁷⁶ (krytykę uzasadnień historiozoficznych opublikował w trzeciej części cyklu o rasizmie na łamach „Ruchu Katolickiego”⁷⁷).

Polscy naukowcy zwracają uwagę, jak wiele dla rozwoju nazizmu zrobiła niemiecka nauka. W *Przedmowie* do wydanej nakładem Drukarni Katolickiej książki Karola Stojanowskiego⁷⁸ – która jest w jego deklaracji dalszym ciągiem pracy *Rasizm przeciw Słowiańszczyźnie* – autor analizuje siłę poparcia naukowego dla rasizmu na przykładzie drugiego wydania (z 1934 r.) w formie książkowej bibliografii rasizmu

Rassengedankens (t. 1–3, 1930), C. Bornhaka *Der Einfluss der Rasse auf die Staatsbildung* (1914), czy K. Brengera *Die Welt im Spiegel der Rassenseele* (1938). Dalej: F. K. Günthera *Rassenkunde des deutschen Volkes* (München, 1926), *Rassenkunde Europas* (München, 1930), Ludwika Schemanna *Die Rasse in den Geisteswissenschaften*, t. 3 (München, 1930), Bruno Petermanna *Das Problem der Rassenseele*, (Leipzig 1935), Karola Astela *Rassendämmerung* (München, 1935), K. Zimmermanna *Geschichte als Rassenschicksal* (Leipzig 1934), Ludwika Claussa *Rasse und Seele* (München, 1937), W. Hauer’a *Rasse und Glaube als religiöser Urwille* (Berlin 1934), L. G. Tirala *Rasse, Geist und Seele*, (München, 1935), Gustawa Kosinna *Die deutsche Vorgeschichte* (Leipzig 1936), H. Rechenbacha *Deutsche Rassenpolitik* (München, 1935), czy najczęściej w Polsce poddawanych krytyce: A. Rosenberga *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (München, 1935), *Blut und Ehre* (1933), *Gestaltung der Idee* (1935), E. Kriecka *Völkisch-politische Anthropologie* t. 3 (Leipzig 1937); *Wychowanie narodowo-polityczne* (w tłum. polskim, Lwów-Warszawa 1936).

⁷⁵ J. Pastuszka, *Krytyka światopoglądu rasistowskiego*, „Ruch Katolicki” 1939, t. 9 (7), s. 305.

⁷⁶ J. Pastuszka, *Rasizm jako światopogląd*, „Ruch Katolicki” 1939, t. 9 (3), s. 102–116.

⁷⁷ J. Pastuszka, *Krytyka światopoglądu rasistowskiego*, dz. cyt., s. 305–320.

⁷⁸ K. Stojanowski, *Polsko-niemieckie zagadnienia rasy*, Drukarnia Katolicka S.A. Katowice 1939, s. 7–10.

sporządzonej przez Achima Gercke, urzędnika ds. badań rasowych w ministerstwie spraw wewnętrznych Rzeszy Niemieckiej. Zawiera ona wykaz – poszerzony o opis – 691 prac (wiele z nich to dzieła kilkutomowe i wielokrotnie wznawiane) autorstwa 447 pisarzy-naukowców, publicystów, agitatorów. Stojanowski informuje polskiego czytelnika o tym, że bibliografię zebrał rzeczoznawca badań rasowych w ministerstwie spraw wewnętrznych Rzeszy Niemieckiej. Cel tej pracy jest podwójny: winna stać się przewodnikiem dla niemieckich działaczy partyjnych; dla zagranicy zaś ma być dokumentem świadczącym o tym, że hitlerowskie reformy (wraz z całą rewolucją narodowo-socjalistyczną), mają solidne przygotowanie naukowe. Opublikowana bibliografia posiada na marginesach adnotacje typu: „książka naukowa”, „propagandowa”, „marksistowski punkt widzenia”, „narodowosocjalistyczny punkt widzenia”, „żydowski punkt widzenia”. Stojanowski zwraca uwagę na siłę oddziaływania grona autorskiego tej bibliografii (jest to 447 autorów). Wypowiada też ostrzeżenie: „Bibliografia niemieckiego rasizmu powinna zatem dać Polsce dużo do myślenia”⁷⁹. W opinii polskiego krytyka niemieckiej ofensywy w promocji rasy nordyckiej, liczba badaczy zagadnień rasowych stanowi (choć bibliografia nie jest wyczerpująca) dwukrotnie większą liczbę niż naukowcy z Uniwersytetu Poznańskiego. Na przykładzie twórczości Karola Stojanowskiego można wnioskować, że słowiańscy badacze zagadnień rasowych widzieli dla siebie zagrożenie płynące ze strony rasy, która ogłosiła się lepszą (rasy nordyckiej). Badaniami własnymi próbowali dowartościowywać rasę słowiańską. Tego rodzaju stanowisko inspirowało niektórych z nich do badań rasowych, które w Polsce nie cieszyły się ani popularnością, ani zapotrzebowaniem.

⁷⁹ K. Stojanowski, *Polsko-niemieckie...*, dz. cyt., s. 8–9.

2.2. EUGENIKA – INSPIRACJA I NAUKOWE UZASADNIENIE RASIZMU

Gdy świat Zachodni ogarnęła moda na eugenikę, większość polskiej inteligencji wykazywała się znaczącą ostrożnością i asekuracyjną wobec niej postawą. W roku 1917 ks. Stanisław Podoleński na łamach krakowskiego „Przeglądu Powszechnego” dał pogłębioną charakterystykę rozwoju ruchu eugenicznego w świecie, odnotował też jego obecność w Polsce i próby wpływania na prawodawstwo. W mocnych słowach pisał o groźbie dla ludzkości płynącej ze strony tego ruchu⁸⁰.

Stosunek polskiego środowiska konserwatywno-narodowego i katolickiego zarazem do działalności eugenistów należy rozpatrywać przynajmniej w dwóch płaszczyznach. Szerszą i zarazem niosącą tzw. „twarde” propozycje jest płaszczyzna odniesień do ideologicznego wymiaru eugeniki oraz do jej obecności wśród ruchów polityczno-społeczno-kulturowych na świecie. Ruchy te powiązane z różnymi odmianami socjalizmów i drogami ich wdrażania (w latach 30. XX wieku z reguły siłowymi, podstępными i krwawymi: Hiszpania, ZSSR, Chiny, Niemcy) niosły – jako nieodłączny element „nowej cywilizacji” z „nowym” w niej człowiekiem – także kwestię „lepszego” rasy i udoskonalonego człowieka wraz z widocznymi już w latach 30. groźnymi poczynaniami „twardej” eugeniki (np. sterylizacją).

Ruch eugeniczny, czerpiący swe uzasadnienia z socjalistycznych i marksistowskich dążeń, niósł marginalizację światopoglądu chrześcijańskiego, szczególnie moralności katolickiej wraz z marginalizacją wszelkich religii. Ze strony religii chrześcijańskich – szerzej rzecz ujmując: cywilizacji łacińskiej – granice ruchowi eugenicznemu stawiano tam, gdzie naruszał on godność osoby, wprowadzając instrumentalne jej traktowanie lub eliminację osób z deficytami rozwojowymi. W obszarze polskiego dyskursu nad postulatami eugeniki, dyskursu zakorzenionego w katolicyzmie, nie spotyka się kompromisowych komentarzy. Jako zło pokazywane są „twarde” metody eugeniki: izolacja dla uniknięcia prokreacji, sterylizacja, przymusowe aborcje, eutanazja i inne. Druga

⁸⁰ S. Podoleński, *Eugenika i ruch eugeniczny*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 193, s. 319–324.

płaszczyzna odniesień do ruchu eugenicznego dotyczy jego „miękkiego” wymiaru (praktykowanego przecież także poza ruchem eugenicznym): przedślubnych badań i świadectw lekarskich, opieki nad matką i dzieckiem, wychowania fizycznego. Tutaj ewentualna ideologiczność zależy od metod ich realizacji – np. nadmierna rywalizacja / eksploracja sportowa daje uprzedmiotowienie osoby i nie jest wskazana. W obszarze tych zagadnień istniała otwartość na rozwiązania służące zdrowiu i prawidłowemu rozwojowi człowieka. Nie poddawało się krytyce tego, co służyło wychowaniu zdrowotnemu. Inspiracje idące z ruchu eugenicznego łączyły się z działaniami społeczników z nim niezwiązanych.

2.2.1. Recepcja dyskursu o rozwoju eugeniki w świecie zachodnim

Z lektury pism szeroko rozumianego polskiego nurtu krytyki nazizmu wynika, że światowy ruch eugeniczny widziany był tutaj w podwójnej roli: jako jedna z inspiracji rasizmu, sama zaś eugenika jako jego „naukowe” uzasadnienie. Rozpatrywanie obu tych ról połączone było z nawiązywaniem do brytyjskiego przyrodnika i antropologa Sir Francis Galtona (1822–1911) uznawanego za twórcę eugeniki oraz do jego pracy wydanej w Londynie pt. *Hereditary Genius* (1869)⁸¹, do niezliczonej ilości towarzystw eugenicznych i ich czasopism – czynili tak główni krytycy eugeniki w Polsce: ks. Franciszek Sawicki (Pelplin), ks. Stanisław Podoleński (Kraków), ks. Ignacy Świrski (Wilno) i inni.

Ks. Stanisław Podoleński nazwę i początek eugeniki wiąże z badaniami Galtona nad dziedzicznością u ludzi i zwierząt oraz pomysłem ich wykorzystania dla udoskonalenia rasy ludzkiej.

Naukę, która miała się zająć badaniem potrzebnych do tego danych, nazywał eugeniką (etym. grec.) mającą oznaczać „urodzony z dobrej rasy”, „obdarzony dziedzicznie szlachetnymi przymiotami”⁸².

⁸¹ Z pism polskich krytyków nazizmu dowiadujemy się o działalności promotorów eugeniki, np. o tym, że Galton pozostawił Uniwersytetowi Londyńskiemu olbrzymią sumę pieniędzy na erygowanie katedry (laboratorium i biblioteki) prowadzącej badania eugeniczne (I. Świrski, *Eugenika a moralność*, „Ateneum Kapańskie” 1933, t. 32, s. 433- 434).

⁸² S. Podoleński, *Eugenika i ruch...*, dz. cyt., s.320.

Podoleński nie pomijał faktu, że z perspektywy Galtona miała ona służyć pokoleniom, które dopiero miały przyjść na świat. Podkreślał, że uzyskane przez Galtona prawa oparte były na niewystarczającym materiale empirycznym i w świetle późniejszych badań okazały się błędne, ale nie przeszkadzało to jemu ani jego zwolennikom w szerzeniu samej idei. Podoleński i Świrski przypominają ważne momenty z historii ruchu eugenicznego: w 1905 na Uniwersytecie w Londynie powstała katedra narodowej eugeniki, dalsze powstały w Cambridge i w wielu uniwersytetach amerykańskich. Świrski ustalił, że staraniem Galtona powstało także w 1903 roku *Sociological Society*, a w 1908 roku *The Eugenics Education Society* mające na celu popularyzację poglądu o potrzebie podniesienia i poprawy biologicznej sfery ludzkiej⁸³.

Ruch eugeniczny na Zachodzie oceniano w Polsce jako potężny, a szczególnie dobry grunt dla rozwoju miał on w Anglii i USA⁸⁴. Twierdzący to dysponowali danymi: nazwiskami głównych badaczy i organizatorów ruchu, tytułami czasopism go propagujących, celami ruchu, tytułami prac i ogłaszanych w nich wynikami badań. Czytelników krakowskiego „Przeglądu Powszechnego” Stanisław Podoleński informował między innymi, że: organ towarzystwa *Eugenics Education Society* powstał w 1908 przy współudziale synów Karola Darwina, przemianowano go na *Eugenics Society* w 1926 r., że organem popularyzującym jego działalność jest pismo „*Eugenics Review*”. Inne czasopismo „*American Breeders Association*” jest organem założonego w 1903 r., a później w roku 1914 przemianowanego na „*American Genetic Association*”. Wskazywano na miesięcznik „*Journal of Heredity*”, na wiele innych czasopism wydawanych przez różne towarzystwa eugeniczne. Komentowana był działalność *American Eugenics Society* utworzonego na drugim Międzynarodowym Kongresie Eugenicznym w New York, który odbył się w 1921 roku (pierwszy odbył się w Londynie w roku 1912). Podoleński wskazywał też na *Eugenics Record Office* wydające

⁸³ I. Świrski, *Eugenika a moralność*, „Ateneum Kapłańskie” 1933, t. 32, s. 433; S. Podoleński, *Eugenika i ruch...*, dz. cyt., s. 320.

⁸⁴ S. Podoleński, *Eugenika i ruch...*, dz. cyt., s. 321.

„Eugenical News” uprawiające, jego zdaniem, najmocniejszą propagandę tego zagadnienia⁸⁵.

Obserwacja światowej areny ruchów eugenicznych o profilu socjalistycznym pozwala na odnotowanie, że równoległe z ruchem anglosaskim powstaje w Niemczech ruch pod nazwą *Rassenhygiene* (higiena rasy) zainicjowany przez W. Schallmayera i A. Ploetza.

W polskim dyskursie zwracają uwagę próby przewidywania zagrożeń płynących dla człowieka z różnych ośrodków rozwoju eugeniki oraz to, że eugenika niemiecka poszła w nieco innym kierunku niż brytyjsko-amerykańska. Zarówno Sawicki, jak i Świrski zwracają uwagę na inne od Galtonowskiego pojmowanie całej kwestii „higieny rasy”. Niemcy bowiem używają tu innego pojęcia: mianowicie „higiena ras” lub „higiena rozmnażania się” i co najważniejsze, rozszerzają je poza wymiar jednostki, a odniesienie jej do rodzaju ludzkiego zastępują odniesieniem do konkretnej rasy. Przy popularyzowanych wówczas różnych typologiach ras ludzkich⁸⁶ i badaniach nad nimi, miało to istotne znaczenie. Jest więc eugenika niemiecka całokształtem zabiegów nad pomyślnym rozwojem własnej rasy nordyckiej (a nie rasy ludzkiej w ogóle), gdzie przedmiotem zabiegów są zarówno jednostki, jak i zbiorowości. Przyjęte za cytowanym już A. Ploetzem rozumienie eugeniki jako higieny rasy, objęło: statystykę sanitarną, teorię ewolucji traktującą o selekcji, ochronę macierzyństwa, pielęgnację niemowląt, wychowanie fizyczne i inne kwestie⁸⁷.

Na łamach konserwatywnych i katolickich polskich czasopism naukowych dominowały doniesienia, że wspólne dla eugeniki anglosaskiej i niemieckiej oraz dla dążeń Zachodu było oparcie się na teorii Darwina. I o ile u Galtona punktem wyjścia była dziedziczność, o tyle u Niemców

⁸⁵ S. Podoleński, *Eugenika i ruch...*, s. 321–322.

⁸⁶ Przykłady typologii ras ludzkich i różnorodnie komentowane wyniki badań nad nimi znajdujemy m.in., [w:] F. Sawicki, *Nowoczesne teorie rasowe*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 19–33; I. Świrski, *Eugenika a moralność*, „Ateneum Kapłańskie” 1933, t. 32, s. 433–450; L. Jaxa Bykowski, *Antropologia pedagogiczna w Polsce*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1931, nr 2, s. 135–140.

⁸⁷ I. Świrski, *Eugenika a moralność*, dz. cyt., s. 433–434.

(W. Schallmayera i A. Ploetza i innych) chodziło o likwidację zwyrodnień w postaci obniżonego fizycznego i duchowego poziomu rozwoju potomstwa. Z inicjatywy Ploetza w 1905 roku powstało w Berlinie *Gesellschaft für Rassenhygiene*, które już w następnym roku przybrało nazwę *Internationale Gesellschaft für Rassenhygiene*⁸⁸. Oddziaływanie Towarzystwa odbywało się głównie dzięki działalności samego Ploetza. W roku 1910 powstało drugie wielkie Towarzystwo o nazwie *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene* z siedzibą w Berlinie i filiami w innych miastach. Następnie A. Ploetz zakłada *Das Archiv für Rassen und Gesellschaftsbiologie* mające na celu także wydawanie prac poświęconych badaniom eugenicznym. Archiwum to było ośrodkiem eugeniki gromadzącą wszelką wiedzę o rasie germańskiej. Zdaniem polskich intelektualistów ks. Podoleńskiego, ks. Świrskiego, ks. Sawickiego, ks. Tochowicza i ks. Pastuszki ośrodki te pracowały przede wszystkim na rzecz promocji Niemców i Niemiec, promocji w swej wymowie negatywnej dla innych ras i narodów. Z tego powodu ich działalność była odczytywana jako antypolska i antysłowiańska. Niemcy sami sobie nadali etykietę „rasy panów”, włączyli się z nią w ruch eugeniczny i tą drogą eskalowali taką wizję własnego narodu. Ksiądz Świrski twierdził, że w Niemczech ruch eugeniczny budził się niezależnie od inspiracji Galtona, a miała go do tego inspirować znana wówczas w sferach naukowych książka A. Ploetza *Die Tüchtigkeit unserer Rasse und der Schutz der Schwachen*.

Ton polskiego dyskursu o ruchu eugenicznym niósł wielką dezaprobatę dla jego obecności i działalności. Zdaniem jego polskich krytyków propaganda ruchu eugenicznego w świecie była skuteczna, nie tylko z powodu aktywności Niemiec w tej kwestii, ale głównie w związku z aktywnością krajów anglosaskich. I chociaż na ślady czy początki eugeniki zwykło się wskazywać starożytność: w projektach Platona, w praktykach Sparty i Chin, to dopiero wielka industrializacja XIX wieku – twierdzi Podoleński – rzucając miliony istnień ludzkich

⁸⁸ S. Podoleński, *Eugenika i ruch...*, s. 322–323; Podoleński podaje, że członkostwo opierało się na badaniu, czy kandydat posiada wymaganą tężyznę fizyczną; członkami byli głównie Niemcy, ale obok nich także Szwedzi, Norwegowie, Szwajcarzy i Austriacy (tamże, s. 323–324).

w nędzę przemysłowych miast, niezdrowe warunki, patologię, klęski społeczne i moralne całych rodzin i społeczności, ostatecznie doprowadziła do widocznej degeneracji fizycznej i duchowej. Fakt ten twórcy eugeniki uznają za uprawniający do jej rozwoju, a krytycy środowisk katolickich w Polsce za wezwanie do bezzwłocznej poprawy losu robotnika.

Wiedza o dążeniach świata zachodniego była w Polsce obecna w dość szerokim zakresie, co jest ważnym elementem podejmowanych decyzji i wyborów – szczególnie nieprzyjęcia ustawy eugenicznej w sytuacji, gdy na Zachodzie takie ustawy zostały przyjęte.

W Polsce krytyka eugeniki i jej zastosowań miała zasadnicze podłoże w religii katolickiej, co dotyczyło również innych krajów katolickich. W krytyce ruchu eugenicznego padają wyraźne pytania o relacje między katolicyzmem a eugeniką. Polscy intelektualiści identyfikują się ze stanowiskiem zawartym w Encyklice *Casti connubii* z 31 grudnia 1930 r. oraz w watykańskim dekrete *De educatione sexuali et de „eugenica”* z 21 marca 1931 roku. Wymieniana w nich eugenika nie jest potępiona jako nauka, lecz w powyższych dokumentach Pius XI odrzuca pewne poglądy i dążenia naukowej i praktycznej eugeniki prowadzące do udoskonalenia biologicznego rasy – encyklika wymienia je szczegółowo⁸⁹. Odrzucane jest zawarte w niej instrumentalne traktowanie człowieka; uznaje się, że może ona być stosowana wyłącznie zgodnie z prawem naturalnym i prawem Bożym – człowiek bowiem winien korzystać ze zdobyczy nauki⁹⁰. Jest to odrzucenie eugeniki w warstwie jej ingerencji w chrześcijańską antropologię i moralność.

W interpretacji polskich humanistów niemiecki narodowy socjalizm użył eugeniki do uzasadnienia rasizmu, z jej intencją praktycznego powstrzymania procesu mieszania się ras. Proces ten z kolei stał u podstaw idei wzmocnienia „elementu nordyckiego” wśród ludności niemieckiej, bowiem obrona czystości

⁸⁹ Zob. Encyklika o małżeństwie chrześcijańskim, Wyd. Księży Jezuitów, Kraków, s. 37–39.

⁹⁰ S. Podoleński, *Eugenika i ruch eugeniczny...*, dz. cyt., s. 329–331.

rasy stała się najważniejszym celem Rzeszy niemieckiej. Uważano, że rasy i jednostki nie są równe. Wartość rasy mierzy się jej wydajnością kulturalną w dziejach, a wartość jednostki należy oceniać według jej przynależności rasowej i płynącej stąd energii życiowej.⁹¹

Większość krytyków ruchu eugenicznego w Polsce mówiła o propagandzie tego ruchu w świecie i niestety o jej skuteczności. Polscy humaniści mieli świadomość, że Niemcy mogliby wyglądać śmiesznie z nałożoną sobie etykietą „rasy panów”, gdyby nie powszechna aprobata dla ruchu eugenicznego i także samo nadawanie mu powagi poprzez zaangażowanie uniwersytetów w te badania. Katolicycy konserwatyści byli oczywiście wysoce sceptyczni i negatywnie ustosunkowani do ich wyników⁹².

Jeszcze przed odzyskaniem niepodległości przez Polskę, w roku 1917 ks. Podoleński odnotowuje obecność ruchu eugenicznego w polskich środowiskach liberalno-lewicowych, laickich i próby wpływania przez to środowisko na polskie prawodawstwo⁹³ i przypomina ostrzegawcze przesłanie Stolicy Apostolskiej w tej kwestii. W Polsce, która w roku 1918 odzyskała niepodległość, obok merytorycznego i ideologicznego odrzucenia eugeniki, pojawia się jej wymiar polityczny. Pojawia się świadomość, że niemiecki ruch eugeniczny jako uzasadnienie niemieckiego rasizmu jest zagrożeniem dla sąsiednich nacji. Jeszcze mocniejszy sprzeciw dochodzi do głosu wraz z pojawieniem się w wizji Hitlera kwestii eliminacji Żydów. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że tygodnik „Myśl Narodowa” informuje na swoich łamach, że najgłośniejszy sprzeciw, wśród polityków wobec narodowo-socjalistycznych planów rządu Hitlera podnieśli polscy narodowcy i Żydzi. Moment ten jest bardzo istotny wobec kwestii antysemityzmu – powyższy fakt jest potwierdzeniem prezentowanego przez samych polskich narodowców stanowiska wobec Żydów: przy mocnej krytyce żydowskich poczynań w polityce i w gospodarce na terenie zamieszkiwanych krajów, nie podnosili oni kwestii

⁹¹ J. Pastuszka, *Rasizm jako światopogląd*, „Ruch Katolicki” 1939, nr 9, s. 105.

⁹² Tamże.

⁹³ S. Podoleński, *Eugenika i ruch eugeniczny...*, dz. cyt., s. 323–324.

rasowych i religijnych (polski ruch nacjonalistyczny był antyżydowski, nie był antysemitowski).

Socjaliści i liberałowie na postulaty eugeniki reagowali umiarkowanie. Wznosząc się ponad sympatie stronnictw politycznych można powiedzieć, że w Polsce dostrzegane jest praktyczne używanie eugeniki do powstrzymanie procesu mieszania się ras. Propagandowo zaś postulatów eugenicznych używa się dla idei wzmocnienia elementu nordyckiego wśród ludności niemieckiej. Polscy krytycy nazizmu dostrzegają, że gdy obrona czystości rasy zostaje ogłoszona najważniejszym celem niemieckiego państwa, to jest już trendem kulturowym szeroko obecnym w Europie. Daje to oczywiście parasol ochronny niemieckim poczynaniom rasistowskim we własnym państwie.

W Polsce z dezaprobatą przyjmowano, że rasizm hołduje arystokratycznej zasadzie głoszącej, że rasy i jednostki są nierówne. Z jednej strony, uznawano to za życie w absurdzie i, co gorsza, jako stan niemający dla ówczesnej Europy negatywnych znaczeń. Z drugiej, widziano w etykietce „rasa panów” przejaw niemieckiej buty. Ta zaś, doświadczana w latach zaborów, znajdowała – z udziałem eugeniki – nowy argument i nową przestrzeń do zaistnienia. Wśród Polaków tendencje tego rodzaju w żadnym razie nie mogły zyskać akceptacji.

W polskim państwie żyły różne mniejszości cieszące się dużymi swobodami politycznymi i kulturalnymi. Z tych kręgów pochodził przygotowany przez Polskie Towarzystwo Eugeniczne (charakterystykę jego członków zob. u M. Gawin⁹⁴) projekt Ustawy Eugenicznej, który nie wzbudził pozytywnego zainteresowania polskiego społeczeństwa, spotkał się z krytyką bądź ignorancją jego katolickiej części. Opublikowano pewną ilość negatywnych recenzji tego projektu⁹⁵. Ostatecznie projekt Ustawy Eugenicznej napisanej przez Polskie Towarzystwo

⁹⁴ M. Gawin, *Rasa i nowoczesność. Historia polskiego ruchu eugenicznego (1880–1952)*, Wydawnictwo Neriton – Instytut Historii PAN, Warszawa 2003.

⁹⁵ S. Podoleński, *Projekt polskiej Ustawy Eugenicznej*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 204, s. 387–393; Fr. Śniehota, *Zeitschrift für pädagogische Psychologie und Jugendkunde*, Leipzig, 34. Jahrg., 1933, nr 7–12, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 2, s. 191–199; W. Wicher, *Świadome macierzyństwo*, „Ateneum Kapłańskie” 1934, t. 34, s. 479–489.

Eugeniczne nie został zatwierdzony przez Sejm II Rzeczypospolitej. Chęć podążania za „postępową” Europą liberalnych i lewicowych członków polskiego społeczeństwa spełzła na niczym. Wówczas – zdaniem postępowych Europejczyków – należało się tego wstydzić, dzisiaj Polacy mogą być dumni z odrzucenia eugenicznych postulatów o rasistowskich tendencjach.

Odmienność postaw Polaków wobec ruchu eugenicznego w ówczesnej Europie spowodowała odrzucenie ustaw eugenicznych, które przyjęły wszystkie państwa zdominowane przez protestantyzm (z wyjątkiem Wielkiej Brytanii). To ten fakt pozwalał ks. profesorowi Michalskiemu powiedzieć, że eugenika może bezsprzecznie podawać wskazówki dla zdrowia własnego narodu, ale także, że: „Wybiłaby godzina upadku dla narodu, jeżeliby uznał dziedzictwo swej krwi jako zły los, z którego nie ma wyjścia na wielkie szlaki dziejowe”⁹⁶. Poprzedzając tę konstatację analizy filozoficzno-politologiczne Michalskiego służą uzasadnieniu jednostronnego oraz fragmentarycznego doboru argumentów przez ideologów i polityków, którym udało się wcielić tę „oryginalną” myśl eugeniczną w praktykę życia zbiorowego.

W roku 1934 Konstanty Michalski – nie tylko na podstawie analiz filozoficznych, ale także znajomości dziejów – przewiduje zagrożenia płynące z eugeniki za pośrednictwem rasizmu. Wskazuje na wiele okoliczności i uwarunkowań, których zaistnienie mogłoby nie przynieść tragedii dziejom ludzkim z powodu eugeniki i rasizmu – lecz dalej wylicza wiele fatalnych błędów krzewicieli rasizmu. Stojąc przy argumentacji naukowej i nie przyjmując zaangażowanej politycznie postawy, kieruje apel do uczonych niemieckich o zatrzymanie eugeniki, rasizmu i narodowego socjalizmu, nie aprobeje bowiem kolejnych indywidualnych ich decyzji⁹⁷ w sprawie akceptacji dla eugeniki i rasizmu. Profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego twierdzi, że sprawy Europy przybrały zdecydowanie zły kierunek.

⁹⁶ K. Michalski, *Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów*, ref. wygłoszony na Międzynarodowym Kongresie Filozofii Tomistycznej w Poznaniu 1934, Gniezno 1935, obd. *Z Księgi Pamiątkowej...*, s.10.

⁹⁷ W przypisie 11 pracy *Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów*, dz. cyt. Michalski ubolewa, że w ostatnim czasie zaczyna się skłaniać do idei rasizmu

2.2.2. Eugenika jako inspiracja i uzasadnienie rasizmu

Krytyczne stanowisko wobec pojawiających się w świecie ustaw eugenicznych pojawia się na łamach kilku polskich czasopism. Uważano, że eugenikę popierają „głównie środowiska lekarskie, złożone z osób o poglądach liberalno-lewicowych”⁹⁸. Wobec tego faktu środowiska konserwatywno-katolickie oraz narodowo-katolickie zmuszone były do wyrażenia swego krytycznego stanowiska. Jego elementem było nie tylko, sygnalizowane wyżej, odnoszenie się do propagandy eugenicznej za granicą, ale także w kraju. Do tego kręgu zagadnień należą nie tylko „twarde” kwestie eugeniczne, które bezdyskusyjnie odrzucano, ale i „miękkie”, którymi się zajmowano. Należał tu między innymi dyskusyjny problem lekarskich porad i świadectw przedślubnych. Zdaniem Podoleńskiego wówczas było to zagadnienie szeroko poruszane w zagranicznej literaturze naukowej i dlatego wymagało zajęcia stanowiska⁹⁹. Aby ocenić rangę dyskursu podjętego przez Podoleńskiego warto najpierw zdiagnozować stan zaawansowania ustawodawstwa w tym zakresie – od tego też rozpoczynał nasz autor.

Jego zdaniem wyniszczenie ludności w I wojnie światowej stało się jedną z przyczyn bezpośredniej troski państw o rozwój ludności (wzrost liczebności i stanu jej zdrowia). Dlatego powstały przepisy prawne dotyczące obowiązkowych badań przedślubnych, przybierające zróżnicowane formy w poszczególnych krajach. Najwcześniejsze pojawiły się w Stanach Zjednoczonych, w stanie Connecticut już w roku

prof. E. Fischer, kierownik berlińskiego Instytutu Badań Antropologicznych. Mówił to w swoim wykładzie rektorskim z 1933 roku, pt. *Der völkische Staat biologisch betrachtet*. Zebrana przez E. Ungera *Bibliografia narodowo-socjalistyczna*, obejmowała 2998 numerów *Das Schrifttum des National-socialismus 1919–1934* (tamże).

⁹⁸ Potwierdza to praca: M. Gawin, *Rasa i nowoczesność. Historia polskiego ruchu eugenicznego (1880–1952)*, Wydawnictwo Neriton – Instytut Historii PAN, Warszawa 2003, s. 90 i s. 281.

⁹⁹ S. Podoleński, *Problem lekarskich porad i świadectw przedślubnych*, „Przeгляд Powszechny” 1934, t. 204, s. 45–63. Podoleński uznaje go za problem aktualny, którego z perspektywy dobra człowieka i Kościoła pomijać nie należy (tamże, s. 49).

1895, w innych nieco później. Pojawienie się ustaw i rozporządzeń dotyczących lekarskich badań przedślubnych stwierdza Podoleński w następujących krajach: w Norwegii (1919); w Danii (1922); w Szwecji (1915); w Turcji (1925); w Czechosłowacji (projekt ustawy w 1928 r.); Niemcy (1934), we Francji trwały dyskusje nad różnymi jej projektami¹⁰⁰. W Polsce w momencie publikowania przywoływanego tekstu (w 1934 roku) sprawa była ciągle otwarta¹⁰¹.

¹⁰⁰ Por.: S. Podoleński, *Problem lekarskich...*, dz. cyt., s. 45–63.

¹⁰¹ Tamże (zob. też: Tenże, *Projekt polskiej Ustawy Eugenicznej*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 204, s. 387–393. W sprawie lekarskich badań przedślubnych Podoleński mówi o trzech możliwościach: pierwsza pozostawia wszystko woli zainteresowanych i wyklucza jakąkolwiek interwencję władz państwowych. Zainteresowani komunikują sobie wynik badania lub nie – tu większość zwolenników tej formy uważa, że narzeczeni winni okazać sobie świadectwo lekarskie. Druga i trzecia forma ustawy nie daje już dowolności. Druga posiada różne swoje modyfikacje, zabiegając ostatecznie nie tylko o przeprowadzenie badania i zakomunikowanie jego faktu (nie wyniku) władzom, ale i o to, by zainteresowani okazali sobie wynik. Trzecia forma, najostrzejsza, zobowiązywałaby do złożenia wyniku badań w urządzie, a jego negatywny wynik skutkowałby odłożeniem (zakazem) zawarcia związku do czasu zakończenia kuracji lub rezygnacją z niego. Podoleński podkreśla, że ostatnia formuła odbiera zainteresowanym prawo do decyzji i przenosi go w ręce państwa. Zdumiewa go przenikająca do Polski prawomocność takiego myślenia w ówczesnym świecie. Poglądy swoje Podoleński utożsamia z preferencjami kół katolickich w tej kwestii, a one są następujące: dla zagwarantowania wolności osób pragnących wejść w związek małżeński, najlepiej przyjąć pierwszą z form jako wolną od mieszania się czynnika państwowego i pozostawiającą załatwienie całej sprawy zainteresowanym i ich rodzinom. Najlepiej, by stała się powszechnie obowiązującym zwyczajem, chroniącym od przykrych niespodzianek i oddziałującym wychowawczo w wymiarze społecznym. Podoleński omawia przy tym wiele szczegółowych kwestii: medycznych, społecznych, etycznych (wskazuje na zachowania korupcyjne przy uzyskiwaniu świadectw). Wykazuje się znajomością stanowisk wielu autorytetów z dziedziny medycyny i ich wysoce sceptycznym stosunkiem do kwestii ustawowych lekarskich świadectw przedślubnych. Przytacza stanowiska wybitnych europejskich moralistów i prawników, zarówno zgodne z jego poglądami, jak i przeciwne. Nawiązując do encykliki Piusa XI *Casti connubii*, wobec której odrzucić należy formułę trzecią, oddającą w ręce państwa decyzję o możliwości lub niemożności zawarcia małżeństwa. Zaleca ostrożność wszelkich sformułowań zwracając uwagę na kwestie: przeceniania lub niedoceniaenia ważności przedślubnych badań (świadectw) lekarskich (S. Podoleński, *Problem lekarskich...*, dz. cyt., s. 51–60).

W 1934 roku Podoleński poświęcił oddzielny artykuł projektowi ustawy eugenicznej przygotowanej przez Polskie Towarzystwo Eugeniczne, który poddał ostrej krytyce i uznał za niegodny przyjęcia. Warto przytoczyć za Podoleńskim sformułowaną wówczas przez niego definicję i funkcję nowej nauki:

Eugenika, jako nauka o warunkach podniesienia fizycznej i duchowej tężyzny rasy (biologicznie pojętej), jest drogą odpowiedniego wpływania na rozród i potomstwo¹⁰².

Nie przekreślał sensu i celowości doskonalenia fizycznego i duchowego – te same w sobie uznawał za dobre i godne realizacji, ale proponował inne (mniej kontrowersyjne) drogi: podniesienie higieny życia, gospodarcze odrodzenie, podniesienie poziomu moralnego rodziny i społeczeństwa, opiekę lekarską.

Zupełnie zaś odrzucał obecną w projekcie eugenikę negatywną, jako rozdmuchane do ostatecznych granic zaprzeczenie miłości bliźniego oraz zamykanie w zakładach osób, których rozród jest niepożądany (sterylizację), sztuczne przymusowe poronienia, które nazywa krwawą masakrą, propagandę zapobiegania ciąży. A wszystko to dzieć się ma – pisze Podoleński – przy ubóstwie tzw. eugeniki pozytywnej, przy brakach w zakresie higieny, brakach w regulacjach prawnych dla matek pracujących itp. Projekt uznaje za niemożliwy do przyjęcia dla katolików¹⁰³. Sejm II RP ustaw eugenicznych nigdy nie przyjął.

W roku 1934 – w związku z ustawą eugeniczną przyjętą w Niemczech – ks. dr Władysław Wicher podejmuje jej krytykę na tle negatywnej oceny niemieckiego narodowego socjalizmu. Podkreśla zawarte w nich ograniczenie praw rodziny i nadmiar praw aktywistów eugeniki. Pisze, o tym, jak to przyjęta przez narodowych socjalistów

ustawa niemiecka z roku 1934 podaje dziewięć eugenicznych wskazań sterylizacji: wrodzona choroba umysłowa, schizofrenia, mania prześladowcza, padaczka, taniec św. Wita, dziedziczna ślepotą, dziedziczna

¹⁰² S. Podoleński, *Projekt polskiej Ustawy...*, s. 387.

¹⁰³ Tamże, s. 393.

głuchota, ciężki alkoholizm i fizyczny niedorozwój. Wchodzą w grę, jak widać, nie tylko względy eugeniczne, ale i gospodarcze i istnieje tam zupełna kontrola państwa nad prawem rodzicielskim¹⁰⁴.

Ks. Wicher przypomina, że encyklika Piusa XI stawia w tej kwestii istotne ograniczenia: sterylizacji nie może dokonywać ani państwo, ani pojedynczy człowiek; dopuszcza się ją jedynie wtedy, gdyby miała służyć ocaleniu zdrowia lub życia sterylizowanego. Wicher odnosi się także krytycznie do eugeniki zwanej pozytywną, a broniącej macierzyństwa pozamałżeńskiego, które w Niemczech propagował Alfred Rosenberg (w *Der Mythos des 20 Jahrhunderts*, München 1933, s. 582)¹⁰⁵ widząc w nim instrumentalizację kobiety.

W swej krytyce ks. Wicher sięga do groteskowych pomysłów obecnych w niemieckim piśmiennictwie. Uważa, że osiągnięto tam szczyty absurdu dochodząc do wniosków, że skuteczne i szybkie doskonalenie rasy niemieckiej może odbywać się całkiem śmiało poprzez specjalne eksperymenty. Powołuje się na projekt Willibalda Hentschela, który brzmi: „zamknąć 1000 zdrowych rasowo dziewcząt niemieckich ze 100 rasowymi młodzieńcami, czego następstwem ma być 1000 rasowych dzieci niemieckich”¹⁰⁶. Dodaje do tego komentarz Staemmlera: „prawo walki o byt, płodność, dobór, dziedziczenie i inne..., to najświętsze prawa, bardziej święte niż religia, niż prawa ludów”¹⁰⁷. Uważa, że od pomysłów tych wieje grozą; że wśród szeregu dziedzin życia i jego praw – praw nauki, techniki, ekonomii – nie wymienia się w piśmiennictwie niemieckim praw ludzkich. Krytykuje Zimmerman na za poglądy wypowiedziane w *Deutsche Geschichte als Rassenschicksal* (Leipzig 1933): za odmawianie rodzinie praw naturalnych w zakresie prokreacji, za stawianie praw państwa do dziecka wyżej aniżeli prawa rodziców. Władysław

¹⁰⁴ W. Wicher, *Świadome macierzyństwo*, „Ateneum Kapłańskie” 1934, t. 34, s. 483.

¹⁰⁵ Tamże, s. 483.

¹⁰⁶ Tamże, s. 484.

¹⁰⁷ M. Staemmler, *Rassenpflege im völkischen Staat*, München, 1933, s. 7; za: W. Wicher, *Świadome...*, s. 484.

Wicher – jako ksiądz katolicki – dokonuje krytyki i osądu eugeniki z tej właśnie perspektywy. Pisze wprost:

1. troska o ciało jest dobrem, ale podporządkowanym duszy;
2. eugenika rozumiana naturalistycznie i biologicznie stawia prawa totalnego państwa przed prawem człowieka – co jest nie do przyjęcia;
3. państwo nie posiada prawa do ciała obywatela – nie posiada zatem prawa moralnego do sterylizacji;
4. rasa sama w sobie jest dobrem, ale nie można jej stawiać przed duchowymi dobrami i boskimi, a uszlachetniać ją można jedynie środkami godziwymi;
5. Kościół nie oskarża o ciężki grzech tych, co zawierając rodzinę, mogą przypuszczać, że ich potomstwo nie będzie całkiem zdrowe. Dlatego przedślubne świadectwa, rady lekarskie uznaje za pomocne, ale nie decydujące za człowieka;
6. przychylność dla zwolnienia matki od zajęć pozarodzinnych jest zrozumiała, jednakże – za encykliką *Quadragesimo Anno* Piusa XI – zdecydowanie nie można stosować tu jakiegokolwiek nakazu lub zakazu¹⁰⁸.

Z podobnym stanem świadomości, stosunkiem do ruchu eugenicznego i niemieckiego nazizmu spotykamy się u polskiego pedagoga Franciszka Śniehota, autora recenzji i zarazem sprawozdania z czasopisma „*Zeitschrift für pädagogische Psychologie und Jugendkunde. Leipzig*” publikowanego na łamach „Kwartalnika Pedagogicznego”. Pamiętając, że chodzi o numery czasopisma z drugiej połowy 1933 roku, zwrócić trzeba uwagę, że Śniehota pisze o jednym z artykułów, iż jego autor zajmuje stanowisko pośrednie między skrajnymi zwolennikami teorii dziedziczności i modnego wówczas promowania eugeniki. Tutaj „między wierszami można wyczytać pewną uległość na rzecz obecnego ruchu „rasowego” w Niemczech”¹⁰⁹. Śniehota jako

¹⁰⁸ W. Wicher, *Świadome macierzyństwo*, dz. cyt., s. 488–489.

¹⁰⁹ F. Śniehota, *Zeitschrift für pädagogische Psychologie und Jugendkunde, Leipzig*, 34. Jahrg., 1933, nr 7–12, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 2, s. 192.

recenzent zdaje się w pełni rozumieć kierunek ideologiczny, w którym zmierza pedagogika niemiecka. O kolejnym artykule pisze, że jego autor prof. dr A. Busemann głosi zupełnie otwarcie – tak jak narodowy socjalizm – potrzebę selekcji jednostek uzdolnionych (zgodnie z wymogami hitleryzmu). Śniehota puentuje: obecnie w Niemczech chodzi o selekcję jednostek najwartościowszych dla podniesienia rasy germańskiej.

Ten przegląd pedagogicznego czasopisma śmiało daje nam kwintesencję jakże trafnej diagnozy aktualnych wówczas celów niemieckiej pedagogiki. Śniehota pokazuje także, jak dalekie zespolenie pedagogiki z psychologią pojawiało się wówczas w Niemczech w związku z kwestiami rasy: „psychologia pedagogiczna jest dzisiaj w zakresie teorii i praktyki dziedziną centralną całej pedagogiki, jest niejako „pedagogiczną organologią”¹¹⁰. Także kształcenie nauczycieli przybiera profil służby dla rasowo-eugenicznych idei narodowego socjalizmu – zaznacza w sprawozdaniu.

Podsumowując należy podkreślić, że postulaty eugeniczne były w Europie dwudziestolecia międzywojennego wyrazem „nowoczesności”, a ich rzecznikiem była ówczesna lewica i liberałowie. Taką interpretację europejskiej i niemieckiej rzeczywistości lat 30. XX wieku przekazywali polscy profesorowie – duchowni katolicy¹¹¹, potwierdziła ją współczesna badaczka Magdalena Gawin. Dodać należy, że w Polsce zdecydowana krytyka ruchu eugenicznego pochodziła także ze środowisk inteligencji katolickiej o orientacji narodowej¹¹² – co potwierdza

¹¹⁰ F. Śniehota, *Zeitschrift für pädagogische...*, dz. cyt. s. 194.

¹¹¹ S. Podoleński, *Projekt polskiej Ustawy eugenicznej...*, dz. cyt.; Tenże, *Eugenika i ruch eugeniczny*, dz. cyt.; W. Wicher, *Świadome macierzyństwo*, dz. cyt.

¹¹² M. Gawin nazywa je „nacjonalistycznymi”, powielając to pojęcie z publicystyki i nie zatrzymując się nad odmiennością treści poszczególnych nacjonalizmów. W dwudziestoleciu nacjonalizmy nie miały oblicza nazistowskiego ani nie były obciążone zbrodniami niemieckich nazistów. Gawin wypacza ocenę sytuacji pisząc: „Nacjonalści polscy odrzucali eugenikę, ze względu na stanowisko Kościoła katolickiego oraz antypolskie oblicze higieny rasowej w Niemczech”. Jest to prawdziwe, acz wysoce uproszczone twierdzenie i lekceważące wobec polskich tradycji narodowych i wynikającego stąd stosunku do kwestii rasy. Jego elemen-

tezę o geograficznych i historycznych uwarunkowaniach oblicza nacjonalizmów (polskiego nie można porównywać z niemieckim). Wniosek tego rodzaju wynika ze wskazanych wyżej przeze mnie tekstów z lat 30. XX wieku¹¹³. Polska krytyka eugeniki nie dotyczyła promocji higieny życia, gospodarczego odrodzenia, podniesienie poziomu moralnego, opieki lekarskiej czy praw matek pracujących – ten zakres działalności znajdował pełne wsparcie.

2.3. RASIZM – WIODĄCA IDEA NIEMIECKIEGO NARODOWEGO SOCJALIZMU

Odrzucenie i stygmatyzacja rasizmu wynikająca z jego integralnego związku z nazizmem była w konserwatywno-narodowych środowiskach katolickich w Polsce przed 1939 rokiem powszechna. Przykładów tego stanu rzeczy jest wiele, a jednym z nich jest ostatni, przedwojenny numer czasopisma „Ateneum Kapłańskie” z lipca 1939 roku. Ten 44 tom wydawany w obliczu zbliżającej się wojny, o której mówiono i na którą mobilizowano siły zbrojne, otwierają dwa aktualne i tragiczne w swej treści artykuły: ks. dr. Jana Czuj¹¹⁴ *Św. Augustyn a rasizm* oraz

tarna korekta brzmiałaby: Nacjonałści polscy odrzucali eugenikę (i rasizm) ze względu na obcość jej haseł w stosunku do tradycji polskiej kultury narodowej, w tym własnego wyznania katolickiego. Wzmocnieniem ich stanowiska było antypolskie oblicze higieny rasowej w Niemczech. Wysoce krytyczne wobec eugeniki stanowisko Kościoła katolickiego w Polsce M. Gawin – już tym razem trafnie – opisuje w rozdziale *Kościół katolicki w Polsce wobec eugeniki i kontroli urodzin* (M. Gawin, *Rasa i nowoczesność. Historia...*, dz. cyt., s. 240–244).

¹¹³ S. Podoleński, *Eugenika dzisiejsza, jej drogi i bezdroża*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 194, s. 166–186; S. Podoleński, *Eugenika i ruch eugeniczny*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 193, s. 318–331; S. Podoleński, *Projekt polskiej Ustawy Eugenicznej*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 204, s. 387–393. S. Podoleński, *Ustawa sterylizacyjna w Niemczech*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 46–67. A. Pyszwa, *Dążenia eugenistów polskich w świetle katolickich zasad moralnych*, „Ateneum Kapłańskie” 1932, t. 30, s. 431–445.

¹¹⁴ Ks. dr Jan Czuj (1886–1957) – od 1938 roku kierował Katedrą Patologii z Homiletyką na Wydziale Teologii Katolickiej Uniwersytetu Warszawskiego; pierwszy rektor Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie.

Adolfa Kliszewicza *Totalizm współczesny*¹¹⁵ odnoszące się do ideologii Niemiec i Rosji.

Krytyka rasizmu w Polsce nie rozpoczyna się dopiero w obliczu zbliżającej się agresji Niemiec. Ma miejsce mimo małej popularności zagadnień rasowych w Polsce i skromnego zakresu badań, w porównaniu z ich rozwojem w ówczesnej Europie¹¹⁶. Jeszcze przed dojściem Hitlera do władzy i rasistowskimi ekscesami w Niemczech skierowanymi przeciw Żydom, i d e a r a s i z m u krytykowana jest przez Karola Stojanowskiego w radykalnym tygodniku polskim „Myśl Narodowa”¹¹⁷. Autor ten prowadząc badania o charakterze *stricte* eugenicznym, zajmuje jednoznacznie krytyczne stanowisko wobec rasizmu, szczególnie rasizmu w jego niemieckiej wersji. Zauważa wprost, że myśl rasowa z natury swojej zawsze służy celom politycznym, podobnie jak eugenika. Ze swej istoty myśl rasowa jest pozytywnym zjawiskiem, gdy zaciera różnice rasowe, ale negatywnym, gdy je eksponuje. Za każdym

¹¹⁵ J. Czuj, *Św. Augustyn a rasizm*, „Ateneum Kapłańskie” 1939, t. 44, s. 1–12; A. Kliszewicz, *Totalizm współczesny*, „Ateneum Kapłańskie” 1939, t. 44, s. 13–30.

¹¹⁶ Zagadnienia eugeniczne i rasowe (badania nad rasą) podejmowali w Polsce: K. Stojanowski: *Eugenika*, odb. z „Wychowania Fizycznego” 1927, z. 1; *Przyczynki do zróżnicowania rasowego młodzieży polskiej*, nakładem autora, Drukarnia „Lech”, Warszawa 1925; *Rasowe podstawy eugeniki*, Drukarnia św. Józefa, Karczówka pod Kielcami – Poznań 1927; *Skład rasowy przypuszczalnych Celtów okresu lateńskiego*, Druk. Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 1937 (odb. z: *Przyczynki do pradziejów Polski Zachodniej*, Poznań 1937); *Stan i zadania badań antropologicznych nad Wielkopolską*, Druk. św. Wojciecha, Poznań 1929 (odb. z „Wychowania Fizycznego” 1929, z. 5.); *Z badań nad antropologią Śląska. Skład rasowy katowickiej młodzieży poborowej*, Wyd. Instytutu Śląskiego – Polski Śląsk, Katowice 1937; L. Jaxa-Bykowski, *Jeszcze o „pacyfizmie” w szkolnictwie niemieckim*, „Myśl Narodowa” 1930, t. 2, nr 32, s. 496–498; c.d. nr 33, s. 518–519.

Krytykę kierunków rozwoju badań rasowych w Niemczech i na świecie oraz krytykę niemieckiego rasizmu Karol Stojanowski podejmował w pracach: *Rasizm przeciw Słowiańszczyźnie*, Nakładem „Głosu”, Poznań 1934; *Polsko-niemieckie zagadnienia rasy*, Księgarnia i Drukarnia Katolicka S.A., Katowice 1939; „*Niemiecka rasa*”. *Założenia doktryny rasowej nordyckiej a niemieckiej*, Drukarnia S. Buszczyńskiego, Toruń 1935; *Rassenlehre gegen Slawentum*, Publikationsstelle, Berlin – Dahlem 1935.

¹¹⁷ K. Stojanowski, *Myśl rasowa w Szwecji*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 20, s. 274–275. Tenże, *Prężność nordyzmu*, „Myśl Narodowa” 1931, nr 32, s. 11–12.

razem jest to wykorzystywane politycznie. Osobistym motywem Stojanowskiego dla podejmowania badań rasowych, wydaje się być nie tyle fascynacja zagadnieniem rasy, co próba osłaniania i dowartościowania ras słowiańskich przed eskalującym ciągle w Europie dowartościowywaniem rasy nordyckiej.

W publikacjach krytycznych wobec nazizmu pisze się w Polsce o rasizmie defensywnym (i jako przykład wskazuje USA, gdzie myśl rasowa najszerzej doszła do głosu) i rasizmie ofensywnym, czego wiodącym przykładem jest rasizm niemiecki. „Rasizm” amerykański (tu używa się zwykle cudzysłowu, a nie używa go w stosunku do rasizmu niemieckiego) – w ocenie Stojanowskiego – mimo swej defensywności wywołuje konkretne kłopoty polityczne jak: ustawodawstwo imigracyjne czy działalność „Ku-Klux-Klanu”. Nie może więc być czymś pożądanym. Rasizm ofensywny natomiast – ocenia Stojanowski – dobrze przyjęły się w Danii i Norwegii, ale już ciężko jest go wcielać w Szwecji. Mimo starań niemieckich – podobnie jak w Polsce – nie ma tam, jego zdaniem, zapotrzebowania na rasizm.

Dokonując krytyki „popytu” na rasizm jeszcze przed dojściem Hitlera do władzy, polski narodowiec pyta:

Czy przypadkowo Szwedzi, naród wielki, o dużej tradycji i większej samodzielności kulturalnej, aniżeli Duńczycy i Norwegowie, nie poznał się na tym, że ideologia nordyczna, zastosowana konsekwentnie i skutecznie w życiu, grozi zagładą sąsiednim [wyr. – JK], słabszym od Niemiec narodem?¹¹⁸

Podobne opinie i dowody w narracji polskich „nacionalistów” znajdujemy nie tylko w tygodniku „Myśl Narodowa” – w stosunku do tej gazety przymiotnik „narodowy” czy „nacionalistyczny” należy brać w cudzysłów, wobec ich znaczeń niemieckich – ale i w innych periodykach.

¹¹⁸ K. Stojanowski, *Myśl rasowa w Szwecji*, dz. cyt., s. 275; zob. też: K. S. Frycz, *Złe źródła faszyzmu i hitleryzmu*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 18, s. 265–266; S. Kozicki, *Jasna sytuacja*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 20, s. 289–290; A. Nowaczyński, *Swastyka*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 5, s. 69–71.

W 1931 roku Karol Stojanowski w tonie ostrzeżenia donosi, że ruch nordyczny jest poważną siłą w Niemczech. Opisuje jego ekspansję na kraje skandynawskie, w tym na Norwegię¹¹⁹. Wskazuje, że niemieccy rasiści działają poprzez założone w 1927 roku Towarzystwo Niemiecko-Norweskie. Na „Rok Bałtycki 1931” zaplanowano ok. 200 imprez propagandowych na terenie Danii, Szwecji, Finlandii, Estonii, Łotwy i Litwy. Pracę krzewiącą tę ideę wykonują Uniwersytety w Królewcu, Gryfji, Lubece, Rydze. Także pedagodzy włączają się w szerzenie rasizmu – Piotr Petersen wygłasza w Kolonii już w 1929 roku w ramach „nordyczno-niemieckiego tygodnia nauki i sztuki” wykład pt. *Deutsche rund nordisch Geist, ihre Wechsel – wirkungen in Verlauf ihrer Geschichte*, który później otwiera książkę będącą pokłosiem tego Tygodnia zredagowaną przez Ferdynanda Hirta *Deutschland und der Norden* wydaną we Wrocławiu w 1931 roku¹²⁰. Znamienne jest, że na łamach „Myśli Narodowej” książka Rosenberga *Der Mythos des 20 Jahrhunderts* jest sygnalizowana jako przejaw groźnego dla świata niemieckiego rasizmu¹²¹.

Postawa skierowana przeciw rasizmowi jest charakterystyczna dla polskich krytyków nazizmu w zakresie nie tylko dogłębnej jego oceny, ale z jeszcze trafniejszym – co pokaże dopiero II wojna – przewidywaniem jego skutków¹²².

2.3.1. Filozoficzne podstawy rasizmu w pismach polskich filozofów

Wszelkie teorie podnoszą swój status naukowy i zasięg oddziaływania, gdy otrzymują podbudowę filozoficzną. Pojęcia empiryczne tracą wtedy swą przygodność, nabierają charakteru koniecznego i stają się postulatami dla realnego życia. Dotyczy to także rasizmu. Gdyby

¹¹⁹ K. Stojanowski, *Prężność nordyzmu*, „Myśl Narodowa” 1931, nr 32, s. 11–12.

¹²⁰ Tamże, s. 12.

¹²¹ S. Kozicki, *Nacjonalizm niemiecki. Z powodu książki Alfreda Rosenberga »Der Mythos des 20 Jahrhunderts«*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 33, s. 24–25.

¹²² Zob. m.in.: Z. Mysłakowski, *Totalizm czy kultura*, Kraków 1938; J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee Adolfa Hitlera*, Lublin 1938; Junius, *Poglądy społeczne Adolfa Hitlera*, „Kultura i Wychowanie” 1938, z. 4.

rasizm oparł się tylko na biologicznej teorii dziedziczenia, to jego oddziaływanie ograniczałoby się do fachowców nauk szczegółowych. Tymczasem w Polsce zauważa się, że filozofia zachodnia podała rasizmowi pomocną dłoń. Nowe kierunki filozoficzne nie są dziełem przypadku, ich rozwojowi potrzebna jest sprzyjająca atmosfera intelektualna – pisze Pastuszka. Wyrastają zaś na podłożu promowanych w danym czasie prądów umysłowych, nawiązując też do wyników nauk szczegółowych.

Filozoficzną drogę promocji rasizmu w latach 30. XX wieku opisują filozofowie z kręgu kultury katolickiej. Rozpoczynają od wskazania, że materializm był kierunkiem, który zdominował filozofię końca XIX stulecia. Gdy z nauk przyrodniczych wyszło przekonanie, że życia nie da się sprowadzać do procesu fizyko-chemicznego, że występuje jako rzeczywistość z gruntu odmienna od zjawisk materialnych, powstał kierunek twierdzący, że życie jest wieczne, powszechne – krytyce poddano tzw. biologizm filozoficzny. Na jego gruncie życie jest rozumiane jako twórcza energia, niezniszczalna i powszechna, posiadająca tajemną dynamikę. Rządzi się własnymi prawami i wydobywa z siebie coraz to nowsze formy ze zdolnością różnicowania się i przyjmowania ontycznie odrębnych części¹²³. To do idei biologizmu filozoficznego nawiązał rasizm wprowadzając zmianę, którą Pastuszka formułuje:

za autonomiczną, wyodrębnioną całość życiową w odniesieniu do człowieka uznał nie jednostkę, a rasę. Rasa więc to nie tylko zespół ludzi, który posiada podobne, nabyte drogą dziedziczenia cechy fizyczne i psychiczne, ale to zamknięty krąg swoistej energii życiowej, to określony, pełny wyraz przejawiania się w s z e c h z y c i a [wyr. – JK]. Rasa urasta do poziomu najwyższej wartości, do samodzielnej dziedziny rzeczywistości¹²⁴.

Pojawia się też określenie „filozoficznej interpretacji rzeczywistości określonej mianem rasy” sformułowane na polskim gruncie krytyki rasizmu, niejako zamiennie wobec filozoficznych podstaw rasizmu.

¹²³ J. Pastuszka, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, „Ruch Katolicki” 1939, t. 9, s. 156–157.

¹²⁴ Tamże, s. 157–158.

Dziwny to zabieg – wydaje się, że można postawić tezę, że niezręcznie było filozoficznie uzasadniać ideę tak niską? Wyróżnione określenie „rzeczywistości określanej mianem rasy” znajduje zastosowanie w niżej przytoczonej definicji.

Idea wszechżycia wzmocniona została ideą siły oraz ideą walki. Idea siły zaczerpnięta z filozofii Nietzschego – zwanego ojcem narodowego socjalizmu – mówi o tym, że celem każdego żyjącego stworzenia jest potęgowanie swej mocy. Także człowiek nie pragnie prawdy, szczęścia czy materialnych lub duchowych dóbr – ale wzbogacenia własnego życia. Pragnąc tego zmierza ku „nadczołowieczeństwu”. Wychoząc z tych przesłanek niemiecki rasizm na pierwszym planie stawia wyrobienie siły fizycznej przez wychowanie sportowe – stąd zajęcia z szermierki, pięściarstwa i innych sztuk walki i sprawności fizycznej. Siła fizyczna ma się stać podstawą siły woli, jest także uważana za warunek życia idei, a największe napięcie osiąga w walce. Walczą nie tylko przeciwstawne siły przyrody, ale i jednostki oraz narody. Pastuszka rekonstruując tę linię źródeł rasizmu sięgał do E. Kriecka *Völkisch-politische Antropologie* (Leipzig 1938), K. Brengera *Die Welt im Spiegel der Rassenseele* (Breslau 1938), A. Hitlera *Mein Kampf* (München 1934) i innych.

Rasizm ponadto – podobnie jak darwinizm czy marksizm – ideę walki o byt uznawał za najważniejszy czynnik ewolucji i rozwoju rozciągając ją na wszystkie dziedziny życia. Pastuszka przytacza sentencję z *Mein Kampf* Hitlera: „Kto chce żyć, musi walczyć, a kto nie chce w świecie toczyć wiecznej walki, ten nie zasługuje, aby żyć” (1934, s. 317). Rasizm, uznając życie za prapierwiastek rzeczywistości, a człowieka za jego przejaw, w konsekwencji odniósł się do jego uzdolnień poznawczych. Nie potrzebował długiego czasu, by stwierdzić ostatecznie, że to nie rozum, ale instynkt, intuicja, serce są właściwymi organami poznawczymi. Pastuszka źródła tych poglądów znajduje u H. Bergsona, Th. Lessinga, Ed. Le Roya, L. Klagesa i innych.¹²⁵

W rezultacie rasizm nie chce rozwoju ludzkiej inteligencji, jest nieufny wobec rozumu, podkreśla rolę uczucia – pisze Pastuszka –

¹²⁵ J. Pastuszka, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, dz. cyt., s. 159–160.

w zamian w praktyce chce rozwijać silną wolę, radość czynu, poczucie odpowiedzialności. Głosi, że rozwój intelektu winno postawić się na drugim miejscu, na pierwsze ma się przesunąć wyrabianie energii, siły woli, uczuć jednostki – głównie społecznych, w zespoleniu z instynktem narodu i rasy. Dusza rasy ma się wyrażać poprzez pierwiastki irracjonalne – ekspozowanie tej tendencji jest jawnie demaskatorską intencją Pastuszki. W jego intelektualnym i akademickim środowisku Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, stanowisko takie jest nie do przyjęcia. W ramach rasizmu wychowanie otrzymuje nowe priorytety. Tylko pozornie brzmią one dobrze, zarazem pokazują, jak stanowisko to jest obce chrześcijańskim podstawom wychowania. Jest bowiem sprzeczne z jej głównymi nurtami filozoficznymi – neotomizmem i personalizmem – dominującym w ówczesnej polskiej kulturze katolickiej. Tego rodzaju demaskowanie rasizmu jest dla Pastuszki istotne, bowiem jest sprzeczne z reprezentowaną przez niego i środowisko Uniwersytetu katolickiego filozofią realizmu teistycznego (neo)tomizmu, który przyznając rozumowi wiodącą rolę w poznaniu, takie tendencje odrzuca.

O roli „duszy rasy” jako źródła nazizmu, pisałam w rozdziale dotyczącym „ducha narodu”. Tu warto jednak przywołać to, o czym pisze Pastuszka: że dusza germańska nie ucieka od świata (jak u człowieka Wschodu), lecz dąży do nowych dzieł i nowych wartości. Tej aktywnej postawy rasy germańskiej poszukuje się w geobiologicznych warunkach jej powstawania. Pastuszka nazywa to determinizmem psychologiczno-biologicznym – wskazując go jako cechę rasizmu oraz zarazem cechę materializmu XIX wieku.

Subiektywizm filozoficzny i przesadny historyzm, to kolejne wsparcie rasizmu. Z pism Michalskiego dowiaduje się czytelnik „Przeglądu Powszechnego”, że tzw. prądy rozkładowe w niemieckim protestantyzmie szły właśnie z tych dwóch stron: a) z filozoficznego subiektywizmu, który w dziedzinie religii przeistoczył się w skrajny antropocentryzm, w którym człowiek stawał się racją istnienia Boga, a życie religijne składową kulturą; b) drugi prąd rozkładowy wynikał z przesadnego historyzmu, co skutkowało odmawianiem chrześcijaństwu niezmiennego wartości.

W takiej sytuacji Michalski stawia pytanie: czy ruch rasowy wpisany w narodowo-socjalistyczny mit, wpłynął przekształcająco na umysłowość niemiecką w dziedzinie religijnej? Odpowiedź jest twierdząca: wpłynął i nawiązał do dwóch powyższych prądów rozkładowych. Pierwszy z nich sprawia, że religia zjawia się obecnie nie tyle jako przejaw świadomości osobowej, ale jako wytwór życia zbiorowego z obecnym w nim symbolem „rasy”, „krwi”. Odnośnie drugiego z prądów Michalski twierdzi, że miejsce historyzmu zaczęła zajmować filozofia dziejów¹²⁶. Z kontekstu rozważań Michalskiego wynika, że filozofia dziejów jest „pragmatyczniejsza” niż historyzm – gwarantuje bowiem zarówno czerpanie z przeszłości, jak i spoglądanie w przyszłość, a tam lokowane są marzenia, także te dla innych nacji niebezpieczne i absurdałne. Michalski nie lekceważy ciągłego odwoływania się Rosenberga do marzeń, on bowiem marzeniem nazywa myśl, która rozbudza ludzkie uczucia w tym stopniu, iż stają się motorem wszystkich tęsknot, pragnień i poczynań. Nie może zabraknąć ich w szkole – zaszczepić młodym marzenia (!) to tak, jakby zarazić nieusuwalnym wirusem – pisał.

Według rasizmu naród to organizm, z którego wyrasta duchowa kultura jednostki. Idea organizmu (ważna w filozofii i socjologii państwa XIX wieku) znalazła i tu zastosowanie z tą różnicą, że w roli organizmu wystąpiła rasa. Jednostki – jako cząstki organizmu – mają być podporządkowane całości, z niego też czerpią energie biologiczne. Jednostka będąc cząstką energii życiowej organizmu, nie posiada własnych uprawnień – posiada je organizm jako całość, czyli rasa. Na takim pojęciu organizmu i zarazem rangi nadanej rasie, powstawał niemiecki narodowy socjalizm o obliczu totalnym¹²⁷.

Poszukiwanie filozoficznych źródeł rasizmu i ich krytyczna interpretacja przez ks. Józefa Pastuszkę znajduje nowe, krytyczne ujęcie u filozofa związanego z kulturą niemiecką, wiele publikującego w języku niemieckim, ks. Franciszka Sawickiego. W roku 1934 pisał on, że miejscem, gdzie rasizm kwitnie, jest nowy kierunek filozoficzny –

¹²⁶ K. Michalski, *Fermenty religijne w Trzeciej Rzeszy*, dz. cyt., s. 349–350.

¹²⁷ J. Pastuszka, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, dz. cyt., s. 161–162.

filozofia życia¹²⁸. Będąc współtwórcą tego nurtu ubolewał, że oparowały go zagadnienia rasowe zdobywając dla siebie popularność. Skutkiem tego filozofia chrześcijańska musi się nimi zajmować więcej, niż by chciała. W artykułach wychodzących z tego środowiska nie było tekstów promujących ideę rasizmu, miały one z reguły charakter krytyczny lub informacyjny. Krytyczne śledzenie rozwoju nowych prądów i ideologii na łamach pism katolickich, konserwatywnych i konserwatywno-narodowych było stałą linią dyskursu z rzeczywistością. Prezentowani są twórcy teorii rasowych i treści ich koncepcji (m.in. francuski pionier Arthura de Gobineau i inni), przytacza się ich dzieła¹²⁹, co warto dziś przedstawić, by pokazać krytyczne śledzenie rozwoju rasizmu przez środowiska katolickie. Obok Franciszka Sawickiego i Józefa Pastuszki¹³⁰, także Stanisław Podoleński¹³¹, Koniński czy Karol Stojanowski¹³² uznają hrabiego de Gobineau za ojca rasizmu.

¹²⁸ F. Sawicki, *Nowoczesne teorie rasowe*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 19.

¹²⁹ We Francji: J. A. Gobineau, *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1855); G. V. de Lapouge, *Les Sélections sociales* (Paris 1896); *L'Aryen son rôle social* (Paris 1899); *Race et milieu social* (Paris 1909); Niemcy wzbogaciły rozwój tej idei o prace: H. Driesmans, *Rasse und Milieu* (Berlin 1909); L. Woltmann, *Politische Anthropologie* (1903); E. Dühring, *Sache, Leben und Feinde* (Leipzig 1903), E. Dühring, *Die Judenfrage* (Karlsruhe 1881); H. S. Chamberlain, *Die Grundlagen des 19 Jahrhunderts* (München 1898); H. F. Günther, *Rassenkunde Europas* (München 1926); L. Schemann, *Gobineaus Rassenwerk* (Stuttgart 1910). W Ameryce Północnej wyszły prace: M. Grant, *The Passing of the Great Race: Or the Racial Basis of European History* (1923); L. Stoddard, *The Revolt against Civilization. The Menace of the Underman* (1924). Pozycje powyższe cytuję F. Sawicki sięgając bezpośrednio do ich treści lub wskazuje je za innymi autorami (zob. F. Sawicki, *Nowoczesne teorie rasowe*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 19–33).

¹³⁰ J. Pastuszka, *Rasizm jako światopogląd*, „Ruch Katolicki” 1939, nr 3, s. 101–116 [c.d.n.].

¹³¹ S. Podoleński, *Ustawa sterylizacyjna w Niemczech*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 46–67; *Eugenika i ruch eugeniczny*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 193, s. 319–331; *Etyka katolicka i eugenika i medycyna*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 214, s. 195–208; *Antyreligijny front socjalnej demokracji w Austrii*, „Przegląd Powszechny” 1930, t. 186, s. 374–379.

¹³² K. Stojanowski, *Rasizm przeciw Słowiańszczyźnie*, nakł. „Głosu”, Poznań 1934.

Podkreśla się, że w przedhitlerowskiej fazie rozwoju, rasizm nie był właściwy tylko Niemcom. We Francji – podaje Pastuszka – szerzono poglądy mówiące, że warstwą rządzącą w Gallii, a później we Francji była rasa „długogłowych blondynów”; że rasizm odczuwalnie pojawił się wraz z upadkiem Francji, gdy w wieku XVIII miał miejsce odpływ do Prus wielotysięcznych mas protestanckich pochodzenia nordyckiego, co działo się po edykcie nantejskim¹³³. Kolejne stadium niebywałego rozkwitu rasizmu pojawia się po I wojnie światowej. Wówczas staje się on „programem polityczno-społecznym narodowego socjalizmu niemieckiego, programem, na którego usługach stanęła nauka, ustawodawstwo i sprawnie działający aparat wielkiego państwa. Rasizm posiada dziś wielu teoretyków, a ich prace idą w kierunku powstrzymania procesu mieszania się ras, wzmocnienia elementu nordyckiego wśród ludności niemieckiej i obrony czystości rasy¹³⁴. Pastuszka i Sawicki postrzegają to jako najważniejsze, a zarazem wysoce negatywne, cele państwa niemieckiego.

Rasizm hołduje zasadzie głoszącej, że rasy i jednostki nie są równe, a wartość rasy jest wśród jej zwolenników mierzona wydajnością kulturalną. Zaś wartość jednostki ocenia się według jej przynależności rasowej i mającej stamtąd płynąć energii życiowej. Relacja Pastuszki z jego studiów nad rozwojem rasizmu w piśmiennictwie zachodnim traktująca o życiu według norm, jakie dyktuje rasa, o życiu narodu wyznaczanym przez „prawo krwi”¹³⁵ brzmi absurdalnie i obco zarówno na tle tradycji kultury polskiej, jak i z perspektywy religii katolickiej.

W polskim nurcie krytyki rasizmu na uwagę zasługuje stanowisko Andrzeja Niesiołowskiego. W przyjętej przez niego perspektywie oglądu świata, kwestia rasy była mało istotna i pewnie by jej nigdy nie podjął, gdyby nie duża liczba głosów podnoszonych w tej kwestii (badań, publikacji, projektów tworzonych w środowiskach akademickich) w piśmiennictwie zachodnim. Niesiołowski pisze, że mówić „o wspólnych

¹³³ J. Pastuszka, *Rasizm jako światopogląd*, „Ruch Katolicki” 1939, nr 9, s. 101–116 [c.d.n].

¹³⁴ Tamże, s. 105.

¹³⁵ Tamże, s. 109.

cechach jakiegoś narodu można tylko o tyle, o ile chodzi o cechy wytworzone historycznie przez wspólny rozwój, bo właściwości wynikające z cech rasowych, ze względu na tak powszechne zmieszanie typów, mogą najwyżej przeważać w tej lub owej części narodu”¹³⁶. Dostrzega je, ale skupia się na kierunkach wzmocnienia i wyeksponowania zbyt słabych bądź nieobecnych zachowań elit narodu i sposobów bycia. Nigdy nie czyni tego w odniesieniu do rasy – co najwyżej spuścizny historycznej, losów narodu umacniających pewne jego cechy zawsze jednak możliwe do przekierowania w inną stronę. Józef Pastuszka natomiast z niepokojem twierdził, że równoległe z rasizmem biologicznym popularyzują się rasistowskie poglądy historiozoficzne, czyni to np. istniejący już od roku 1894 w Niemczech *Gobineau-Vereinigung*, związek skupiający elitę umysłową Niemiec. Za czołowych teoretyków rasizmu historiozoficznego na progu XX wieku uważał Pastuszka L. Woltmanna, L. Schemanna i C. Bornhaka. Twierdził, że w stadium niebywałego rozkwitu wszedł rasizm po I wojnie światowej stając się „programem polityczno-społecznym narodowego socjalizmu niemieckiego, programem, na którego usługach stanęła nauka, ustawodawstwo i sprawnie działający aparat wielkiego państwa (wyr. – JK)”¹³⁷. Píše też o drugiej fali rasistowskiej literatury (pierwsza fala powstała jeszcze przed I wojną światową w Niemczech, Francji i Stanach Zjednoczonych), której istnienie podkreślał także Sawicki, odstawiając jej skalę w latach 20. XX wieku.

W przywołanych wyżej interpretacjach rasizmu ich autorzy – szczególnie Sawicki – pojęcie rasy i narodu uznają za kłopotliwe dla nauki. Zauważają, że dokonano stosownych uporządkowań, skutkiem których nauka może ściślej odróżniać te pojęcia. W ich efekcie badanie kulturalnego życia narodów nauka uznała za przedmiot etnologii, zaś badanie ich fizycznej organizacji za przedmiot antropologii. Niewiele to jednak pomaga, bo pod wpływem teorii rasowych i głoszenia ogromnego

¹³⁶ A. Niesiołowski, *Formy i metody pracy oświatowej. Próba klasyfikacji i analizy socjologicznej*, z Przedmową L. Jaxy Bykowskiego. Nakł. „Księgarni Polskiej” Towarzystwa Macierzy Szkolnej, Warszawa 1932, s. 2.

¹³⁷ J. Pastuszka, *Rasizm jako...* dz. cyt., s. 104.

znaczenie rasy dla narodowości, nauka – szczególnie w przekazach popularnych – przyczynia się do mieszania pojęć rasy i narodu.

Widząc ten nieład pojęciowy Feliks Koneczny tak oto definiuje pojęcie rasy:

jest to odmiana gatunku zoologicznego; są rasy zwierząt, są też ludzi. Cechy nowe, odmienne powstają często, ale rzadko się utrwalają; gdy się utrwalą, można mówić o rasie¹³⁸.

Koneczny nie uznał kategorii rasy za istotną. W przyjętym zestawieniu dwóch kategorii: „rasy i cywilizacji” mówi, że rasy czystej nie ma i złudzeniem jest rzekoma walka ras. Ponadto rasa – jak pokazują dzieje ludzkości – nie musi być czysta, za to czysta winna być cywilizacja. Całą bowiem historię tworzy współzawodnictwo cywilizacji¹³⁹.

Zagadnienie rasizmu nie fascynowało polskich filozofów, szczególnie tych o orientacji narodowo-konserwatywnej i zarazem katolickiej. Niechętnie pisał o tym – odnosząc się do tej zachodniej mody – także Feliks Koneczny. Uznał temat za wysoce wątpliwy badawczo twierdząc, że antropologia ma trudności z powodu niekompletności materiału. Nie ma opracowanych śladów o ludach Azji, nie można oznaczyć, jakie rasy były pierwotne, a jakie późniejsze – pisał. Kryterium koloru skóry uznawał w antropologii za zdezaktualizowane i drugorzędne. Próbując się odnieść do dających się już wyraźnie słyszeć głosów o cechach rasy nordyckiej, pisał:

Wszyscy pierwsi Słowianie byli blondynami, ich ekspansja była typu nordyjskiego (szła na północ), bo też tylko na północ od Karpat są Słowianie krwi słowiańskiej¹⁴⁰.

Uznając za istotniejsze przymioty ducha od przymiotów biologii Koneczny uznaje, że zbierając razem cechy psychiczne, socjologiczne, historyczne – otrzymamy to, co nazywa się cywilizacją i jest niepomierne istotniejsze od rasy.

¹³⁸ F. Koneczny, *Rasa a cywilizacja*, „Tęcza” 1929, z. 32, s. 1.

¹³⁹ Tamże, s. 1.

¹⁴⁰ Tamże.

2.3.2. Rasizm jako światopogląd

Polscy krytycy rasizmu zdecydowanie podkreślali, że rasizm nie jest tylko filozoficzną interpretacją odcinka rzeczywistości określanego mianem rasy – ma znacznie większą moc sprawczą. Występuje bowiem „jako światopogląd, gdyż tłumacząc istotę świata i sens życia ludzkiego, usiłuje podać ideową syntezę rzeczywistości i wytyczać linię postępowania życiowego”¹⁴¹. Istotną cechą krytycznego dyskursu nad rasizmem jako światopoglądem, jest dostrzeżenie – wagę tej kwestii podkreślał, między innymi, Pastuszka – że teoretycy narodowego socjalizmu wyjaśniając pojęcie światopoglądu zmieniają jego charakterystykę jako pojęcia. Pastuszka za najbardziej nonsensowny uznaje fakt, że „rasizm odbiera światopoglądowi charakter przygodny i dowolny, a uważa go za konieczną funkcję rasy i krwi.”¹⁴² Uznając element religii za nie zawsze w światopoglądzie dominujący, twierdzi iż rolę wiodącą pełni tu element intelektualny wywodzący się z nauk przyrodniczych, humanistycznych lub metafizyki¹⁴³.

W krytyce rasizmu jako światopoglądu odkrywane są kolejne absurdy – dotyczą one jego społecznej, politycznej, a nawet kulturowej roli. Wskazywał na nie ks. Wincenty Granat twierdząc, że absurdem jest to, iż ten nowy światopogląd w państwie hitlerowskim – podobnie jak światopogląd państwa bolszewickiego – przejmuje w swoje ręce wszystkie sprawy. Największym zaś absurdem i zarazem nowością jest to, że dogmat Boga zastąpił dogmatem człowieka. Granat przewiduje jego tragiczne skutki¹⁴⁴ jeszcze przed ludobójstwem dokonany przez Niemców na rasach „mniej wartościowych”.

Polscy filozofowie i teolodzy twierdzili, że z punktu widzenia kultury katolickiej zmiana światopoglądowa, która dokonywała się

¹⁴¹ J. Pastuszka, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, „Ruch Katolicki” 1939, nr 9, s. 162.

¹⁴² Tamże.

¹⁴³ Tamże.

¹⁴⁴ W. Granat, *Zasady pedagogii katolickiej w świetle dogmatu odkupienia grzechu pierwotnego*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy 1939, z. I-II, s. 26–27.

w latach 30. w Niemczech, jest nadużyciem przekraczającym i łamiącym granice łacińskiej cywilizacji. Działo się tak, bowiem

Źródłem światopoglądu katolickiego jest dogmat – prawda wiary; Kościół broni objawionej prawdy. [...] Rozum ludzki może swoimi siłami poznać istnienie Boga, [...] w akcie wiary prawdę przyjmuje rozum pod wpływem woli i łaski Bożej¹⁴⁵.

Zakładano przy tym, że dogmaty mają oczywiste znaczenie w kształtowaniu teorii pedagogicznych i praktyki wychowawczej; że prawda Ewangelii nie jest oderwana od życia ani człowieka z życia nie wyprowadza – przeciwnie, jest pełnią życia. To wszystko nazizm odrzucał. Dogmat Boga zastąpiony dogmatem człowieka jest koronnym argumentem ich antychrześcijańskiego charakteru. Pisano ponadto:

teoretycy rasizmu, który jest systemem *per excessum* irracjonalistycznym, starają się za pomocą łamańców historycznych, biologicznych i filozoficznych zbudować nowy system, nową wiarę i nowy pogląd na życie i jego cele¹⁴⁶.

Z perspektywy (neo)tomistyczno-personalistycznej światopogląd jest rezultatem wolnego wyboru, osobistej refleksji lub studiów. Nie ma zgody wśród katolickich intelektualistów na to, by było odwrotnie – tak jak w rasizmie. Tu posiadanie swoich korzeni w konkretnej rasie, przynosi jednostce tylko wstępną, konieczną formację. Dla rasistów tymczasem światopogląd ma charakter ponadindywidualny, mimo że jest głoszony przez jednostkę: wywodząc się z rasy, która swój wyraz znajduje w narodzie, jest zarazem wieczny, mimo przemijalności jednostki. Skutkiem tego i naród (rasa) jest wieczny¹⁴⁷.

W kolejnych kwestiach wchodzących w obręb natury ludzkiej pojawiają się nowe absurdy, jeżeli rozpatrzymy je ze stanowiska (neo)tomistycznego lub personalistycznego. Światopogląd rasistowski

¹⁴⁵ W. Granat, *Zasady...*, dz. cyt., s. 27.

¹⁴⁶ Tamże.

¹⁴⁷ J. Pastuszka, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, dz. cyt., s. 163.

zakłada bowiem, że różnice rasowe sięgają w głąb życia psychicznego, a w związku z tym, każda rasa posiada:

- właściwy sobie sposób myślenia – w związku z tym, żadna nauka nie może odbiegać od zasadniczego tonu światopoglądowego;
- własny obraz świata – aryjski świat jest inny niż niearyjski, u podstaw jego światopoglądu leży panteizm biologiczny (wszechświat będąc życiem przenika wszelkie jestestwa, które jak cząstki dzielą los całości);
- źródła czynu – działalność życiowa wyrasta z tego samego podłoża, co myślenie, z rasy;
- źródła religii – jest wytworem rasy, podkreśla się przy tym idealizm: ważność idei i wierność im;
- naród i państwo – są one oczywistą funkcją rasy – co Pastuszka znajduje u Heyse, Hitlera, Sombarta, Kriecka, Rosenberga;
- punkt ciężkości tego światopoglądu przesunięty zostaje z państwa na naród, bo to może być przeciwstawione wszelkiemu uniwersalizmowi uznającemu rasową równość ludzi;
- pogląd na małżeństwo – oparte na zasadach rasy jest warunkiem zdrowia narodu (aktywność kobiety w małżeństwie ma mieć miejsce tylko w zakresie macierzyństwa, inna: naukowa, zawodowa, polityczna szkodzi jej pierwiastkom macierzyńskim i narodowi)¹⁴⁸.

Zespół powyższych wyróżników światopoglądu, zdaniem Pastuszki, tworzy – według rasizmu i jego wyznawców – nowe, jego własne ideały i normy moralne. Przysługuje mu oczywiście – zdaniem wyznawców – wyższość wobec wszelkich innych światopoglądów.

Wobec różnorodności przywoływanych tu tekstów Józefa Pastuszki, warto podkreślić, że w jednych zachowuje postawę uczonego

¹⁴⁸ Tamże, s. 171–172.

opisującego ideologie „urządzące” świat według własnej wizji – w nich daje diagnozę ich rzeczywistych cech¹⁴⁹; w kolejnych zaś daje krytykę tego zjawiska z perspektywy filozofii chrześcijańskiej¹⁵⁰. Pastuszka ukazuje rasowy charakter wszelkich zjawisk jako powszechny w kulturze niemieckiej przełomu lat 20. i 30. XX wieku¹⁵¹. W jego interpretacji rasizm jest w Niemczech wszechobecny do tego stopnia, że żadna nauka nie czuje się autonomiczna i nawet nie próbuje odbiegać od jego zasadniczej narracji. Jej twórcy rzekomo żywią przekonanie o występowaniu w niej wyraźnych elementów uczuciowych, właściwych danej rasie. Zaś element nordyczny rzekomo nadaje nauce „swoiste” – i właściwe Niemcom – oblicze¹⁵².

Na łamach polskiego piśmiennictwa obecne były także rozważania nad przełomowością czasów trzeciej dekady XX wieku i nieuchronnością zmian kulturowych, które stawały się konsekwencją rasistowskiego światopoglądu. Zwracano uwagę, że charakteryzuje je duży dynamizm i ekspansywny program polityczny. Elementy zmiany są krótkotrwałe, jakby rozrost zewnętrzny wyczerpywał ich siłę wewnętrzną. Spostrzeżenia tej treści towarzyszyły Pastuszce, gdy przystępował do analizy i krytyki rasizmu. Dokonał on kompleksowego ujęcia rasizmu jako światopoglądu wskazując w nim jednocześnie szereg zagrożeń. Pisał, że zło niosą zawarte w nim pierwiastki ideowe:

- rasizm, jako teoria biologiczna, głosi postulatory eugeniki, także negatywnej; jest rodzajem mesjanizmu z mistyką niemieckiej duszy narodowej i tęsknoty za potęgą;

¹⁴⁹ J. Pastuszka, *Rasizm jako światopogląd*, „Ruch Katolicki” 1939, nr 9 (3), s. 101–116.

¹⁵⁰ J. Pastuszka, *Krytyka światopoglądu rasistowskiego*, „Ruch Katolicki” 1939, nr 9 (7), s. 305–320. Na ten cykl Pastuszki składają się jeszcze: *Rasizm jako światopogląd*, „Ruch Katolicki” 1939, nr 9 (3), s. 101–116; *Filozoficzne podstawy rasizmu*, „Ruch Katolicki” 1939, nr 9 (4), s. 156–172.

¹⁵¹ J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (Rasizm)* (dokończenie), „Ateneum Kapłańskie” 1938, t. 41, z. 1, s. 23–37.

¹⁵² J. Pastuszka, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, dz. cyt., s. 165.

- rasizm jest kierunkiem historiozoficznym opisującym rolę narodów w tworzeniu kultury; jest programem politycznym głoszącym dominację Niemców i odbierającym prawa innym nacjom – co przede wszystkim podkreśla Stojanowski¹⁵³ oraz pozostali krytycy.
- rasizm, jako światopogląd, nie toleruje obok siebie innych światopoglądów, domaga się dla siebie bezwarunkowości;
- rasizm uważa się za uniwersalny, jest bezkompromisowy, dogmatyczny i niepozbowiony elementów pseudo-religijnych¹⁵⁴.

W dwudziestoleciu międzywojennym tego typu diagnozy rozwoju rasizmu miały znaczenie społeczne, przybliżyły polskiemu czytelnikowi obraz wydarzeń za zachodnią granicą. U wszystkich autorów pism krytycznych wobec rasizmu brzmiały mocne głosy ostrzeżenia. Znakomicie reprezentuje je wypowiedź Konstantego Michalskiego:

Budzi się lekkomyślnie ze snu tysięcy lat demona krwi [wyr. – JK], zamykając oczy na to, co łączy od góry jako dziedzictwo kulturalne. Jeżeliby raz demon zbudził się na dobre, zaczęłyby się rozpadać narody i państwa z Trzecią Rzeszą na czele: pozostaje do wyboru prymat ducha od góry lub prymat krwi od dołu jako zaczyn dziejowy. Idzie o prymat, a nie o wyłączność¹⁵⁵.

Wśród uzasadnień rasizmu u jego niemieckich twórców znajdowali polscy krytycy wielką ich różnorodność. Odnajdywano je w odległych czasach lub osobliwych miejscach dziejów. Michalski przytacza absurdalne i rasistowskie zarazem ujęcie rewolucji bolszewickiej przez Rosenberga. Otóż

bolszewizm mógł dojść do zwycięstwa, ponieważ naród rosyjski oświadczył się za miłością, a przeciwko honorowi. Także na Zachód wtargnęła idea miłości chrześcijańskiej, jako hasło życia, ale raz po raz wybuchał tam

¹⁵³ K. Stojanowski, *Rasizm przeciw Słowiańszczyźnie*, dz. cyt.

¹⁵⁴ J. Pastuszka, *Rasizm jako światopogląd*, dz. cyt., s. 102.

¹⁵⁵ K. Michalski, *Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów*, Gniezno 1935, Odb. z *Księgi Pamiątkowej ...*, dz. cyt., s. 10.

bunt krwi i honoru; natomiast w Rosji miłość razem z litością i pokorą stanęły na straży tego, co słabe, mniej wartościowe, chore i zbrodnicze.¹⁵⁶

Jeżeli taki jest wynik diagnozy niemieckiego ducha lat 30., to nie ma już potrzeby uzasadniać niemieckiego *drang nach Osten* jako rzekomo należnego im przywileju.

2.3.3. Krew (rasa) – ziemia – państwo

Narodowy socjalizm kreował „wielkość” narodu niemieckiego. Dążenie to wielostronnie zabezpieczała idea krwi (rasy) i niezbędność ziemi (przestrzeni życiowej). Michalski pisał, że dla nazizmu i de a krwi i gleby ojczystej składają się razem na to, co w Niemczech nazywa się nieuniknionym losem narodu, jego przeznaczeniem.

W krwi mieszka przeszłość, rasa, konstytucja, więc z niej rodzi się los i charakter każdego człowieka. Z gleby ojczystej idą siły żywotne na jednostki i narody, z niej idą związki łączące z całym kosmosem tak, jak z krwi pochodzą związki, które łączą następujące po sobie w dziejach pokolenia. Losy niemieckiego narodu spełniły się przez rewolucję hitlerowską¹⁵⁷.

Ta wypowiedź to gorzka ironia w kwestii niemieckiej mentalności, to tragiczna, sparafrazowana wizja najbliższej przyszłości Niemiec, sąsiada Polski przygotowującego dla niej plan zagłady.

Wszystko to dzieje się przy rzeczywistym braku naukowego uzasadnienia rasizmu. Jerzy Ryx pisze, iż błędne i nienaukowe jest usilne uzasadnianie, jakoby rasy ludzkie różniły się anatomicznie, fizjologicznie lub w zakresie ustroju organizmu. Dopuszczanie kwestii czystości rasy do głosu może być brane pod uwagę jedynie w sytuacji chęci utrwalenia dodatnich cech ogólnoludzkich. Lecz tu – podkreśla Ryx – zasklepienie się rasy we własnym gronie prowadzić może jedynie do

¹⁵⁶ K. Michalski, *Gasnące blaski*, Kraków, Biblioteczka Czasu, z. 8, 1934, s. 11. Odsłanianie sposobów myślenia twórców narodowego socjalizmu, jawi się jako celowo stosowany przez Michalskiego „zabieg demaskatorski” niewymagający już komentarza.

¹⁵⁷ K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 351–352.

„wyrodzenia się” danej rasy lub narodu. Ryx nazywa to utrwaleniem hmozygotycznym w kierunku ujemnym; używa też w prowadzonej dyskusji wielu innych biomedycznych terminów, które były ówczesnie używane dla uzasadnienia teorii rasowych. Uznaje za godne potępienia wszelkie dążenia do utrzymania czystości krwi (rasy). Krytykuje samo pojęcie krwi używane w ideologii rasizmu – to nie krew, lecz chromosom jest nosicielem genów. Podobnie dusza i religia mają pochodzenie boskie, nie mogą więc być „rasowe”. Pojęciu rasy nie należy przypisywać żadnego prawa źródłowości czy jakiegokolwiek miary/rangi, nie mówiąc już o najwyższej czy najniższej. Przeciwnie, jeśli jakieś zwyrodnienie dotknie rasę lub naród, to można przeciwdziałać poprzez skrzyżowanie się z rasami o cechach dodatnich¹⁵⁸. Niemieccy narodowi socjaliści nie widzieli tego błędu w pojmowaniu rasizmu.

Inny błąd rasizmu sprowadza się do poszukiwania w rasie źródłowych inspiracji do powstania państwa. To zdaniem Ryxa historyczny błąd, bowiem to jednostka lub grupa jednostek uznaje, że organizm państwowy jest jej potrzebny. Tylko jednostki skupione w ciałach zbiorowych mają naturalne prawo stanowienia o swoich losach i nadawania im formy państwowej. Pierwotność rasizmu, w znaczeniu pełnienia roli uzasadniającej niemiecki narodowy socjalizm dochodzi do głosu także w próbie rekonstrukcji programu dla państwa, politycznego programu Hitlera¹⁵⁹. Na przykładzie *Mein Kampf* anonimowy autor (S.M.) pokazuje, jak szeroko rozumiany jest rasizm. Nie odnosi się tylko do Żydów czy ras innych niż biała. Rasizm pojawia się jako element państwa o t w ó r c z y. Autor „Przeglądu Powszechnego” twierdzi, że Hitler nienawidzi Austrii z powodu jej korzystnego dla panującej dynastii upodobniania się „coraz bardziej do słowiańskiego państwa”¹⁶⁰.

W końcu niektórzy krytycy rasizmu odnosili się do samego faktu istnienia rasy germańskiej (nordyckiej), uznając przy tym za błędne czynienie rasy elementem konstytutywnym państwa lub narodu. Niemcy

¹⁵⁸ J. Ryx, *Błędy rasizmu*, „Prąd” 1938, nr 35, s. 339–349.

¹⁵⁹ S. M., *Adolf Hitler i jego program*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 196, s. 3–30.

¹⁶⁰ Tamże, s. 10.

mylą się – pisze Jerzy Ryx – że są czystą rasą nordycką, przecież więcej jej cech posiadają Skandynawowie. Także inne rasy, np. romańska czy słowiańska mogłyby poszukiwać wszelkich swoich zalet, których nie posiada (lub posiada mniej) rasa nordycka. W końcu w Niemczech – zauważa Ryx – stały dopływ ras południowych (romańskiej, śródziemnomorskiej, żydowskiej) dał konglomerat tak różnorodny, że o czystej rasie mowy być nie może. Cechy dzisiejszych Niemców są tylko somatogeniczne, to znaczy wynikają z jednolitego stylu wyżywienia, wychowania, ćwiczeń. Są to cechy szybko zmieniające się, czego dowodem jest szybka polonizacja Niemców przybyłych na tereny Polski. Łatwe uleganie obcej kulturze świadczyć ma – zdaniem Ryxa – o nieutrwaleniu genetycznym narodu niemieckiego. O tej stronie niemieckiej rasy wiedzą jej przywódcy i dlatego usuwają wpływy innych narodów. Antropologicznie rzecz ujmując Niemcy nie są oryginalną rasą – sam Hitler jest typowym południowcem. Jeżeli dzisiejsza ideologia rasistowska utrwali pewne cechy Niemców dziś pożądane – dobre, złe czy nawet zbrodnicze – to przebudzenie się Niemców z teorii rasizmu będzie tragiczne¹⁶¹ – pisał Jerzy Ryx.

2.3.4. Rasizm a chrześcijańska kultura Europy

Rasizm nie pojawił się jako idea odosobniona, polscy intelektualiści odczytywali go jako elementem większej całości. Jego religijne konteksty Michalski wiązał z niemieckim Kościołem i opisywał go następująco:

na jego lewym skrzydle pali się rewolucyjne ognisko germańskiego kościoła, skąd idą przewartowujące prądy »niemieckich chrześcijan«, na konserwatywnych ewangelików i na katolików. Parę lat wcześniej pastor kalwiński, prof. Karol Barth, ostrzegał przed prądami, w których mogłyby rozpuścić się zasady chrześcijańskie¹⁶².

Ks. Michalski podzielał pogląd Bartha i twierdził, że zmienia one nie tylko Niemcy, ale staną się początkiem destrukcji europejskiej cywilizacji. Diagnozy o powyższej, ogólnej treści co

¹⁶¹ J. Ryx, *Błędy rasizmu*, dz. cyt., s. 342–345.

¹⁶² K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 349.

jakiś czas potwierdzane były znaczącymi, konkretnymi wydarzeniami. W wiosennym tomie z roku 1934 redakcja „Prądu” informowała czytelników, że Dekretem z 9 lutego 1934 Stolica Apostolska potępiła dwie książki *Der Mythos der 20. Jahrhunderts* Alfreda Rosenberga i *Die deutsche Nationalkirche* Ernesta Bermanna. Istotne jest to, że wbrew dotychczasowej praktyce dekret podał motywy potępienia, wśród których znalazł się socjalizm i rasizm¹⁶³.

Można więc postawić pytanie o wzajemny stosunek teorii rasowych i chrześcijaństwa pojawiający się w wielu przywoływanych tu tekstach. W Polsce stawał je – między innymi – Franciszek Sawicki różnie rozkładając akcenty w udzielanych później odpowiedziach. Całościowo rzecz ujmując twierdził, że w teoriach rasowych z reguły zawarte są pierwiastki niechrześcijańskie. W sprzeczności z chrześcijaństwem, między innymi, pozostają:

- a) zawarty w nich naturalizm i determinizm (o ile zaprzeczają samoistności życia duchowego, a dzieje ludzkości uznają za wynik właściwości rasowych);
- b) skrajny relatywizm (gdy żądają dla każdej rasy odrębnej religii, etyki itd.);
- c) duma rasowa (nieuznawanie równości i równouprawnienia ras);
- d) egoizm i antagonizm rasowy.¹⁶⁴

Zatem uogólniona odpowiedź na pytanie o wzajemne relacje między rasizmem i chrześcijaństwem – rozpatrywane na gruncie katolickim – jest negatywna: teorie rasistowskie są obce chrześcijaństwu.

Karol Ludwik Koniński, polski nacjonalista, w 1933 roku pisał, że w Niemczech na użytek rasizmu ma miejsce masowe

odrywanie wyobraźni narodu od wyobrażeń chrześcijańskich, które mają być zastąpione przez kult sił przyrody przybranych w szatę mitologiczną¹⁶⁵.

¹⁶³ Cyt. za: „Prąd” 1934, t. 26, s. 143; w dziale „Z kraju i ze świata” (brak autora).

¹⁶⁴ F. Sawicki, *Nowoczesne teorie rasowe*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 20–21.

¹⁶⁵ K. L. Koniński, *Logika swastyki*, dz. cyt., s. 307.

W Niemczech jest prowadzona w szerokim zakresie nieformalna edukacja ku rasizmowi. Podejmuje się wiele rzeczywistych działań prowadzących do osiągnięcia tego celu. Przypomina się na przykład mowy J. B. Fichtego wygłaszane do narodu po klęsce wojennej pod Jeną w 1807 roku, gdy w Niemczech stały wojska francuskie. Fichte nazywał Niemców „pranarodem” (*Urvolk*), który zachował rasową czystość. Towarzyszył temu powrót do mitologii germańskiej, co zdaniem Konińskiego jest charakterystyczne dla pojawiania się idei narodowych w Niemczech. Koniński znajduje analogie do innych zdarzeń: tak też było w połowie XIX wieku – wtedy ideom narodowym towarzyszyło świeże wówczas wydanie baśni braci Grimm, a J. W. Wolff założył pismo „Wotan”, którego postać wróciła w latach 30. Koniński przypomina ponadto, że ta

mitologia jest w gruncie rzeczy też zamaskowanym materializmem, tylko innego, nadobniejszego pokroju, a w każdym razie jest skrajnym acz owianym fantastyczną mgiełką naturalizmem i jako taka jest wyrazem fundamentalnej laicyzacji ducha¹⁶⁶.

Pedagog Jan Kuchta w opublikowanej w 1939 roku we Lwowie książce pisał, że rasa, naród, hitleryzm to naczelną pojęcia władające Niemcami. Nie pisał on o niemieckim narodowym socjalizmie, lecz o „niemieckim rasizmie i neopoganizmie”. Dokonał zatem określenia sytuacji polityczno-kulturowej powstałej z postawienia na miejscu Boga nowych bożków: rasy i narodu. Tę konstatację wyprowadzał – jak deklaruje – z lektury dzieł Rosenberga, Bergmanna, Hauera, Kriecka, Fichtego i innych. Jego doskonała orientacja w aktualnym stanie rozwoju myśli filozoficznej, ideologicznej, społecznej i politycznej Niemiec spowodowała przyjęcie postawy humanisty, który ostrzega, drżysz z przerażenia i woła głosem sprzeciwu wobec rodzącego się rasizmu (doktor Jan Kuchta zaginie bez wieści w pierwszych tygodniach II wojny).

Przywołane wyżej głosy wskazują jednoznacznie na antychrześcijańskie (antyreligijne) źródła rodzenia się rasizmu. Na gruncie chrze-

¹⁶⁶ K. L. Koniński, *Logika...*, dz. cyt., s. 309.

scijańskiej myśli teologicznej pojawiały się głosy wprost odnoszące się do rasizmu. Konstanty Michalski był jednym z niewielu krytyków nazizmu, u którego ocena zjawisk politycznych w Niemczech ewoluowała. Powstała przed 1934 rokiem praca *Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów* (Gniezno 1935), wygłoszona jako referat na Międzynarodowym Kongresie Filozofii Tomistycznej w Poznaniu w sierpniu 1934 roku, to jeden z łagodniejszych tekstów o rasizmie i najłagodniejszych sądów o jego przyszłych skutkach. Wówczas Michalski zdaje się jeszcze nie wierzyć w to, że w „wielkiej” kulturze niemieckiej niemożliwe jest tej miary barbarzyństwo, mimo, że jego antychrześcijański charakter niesie najgorsze obawy. O jednej z prób obrony przez niemieckiego hierarchę chrześcijaństwa przed szerzącym się rasizmem pisze tak:

Cztery zagadnienia poruszył Faulhaber [kardynał¹⁶⁷ – JK] w swem wielkiem, ustnym orędziu do katolików niemieckich. Zapytał się, jak wyglądały szczepy germańskie przed przyjęciem chrztu św., co zyskała Germania przez chrzest, czy chrześcijaństwo sprzeciwia się rasie, czy zabija ludową twórczość i ludowe zwyczaje. Z Tacytem w rękę udowodnił, że przed przyjęciem chrztu Germanie posiadali wady i zalety. Faktem jest, że panowało u nich wielobóstwo, że na ołtarzach spływała krew ludzkich ofiar, że panowały u nich niewolnictwo, zemsta, lenistwo i opilstwo – to wszystko prawda, ale faktem jest także to, że Germanie nigdy nie łamali słowa, danego wodzowi, otwierali swe namioty dla gościa i strzegli czystości ogniska domowego. Chrześcijaństwo przyszło do Germanów na to, ażeby spotęgować każdą ich zaletę a usunąć cienie. Między mordujące się nawzajem szczepy wprowadził krzyż wielką ideę miłości, przez którą skuł je po raz pierwszy w jeden potężny naród. [...], ażeby zbliżyć do siebie pod sztandarem miłości 50 wrogich sobie dotąd szczepów. Nie domaga się Kościół od ras i od narodów, by się wyrzekły swych odmienności, swej krwi, ale się domaga, żeby innej krwi nie miano w nienawiści [wyr. – JK]. Nie broni Kościół utrzymywania czystości

¹⁶⁷ Michael von Faulhaber (ur. 5 marca 1869 w Heidenfeld, Bawaria – zm. 12 czerwca 1952 w Monachium), niemiecki kardynał i arcybiskup, oponent polityki Hitlera (<https://www.britannica.com/biography/Michael-von-Faulhaber>; dostęp: 15 grudnia 2018). Powszechnie uznawany jest jego wkład, a nawet współautorstwo, w wydaną w 1937 encyklikę Piusa XI *Mit brennender Sorge* ostrzegającą i potępiającą niemiecki narodowy socjalizm.

rasy, ale otwiera oczy na obowiązki wobec duszy. Te zasadnicze myśli i wielka obrona Starego i Nowego Testamentu wobec ataków ze strony lewego skrzydła udowodniły, że w niemieckim obozie katolickim tkwią niespożyte siły religijne¹⁶⁸.

Mimo żywnionych przez Michalskiego nadziei wobec niemieckiej kultury, w kolejnych swoich wypowiedziach już do niej nie wróci. Jednoznacznie odslaniał będzie tragizm wydarzeń na europejskiej scenie i powie, że – niestety – rasizm niemiecki wszedł na gorszą z dróg i niebawem pojawiają się tego praktyczne skutki. Michalski podkreślał będzie, że w micie krwi germańskiej mieści się także filozofia ich dziejów w takiej postaci, jakiej pojmuje ją Rosenberg i Kriek. A w ślad „za tym idzie rozbudowanie nowej hierarchii wartości, gdzie na czele zjawia się rodzaj rycerskiej czci, Ehre, zamiast chrześcijańskiej miłości”¹⁶⁹. Z niej wyjdzie nowa etyka nowych ludzi „najdoskonalszej” rasy. Tu pojawi się także przestrzeń do wychowania... już poza chrześcijaństwem. Przytoczoną wyżej argumentację arcybiskupa Faulhabera polscy hierarchowie zaliczą do „miękkiego” rodzaju obrony Kościoła przed nazizmem. Zachowania niemieckich hierarchów, młody jeszcze wówczas przyszły Prymas Polski, uznawał za zbyt uległe (zob. rozdz. o sytuacji religii w III Rzeszy). Trudno tu odczytać intencje Michalskiego i odpowiedzieć na pytanie, dlaczego nie skrytykował Faulhabera za to, że tłumaczy się za chrześcijaństwo? Łagodność postawy Faulhabera, jak i starającego się go zrozumieć Michalskiego, nie należały do dominujących tendencji w ówczesnym Kościele katolickim w Polsce.

Michalski, Podoleński, Koniński i inni w swoich pismach twierdzą, że to Rosenberg w *Der Mythos des 20 Jahr* zarysował ideowe podstawy rasizmu, nadając mu rangę nowej niemieckiej wiary. Pseudonaukowe

¹⁶⁸ K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 366.

¹⁶⁹ K. Michalski, *Tomizm wobec współczesnej filozofii...*, dz. cyt., s. 10. Współcześnie – z polskiej perspektywy – znaczące jest to, że Niemcy po przegranej I wojnie światowej chcą na nowo pisać swoje dzieje. Do idei tej wrócą po rozpętanej i przegranej II wojnie światowej i zaczną pisać swą historię rzekomej „ofiary” wojennej i dzielić się odpowiedzialnością za swoje zbrodnie z najbardziej poszkodowanym przez nich narodem.

dowody o wyjątkowości krwi nordyckiej służyły do czynienia z niej rodzaju misterium. To one spowodowały odrzucanie głównych idei chrześcijaństwa: grzechu, łaski, miłosierdzia. Z największym zaś odrzuceniem spotyka się braterska miłość, miłość do ludzi. Koniński i Michalski idąc dalej tym tokiem argumentacji mówią: rasistów razi *Kazanie na Górze* nie tylko przez idee miłosierdzia, ale i przez potencjalnie równą wartość każdego człowieka. Dostrzegają także, że germańska mitologia z jej uwielbieniem dla germańskiej rasy zetknęła się ponadto z „fermentem socjalistycznym” i wzięła go na sztandary. To, że Rosenberg chce usuwać przydrożne krzyże, jako niegodne niemieckiej religijności i jego kultu siły, jest nie tylko prorasistowskie, ale i prosocjalistyczne¹⁷⁰.

Mit krwi może tym samym wrastać głęboko stając się symbolem i wewnętrznym składnikiem narodowego socjalizmu. U jego podstaw znajduje się także filozofia dziejów w interpretacji nadanej jej przez pisma Rosenberga i Kriecka. W interpretacji Michalskiego jej przesłanie prowadzi do wniosku, iż dla Niemiec

nadeszła chwila, kiedy trzeba na nowo pisać dzieje świata, gdyż dotychczas obrazy historyczne były blade, bez krwi, wychodząc zawsze z ogólnego pojęcia człowieka.

W diagnozie tej treści stawianej w pismach Michalskiego, Konińskiego i innych zawiera się zarówno obrona chrześcijaństwa, jak i mocny głos ostrzeżenia dla świata. Warto wspomnieć, że kiedy Michalski pisał przywołany tu tekst, papież Pius XI nie wydał jeszcze encykliki *Mit brennender Sorge* (z 14 marca 1937 r.) traktującej o groźbie rasizmu.

Warto podkreślić, że to nie tylko nauczanie Kościoła katolickiego chroniło Polaków przed wpływami rasizmu. Tu dawały o sobie znać tysiącletnie tradycje polskiej kultury – poczynawszy od Pawła Włodkowica, który już na Soborze w Konstancji (1414–1418) zabiegał o podmiotowe prawa wszelkich nacji¹⁷¹.

¹⁷⁰ K. L. Koniński, *Logika swastyki*, dz. cyt., s.305–306.

¹⁷¹ L. Korporowicz, *Polskie korzenie prawa narodów w budowaniu podmiotowości wspólnot kulturowych*, [w:] *Eseje o Niepodległej*, R. Wiśniewski (red.), Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2018, s. 103–127.

2.3.4. Kulturowo-ideologiczny wymiar polskiej krytyki rasizmu

Ks. Józefowi Pastuszce zawdzięczamy najgłębsze spośród konserwatywnych i katolickich analiz, a zarazem w pełni naukowe przedstawienie rasizmu wraz z krytyką jego biologicznych uzasadnień¹⁷²; krytykę uzasadnień historiozoficznych opublikował w trzeciej części cyklu o rasizmie na łamach „Ruchu Katolickiego”¹⁷³. Zaznaczyć należy, że w polskiej krytyce rasizmu pojawia się teza, iż dla Niemców ważny jest nie tylko rasizm biologiczny, ale przede wszystkim historiozoficzny, który zdaje się łatwiej trafiać do zwykłego człowieka. W biologicznej odmianie niemieckiego rasizmu chodzi nie tylko o czystość biologiczną rasy, ale i o jej ducha – duch narodu jest bowiem dla nazistów funkcją krwi¹⁷⁴. Na podstawie bardzo szerokich źródeł Pastuszka stwierdza, że narodowi socjaliści podkreślają konieczność oddziaływania wszelkich rodzajów rasizmu: szczególnie poprzez naukę i kulturę, a w czasach władzy Hitlera przez ustawodawstwo i opresyjny aparat państwa. Wśród najbardziej zagorzałych popularyzatorów rasizmu wymienia naukowe czasopismo „Die Nationalsozialistischen Monatshefte” wydawane w Monachium od 1927 roku. Pastuszka pisał, że do upowszechniania i spopularyzowania rasizmu w Niemczech przyczyniła się twórczość Ryszarda Wagnera, który rasizm uznał za największe odkrycie naukowe XIX wieku i nadał jego ideom rozgłos we własnej twórczości¹⁷⁵.

Od opisowej i analitycznej narracji Józefa Pastuszki przechodzącej do głębokiej krytyki rasizmu i innych zjawisk nazizmu znacząco różnią się, także krytyczne wobec nazizmu, teksty wysokiej klasy uczonego, filozofa i teologa księdza profesora Konstantego Michalskiego z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Ten ceniony w Europie mediewista jako przedstawiciel polskiej inteligencji, zabierając głos w sprawach

¹⁷² J. Pastuszka, *Rasizm jako światopogląd*, dz. cyt., s. 102–116.

¹⁷³ J. Pastuszka, *Krytyka światopoglądu rasistowskiego*, „Ruch Katolicki” 1939, nr 9 (7), s. 305–320.

¹⁷⁴ J. Pastuszka, *Współczesne prądy filozoficzne*, „Kultura i Wychowanie” 1938, z. 3, s. 207.

¹⁷⁵ J. Pastuszka, *Rasizm jako światopogląd*, dz. cyt., s. 103.

aktualnych uderzał w tragiczny ton znakomicie oddając zasięg odstępstw narodowego socjalizmu od najważniejszych idei cywilizacji chrześcijańskiej.

W odniesieniu do rasizmu Michalski podkreślał, że jest on pierwotnym wobec narodowego socjalizmu. Pisał: to z „antropologii psychologicznej, z ludzkiej rasy i krwi rodzi się w Niemczech mit, w którym ma się streścić cała misja narodu niemieckiego”¹⁷⁶. Jak bardzo małym jest to przedsięwzięcie, jak nisko upadli Niemcy, możemy dowiedzieć się z całości przekazu, jaki dał ten znakomity filozof w dziele *Nieznanemu Bogu* (Kraków 1936), ujmując w tym symbolicznym tytule przesłanie ówczesnych totalitaryzmów – niemieckiego narodowego socjalizmu, sowieckiego komunizmu i włoskiego faszyzmu. Tytułowe odczytanie przesłania niemieckich socjalistów szafujących kategorią rasy, jest wielkim pytaniem. Dla kogo i dla jakich celów socjaliści różnych proveniencji bez wahania poświęcali miliony ludzi (w Rosji Sowieckiej, w Chinach, Hiszpanii, później w Polsce, Niemczech) prowadząc totalną i globalną grę?

Najbardziej kreacyjną rolę we wdrażaniu rasizmu odegrał – nie tylko zdaniem Michalskiego, ale także Konińskiego, Podoleńskiego i innych – Alfred Rosenberg. Karol Ludwik Koniński pisał wprost:

Alfred Rosenberg, ten szlachcic kurlandzki, w *Der Mythos des 20 Jahr* (1930) stworzył »mit krwi« – czyli nową niemiecką wiarę, której treść sprowadza się do pseudonaukowych dowodów mówiących, że krew nordycka jest tym, co przewycięży i zastąpi stare sakramenty.

Michalski podkreślał, że Krieck pierwszy sformułował zasady narodowego socjalizmu w dziele *Die deutsche Staatsidee* z 1917 r. Wspomina też rolę wydawanego przez Kriecka miesięcznika „Volk im Werden” i ogłoszony tam artykuł *Die Idee des dritten Reich In der Geistesgeschichte* [1934, Hft. 3].

Nawiązanie do Kriecka jest celowe: do misji dziejowej, jaką naród ma spełnić, trzeba go wychować. Michalski wskazuje, że Krieck pisze o tym w *Völkischer Gesamtstaat und nationale Erziehung* [Heidel-

¹⁷⁶ K. Michalski, *Trzy mity...*, dz. cyt., s. 28.

berg 1930]. Dalej komentuje ogromne nakłady i rangę programowego dzieła Kriecka *Die national – politische Erziehung* (60 tys. egz.), Rosenberga *Der Mythos des 20 Jahrhunderts*, Hitlera *Mein Kampf*, Moellera von den Bruck *Das dritte Reich*. Wśród budujących naukowe podstawy rasizmu wymienia profesora F. K. Günthera i dr. E. Fischera. W tekście tym jednoznacznie odsłonięta jest obcość rasizmu wobec chrześcijańskiego tomizmu.¹⁷⁷ Trafność i radykalizm osądu uzasadnień niemieckiego rasizmu jest u Michalskiego wyjątkowa. Podkreślmy, ten profesor polskiego Uniwersytetu i ksiądz-zakonnik stawia następującą diagnozę roli rasy: naród niemiecki, jak wynika z lektury naczelných ideologów nazizmu, ma sam w sobie znaleźć Boga i królestwo. W *Resurrectio et Vita* mówi, że w Niemczech fakty zła rywalizują z absurdami. W dziele *Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów* (1934) dokonuje jednoznacznej odsłony obcości rasizmu i narodowego socjalizmu w stosunku do chrześcijaństwa.

Tematyka rasizmu, jego źródeł i zjawisk mu towarzyszących, była w latach 30. XX wieku intensywnie obecna na łamach czasopism katolickich. W żadnym z przypadków nie była to obecność promująca tę ideę, miała natomiast charakter informujący i krytyczny. Prezentuje się zatem najpierw twórców teorii rasowych wskazując jako pioniera Arthura de Gobineau¹⁷⁸ i innych przytaczając ich dzieła¹⁷⁹ – warto je

¹⁷⁷ K. Michalski, *Tomizm wobec...*, dz. cyt.

¹⁷⁸ Joseph Arthur de Gobineau (1816–1882) – francuski pisarz i dyplomata, jeden z twórców rasowo-antropologicznego kierunku w socjologii. Autor tezy o wyższości rasowej i kulturowej Germanów, która stała się punktem wyjścia teorii rasistowskich; za: *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 2, Warszawa 1998, s. 558.

¹⁷⁹ Francja: J. A. Gobineau, *Essai sur l'inégalité des races humaines*, 1855 r.; V. de Lapouge, *Les Sélections sociales*, Paris 1896; *L'Aryen son rôle social*, Paris 1899; *Race et milieu social*, Paris 1909; Niemcy: H. Driesmans, *Rasse Und Milieu*, Berlin 1909; L. Woltmann, *Politische Anthropologie*, 1903; E. Dühring, *Sache, Leben und Feinde*, Leipzig 1903, E. Dühring, *Die Judendfrage*, Karlsruhe 1881; H. S. Chamberlain, *Die Grundlagen des 19 Jahrhunderts*, München 1898; F. K. Günther, *Rassenkunde Europas*, München 1926; L. Schemann, *Gobineaus Rassenwerk*, Stuttgart 1910; Ameryka Północna: M. Grant *The Passing of the Great Race: Or the Racial Basis of European History*, 1923; L. Stoddard, *The Revolt against Civilisation. The Menace of the Underman*, 1924. Pozycje te cytuję za F. Sawickim sięgającym bezpośrednio

wymienić, by odsłonić nie tyle drogę rodzenia się rasizmu, ale i jego obraz oraz śledzenie tej idei w środowiskach katolickich.

Skala obecności rasy i rasizmu sprawia, że w analizowanych pismach krytycy zauważają jego totalną rolę. Obok ks. Pastuszki, także ks. Wincenty Granat stwierdzi, że te nowe „światopoglądy” w państwie hitlerowskim i bolszewickim przejęły w swoje ręce wszystkie sprawy. Skutki rasizmu będą tragiczne dla istnień ludzkich – przewiduje Granat¹⁸⁰, a czyni to już z początkiem 1939 roku, przed ludobójstwem na masową skalę, dokonany rękami Niemców na ludności okupowanych terenów.

Karol Stojanowski pisze o opracowaniu dr. Kummera *Die rasse im Schrifttum* (wyd. II, Berlin 1934) i w bibliografii tej książki dolicza się 33 czasopism poświęconych ruchowi rasowemu, który głosi, jakoby ludzie rasy nordycznej byli bardziej wartościowi¹⁸¹. Zdaniem Stojanowskiego rasizm, szczególnie jego antyświatowa i antysemitcka orientacja, obecny był w Niemczech już przed I wojną światową. Łączyły się z tendencjami imperialnymi i pangermanizmem. W programie Hitlera zaś nie znalazło się nic, czego nie było w obszarze „ducha niemieckiego” i polityki niemieckiej. Nowością było odwołanie się do warstw niższych społeczeństwa, szczególnie do robotników. Stojanowski opiera swe refleksje na analizie *Mein Kampf* Hitlera. Wydobywając elementy geopolityczne z tego dzieła, zatrzymuje się przy tych, które niosą konsekwencje dla Polski. I tak w kwestii samego rasizmu przytacza pogląd na elity rosyjskie, którym to kultura rosyjska ma rzekomo zawdzięczać swój awans. Te jednak były „ciągle rekrutowane” z Niemiec. Teraz – pisze Stojanowski – gdy Hitler uważa, że „zarządzający rewolucją Żydzi wymordowali te elity, Rosja musi upaść, bo Żydzi to element destrukcyjny i nie będą w stanie utrzymać bytu państwowego”¹⁸².

do ich treści (F. Sawicki, *Nowoczesne teorie rasowe*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 19–33).

¹⁸⁰ W. Granat, *Zasady...*, dz. cyt., s.27.

¹⁸¹ K. Stojanowski, *Niemiecka rasa*, „Myśl Narodowa” 1935, nr 36, s. 542–545.

Autor pisze o opracowaniu dr. R. Kummera *Die rasse im Schrifttum* (wyd. II, Berlin 1934), za: tamże.

¹⁸² K. Stojanowski, *Polsko-niemieckie zagadnienia rasy*, dz. cyt., s. 19.

Stojanowski twierdzi, że Hitler wpadł w pułapkę własnej doktryny rasowej nie ceniąc państwowotwórczych zdolności Słowian.

W ocenie polskich krytyków rasizm jest różny od antysemityzmu jest znacznie głębszym i szerszym pojęciem.

Jest to w niemieckim ujęciu nowy pogląd na świat w ogóle, a na naród i społeczeństwo w szczególności. Ujmuje on życie i dzieje społeczeństw pod kątem różnorodności rasowej, nierównych uzdolnień i nierównej przydatności społecznej ras. Z przesłanek powyższych rasiści konstruują cały system społeczno-polityczny i z fanatyzmem dążą do jego realizowania. Rasizm tedy wzmocnił bardzo wydatnie ruch antyżydowski, ale nie może być zacieśniony jedynie do antysemityzmu¹⁸³.

Stojanowski uznaje rasizm za doktrynę wybitnie antynarodową. Uważa, że nie różni się on od socjalizmu, bo stworzyli go socjaliści zastępując walkę klas, walką między rasami. Mało, widzi w tym logikę działania:

Ich postawa socjalistyczna walki z członkami swego narodu, znalazła ujście właśnie w doktrynie rasowej. Zamiast kierować swój front przeciwko burżujom i kapitalistom, gotują się do walki z rasą alpejską i wschodnio-bałtycką¹⁸⁴.

Stojanowski uważa, że rasizm jest projektem, który wprzęga do współdziałania w jednej organizacji trzy zjawiska: nacjonalizm, socjalizm i prusko-junkierski imperializm. I chociaż zewnętrzne atrybuty (partie je reprezentujące zostały zniszczone) każdego z nich zeszyły z pierwszego planu, to każdy z nich w hitleryzmie ma możliwości działania i rozwoju.

Towarzyszący rasizmowi imperializm, na straży którego stoi Rosenberg, kieruje się na wschód i tym samym nie pozwala Polakom na jakikolwiek świadomy alians z Niemcami, pisze Stojanowski. Łudzą się niektórzy politycy, że rasizm jest tylko nieszkodliwym mitem, który „co najwyżej” skierowany jest przeciw Żydom. Dla polskiego nacjonalisty

¹⁸³ K. Stojanowski, *Polsko-niemieckie...*, dz. cyt., s. 28–29.

¹⁸⁴ Tamże, s. 146.

Karola Stojanowskiego, Konińskiego, Kozickiego, Wasilewskiego rasizm był realnym, groźnym czynnikiem politycznym.

Stojanowski dostrzega, że pewne elementy polityki rządu Hitlera, jak nigdy wcześniej, obudziły w Polsce elementy zazdrosnego spoglądania na efektywność w zarządzaniu Niemcami i zjawisko przyjaznego odnoszenia się i podnoszenia warstw niższych – szczególnie dotyczyło to polskich bezrobotnych i chłopów, do których rząd nasz nie wyciągał pomocnej dłoni, a handel pozostający w żydowskich rękach czynił z nich warstwę najmocniej wyzyskiwaną. Nastrój uznania dla niektórych działań rządu niemieckiego wzbudzał – przyjmowany także bardzo sceptycznie – traktat o pokojowym współistnieniu podpisany przez Polskę z rządem Hitlera. Wszelkie odruchy sympatii są postrzegane z niesmakiem przez tego zwolennika polskich stronnictw narodowych. Jego zdaniem możliwe są jedynie z powodu małego spopularyzowania w Polsce doktryny narodowo-socjalistycznej oraz z usilnego poszukiwania przez Polaków dobrych praktyk zarządzania odzyskanym państwem. Uznawanie znacznie większego zagrożenie ze strony sowieckiej wynika natomiast z dopiero co doświadczonego i zbrojnie pokonanego najazdu armii bolszewickiej.

Na marginesie wielkiego dyskursu nad istotą i głównymi założeniami rasizmu i jego miejsca w narodowym socjalizmie toczył się mały dyskurs nad niektórymi poglądami wypowiedzianymi w przypadkowych gazetach wydawanych w Polsce. Najczęściej dotyczył zbyt tolerancyjnych odniesień elit Europy do programu Hitlera i całej naukowej aury otaczającej ruch eugeniczny i jego rasistowskie dążenia¹⁸⁵.

Polscy intelektualiści preferujący liberalny i lewicowy profil światopoglądowy oraz politycy niemiecki ruch eugeniczny-rasowy – zdaniem Stojanowskiego¹⁸⁶ – traktowali jako wyraz megalomanii i odnosili się do niego lekceważąco i tolerancyjnie. Stanowiska tego nie podzielały środowiska narodowe i konserwatywne. Ich mniej liczna reprezentacja w środowiskach uniwersyteckich pisała o praktycznej

¹⁸⁵ Zob. K. L. Koniński, *Logika swastyki*, dz. cyt.

¹⁸⁶ K. Stojanowski, *Polsko-niemieckie...*, dz. cyt., s. 27.

stronie „wyższości” rasy nordyckiej. Z jej perspektywy: „naród niemiecki potrzebuje dla swego życia przestrzeni, więc mieczem i pługiem zdobędzie nowe ziemie, wypierając na dalszy wschód mniej wartościowego Czecha czy Polaka.”¹⁸⁷ Czy można mówić dosadnie o zagrożeniu niemieckim dla Polski i Europy w połowie lat 30., w sytuacji, gdy równocześnie stwierdza się, że tego typu dążenie nie jest pierwszym w historii Niemiec?

Mimo braku nadziei i odczuwanej grozy sytuacji Michalski próbuje szukać dla Polski, ale i dla agresywnych Niemiec, ratunku. Mogłoby nim być chrześcijaństwo, lecz właśnie dlatego – zauważa – zostało przez nazistów odrzucone. Powiedziano bowiem, że jest ono ideą międzynarodową, a ta osłabia rasę. Michalski nie znajduje w nazizmie niczego, co byłoby na wskroś chrześcijańskie i co mogłoby się stać dla niego ratunkiem. Według rasistowskiej ideologii Niemcom potrzebny jest kościół narodowy. Naród niemiecki – jak wynika z lektury naczelných ideologów – ma sam w sobie znaleźć Boga i królestwo. Ratunek przed nazizmem nie jest już możliwy, pisze w *Resurrectio et Vita* Michalski. Mówi wprost – a zarazem jakby nie chciał wierzyć faktom, że jego interpretacje są adekwatne do tego, co dzieje się w Niemczech – a istniejące tam zło nie budzi wątpliwości¹⁸⁸. Radykalizm osądu niemieckiego rasizmu jest u Michalskiego wstrząsający. Daje on diagnozę mitu wypełniającego ducha narodu niemieckiego, która była groźna dla Polski. Nie była to diagnoza kogoś z zewnątrz, lecz nasza i – co niebagatelne – zestawiała się z doświadczeniem tysiącletniej znajomości agresywnych Niemiec. Uruchamiała ona odczuwalny w pismach polskich krytyków dreszcz grozy.

Inne krytyczne spojrzenie polskich katolików na rasizm prezentuje ks. Henryk Weryński. Twierdzi wprost, że osią rozwoju rasizmu jest zjawisko załamania się demokracji w Europie. W jednych krajach z większą siłą, w drugich z mniejszą

¹⁸⁷ K. Michalski, *Resurrectio et Vita*, [w:] K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, Kraków 1936, s. 90.

¹⁸⁸ W dziele *Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów* (1934) Michalski dokonuje jednoznacznego odsłonięcia obcości rasizmu wobec chrześcijaństwa.

okazało się, że demokracja nie może podołać współczesnym zagadnieniom państwowym. [...] idzie przez Europę prąd antydemokratyczny. Prąd ten jest tak silny, że echo jego odbija się daleko poza Europą – już dziś¹⁸⁹.

Sens tej diagnozy kryje się w ostrym i zdecydowanym braku zgody Weryńskiego na społeczno-polityczną i kulturowo-ekonomiczną bierność Kościoła. Jeśli ktoś głosi dystans Kościoła wobec wymienionych obszarów życia doczesnego, to pomija wielką prawdę,

że zostawienie całej naturalnej strony ludzkiego życia „własnemu losowi” jest planowym przygotowaniem przyszłej przegranej w wielkiej rozgrywce katolicyzmu z nowożytnym pogaństwem¹⁹⁰.

W innym miejscu Weryński podkreśla, że

pojawiają się w Kościele kierunki, wyrażające opinię, że wystarczy czysto religijny katolicyzm; że można rzeczy tego świata pozostawić ich losowi i nie angażować się politycznie; że wreszcie nie mamy żadnych obowiązków w życiu publicznym. Ci, co reprezentują te tendencje, są zdrajcami tej części Królestwa Chrystusowego, którą nazywa się „tym światem” i stoją w sprzeczności z całą zachodnią tradycją katolicyzmu, która znalazła swój wyraz w zaangażowanych społecznie i politycznie encyklikach ostatnich Papieży¹⁹¹.

Weryński ma tu na myśli głównie te encykliki, w których Kościół katolicki to „potężny anioł czynu” (jak nazwał go Słowacki) – encykliki *Rerum novarum* i *Quadragesimo anno*.

*

Z perspektywy niemal wieku trzeba powiedzieć, że dla różnorodnych idei związanych z rasizmem istniał w ówczesnej Europie niestety dobry klimat. Spowodował on przyjęcie ustaw eugenicznych we

¹⁸⁹ H. Weryński, *Kościół katolicki wobec przemian fizjonomii Europy*, „Ruch Katolicki” 1934, nr 4, s. 9.

¹⁹⁰ Tamże, s. 14.

¹⁹¹ Tamże, s. 13.

wszystkich państwach zdominowanych przez protestantyzm (z wyjątkiem Wielkiej Brytanii; nie przyjęto ich też w Polsce). Jędrzej Giertych nawiązując do pracy Stojanowskiego *Rasizm przeciw Słowiańszczyźnie* wyraża nadzieję, że być może hitleryzm stępi ostrze rasizmu.

Może tak się stanie – pisze – lecz dziś (tj. w 1934 roku) jest pewnym to, że rasizm stał się w życiu niemieckim czynnikiem politycznym, kulturalnym, ideowym, moralnym a nawet religijnym tej wagi, że przy ocenie tego, czym są dzisiejsze Niemcy, nie tylko że musi się go brać w rachubę – ale należy go zaliczyć do grupy faktów wysuwających się na plan pierwszy¹⁹².

W podobnym tonie wypowiada się na ten temat w kolejnym już artykule Stanisław Kozicki¹⁹³, pisząc o głębi przeobrażeń wewnętrznych w życiu narodu niemieckiego, o ich mentalnym wychodzeniu z ram cywilizacji łacińskiej tak doskonale widocznym, gdy mają Francję pragnieniem pokoju, jednocześnie przygotowując się do wojny.

2.4. RASIZM A ANTYSEMITYZM. KRYTYKA ANTYSEMITYZMU W ŚRODOWISKU POLSKICH NARODOWCÓW

Materiały źródłowe zawierające tytułowy „polski nurt krytyki nazizmu” to „produkty” nie tylko myśli zakorzenionej w kulturze katolickiej, ale konserwatywnej oraz narodowej. Zawieszając głoszone niekiedy sądy o tym, że myśl taka musi z natury swojej być „antysemicka”, dokonuję niżej jej odsłony prezentując absurdalność takiego twierdzenia. W związku z tym, że uwzględniam – jako materiał źródłowy – artykuły z pisma „Myśl Narodowa” (tygodnika Stronnictwa Narodowego) już na wstępie zwracam uwagę, na odrzucenie przez to środowisko antysemityzmu w wersji niemieckich narodowych socjalistów, czyli antysemityzmu ufundowanego na rasie (rasizmie). Zjawisko to obecne było od chwili narodzin ruchu. W momencie, gdy Hitler

¹⁹² J. Giertych, *Rasizm jako podwalina ideologiczna hitlerowskich Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 30, s. 429–431.

¹⁹³ S. Kozicki, *Polityka Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 53, s. 781–782.

w 1932 r. nie zostaje wybrany na prezydenta Rzeszy, Andrzej Marchwiński pisze na łamach „Myśli Narodowej” o „drażniących celach” hitleryzmu. Wynurzenia zawarte w *Mein Kampf* nie są żadną niespodzianką dla Polaka. Zauważa, że nazistowskie „wyznanie wiary” poparło w dopiero co zakończonych wyborach aż 13,5 mln dorosłych Niemców. Pyta więc: ile milionów młodych w tej narodowo-socjalistycznej wierze dorasta? Pyta o poczucie instynktu samozachowawczego Europejczyków w kontekście choćby tego fragmentu z *Mein Kampf*:

Nie uważajcie Rzeszy za bezpieczną, dopóki nie będzie ona mogła dać każdemu Niemcowi kawałka ziemi [...] najświętszą ofiarą jest krew, którą się za tę ziemię przelewa¹⁹⁴.

Dziwi się, że zachodni dziennikarze ze spokojem i wiarą przyjmują wywiady, uspokajające Europejczyków pragnących pokoju, udzielane im przez Hitlera.

Zdystansowane spojrzenie na stosunek polskich narodowców do niemieckiego antysemityzmu przynosi dość klarowny obraz. Jego pierwszym punktem jest stanowisko mówiące: naziści poszli za daleko – nic nie usprawiedliwia absurdalnego wyroku prześladowań wydanego przez Niemcy na cały naród żydowski, a w dalszej kolejności na naród polski i Słowian. Ważne jest to, że pojawiło się ono przed rokiem 1939, czyli przed holokaustem. W drugim punkcie trzeba wskazać na powszechne uznawanie absurdalności myślenia środowisk polskich narodowców w kategoriach rasy – wątek o gorszym statusie rasowym Żydów jest tu jednoznacznie nieobecny. Więcej, mówi się o absurdalności wszelkich badań rasowych i upowszechnianiu zarówno myśli rasowej¹⁹⁵, jak i zaawansowanej (tzw. „twardej”) eugeniki. Czym innym jest brak zgody na polityczną i ekonomiczną dominację Żydów, na zasadach podobnych do takiej dominacji Niemców, czy każdej innej nacji nad polskim narodem.

¹⁹⁴ A. Marchwiński, *Drażniące cele hitleryzmu*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 26, s. 371–372.

¹⁹⁵ K. Stojanowski, *Myśl rasowa w Szwecji*, dz. cyt., s. 274–275; F. Walczyński, *Apoteoza rasy kosztem historii*, „Przegląd Powszechny” 1938, t. 220, s. 3–14.

Na kanwie tego motywu pojawia się poszukiwanie przyczyn i form politycznej i ekonomicznej dominacji Żydów za pośrednictwem cywilizacji, którą stworzyli. Kwestia oceny tej cywilizacji oparta na kryteriach chrześcijańskich (w tym dekalogu) wypada negatywnie (w czym posiłkowano się także teorią cywilizacji Feliksa Konecznego¹⁹⁶). Reprezentując ten stan rzeczy, polscy narodowcy wymieniają szereg przyczyn niemieckiej nienawiści do Żydów. Wskazuje się okoliczności głównego jej wątku, że niemiecki antysemityzm ma charakter zemsty za zdradę ich interesów w trakcie i w finale I wojny światowej, zdradę o charakterze politycznym i ekonomicznym.

W nurcie krytyki nazizmu prowadzonym przez polskich narodowców zdrada ta jednak nie usprawiedliwia wielkiej skali niemieckiego antysemityzmu. Tu należy pamiętać, że dyskurs krytyczny polskich narodowców, dotyczący stanu niemieckiego antysemityzmu, miał miejsce, gdy nikt nie mógł wyobrazić sobie rozmiarów zagłady Żydów, zorganizowanej i wykonanej przez Niemców.

2.4.1. Odrzucenie antysemityzmu jako kategorii rasowej

Karol Stojanowski pisał o szeroko obecnym mieszanu pojęć rasizmu i antysemityzmu. Pierwszemu nadano formę bardziej negatywną, bycie rasistą jest równoznaczne z lżeniem. Inaczej rzecz się ma, gdy chodzi o historię pojęć: rasizm jest dzieckiem XX stulecia, antysemityzm sięga starożytności.¹⁹⁷ O ile antysemityzm wiąże się w czasach starożytnych i wiekach średnich z religią – bo sami Żydzi głosili zetknięcie się z inną religią za nieczyste – to począwszy od XI wieku inspirować do antysemityzmu zaczął czynnik ekonomiczny. Dziś, stwierdza Stojanowski na kanwie analizy stosunków polsko-niemieckich, antysemityzm nie jest już sprawą religijną ani gospodarczą, d z i s jest kwestią rasy, krwi¹⁹⁸. Ten element krytyki rasizmu z polskiej perspektywy katolickich narodowców jest niezmiernie istotny:

¹⁹⁶ F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Gebethner i Wolff, Kraków-Szamotuły 1935; Tenże, *Różne typy cywilizacji*, Drukarnia Narodowa, Lublin 1937.

¹⁹⁷ K. Stojanowski, *Polsko-niemieckie zagadnienia rasy*, dz. cyt., s. 26.

¹⁹⁸ Tamże, s. 27–28.

pozwala na twierdzenie o nieistnieniu w Polsce antysemityzmu w rozumieniu rasowym; nie było go też w wymiarze religijnym. Dyskurs na łamach pisma „Myśl Narodowa” pozwala natomiast na stwierdzenie istnienia ekonomicznego i politycznego ruchu antyżydowskiego dla ochrony ekonomicznej polskiej większości narodowej – jak pisano – opresjonowanej gospodarczo przez Żydów, dzięki posiadaniu przez nich międzynarodowego umocowania.

W środowisku polskich narodowców o europejskim i niemieckim antysemityzmie pisało się dużo i krytycznie. Jan Gralewski opisując jego wersję spotkaną we Francji tak go definiuje:

Antysemityzm jest objawem rozpoznawczym, po którym wykryć można istnienie w danym kraju ducha nacjonalizmu. Czy dlatego, że jest to „zwykły konik zoologicznego nacjonalizmu”, jak mówią nasi przeciwnicy? Bynajmniej. Antysemityzm nie jest wprawdzie związany z nacjonalizmem w sposób konieczny, nie jest konieczną konsekwencją tego prądu ideowego, ale, w tych warunkach, w jakich się znajdujemy, jest nieodłączny od niego wszędzie tam, gdzie są Żydzi. Antysemityzm jako idea obrony, nie jako nienawiść [wyr. – JK]. Nacjonalizm bowiem jest w istocie ideą obrony i pełnej realizacji indywidualności narodu¹⁹⁹.

Opisując kulturę duchową Francji lat 30., Gralewski pisze, że jest ona zdecydowanie nacjonalistyczna. Jej przejawem jest nazywanie przez przeciętnego paryżanina każdego „murzyna z kolonii” Francuzem, jak i mówiącego włoskim dialektem korsykańczyka – Włochem. Liberalizm, republikańskie hasła wolności, równości i braterstwa mają bowiem we Francji inne znaczenie niż gdzie indziej. Całe to zagajenie służy Gralewskiemu do uzasadnienia tezy: „nacjonalizm opiera się zawsze i wszędzie na tradycji”²⁰⁰. Teza ta zawiera w sobie przesłanie odnośnie do miejsca antysemityzmu w poszczególnych nacjonalizmach. Druga jej część mówi o tym, że w każdym nacjonalizmie to miejsce jest inne – właśnie warunkowane tradycją.

¹⁹⁹ J. Gralewski, *Prawdziwa Francja*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 17, s. 241–244. Quis, *Co się dzieje wśród Żydów*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 15, s. 207; W. Dutkowski, *Rasizm a Żydzi*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 34, s. 527–529.

²⁰⁰ J. Gralewski, *Prawdziwa Francja*, dz. cyt., s. 243–244.

Odrzucenie rasowo uwarunkowanego antysemityzmu pojawia się kolejny raz na łamach „Myśli Narodowej”, tym razem ze wskazaniem na nową, interesującą przyczynę upadku Niemiec i jego winowajcę. Wojciech Wasiutyński pisze o rasizmie i antysemityzmie jako skutku i kontekście rozdwojenia duchowego niemieckiego społeczeństwa, które ujawniło się i umacnia poprzez brak jedności katolicyzmu i protestantyzmu. Skoro jedności tej nie może dawać religia, sięgnięto po rasę – ona jest tym, co ma je duchowo połączyć. Wasiutyński pokazuje błąd zawarty w tej strategii pisząc, że odsunięcie Żydów od wpływów kulturowych nie pomoże tragedii rozdwojonego niemieckiego ducha. Rasizm bowiem wraz z antysemityzmem nie niosą działań jednoczących, lecz destrukcję: dążenia Rosenberga do religii starogermańskich i wyraźne już próby budowy niemieckiego kościoła, przyniosą kolejne rozbitcie²⁰¹. Antysemityzm nie jest lekarstwem – podkreślał przedstawiciel polskich stronnictw narodowych. Tekst Wasiutyńskiego jest dowodem na wielowarstwowość krytyki niemieckiego antysemityzmu w polskim piśmiennictwie dwudziestolecia międzywojennego. Tu widzimy odrzucenie antysemityzmu pojawiające się na drugim planie, gdy autor demaskuje zły stan niemieckiej kultury (niemieckiego ducha) przykrywany butnym płaszczem megalomanii.

O tym, że niemiecki antysemityzm nie jest warunkowany rasowo, świadczyć ma to – twierdzą polscy narodowcy – że antysemityzm występuje obok antypolonizmu. Co jakiś czas obserwują go na łamach niemieckich gazet. Wasiutyński opisuje jak umniejszany jest wkład polskiego króla Jana Sobieskiego w wiktorię wiedeńską przy okazji świętowania jej 250 rocznicy. Zarówno przyczyny antysemityzmu, jak i antypolonizmu, jeszcze w roku 1933, upatrywane są w rozdwojeniu ducha narodu niemieckiego²⁰². Przyznać należy, że diagnozy takie należały do rzadkich i wraz z rozwojem nazizmu będą miały w Polsce tendencję malejącą, przesuwającą się w kierunku uzasadnień rasowych.

²⁰¹ W. Wasiutyński, *Tragedia Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1933, nr 41, s. 607–608.

²⁰² Tamże, s. 607–608.

2.4.2. Przyczyny niemieckiego antysemityzmu w narracji polskich narodowców: „Myśl Narodowa” jest antyżydowska – nie jest antysemicka

Polscy krytycy nazizmu zapoczątkowali dyskurs o uwarunkowaniach antysemityzmu w niemieckim narodowym socjalizmie, który mógłby stać się podstawą odrębnego opracowania, niżej jednak wskażę tylko niektóre, reprezentatywne wypowiedzi.

Podstawą, na której uda się „kulturalnemu” narodowi niemieckiemu zbudować system zagłady dla jednej ze swoich mniejszości, jest specyfika totalizmu: chodzi o rodzaj ideologii, która po umocowaniu wyraża się poprzez państwo totalitarne. Ten rodzaj ideologii zdaniem Niesiołowskiego wymaga ofiary, którą ma być winowajca wskazywanego zła. W dobie kryzysu gospodarczego, potrzeba tego winowajcy ciągle rosła. Andrzej Niesiołowski tak pisał o źródłach niemieckiego antysemityzmu:

Żydzi, jak wiadomo, przeszli w 1917 za cenę Palestyny do obozu Koalicji. Niemcy, którzy z nimi od roku 1870 oficjalnie szli ręką w rękę, zapomnieć im tego nie mogli. Ten udział obcych w życiu własnego narodu i przemożne ich wpływy, musiał niesłychanie spotęgować tęsknotę do jedności narodowej²⁰³,

postanowiono ją realizować poprzez eliminację obcego czynnika żydowskiego.

Niesiołowski nie tyle koncentruje się na samym zjawisku antysemityzmu, co na hardości Niemców, która dobrze widoczna jest w ich relacjach z Żydami. Przysnaje, że niemiecka niechęć do Żydów miała swoje uzasadnienia w ich moralnym i ekonomicznym rozpasaniu w okresie republiki weimarskiej. Jednakże „organizowanie związków homoseksualistów, na którego czele stał Hirschfeld, albo wydawnictwa skrajnie pornograficzne, którymi producenci żydowscy zalewali Niemcy”²⁰⁴ nie stanowią wystarczającego uzasadnieniem dla skali niemieckiego antysemityzmu. Ocenia go jako nieproporcjonalnie wielki.

²⁰³ A. Niesiołowski, *Religia wspólnoty narodowej ...*, dz. cyt., s. 15.

²⁰⁴ Tamże, s. 10.

Szaleńczy antysemityzm niemieckiego nazizmu dostrzegany był w Polsce dość wcześnie. Konstanty Michalski rozważając usiłowania likwidacji chrześcijaństwa w Niemczech tak diagnozował nazi-stowską świadomość:

dla narodu niemieckiego może On [Jezus] być wzorem tylko przez swe życie, przez porywające słowo i przepędzenie przekupniów ze świątyni, a nie przez cierpienie i ofiarną śmierć na krzyżu. Toteż krzyże należy usunąć ze wszystkich dróg i świątyń, by na ich miejsce wprowadzić surowe posągi dla pamięci wojennych triumfów. Może się tego wszystkiego nie da urzeczywistnić. Może trzeba będzie zostawić wierzących Niemców w ich kościołach, ale to pewne, że trzeba raz na zawsze skończyć ze Starym Testamentem i jego wyznawcami [wyr. – JK]²⁰⁵.

Stanisław Zieliński wnika w przyczyny niemieckiego antysemityzmu i podobnie jak Wasiutyński wiąże je z niemiecką megalomanią. Sięga jednak w militarne kwestie I wojny światowej. Z dzieł Hitlera wyjmuje dwie. Pierwszą opisuje następująco: z I wojny armia niemiecka wracała przeświadczona o tym, że nie została pobita. Cios zadał jej wróg wewnętrzny i był to cios zdradziecki (*Dolchstoss*). Sprawcami byli – pisze Zieliński – Żydzi i socjaliści. „Oni sprowadzili na kraj rewolucję, zatruli szeregi defetyzmem i zdradą. Z tej sprzeczności między frontem a tyłem, z przeświadczenia, że nie są pobite, a więc należy im się prawo zwycięzców, rodzi się nastrój: owa buta pruska, stanowiąca podstawę psychologiczną ruchu”²⁰⁶ nazistowskiego i pogardy dla Żydów. Dalej o powojennej sytuacji w Niemczech pisał tak: byli oficerowie tworzą w miejsce „zdemobilizowanych jednostek wojskowych tajne organizacje, dyszące zemstą. Tam rodzą się plany rozprawienia z przeciwnikami. Jeden po drugim giną wodzowie socjalistów i komunistów: Liebknecht, Luxemburg, Kurt Eisner, setki mniej znanych [...]. Trzeba być wobec nich bezwzględny, fanatycznym,

²⁰⁵ K. Michalski, *Resurrectio...*, dz. cyt., s. 90–91.

²⁰⁶ S. Zieliński, *Hitler* (odczyt wygłoszony 12 czerwca w Sali Sokoła w Tarnopolu), „Myśl Narodowa” 1932, nr 32, s. 465; W. Wasiutyński, *Tragedia Niemiec*, dz. cyt.

brutalnym – wówczas dopiero masy zostaną pozyskane”²⁰⁷, a z rąk żydowskich odbita zostanie władza w kraju.

Mamy więc w cytowanych artykułach do czynienia z „zagadkową” przyczyną kapitulacji Niemiec w I wojnie światowej, jej motyw pojawia się także u profesora Uniwersytetu Lubelskiego Ignacego Czuma. Tropiąc przyczyny niezrozumianego ogromu niemieckiego antysemityzmu Czuma przytacza zdanie Hermana Rauschinga (z jego dzieła *Die Revolution des Nihilismus*, 1938) o tym jak

Publiczne fałszowanie właściwych doświadczeń wojny światowej przyczynia się nie tylko do podtrzymania atmosfery iluzji, ale, co gorsza, do lekceważenia obecnych ryzykownych posunięć²⁰⁸.

Można odczytać wyrażoną tu aluzję do zaskakującej dla żołnierza niemieckiego kapitulacji, gdy armia niemiecka stała – jak mówiono – w zasięgu strzału artyleryjskiego od Paryża i spokojnie mogła go zdobyć. O ówczesnej kapitulacji Niemiec i sugerowanej zdradzie Żydów w tej sprawie, wspominał nie tylko Niesiołowski. Roman Dmowski – uczestnik pokojowej konferencji w Paryżu, walczący o znalezienie się sprawy polskiej po stronie zwycięskiej koalicji – także pisał o trudnej do określenia, ale wpływowej roli organizacji międzynarodowych, czy wprost międzynarodówek masonskich, od których chcieli się uwolnić Niemcy²⁰⁹ lokujący tam źródła swej porażki w I wojnie światowej. Tu jednak wskazać należy pewne rozbieżności w interpretacji roli Żydów w I wojnie światowej i klęsce Niemców. W stosunku do wspomnianych wyżej uwag Zielińskiego czy Niesiołowskiego, stanowisko Romana Dmowskiego miało być inaczej sformułowane. Maciej Marszał pisze, że liczący 600–700 tys. mniejszość żydowska żyła w miastach będąc bankierami, kupcami, przemysłowcami; zajmowała poczesne miejsce w życiu umysłowym

²⁰⁷ S. Zieliński, *Hitler* (odczyt...), s. 465.

²⁰⁸ I. Czuma, *Duchowe przygotowanie armii III Rzeszy (według Hermana...)*, dz. cyt., s. 334.

²⁰⁹ R. Dmowski, *Hitleryzm jako ruch narodowy*, „Kurier Poznański” 1932 nr 352.

i to Żydzi uratowali Niemcy przed ostateczną klęską wojenną. Pod wpływem Żydów pozostawali prezydent Woodrow Wilson i premier Lloyd Georg, politycy, którzy nie dopuścili do całkowitego osłabienia Niemiec po I wojnie²¹⁰.

Dmowski, mając świadomość takiego stanu rzeczy, miał się zastanawiać, dlaczego narodowi socjaliści Hitlera ważyli się na tak niegodziwą wobec Żydów postawę. Pisał, iż prawdopodobnie „hitlerowcy doszli do przekonania, że Niemcom nie opłaca się pomoc, którą otrzymują od Żydów w swej polityce zagranicznej, a zapłata, którą im dają wewnątrz kraju, jest zbyt kosztowna”²¹¹.

Odrębnym zagadnieniem jest antysemityzm samego Hitlera. Stanisław Zieliński tak oto opisuje źródła jego antysemitowskiego stanowiska:

Pod koniec wojny (I światowej – JK) Żydzi prowadzili przeciwko Niemcom kampanię na całym świecie. Nie kto inny tylko Żydzi osłabili energię niemiecką podczas wojny, a gdy przyszło załamanie na froncie, Żydzi skorzystali z tego, aby wprowadzić rządy socjalistyczne. Zdaniem Hitlera – podkreśla polski krytyk – trzeba się wyzbyć wpływów żydowskich w Niemczech, a samych Żydów wystawić na gniew wszystkich narodów²¹².

Opinia Zielińskiego o motywach antysemityzmu Hitlera i o tym, co rzeczywiście zdziałała niedoszła jeszcze do władzy narodowosocjalistyczna partia, okazały się nader prorocze. Biorąc pod uwagę celność w przewidywaniu przyszłej polityki niemieckiej i trafne przybliżanie nazistowskiej moralności, przy wielokrotnym powtarzaniu motywu o żydowskiej zdradzie niemieckich interesów i okrutnej za nią zemście, opinia ta warta jest historycznych badań.

Po dojściu Hitlera do władzy o istnieniu zorganizowanej akcji antyżydowskiej w Niemczech wraz z antysemitowskimi wystąpieniami „szerokich sfer ludności niemieckiej”²¹³ na łamach „Myśli Narodowej” pisał

²¹⁰ M. Marszał, *Włoski faszyzm i Niemiecki narodowy socjalizm w poglądach ideologów narodowej demokracji 1926–1939*, Łódź, Kolonia Limited, 2001, s. 52.

²¹¹ R. Dmowski, *Pisma*, t. VIII, Częstochowa 1939, s. 232–233.

²¹² S. Zieliński, *Hitler* (odczyt...), dz. cyt., s. 464.

²¹³ M. Wiśniewski, *Przyczyny antysemityzmu w Niemczech*, „Myśl Narodowa” 1933, nr 18, s. 243–244; nr 19, s. 259–262; nr 20, s. 243.

między innymi Michał Wiśniewski. Mówił o energicznym działaniu przeciw Żydom, o używaniu określenia „wojna antysemitka”. Sytuację polityczną w Niemczech uznawał za niemającą nigdy dotąd podobnej skali. Stwierdzał przy tym, że ruchy antysemitki „powstawały i powstają wtenczas, jeśli Żydzi w obcym sobie społeczeństwie zdobywają jakąś przewagę: populacyjną, pieniężną, polityczną, itp.”²¹⁴. Niczym nie usprawiedliwiał tego, co czynią Niemcy, lecz dodaje, że ruchy antyżydowskie powstają wtedy, gdy Żydzi nie poprzestają na równouprawieniu ani nawet na otrzymanych przywilejach, lecz gdy żądają coraz więcej – pisał Wiśniewski.

Dyskurs nad antysemityzmem niesionym przez rasizm i narodowy socjalizm, na łamach polskich czasopism, często dotyczył z byt tolerancyjnych odniesień opinii światowej do programu Hitlera i całej „naukowej” aury otaczającej ruch eugeniczny i jego rasistowskie dążenia. W tej kwestii przykłady można mnożyć: o absurdach promocji rasy nordyckiej i niższości innych ras – w tym semickiej i słowiańskiej pisał m.in. K. Stojanowski i L. Jaxa-Bykowski. W pismach o profilu konserwatywnym pojawiają się negatywne konotacje w kwestii demaskowania kierowniczego udziału Żydów w ruchu marksistowskim i komunistycznym²¹⁵. Wobec zderzania się problemów²¹⁶ powyższych i innych, konserwatywni polscy narodowcy w żadnym sensie nie popierali „zoologicznego” wprost antysemityzmu Hitlera.

Polscy narodowcy dopuszczali jako główny motyw niemieckiego antysemityzmu także „czysty rasizm”, uwarunkowany czystością krwi. Rozumieli go tak, jak pisał o nim Michalski, przytaczając Rosenberga. O randze krwi Rosenberg pisał charakteryzując rewolucję bolszewicką:

²¹⁴ M. Wiśniewski, *Przyczyny antysemityzmu...*, s. 243.

²¹⁵ Zob. A. Szymański, *Bolszewizm*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1929.

²¹⁶ Polscy narodowcy negatywnie oceniali współistnienie w polskim państwie Polaków i Żydów. Wiodący problem dotyczył kwestii ekonomicznych (gospodarczych) niekorzystnie rozwiązywanych dla nacji polskiej, nawet przez rząd Polski, z powodu m.in. lobbingu na rzecz Żydów (zob.: M. Wiśniewski, *Przyczyny antysemityzmu...*, dz. cyt.; S. Zieliński, *Hitler (odczyt...)*, dz. cyt.; R. Rybarski, *Wewnętrzna niezależność gospodarcza. Sprawa żydowska*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 1, s. 5; Z. Wasilewski, *Stosunek do Żydów dziś i 50 lat temu*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 24, s. 361–362).

w Rosji dokonał się rozkład krwi nordycznej przez domieszkę mongolską tak, jak dokonał się rozkład duszy przez ideę chrześcijańskiej miłości. Tylko dlatego bolszewizm mógł dojść do zwycięstwa, ponieważ naród rosyjski oświadczył się za miłością, a przeciwko honorowi. Także na Zachód wtargnęła idea miłości chrześcijańskiej, jako hasło życia, ale raz po raz wybuchał tam bunt krwi i honoru; natomiast w Rosji miłość razem z litością i pokorą stanęły na straży tego, co słabe, mniej wartościowe, chore i zbrodnicze²¹⁷.

Karol Ludwik Koniński – deklarujący się jako narodowiec – pisze o ważności doświadczenia przydatnego w odczytywaniu ogólnej wymowy drobnych faktów i daje przykład: na zebraniu w Norymberdze 7 sierpnia 1929 r. Hitler mówił, że

Gdyby Niemcy na milion noworodków rocznie usunęły 700–800 tysięcy słabszych, to w rezultacie ostatecznym zyskałyby przyrost sił [wzrosłaby czystość rasy – JK]²¹⁸.

Wypowiedź Hitlera jest dla niego szokująca, ale jest potwierdzeniem niemieckiej buty. W cytowanym wyżej tekście opowiada się nie tylko przeciw niemieckiemu narodowemu socjalizmowi, ale i bolszewizmowi akcentując ich antydemokratyczny charakter²¹⁹.

W kwestii „paragrafu aryjskiego” wypowiada się Karol Stojanowski. Relacjonuje, jak się rzeczy mają w Niemczech, mówi o *s y m p a t i i* do *N i e m c ó w*, jaką daje się do nich odczuć w świecie, w związku z rozwiązaniem kwestii dominacji żydowskiej w życiu społecznym (w zajmowanych stanowiskach). Twierdzi, że Żydzi wychrzczeni i nieortodoksyjni, podobnie jak Żydzi mieszańcy zajmowali w Niemczech najlukratywniejsze stanowiska. Pisząc o tym, Stojanowski nie dopuszcza

²¹⁷ K. Michalski, *Gasnące blaski*, Kraków, Biblioteczka Czasu, z. 8, 1934, s.11.

²¹⁸ J. Nötges SJ, *Nationalsozialismus und Katholizismus*, 1931, za: K. L. Koniński, *Logika swastyki*, dz. cyt., s. 315.

²¹⁹ Twierdzi, że demokracja co prawda wymaga nieustających korekt, ale gwarantuje bezpieczeństwo jednostce. Gdy jednak „demoliberalizm” [określenie Konińskiego] nie da ludności bezpieczeństwa gospodarczego, to ludność łatwo zrzeknie się demokracji (rozumianej jako parlamentaryzm), na rzecz systemu gwarantującego takie bezpieczeństwo (za: K. L. Koniński, *Logika...*, dz. cyt., s. 324).

nawet możliwości eksterminacji Żydów, lecz twierdzi, że grupa ta z pewnością będzie chciała odzyskać utraconą pozycję²²⁰. Stojanowski w ogólności wyraża stanowisko antyżydowskie – gdy mówi o uporaniu się Niemców z kwestią ich dominacji – lecz przewiduje korzystne dla obu stron rozwiązanie. Pisze, że Żydzi, pozostając w sytuacji przymusowego zmarginalizowania, mogą pójść na współpracę z Niemcami i opuścić teren Europy środkowej tworząc *Lebensraum* dla Niemców; mogą dobrowolnie przesunąć się na tereny Rosji i Ukrainy dla lepszej współpracy i wspierania Niemiec w czerpaniu korzyści z podporządkowania tych obszarów. Stojanowski twierdzi, że sytuacja Żydów w Niemczech rzutuje na sytuację narodów środkowej Europy i jest dla nich bardzo niebezpieczna, powinna być rozwiązana. Przypuszcza, a poniekąd także wyraża nadzieję, że... kto wie, czy nie dojdzie do interwencji Ligi Narodów w sprawie stworzenia dla Żydów terytorium narodowego²²¹. Jakkolwiek ocenimy wizje przedstawiane przez Stojanowskiego, to nie są one antysemickie w sensie reprezentowanej przez Żydów rasy czy religii – pisze bowiem dalej o konieczności zgodnej koegzystencji różnych nacji.

Na łamach „Myśli Narodowej” padło pytanie o przyczyny rasizmu w skali globalnej. Odpowiedź reprezentatywną dla środowiska narodowców daje Karol Stojanowski wyrażając przekonanie, że ruch rasowy pozostaje w służbie interesów politycznych²²². Uznaje, że największy wpływ na życie myśl rasowa ma w Stanach Zjednoczonych, co jest efektem obrony interesów anglosaskiej grupy rządzącej, mimo to jest to ruch defensywny w stosunku do jego ofensywności w Niemczech.

Interes polityczny z reguły dotyczy grupy, jaką jest naród. Lecz kolejna grupa o interesie politycznym nie jest już narodowa: to grupa ponadnarodowa zabiegająca o strefy wpływów. I w tej właśnie grupie pojawiają się Żydzi – nie tyle jako naród, ale jako odrębna cywilizacja lub grupa wpływu skupiona w Międzynarodówce Komunistycznej czy

²²⁰ K. Stojanowski, *Polsko-niemieckie zagadnienia rasy*, dz. cyt., s. 40.

²²¹ Tamże, s. 41–43.

²²² K. Stojanowski, *Myśl rasowa w Szwecji*, dz. cyt., s. 274–275.

łożach wolnomularskich. W związku z tym, że ludzie tam skupieni mają „jakąś” narodowość, ich interes polityczny może być zabezpieczony niejako dwuwarstwowo. Taką uprzywilejowaną sytuację stworzyli sobie Żydzi. Roman Rybarski pisze:

żydзи są „obywatelami” w podwójnym znaczeniu; domagają się pełni praw w Polsce, a równocześnie są obywatelami narodu żydowskiego, który prowadzi własną politykę, który traktuje państwo polskie nie jako cel najwyższy, lecz jako narzędzie własnych celów. Państwo narodowe nie pogodzi się z takim pojmowaniem obywatelstwa²²³.

Z kolei Zygmunt Wasilewski jest autorem artykułu jawnie w swej treści niechętnego Żydom z powodów ekonomicznego wykluczania Polaków w ich ojczyźnie, w wielu dziedzinach życia (np. z handlu, wolne zawody) oraz z powodu politycznej nielojalności wobec interesu Polski jako państwa²²⁴. Artykuł Wasilewskiego jest reprezentatywny dla całego szeregu publikacji tej treści na łamach „Myśli Narodowej”.

Warto także zwrócić uwagę na wątek lekceważenia niemieckiego rasizmu i antysemityzmu przez polskich intelektualistów ze sfer liberalnych i lewicowych. Wielu z nich niemiecki ruch eugeniczny-rasowy, zdaniem Stojanowskiego²²⁵, traktowało jako wyraz niemieckiej pychy²²⁶. Z tego też powodu odnosili się do niego lekceważąco i wysoce tolerancyjnie. Słuszności tego stanowiska nie podzielał Stojanowski, podobnie jak cały ruch narodowy i podobnie jak środowiska żydowskie. Wzmianki o tej zgodności poglądów zamieszczała „Myśl Narodowa”.

²²³ R. Rybarski, *Wewnętrzna niezależność gospodarcza. Sprawa żydowska*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 1, s. 5.

²²⁴ Z. Wasilewski, *Stosunek do Żydów dziś i 50 lat temu*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 24, s. 361–362.

²²⁵ K. Stojanowski, *Polsko-niemieckie...* dz. cyt., s. 27.

²²⁶ Przykład: „Odrodzenie germanizmu w Europie, oznacza dla Niemiec obowiązek objąć kierownictwo [...]. My Niemcy mamy wielki obowiązek do spełnienia, a mianowicie założyć państwo światowe... [...] mamy obowiązek założyć (przynajmniej) państwo europejskie” (Holleben, *Kleineuropa*, 1929, za: K. L. Koniński, *Logika swastyki*, dz. cyt., s. 323).

Inne poglądy na antysemityzm, niezwiązane z rasą, miał Feliks Koneczny. Żydów postrzegał jako naród tworzący odrębną cywilizację²²⁷. Pisał o niej:

Żydostwo, to nie religia tylko, jak się powszechnie w Polsce mniema, lecz cała cywilizacja, odmienna zgoła metoda ustroju życia zbiorowego; obchodzi się bez państwa, wywodzi wszelkie prawo z komentarzy do przepisów religijnych, uważa się za naród wybrany, a za bliźnich ma tylko współwyznawców²²⁸.

Wnioski z tego płynące zawierają się w kwintesencji jego teorii cywilizacji.

Podsumowując, syntetyczne ujęcie opinii o krytyce antysemityzmu na łamach polskiego tygodnika „Myśl Narodowa” jest dość trudnym zadaniem; poczyniona tu próba mogłaby wyglądać następująco: nie pojawia się w analizowanych pismach zjawisko wrogości do nacji żydowskiej z powodu rasy, „krwi”; nie ma odniesień negatywnych do religii Żydów – tu ma miejsce nawet poczucie wspólnoty w odniesieniu do Starego Testamentu. Negatywne, antyżydowskie konotacje pojawiają się przy odczytywaniu i demaskowaniu kierowniczego udziału Żydów w ruchu komunistycznym. Drugi obszar negatywnego kwalifikowania współistnienia w jednym państwie Żydów i drugiej nacji (Polaków, Niemców) dotyczy kwestii gospodarczych – te bazują na polskim doświadczeniu rozwiązań niekorzystnych dla nacji polskiej.

Dzieje Europy i świata – szczególnie rezultaty II wojny światowej – pozwalają na zupełnie głębszy odbiór drobnych, rozsianych na łamach polskich pism opinii: poczynając od opisu niemieckich antysemickich „wybryków” z lat 30., aż po szeroko ujmowane problemy międzynarodowe. Odnoszono się do nich w programowych artykułach naukowych i w publicystyce; często anonimowych, podpisywanych inicjałami (motywy takiego zachowania są istotne i poważne).

²²⁷ Szersza jej charakterystyka zawarta jest, [w:] F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, t. I-III, Dom Wydawniczy „Ostoja”, 2006.

²²⁸ F. Koneczny, *Rasa a cywilizacja*, „Tęcza” 1929, nr 33.

Analiza dyskursu o tamtej przeszłości winna być zauważona przez współczesną i nowoczesną Europę. Ówczesna narracja polskich środowisk konserwatywno-narodowych i katolickich była niepopularna i lekceważona, nawet w Polsce. Polakom wówczas (podobnie jak dziś) nie dawano prawa głosu, ustawiano w drugim szeregu, nie mówiąc już o tym, by głos ich czynić słyszalnym i ważnym z powodu wagi ich historycznego jakże przydatnego doświadczenia.

3. Nazizm a religia. Krytyka statusu i instrumentalnej roli religii

W polskim nurcie krytyki nazizmu z lat 30. ocena sytuacji religii w Niemczech jest bardzo bliska tej dokonanej przez R. Brannona¹ i Guentera Lewy² w latach 60. i 70. XX wieku. Polscy humaniści już w latach 30. dostrzegali zjawisko ugodowości i przystosowania się niemieckiego Kościoła protestanckiego oraz pasywności i stopniowego dostosowania się Kościoła katolickiego w Niemczech i Austrii do narastającego tam nazizmu.

Protestantów i część katolików jednoczył wcześniej – przy okazji organizowanych wyborów – odmienny od liberałów i socjalistów, pozytywny stosunek do religii i jej społecznej roli. Fakt ten zaistniał z nieznaną wcześniej w Niemczech, a uzyskaną w 1918 roku, swobodą religijną. Kościół protestancki, wcześniej wpisujący się w twarde reguły wyznaczone przez państwo – w sytuacji swobody i wobec braku silnych i jednolitych podstaw dogmatycznych – nie zapewniał swym wiernym poczucia stabilności. „Protestantyzm, w przeciwieństwie do Kościoła katolickiego, pozostawiony nagle sam sobie nie mógł dostatecznie przeciwstawić się areligijności i antyreligijności, szerzonej przez liberałów wszelkich odcieni”³ oraz socjalistów. Z biegiem czasu rzecz się pogłębiała.

Leon Halban ocenia, że w protestantyzmie pojawiły się nie tyle nawet dążenia, co uświadamiane możliwości wzmocnienia organiza-

¹ R. Brannon, *Organizational vulnerability in modern religious organizations*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 1 (10), s. 27–32, 1971.

² G. Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany*, New York, McGraw-Hill, 1964.

³ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 11.

cyjnego, ale hamowały je obawy, czy stan osiągnięty w 1918 roku nie ulegnie jeszcze pogłębieniu. W tej sytuacji Halban naświetla stanowisko Kościoła protestanckiego, jako reagującego nie tylko pozytywnie, co wręcz aprobująco, na przesłanie narodowych socjalistów. Przypomina, że program partyjny narodowych socjalistów z 1920 roku postulował: „żądamy wolności wszystkich wyznań religijnych w państwie, o ile nie są one niebezpieczne dla jego istnienia [a Hitler w *Mein Kampf* pisał, że – JK], partie polityczne nie mają nic do czynienia z problemami religijnymi, dopóki nie podkopują one, jako narodowo obce (*volksfremd*), obyczaj i moralności własnej rasy”⁴. Można więc było przyjmować te deklaracje, skupiając się na pierwszej ich części i nie dopytując, co oznaczał będzie „obyczaj rasy”. Można było... mając – jak protestantyzm – tradycję niedawnych związków z państwem. Katolicyzmu jednak – ani formuła programowa, ani bieżące komentarze Hitlera, dr Federa i innych – nie mogły zadowalać. Tymczasem stanowisko protestantów Halban ocenia jako pełne nadziei i oczekiwań na wzmocnienie tych związków z państwem. Byle tylko pokonać liberałów i marksistów,

to dojdzie do ponownego rozkwitu, a może i nawet nareszcie i do panowania w Niemczech. [...] Takie nadzieje uzasadniał także szczerzy i gorący kult Lutera i reformacji w szeregach narodowych socjalistów. [...] tylko protestantyzm mógł się szczerze zjednoczyć i pogodzić z ekskluzywnym światopoglądem, dając narodowi jedność religijną, a tem samem autarkję duchową – niezależność od wpływów obcych, niemieckich. Nareszcie zatem zostałyby dokończone dzieło reformacji⁵

– zabezpieczające ją nie tylko od wpływów liberałów i marksistów, ale i przede wszystkim od Kościoła katolickiego.

Powyzsza demaskatorska odsłona stanowiska protestantyzmu na przełomie roku 1938 i 1939 stawia oczywiście protestantów w niekorzystnym świetle. Halban dokonał diagnozy tak negatywnej, jakiej nie znajdujemy w tekstach profesorów, księży katolickich. Znajdujemy jednak węższe i ostrożniejsze wypowiedzi, mimo wszystko taką

⁴ L. Halban, *Religia...*, s. 12.

⁵ Tamże, s. 14.

diagnozę potwierdzające. Brak też w polskim dyskursie diagnoz i ocen przeciwnych.

W tym miejscu trzeba podkreślić rzecz bardzo istotną: w polskim nurcie krytyki nazizmu, w zakresie religii i jej statusu, dominują głosy krytyczne duchownych katolickich. W sposób oczywisty też częściej odnoszą się one do Kościoła katolickiego w Niemczech i stanowią krytyczną analizę statusu tej religii. Wypowiadane oceny i analizy będą też prezentowane z perspektywy religii katolickiej.

W nakreślonym niżej statusie i ocenie miejsca religii w niemieckim narodowym socjalizmie – mimo ważności całego kontekstu historycznego – należy pamiętać: o pertraktacjach Hitlera i jego współpracowników z Watykanem w sprawie konkordatu i składanych tam, a później złamanych, deklaracjach; o podpisaniu tego konkordatu w dniu 20 lipca 1933 roku; o poparciu dla Hitlera w kwestii konkordatu udzielonym beztrąsko przez biskupów Kościoła katolickiego w Niemczech w marcu 1933 roku w Fuldzie; o błyskawicznym procesie rozwiązywania przez nazistów wszelkich partii i ugrupowań dla pozostawienia na scenie politycznej jednej partii NSDAP⁶; o decyzji biskupów udzielenia przez niemieckich biskupów poparcia Hitlerowi i – niezależnie od intencji towarzyszących poparciu – pozostawienia katolików na łasce Hitlera, przyspieszającej rozpad partii katolickiej w Bawarii⁷; o tym, iż hierarchowie Kościoła katolickiego w Niemczech „zapomnieli” o faktycznym

⁶ Najpierw zepchnięto do podziemia KPD i skonfiskowano jej majątek, potem SPD (22 czerwca 1933 r.), później rozwiązały się Deutsche Volkspartei, Staatspartei, Deutschnationale Volkspartei (Papen); jako ostatnia rozwiązała się katolicka Partia Centrum oraz Bawarska Partia Ludowa. Hitler uzyskał poparcie w tzw. „ustawie o pełnomocnictwach” (*Ermächtigungsgesetz*) powodując „stan wyjątkowy” w państwie trwający do wyborów do Reichstagu z listopada 1935 roku (J. Borejsza, *Szkoły nienawiści...*, dz. cyt., s. 106–109).

⁷ Borejsza, *Szkoły...*, s. 107. Pytanie o to, jak się zachowują niemieccy katolicy – podrzędne wobec często podnoszonej kwestii relacji między hitleryzmem a katolicyzmem – stawiał m.in. Kazimierz Marian Morawski. Problem ten widział jako szerzącą się tendencję dechrystianizacji Europy i pisał: „Jak równo lat temu dziesięć na ulicach miast włoskich, tak dzisiaj na agorze niemieckiej triumfuje wola, pragnienie sławy i potęgi” (Tenże, *Hitleryzm a katolicyzm*, „Mysł Narodowa” 1932, nr 34, s. 493–495).

wprowadzeniu Hitlera w świat wielkiej polityki przez działające pod patronatem Międzynarodówki Komunistycznej rady robotniczo-żołnierskie oraz o tym, że wiodącą składową nowej ideologii był socjalizm.

Warto też dodać, że uległa w obliczu totalitaryzmów postawa przedstawicieli Kościołów chrześcijańskich w Niemczech, nie miała miejsca wśród polskich katolików i hierarchów Kościoła katolickiego w Polsce – ani przed II wojną światową, ani w jej trakcie, ani także później, w latach terroru komunistycznego⁸. Dlatego krytyka statusu i sytuacji religii w nazistowskich Niemczech, w wydaniu polskich humanistów katolickich, jest tym bardziej interesująca i ważna.

3.1. ODRZUCONE CHRZEŚCIJAŃSTWO – STATUS RELIGII W NIEMIECKIM NARODOWYM SOCJALIZMIE

Już w roku 1919 na łamach „Przeglądu Powszechnego” ks. Jan Urban SJ pisze o pracach nad nową konstytucją dla byłego cesarstwa niemieckiego. Przyjęto już – pisze – „paragrafy 30, 30a, i 31 projektowanej nowej konstytucji Niemiec, dotyczące religii, Kościoła i szkoły. Według ich brzmienia zapewnia się każdemu obywatelowi wolność wiary, sumienia i myśli”⁹. Urban jednak zwraca uwagę na wpisany w tę konstytucję kompromis, który uznaje za mało optymistyczny dla religii, bowiem czyni on wielkie ustępstwo dla silnej już wówczas partii socjalistycznej żądającej większych przywilejów niż zwykły rozdział

⁸ Odmienna od niemieckiej postawa przedstawicieli religii katolickiej w Polsce ma długie uwarunkowania kulturowe. Pozostawanie przez 123 lata pod zaborem niemieckim, rosyjskim i austriackim – i mimo to zachowanie narodowej tożsamości i odzyskanie suwerenności w 1918 r. – pozwoliło wypracować metody oporu wobec obcej władzy. Prymas Polski kard. S. Wyszyński był więziony w latach 1953–56; jeszcze w latach 80. XX wieku dokonywano mordów politycznych na księżach katolickich w Polsce (np. ks. J. Popiełuszko [1984 r.], ks. S. Niedziela [1989 r.], ks. S. Zych [1989], ks. S. Suchowolec [1989 r.]). Mimo to do roku 1989 Kościół w Polsce nie otwierał się na manipulacje obcych sobie ideologii. Rzecz zmieniła się po politycznej „zmianie 1989” roku.

⁹ J. Urban, *Bolszewicy wobec religii w Rosji, na Węgrzech i w Bawarii. Stosunek państwa do Kościoła w przyszłej konstytucji niemieckiej*, „Przegląd Powszechny” 1919, t. 141–142, s. 393.

Kościół od państwa. Dodaje, że nie odważono się – na razie – na usunięcie religii ze szkół i teologii z uniwersytetów, ale wobec „szalejącego” w niektórych częściach Niemiec „bolszewizmu” (to ważna interpretacja tendencji socjalistycznych), rzecz nie przedstawia się stabilnie. Wyraża jednak nadzieję, że katolicy niemieccy „nie pozwolą narzucić sobie ustaw, które by gwałciły ich uczucia”¹⁰. Obok wyrażonych nadziei, mamy tu obawę o losy religii w najbliższej przyszłości.

Niepokojące informacje dotyczące sytuacji religii katolickiej w Niemczech pojawiają się w polskim dyskursie krytycznym przy okazji wyborów parlamentarnych w 1930 roku. Redakcja „Prądu” (miesięcznika Związku Polskiej Inteligencji Katolickiej) informuje, że znany przywódca partii narodowosocjalistycznej i członek Reichstagu G. Feder zaliczył Kościół katolicki do wyznań szkodliwych dla państwa niemieckiego. Ordynariat moguncki ogłosił bowiem 30 września 1930 roku pismo, w którym informuje, że 24 paragrafu programu tej partii nie może zaakceptować żaden katolik. Redakcja „Prądu” przytacza stanowisko katolickich hierarchów Moguncji i analizę tego paragrafu. Chodzi w nim o moralne pierwszeństwo interesu rasy germańskiej, o niemieckiego boga, niemiecką religię i takież kościół. Z tych powodów „Ordynariat moguncki na poniższe trzy pytania odpowiedział przecząco: 1. Czy katolik może się zapisać na członka partii hitlerowskiej? 2. Czy katolicki proboszcz może pozwolić, aby hitlerowcy zbiorowo, jako stowarzyszenie, uczestniczyli w kościelnych uroczystościach? 3. Czy można dopuścić do sakramentów św. katolika, który wyznaje zasady partii hitlerowskiej?”¹¹

Na rok przed dojściem Hitlera do władzy na łamach „Prądu” pojawiają się już mocno niepokojące informacje. Pisze się o chaosie religijnym w świecie, wskazując dwa jego główne ogniska: Niemcy i Rosję Sowiecką¹². Stefan Wyszyński wskazuje na celowe stwarzanie tego chaosu religijnego przez usiłujących dojść do władzy narodowych socjalistów. Zwraca uwagę na książkę „Dr. Huttena *Christus oder Deutsch-Glaube*,

¹⁰ J. Urban, *Bolszewicy wobec religii w Rosji, na Węgrzech i w Bawarii...*, dz. cyt., s. 396.

¹¹ Od Redakcji, *Czy katolik może być hitlerowcem?*, „Prąd” 1930, nr 19, s. 270.

¹² KAB, *Religia w Niemczech*, „Prąd” 1938, nr 35, s. 114–116.

w której autor wymienia przeszło 50 ugrupowań religijnych nieustannie zmieniających swe nazwy, zasady, całą ideologię i podstawy filozoficzne¹³. Dowolność i mieszanie dążeń jest ich cechą wiodącą – co przeczy wierności religiom chrześcijańskim. Zjawisko chaosu w obszarze religii Wyszyński uznaje za groźne, szczególnie dla młodzieży, bowiem organizacje nazistowskie wydające ogromne ilości broszur, gazet, ulotek, książek – jawnie głoszą: katolików utopimy w powodzi papieru¹⁴.

Uderzanie w religię katolicką poprzez atak na katolickie organizacje i stowarzyszenia, zdaniem Wyszyńskiego, jest groźne, bo sięga głęboko – naruszając nie tylko wolności, ale i godność człowieka. Twierdzi, że ewidentne prześladowania już się zaczęły. Widzi je między innymi w ogłoszeniu potrzeby ujednoczenia mundurów niemieckich organizacji młodzieżowych. Rozporządzeniem pruskiego ministra spraw wewnętrznych zabroniono organizacjom katolickim noszenia odrębnych mundurów, odznak i sztandarów oraz publicznego występowania. Prawo do własnych odznak pozostawiono tylko organizacjom hitlerowskim. „Hitleryzm jest zazdrosny o wpływy na dusze młodzieży niemieckiej”¹⁵ – podkreśla Wyszyński. Demaskuje też szykany, jakie spotkały pielgrzymkę wracającą z Watykanu: młodzieży odebrano odznaki stowarzyszenia katolickiego, jakie reprezentowała, odebrano pamiątki przywiezione z Watykanu (powołuje się na „Osservatore Romano”, 24. IV. 1935, s. 96). W ramach prześladowań religii katolickiej hitleryzm ogranicza i szykanuje także organizacje robotnicze i kombatanckie – pisze Wyszyński. Stwarzając Niemiecki Front Pracy i cały system obligujący do uczestnictwa w nim zabroniono jednoczesnej przynależności do katolickich związków zawodowych. Wyszyński twierdzi, że umacniający siebie narodowy socjalizm podjął walkę nie tylko ze zorganizowanym społeczeństwem katolickim, nie tylko z hierarchią kościelną, lecz także z nauką Kościoła (treściami religijnymi i ich boskim pierwiastkiem) naruszając zawarty konkordat¹⁶.

¹³ Dr Zuzelski (S. Wyszyński), *Z walk religijnych w Niemczech*, „Ateneum Kapańskie” 1935, t. 36, s. 511.

¹⁴ Tamże, s. 512.

¹⁵ Tamże, s. 506.

¹⁶ Tamże, s. 513.

Niemcy i bolszewicką Rosję – jako dwa ośrodki zagrożeń dla religii – wskazuje także ks. Konstanty Michalski uznając, że ruchy antyreligijne po I wojnie światowej, to rewolucja religijna. Dokonuje klasyfikacji tych ruchów na te dziejące się na powierzchni życia i na sięgające jego głębi. Twierdzi: przed 1934 rokiem przykładem pierwszych są Włochy i Hiszpania, przykładem drugich właśnie Rosja i Niemcy.

Charakterystyczne dla polskiego nurtu krytyki totalitaryzmów jest dostrzeżenie związków lub analogii pomiędzy nimi wraz z ich demaskowaniem. W przypadku odniesień do religii twierdzono:

mimo wzajemnego antagonizmu istnieje duże podobieństwo między rewolucją bolszewicką a narodowo-socjalistyczną w Niemczech, gdyż jedna i druga sięgnęły do korzeni religijnych w życiu zbiorowym, z tą tylko różnicą, że jedna postanowiła je całkiem wyrwać, druga zaś zamierza je wymienić¹⁷.

Oba te ośrodki polscy humaniści uznają za zagrożenie moralne dla świata z powodu niszczenia religii. Sytuacji tej sprzyja z jednej strony bogactwo i egoistyczny hedonizm określonych sfer, z drugiej miliony bezrobotnych, zbankrutowanych rzemieślników i wytwórców. W Niemczech nędza materialna kryzysu gospodarczego idzie w parze z moralną; w Polsce zauważa się, że protestantyzm stracił znamiona i znaczenie religijne, natomiast stan katolicyzmu określany jest mianem „opancerzonego”¹⁸. Jego sytuację w Niemczech oceniano tak:

Katolicyzm wygląda na zewnątrz jak organizacja polityczna. Nieprzyjaciele polityczni centrum i partii bawarskiej stają się nieprzyjaciółmi religii katolickiej (...). Katolicy niemieccy ulegli wpływow państwowego formalizmu i nacjonalistycznego szowinizmu państwa pruskiego¹⁹.

Autor tych słów dodaje, że niekatolickie masy Niemców miotają się w furii obrażonych „panów świata i twórców kultury”, bo nie tylko

¹⁷ K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 348. Stanowisko to podziela Karol Krotoski (tenże. *Spowiedź publiczna Kanclerza Niemiec*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 203, s. 46–65).

¹⁸ R., *Chaos niemiecki*, „Prąd” 1932, nr 23, s. 182.

¹⁹ Tamże.

przeegrali I wojnę światową, ale też muszą płacić odszkodowania. Niechrześcijańskie w swej naturze nieprzyznanie się do winy przeistacza ich w podżegaczy do nowej wojny, prowokuje szal pychy, nienawiści i zemsty. Skumulowany brak realistycznej refleksji i takich postaw zdaje się być praktycznym pokłosiem idealistycznego myślenia, które zdominowało niemiecką kulturę. Konteksty naświetlające ten stan rzeczy publikowane są w: „Prądzie”²⁰, „Przeglądzie Powszechnym”²¹, „Ruchu Katolickim”²², „Ateneum Kapłańskim”²³, „Myśli Narodowej”²⁴.

Czasopismo „Prąd”, wydawane w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, relacjonuje 200-tysięczny wiec narodowych socjalistów i jego atmosferę: muzyka wybijana bębnami, ogłuszająca, rytm powtarzający się przez całe godziny, pochodnie – już od godziny 18; potem Goebbels opanowuje tłumy, igra z nimi sarkazmem i rewolucją; zbliża się godzina 22: sztandary, oczy utkwione w bramę wjazdową, korowody pochodni, salwy, krzyki Heil! Heil! On się zbliża!²⁵. To skrót opisu wiecu nazistowskiego polskiego autora – przerażonego widza. Pełny opis wiecu mrozi krew w żyłach, kończy się następującą sentencją:

Narodowy socjalizm nie jest doktryną ani programem, lecz jest ruchem, mesjanistyczną wiarą (wyr. – JK) w przyszłość bliską, w której nie będzie bezrobocia, nędzy ani znęcającego się nad biednym Niem-

²⁰ J. Em. X. Kard. Hlond o Niemczech, Polsce i Europie, „Prąd” 1932, nr 22, s. 284–288; *Kościół Katolicki w Niemczech i hitleryzm*, „Prąd” 1933, nr 23–24, s. 272–283 [obydwa artykuły anonimowe].

²¹ A. van Dyle, *Hitleryzm a religia*, dz. cyt., s. 32–42; K. Michalski, *Fermenty religijne w Trzeciej Rzeszy*, dz. cyt., s. 347–367; A. Niesiołowski, *Religia wspólnoty narodowej. U źródeł narodowego...*, dz. cyt., s. 10–24.

²² J. Pastuszka, *Filozoficzne podstawy rasizmu...*, s. 159.

²³ A. Kliszewicz, *Totalizm współczesny*, „Ateneum Kapłańskie” 1939, t. 44, s. 13–30.

²⁴ S. Kozicki, *Chaos niemiecki*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 55, s. 797–798; A. Marchwiński, *Doraźne cele hitleryzmu*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 26, s. 371–372; R. Piestrzyński, *Państwo absolutystyczne i jego zwyrodnienie*, „Myśl Narodowa” 1933, nr 13, s. 161–163; F. Koneczny, *Prawda a cywilizacja*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 4, s. 49–50; c.d., nr 5, s. 67–68; J. Dobraczyński, *Fichte i Hegel ojcami hitleryzmu*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 13, s. 196; J. Świerzowicz, *Tragedia religijna Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 20, s. 306–308.

²⁵ R. *Chaos niemiecki*, „Prąd” 1932, nr 23, s. 184–185.

cem Francuza, ani znieawidzonego Polaka. (...). Gdy nie będzie krytyki (ruchu nazistowskiego – JK) w parlamencie, gdy parlament nie będzie miał znaczenia, wrogi dla Kościoła duch urzędników ujawni się bardzo silnie”²⁶.

To stanowisko anonimowego przedstawiciela inteligencji katolickiej jest reprezentatywne dla środowiska tego pisma. Z „Prądu” dowiadujemy się, że na zebraniach Stowarzyszenia Katolickiej Młodzieży Akademickiej „Odrodzenie” opracowywano referaty i podejmowano krytyczne dyskusje między innymi na takie tematy jak: „Hitler i hitleryzm”, „Mussolini i faszyzm”, „Katolicyzm a komunizm”²⁷.

W pismach polskich humanistów jednak nie dominują tego typu relacje, lecz refleksja krytyczna o charakterze filozoficznym, teologicznym, socjologicznym. Już przed dojściem Hitlera do władzy wyłania się rdzeń / podstawa statusu religii w niemieckim narodowym socjalizmie. Religie chrześcijańskie, i to zarówno katolicyzm, jak i protestantyzm zdominuje nadrzędna wobec nich teoria rasy. Argument rasy w narzucanych zmianach dogmatów religijnych, stanie się motywem ich krytyki. Taka ocena statusu religii w nazistowskich Niemczech była wspólna dla Konstantego Michalskiego, Franciszka Sawickiego, Andrzeja Niesiołowskiego, Jana Urbana, Józefa Pastuszki, Ignacego Czumy oraz wymienionego już Stefana Wyszyńskiego i innych. Z punktu widzenia religii katolickiej rasizm został uznawany za ówczesny przejaw ateizmu germańskiego, prowadzącego zdecydowaną walkę z Bogiem transcendentnym oraz twierdzącego, że każdy człowiek ma w sobie pierwiastek bóstwa²⁸.

W polskim nurcie krytyki w nazizmie dostrzegano też zróżnicowanie w przyjmowanych wobec religii w Niemczech stanowiskach. Franciszek Sawicki wskazuje na istnienie nurtu umiarkowanego i radykalnego. Umiarkowany kierunek narodowego socjalizmu chciał zachować chrześcijaństwo „nadając mu tylko piętno duszy narodowej. Założono w tym celu związek „Chrześcijan niemieckich” (*Deutsche*

²⁶ Tamże, s. 185.

²⁷ Tamże.

²⁸ L. Kaczmarek, *Na froncie walki z rasizmem*, „Ateneum Kapłańskie” 1935, t. 35, s. 384.

Christen), dominujący obecnie (tekst pisany jest w 1933 roku – JK) w kościele protestanckim²⁹. Czołowym przedstawicielem kierunku skrajnie radykalnego był zdaniem Sawickiego Alfred Rosenberg i jego *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (1930).

Franciszek Sawicki demaskuje postulat Rosenberga o natychmiastowym odrzuceniu Starego Testamentu jako niearyjskiego i stopniowej eliminacji Nowego Testamentu. Ukazując szersze tło tego radykalnego skrzydła nazizmu przytacza za *Die Deutsche Nationalkirche* (1933) E. Bergmanna, nowe *Ojczyznę naszą*, które brzmi:

Wierzę w Boga niemieckiej religii,
który działa w przyrodzie,
w szlachetnym duchu ludzkim
i w sile mego narodu³⁰.

Sawicki podkreśla, że duch ten i styl przyjął się zaskakująco szybko i gorliwie jest praktykowany, nawet w mowach pogrzebowych (wskazuje przykład konkretnego pastora). Przytacza wypowiedź Rosenberga, który z satysfakcją miał wołać: „Jak zasadniczo zmieniło się nasze pojęcie o niebie! Jest to powrót do heroicznego poglądu naszych germańskich przodków”³¹.

Dla zrozumienia atmosfery, w której dokonuje się rewolucja religijna w Niemczech, Konstanty Michalski proponuje cofnąć się wstecz. Jej źródła poszukuje w filozoficznych prądach destrukcyjnych, przed którymi ostrzegał Karol Barth. Prądy te znalazły podatny grunt w protestantyzmie. Subiektywizm wskazywany był tam jako droga do skrajnego antropocentryzmu, gdzie człowiek stawał się racją istnienia Boga: to on – człowiek – „wydobył” z siebie Boga i uczynił składową kultury. Innym prądem był skrajny historyzm czyniący z każdej religii fakt dziejowy – także w tym kontekście można było odmawiać chrześcijaństwu niezmiennej wartości³². Do obu prądów nawiązywał ruch narodowo-socjalistyczny i tu – zdaniem Michalskiego – znajdował oparcie. Opis

²⁹ F. Sawicki, *Nowoczesne teorie rasowe*, dz. cyt., s. 32.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże.

³² K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 349.

atmosfery religijnej z lat 30. XX wieku w Niemczech wiązał Michalski z wyodrębnieniem czterech obozów politycznych:

1. obozu narodowych socjalistów (z A. Rosenbergiem, E. Bergmannem, E. Krieckiem);
2. obozu „żywej cerkwi *Niemieckich Chrześcijan*” chcących reorganizacji kościoła ewangelickiego z dochowaniem wiary Lutrowi (*Unser Kampf* – bp. J. Hossenfelder i bp. L. Müller). Oni – twierdził Michalski – walkę chcą toczyć na trzy fronty: przeciw marksistom, przeciw katolickiemu centrum i na końcu przeciw konserwatywnemu społeczeństwu ewangelickiemu. To oni wprowadzili paragraf aryjski chroniący przed konwersją Żydów i mieszanymi małżeństwami, wydawali 17 periodyków. Sam „H. Rückert chciał czytać w dzisiejszych wypadkach, jak w księdze objawień. Dr Leffler oświadczył, że Bóg przemawia do niego przez prawo krwi i ziemi, przez Trzecią Rzeszę i Hitlera”³³.
3. obozu konserwatystów – początkowo milczeli, później domagali się dyskusji doktrynalnej, od której uzależniali przebudowę ustroju. W ostrych starciach z obozem *Niemieckich Chrześcijan* – mimo ustępstw – ponieśli klęskę. Michalski już w 1934 roku zauważa znikanie ich formacji z niemieckiej sceny politycznej i zawieszanie oporu;
4. obóz katolików i Kościół katolicki – odnośnie sytuacji tej grupy Michalski ostrzega, że fakt zawarcia konkordatu między Stolicą Apostolską a rządem Trzeciej Rzeszy nie powinien nikogo uspokajać. Konkordaty zwykle zawiera się – pisze – dla ochrony katolików żyjących w państwie-sygnatariuszu. Ich przestrzeganie to wyraz elegancji i dobrej woli rządu, tymczasem tej postawy Michalski nie odnajduje u rządzących w Niemczech³⁴.

Całe zło tego stanu rzeczy, zdaniem F. Sawickiego, K. Michalskiego, L. Caro, J. Czujka i innych, polega na tym, że kultura duchowa ani nie powinna, ani nie może być odzwierciedleniem narodowości

³³ K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 349.

³⁴ Tamże.

lub rasy. Normy i ideały życia duchowego obowiązują bowiem nie dlatego, że odpowiadają „duszy rasowej”, ale dlatego, że same w sobie są dobre.

Z pism Wyszyńskiego, Michalskiego, Krotoskiego wyłania się tragiczna sytuacja Kościoła katolickiego i jego wyznawców w Trzeciej Rzeszy. Razem z nią obraz nazbyt uległej postawy jego niemieckich przedstawicieli. Polski filozof i teolog w 1934 roku tak pisze:

dłaczego episkopat niemiecki zmienił front wobec Hitlera [...], dlaczego zakazał katolikom wstępowania do partii, ale nagle na zjeździe w Fuldzie, w marcu 1933 roku uchylił zakaz [...] uznał potrzebę współpracy, a kilka dni temu kard. Faulhaber ostrzegł duchowieństwo przed nieroztropną krytyką. [...] [pytając – JK] czy drzewo poddało się silnym wichrom i prądom, by nie stracić konarów [...]. Trzeba więc uznać paradoks, że pokój religijny w Trzeciej Rzeszy istnieje i nie istnieje³⁵.

Za jedyne dobro tej sytuacji uznaje konkordat, który pozwala katolicyzmowi nie ulec destrukcji. 15 lipca 1933 roku Stolica Apostolska poleciła duchowieństwu wycofać się z wszelkich organizacji politycznych, papież Pius XI przy konkordacie z Niemcami zrezygnował z pomocy dla partii centrowych, wskutek czego prędej upadły. Stolica Apostolska – zdaniem Michalskiego – pragnęła udowodnić, że pragnie współpracy z każdym państwem niezależnie od jego politycznych przymiotów. W tej samej rozprawie Michalski twierdzi, że Hitler, kiedy podpisywał konkordat, nie uważał Trzeciej Rzeszy za swój Kościół narodowy ani nie chciał takiego stworzyć. Sprawily to żywioły rewolucji sięgające do korzeni życia religijnego – w Rosji je wyrwały, w Niemczech zamieniały na inne³⁶.

Leon Halban pokazuje, że Kościoła katolickiego nie spotykał ten rodzaj łagodności co protestantów. Podkreśla, że krytyka i zarzuty pod adresem katolicyzmu rozsiane są w całym *Mein Kampf* Hitlera, a przede wszystkim w *Der Mythos des 20 Jahrhunderts* Rosenberga – szczególnie tej drugiej księżce przypisywano rolę „duchowego dyktatora Niemiec”. W opinii polskich krytyków nazizmu publikacja ta nosła

³⁵ K. Michalski, *Kościół wobec narodowego socjalizmu*, dz. cyt., s. 3.

³⁶ Tamże, s. 15.

przesłanie, że jakoby Rzym chciał „uniemożliwić odrodzenie narodu niemieckiego”³⁷. W 1934 roku Konstanty Michalski pisał, że głosy „krytyczne episkopatu niemieckiego i austriackiego wskazały na światła i cienie w systemie narodowo-socjalistycznym w sposób ogólny, ale dyskusja szczegółowa ciągle trwa”³⁸. W tej wypowiedzi Michalskiego tkwiła jeszcze nadzieja, że być może po stronie katolicyzmu niemieckiego nie wszystko jeszcze stracone. Lecz z drugiej strony w Polsce 1934 r. – po konkordacie podpisanym przez Niemcy w lipcu 1933 r. – było już wiadomo, że w dyskusji o różnych wymiarach nazizmu raczej nie zabierają głosu pesymiści, lecz optymiści lub desperaci niespoglądający realistycznie na stan rzeczy. Wicekanclerz Franz von Papen ogłaszała, że narodowi socjaliści urzeczywistniają program encyklik papieskich i nieporozumieniem są zarzuty wysuwane przez episkopat austriacki o nienawiści rasowej, skrajnym antysemityzmie i dążności do narodowego kościoła. Papen głośno odżegnywał się od dążeń antyreligijnych – oczywiście jedynie na poziomie deklaratywnym. Miano „optymisty” zyskał w Polsce jeszcze na przykład profesor Joseph Lortz, który odwoływał się do naiwnego poglądu, że wskutek polityki nazistów odejdą „płytko” wierzący – co będzie dla Kościoła oczyszczające. Michalski zauważa, że ten niemiecki uczoney nie kierował do nazistów żadnych komentarzy, gdy na ołtarzu niemieckiego kościoła zamiast Boga pojawiły się idee socjalistyczne³⁹.

Jako przykład obrony religii katolickiej w Niemczech wskazywał Michalski wygłoszone w katedrze monachijskiej orędzie kardynała Michaela von Faulhabera. Odczytywał je jako wielką obronę Starego i Nowego Testamentu. Głos Kardynała jednak niewiele znaczy – pisze Michalski – bowiem ruch narodowo-socjalistyczny zbudował dla religii katolickiej „poboczne tory”, na które spycha niemieckich katolików. W Niemczech omija się encykliki papieskie i filozofię tomistyczną, bo celem nazistów jest dziejowy przełom⁴⁰.

³⁷ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 15.

³⁸ K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 364.

³⁹ Tamże, s. 365 (K. Michalski odwołuje się do: J. Lortz, *Katholischer Zugang zum Nationalsozialismus*, Münster 1933).

⁴⁰ K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 365–367.

O tym, że hitleryzm nie w protestantyzmie, lecz w katolicyzmie dostrzega swego głównego przeciwnika⁴¹ – pisze w 1935 roku także przyszły Prymas Polski, posługujący się pseudonimem dr Zuzelski. Przywołuje berliński „Katholisches Kirchenblatt”, pismo, które każdego tygodnia przynosiło dziesiątki wyciągów z prasy dla młodzieży popularyzując bluźnierstwa przeciw Chrystusowi. Wyszyński pisze, że biskupi niemieccy i kapłani nękanymi są pytaniami o wierność. Pyta więc, komu są ją winni – Kościołowi Chrystusa czy ziemskiej ojczyźnie? Wybiła godzina – pisze Wyszyński – by biskup, który nie jest najemnikiem, ogłosił wierność złożonej przysiędze i nie wahał się dochować jej Bogu. Wyszyński niesie przesłanie niemieckim biskupom pisząc, że nie wolno słuchać wroga chrześcijaństwa Rosenberga obłożonego klątwą; że *Mit XX wieku* ogłoszony lekturą obowiązkową dla szkół, którego w Rzeszy krytykować nie wolno, należy odrzucić⁴².

Wobec umacniania się pozycji narodowych socjalistów polski filozof tak pisze o sytuacji religii chrześcijańskich w Niemczech: „Hitler twierdzi, że narodowy socjalizm nie jest ani antyreligijny, ani religijny, często mówi o »Wszechmocnej Istocie«, o »Opatrzności« i swym wyższym posłannictwie”⁴³, lecz to już nie jest chrześcijaństwo. Religia narodowych socjalistów – mimo wszelkich deklaracji Hitlera – nie stoi „na gruncie pozytywnego chrześcijaństwa”⁴⁴, lecz panteizmu promującego kult rasy i narodu.

Polscy humaniści w żadnym zakresie nie aprobują „używania” religii jako elementu wzmacniającego niemiecki narodowy socjalizm. Znajdujemy w ich tekstach liczne uzasadnienia, według których ideologia rasistowska (także jako teoria „naukowa”) nie da się pogodzić

⁴¹ Dr Zuzelski (Wyszyński Stefan), *Z walk religijnych w Niemczech*, „Ateneum Kapłańskie” 1935, t. 36, s. 504. Zob. też: Bp A. Szlagowski, *O położeniu Kościoła w Trzeciej Rzeszy*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 22, s. 339–341.

⁴² Dr Zuzelski (Wyszyński Stefan), *Z walk religijnych...*, dz. cyt., s. 510.

⁴³ J. Pastuszka, *Krytyka światopoglądu rasistowskiego*, „Ruch Katolicki” 1939, t. 9 (7), s. 305–320; J. Pastuszka, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, „Ruch Katolicki” 1939, t. 9 (4), s. 156–172 (tu Pastuszka powołuje się na: B. Petermann, *Das problem der Rassenseele*, Leipzig 1935, s. 194).

⁴⁴ G. Feder, *Das Program der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken*, München 1936, s. 57; za: Pastuszka, tamże.

z chrześcijaństwem. Pokazują cechy rasizmu wynoszące go – jako ideologię – na wyżyny ducha należne religii. Demaskują drogi, którymi rasizm podąża ku stawianiu się „religią”, integralną częścią światopoglądu – co jest niebezpieczne, twierdzi Pastuszka. Nie tylko on podkreśla, że akcja podporządkowywania i dostosowywania Kościołów katolickiego i protestanckiego do nowego światopoglądu dokonywała się w Niemczech stopniowo, że był to proces. Jego efekt – status i sytuację religii w Niemczech – polscy humaniści w roku 1939 ujmowali następująco: w Trzeciej Rzeszy powstała „wiera niemiecka” (*deutsche Glaube*), głosi ją wielu uczonych, takich jak W. Hauer, E. Bergmann, A. Rosenberg. W ich pracach świat jest pojmowany jako proces rozwojowy Boga. W tej religii człowiek jest istotą podobną do Boga, a wartościami są rasa, naród, honor i obowiązek. Miłość i ofiarność mogą być odnozione tylko do ludzi tej samej rasy, ponadto zdrowych i silnych. Jest to religia tragiczna, ponieważ treścią istnienia jest cierpienie, którego usunięcia lub ustania nie rozważa się; jest to religia wyrastająca z panteizmu biologicznego⁴⁵. Ponadto polscy teolodzy nie zgadzają się na nadawanie chrześcijaństwu miana religii semickiej. Zauważają wprost: twórcy ideologii nazistowskiej odrzucają chrześcijaństwo jako religię semicką i tym samym je piętnują. Tymczasem chrześcijaństwo – pisze Pastuszka – „najlepiej rozwinęło się i zrosło z kulturą narodów aryjskich. Natomiast narody semickie zwróciły się ku innym religiom”⁴⁶. Wyszyński z kolei podkreśla, że wśród źródeł tragicznej sytuacji religii w niemieckim nazizmie istnieje tendencja ku zjednoczeniu. Ono z kolei – twierdzi Wyszyński – ma związek z rozbiciem religijnym, jakiego doznał naród niemiecki z powodu reformacji.

Dominujące w niemieckiej duchowości lat 30. tendencje określano w analizowanych tekstach mianem zakłamania i przesądu, ale przede wszystkim manipulowania kwestiami religijnymi i ich poszczególnymi elementami. Dowodzi tego, między innymi, Ignacy Czuma. Status religii chrześcijańskich w Niemczech analizuje on, posiłkując się książką

⁴⁵ J. Pastuszka, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, „Ruch Katolicki” 1939, t. 9 (4), s. 167–168.

⁴⁶ J. Pastuszka, *Krytyka światopoglądu rasistowskiego*. „Ruch Katolicki” 1939, t. 9 (7), s. 313.

Hermana Rauschinga (do listopada 1934 r. w senacie wolnego miasta Gdańska i związanego z armią niemiecką uczestnika I wojny światowej) *Die Revolution des Nihilismus* (Zurych 1938). Czuma przytacza cele Hitlera ujawnione przez dysydenta Rauschinga: „Chodzi o zewnętrzne i szybkie efekty. W paru latach zorganizować naród, zniszczyć Kościół, przeciwników, uzbroić się, zwyciężyć Europę i strawić ją, zapanować nad światem. Wszystko od razu”⁴⁷. By cel ten zrealizować także w armii posłużono się religią, kwestionując etykę chrześcijańską. Obecnie duch chrześcijański – w opinii Rauschinga – w korpusie oficerskim upada. A wszystko zaczęło się od Ludendorffa – twierdzi Ignacy Czuma – który swym nawoływaniem do pogaństwa i odrzucenia chrześcijaństwa, wprowadził do korpusu oficerskiego duchową niepewność⁴⁸.

Pojawienie się w polskim dyskursie kwestii duchowego upadku armii niemieckiej zasługuje na chwilę uwagi. Nie sięgamy w tej pracy do dokumentów typu raporty wywiadu, jednak Czuma referuje zagadnienie na bazie źródła pochodzącego z samego wnętrza armii. Otóż Herman Ruasching – syn zawodowego oficera, wychowany w korpusie kadetów, członek partii hitlerowskiej, prezydent senatu miasta Gdańska – staje się opozycjonistą nazistów i zmuszony jest opuścić strefę wpływów Trzeciej Rzeszy. Jesienią 1938 roku wydaje książkę *Die Revolution des Nihilismus* – wiosną 1939 roku jest już opublikowana w Polsce. Podłożem nihilizmu jest odejście od moralności chrześcijańskiej, na bazie której możliwe było zastąpienie „siły ducha” w armii – „siłą przemocy” w postaci wszechobecnej totalności: totalne państwo, totalna mobilizacja, totalna wojna – jakże obce duchowi kultury chrześcijańskiej. „[...] Z dechrystianizacją korpusu oficerskiego zniknie ostatni, poza Kościołem, szaniec oporu historycznych, duchowych i religijnych sił narodu niemieckiego”⁴⁹. Oporu wobec likwidacji podstawowych zasad cywilizacji łacińskiej.

⁴⁷ I. Czuma, *Duchowe przygotowanie armii III Rzeszy (według opinii Hermana Rauschinga)*, „Prąd” 1939, nr 37, s. 340.

⁴⁸ Tamże, s. 343.

⁴⁹ I. Czuma, *Duchowe przygotowanie armii III Rzeszy...*, dz. cyt., s. 343. „Czym się ten oficer i żołnierz karmi, co go wychowuje?”. W odpowiedzi wymienia niedotrzymanie słowa przez Hitlera w szeregu istotnych spraw: wiarołomstwo wo-

3.2. PSEUDO-RELIGIA JAKO ELEMENT MITU KRWI (RASIZMU)

Diagnoza ks. profesora Michalskiego dotyczy istniejących – zdaniem nazistów – w duszy rasowej pierwiastkach, które tworzyć miałyby siłę krwi germańskiej, mówi też o różnicy między nowym mitem stworzonym z kultu krwi (kultu rasy) i idei obowiązku a kościołami chrześcijańskimi, które niosą miłość bliźniego jako naczelne hasło.

To daleko posunięta zmiana w kulturze, której efektem jest to, że „przycichły spory gnoseologiczne wśród uczonych filozofów, a rozpoczęła się walka o wartości, walka, w której udział biorą wszyscy, choć nie w ten sam sposób”⁵⁰. Michalski wskazuje na przerażenie zwykłego człowieka spowodowane wyraźnymi konfliktami między starymi a nowymi wartościami. Wśród rywalizujących wartości spycha się czasem na najniższe szczeble te, które są dla innych najświętsze. Nawet nie pyta, co dzieje się wówczas z wychowaniem, pokazuje, co sytuacja ta czyni ze sferą ducha. Gdy kilka idei otacza się czcią religijną, a uczestnicy sporów o nowe idee odwołują się do religii, nie ze względu na nią samą, ale ze względu na jej społeczną rolę, to z tych nowych idei wyrasta pseudo-religia. Podkreśla, że jeżeli wybrane idee otaczać się będzie czcią, to rwać się będą do nich myśli, serca i namiętności – powstaną wtedy nowe mity⁵¹. One nawet już dochodzą do głosu – pisze dalej – jako „mity w budowie”: to mit germańkości i czystości rasowej – to pseudo-religia. Michalski ostrzega przed nimi.

Element religijny to „coś starego”, co przeniesiono z przeszłości do nowych mitów dla zachowania ciągłości *Herrenvolku* (narodu panów). Element religijności podkreślony został nie tylko w pismach Michalskiego, ale także K. L. Konińskiego (1938), L. Caro (1938) czy K. Krotoskiego (1934). Oni zgodni są w jednej kwestii: nie religia katolicka ani protestantyzm, czy ich racje teologiczne są problemem. W nowym micie germańkości i rasy, niemiecki „element religijny”

bec najwyższych własnych oficerów; obietnica nieanektowania Austrii; cyniczne łamanie obietnic wobec Czechosłowacji i inne (tamże, s. 338–339).

⁵⁰ K. Michalski, *Trzy mity*, [w:] K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, Kraków 1936, s. 19.

⁵¹ K. Michalski, *Trzy mity*, dz. cyt., s. 20–22.

znajduje nowe realizacje, służące nowym przesłaniom. Michalski ujmuje to następująco:

W Niemczech uderzono w Chrystusa, zarzucając Mu, że zabrał germańskim szczepom to, co miały w swej krwi najbardziej własnego i cennego. Wzywa się do wydobycia z wód Renu zatopionego tam skarbu, do zastąpienia ewangelii Chrystusowej przez Nibelungi i Edde, zapominając o tym, że jedno i drugie wyrosło z epickich tradycji zlatynizowanych po przyjęciu chrześcijaństwa Burgundów i Ostrogotów⁵².

Diagnoza ta powoduje refleksję: dlaczego tak się dzieje? Skąd wzięła się odwrót od Chrystusa i zwrot ku germańskim szczepom? Michalski wskazuje na moment zwrotny w statusie i sytuacji religii w Niemczech. Otóż w roku 1923 „oderwał się narodowy socjalizm od narodowców i wszedł na tory radykalne, przyjmując hasło Ludendorffa: naszym wrogiem jest Rzym”⁵³. U źródeł tego hasła i innych absurdalnych interpretacji „religijno-teologicznych” nazistów znajduje Michalski taki stan człowieka, którego serce i zmysły opanowała nienawiść. Ta jednak nie wzięła się znikąd, jej przyczyną była sytuacja Niemiec po przegranej I wojnie światowej i po decyzjach traktatu wersalskiego. Polski filozof tak oto „wchodzi” w niemiecką perspektywę:

Bóg wspólny dla wszystkich narodów został pogrzebany w traktacie wersalskim, patrząc obojętnie na krzywdę niemiecką. Musi to więc teraz być bóg własny, niemiecki⁵⁴.

Ich własny bóg sprawi, że kolejnym razem Niemcy nie pozwolą sobie na ponoszenie żadnych konsekwencji za rozpętaną wojnę, a przede wszystkim nie będzie żadnego żalu za popełnione zbrodnie – mówi Michalski.

Sprawę podmiany treści „elementu religijnego” nie uważa Michalski za wystarczającą dla zaistnienia narodowego socjalizmu. Musi

⁵² K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, dz. cyt., s. 13–14.

⁵³ K. Michalski, *Kościół wobec narodowego socjalizmu*. Kraków, Biblioteczka „Czasu”, 1934, s. 5.

⁵⁴ K. Michalski, *Fermenty religijne w Trzeciej Rzeszy*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 354.

pojawić się jeszcze jakaś przyczyna wewnętrzna, coś nowego w człowieku, jakaś wspólna podstawa, na której da się budować odwetowe zło. Tą przyczyną wewnętrzną może być dominacja w człowieku jego niższej natury. Wówczas – pisze Michalski:

budzi się w człowieku karzeł, który pragnie wyrzucić zemstę na tym, co wielkie i piękne (...). Płoną mu oczy, kiedy w niszczycielskim szale profanacji sięga bez czci do ludzkiej duszy i do tego, co w niej wyrosło jako najpiękniejszy kwiat – do religii⁵⁵.

Jednak dominacja natury niższej nie pojawi się w człowieku bez naruszenia zasad jego religii. To dlatego nowoczesne mity starają się nadać boskość sprawom i ludzkim, i zmiennym. Michalski tego zaakceptować nie może. Ubolewa, ale też wyciąga wniosek: religia jest pierwszym elementem składowym każdego mitu⁵⁶, także mitu o nazwie narodowy socjalizm.

Stworzenie mitu krwi rozumianego jako nowa, niemiecka „religia”, narodowa wiara przypisywano Alfredowi Rosenbergowi. W *Der Mythos des 20 Jahr* (1930) sprowadził on jego treść do pseudonaukowych dowodów mówiących, że krew nordycka jest tym, co przewycięży i zastąpi stare sakramenty chrześcijańskie. Mit krwi przyjmując rolę „religii” z największą odrazą i odrzuceniem odnosił się do miłości braterskiej ludzi. Karol L. Koniński pisał, że jej kwintesencja w postaci *Kazania na Górze* razi rasistów nie tylko przez samą ideę miłosierdzia, lecz przez potencjalnie równą wartość każdego człowieka. Narodowi socjaliści potępili „słabość” Kościoła rzymskiego zawartą w idei miłosierdzia, a ich ruchy młodzieżowe jawnie nawiązały do starogermańskich bogów. Koniński podkreśla, iż często słyszy, że tam, gdzie wygasa chrześcijaństwo, zaczyna się religijność niemiecka. Zarówno Michalski, jak i Koniński krytycznie odnoszą się do germańskiego mitu krwi także dlatego, że niesie on socjalistyczny ferment. Odrzucają więc ideę krwi (rasy) jako „wszechstronnie”

⁵⁵ K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, s. 7–17, Kraków: Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, 1936, s. 16–17.

⁵⁶ Pozostałe elementy składowe koncepcji mitu autorstwa K. Michalskiego zob. rozdz. 4.5 tej pracy.

godzącą w chrześcijaństwo. To dzięki niej bowiem polityczną rangę zyskują: pomysł Rosenberga, który chce usuwać z dróg wiejskie krzyże, jako niegodne niemieckiej religijności i jej kultu siły; pomysły stawiające na miejscu krzyża znak swastyki, a na miejscu miłości chrześcijańskiej – honor i heroizm. Miejsce Kościoła powszechnego zastąpi wtedy nowa pseudo-religia nowego kościoła⁵⁷.

W interpretacjach polskich humanistów „kościół niemiecki” jest lokalnym, chociaż groźnym epizodem; dlatego też potępiany jest Kościół rzymski (*römische Kirche*), a tak zwany „Niebieski Front” jawnie przyznaje się do starogermańskich bogów. To ponura fantazja człowieka wspartego eugeniką znalazła drogę na skróty dla realizacji wizji rasistowskich, depcząc wszelkie sfery ducha i transcendencji. Nazizm bowiem jest na wskroś materialistyczny – pisano – godzi w sedno założeń chrześcijaństwa i w elementarne formy humanitaryzmu.

Oceniano ten ruch jako niestety masowy i przeznaczony dla przeciętnego poziomu umysłowego; szeroki – bo sięgający w swych środkach z jednej strony do najgorszych form monarchizmu, a z drugiej niemal do bolszewizmu; niosący rasowość i antydemokratyzm. Dążenia i drogi myślenia ideologów nazizmu były demaskowane. Michalski pisał, że Rosenberga charakteryzuje niedoskonałość, nie umiał bowiem nadać stworzonemu mitowi krwi aury mesjanistycznej, natomiast udało się to E. Kriecowski. On nie zawahał się skraść i przenieść w narodowy socjalizm mesjanizmu słowianofilów rosyjskich i mesjanizmu polskiego, pozbawiając je zarazem ich charakteru chrześcijańskiego: miłości bliźniego i miłosierdzia. Stworzył więc Kriec narodowo-socjalistyczną i niemiecką zarazem wersję germanofilstwa, jakże w brutalności swej i płytkości odmienną od słowiańskich. Przyczynił się (bo dążenia innych też miały ten kierunek) do powstania czegoś w rodzaju *pan-ruchu*, pangermanizmu pozbawionego ciepła panslawizmu i ciepła polskiego mesjanizmu.⁵⁸

Chęć władania duszami ludzkimi pojawiła się w pracach naczelnych ideologów nazizmu. Michalski i Niesiołowski z niepokojem

⁵⁷ K. L. Koniński, *Logika swastyki*, dz. cyt., s.305–307; K. Michalski, *Trzy mity*, dz. cyt., s.28.

⁵⁸ K. Michalski, *Trzy mity*, dz. cyt., s. 28.

dostrzegają około 1936 roku „przesunięcie” w zakresie ważności i roli „uczonych” niemieckich. Jeszcze niedawno dominowali teoretycy opisujący oblicze nowego mitu (narodowego socjalizmu), teraz ważniejsi stają się praktycy, którzy potrafią wywołać w duszach ludzkich opisany wcześniej nurt pragnień i ducha germańskości. Z niego to – zauważano – chce się wyprowadzić nową organizację społeczeństwa, by potem wejść z nią do nowego kościoła narodowego. Z tego też powodu, twierdził Michalski, na przykład Klages, stara się uzupełnić dzieło Lutra... Tylko, że Luter – pisze Michalski – tłumaczył starą Biblię, Klages zaś tworzy nową „ewangelię”, w której Jezus przybiera oblicze aryjskiego Herosa⁵⁹.

Po objęciu władzy przez Hitlera oprócz szeregu zmian o charakterze politycznym, dokonuje się w Niemczech – zdaniem polskich uczonych – przede wszystkim zamiana powszechnego charakteru religii chrześcijańskich na socjalistyczno-narodowy (niemiecki bóg, niemiecka wiara). Sięga ona dalej aniżeli dawna „reformacja Lutra i Kalwina. Teorie narodowo-socjalistyczne łączą się w zwarty pogląd na życie tak, iż dopiero w jego ramach mogą się mieścić wszelkie inne idee, nie wyłączając religijnych”⁶⁰.

Na łamach „Przeglądu Katolickiego” [R. 76 (1937) nr 20] Andrzej Niesiołowski informuje o zjawisku – odnośnie którego żaden akredytowany korespondent nie ośmielił się wypowiedzieć – ludzie stają w kolejkach, by wypisać się z kościoła protestanckiego. Powodem jest sięgający 6–7 proc. dochodu podatek kościelny. Autor zarysowuje tło światopoglądowe Niemiec roku 1937: odczuwane jest zapotrzebowanie na pisanie uzasadnień dla nowego pogaństwa; „Poganizm jest modny. Przynależność [do niego – JK] jest dowodem szczególnej lojalności wobec reżimu. Nowa religia ma przecież podstawy »naukowe«, jeśli ich jeszcze nie ma, to zrobi się je szybko”⁶¹ – to o niemieckiej pseudo-religii. Dalej Niesiołowski powołuje się na własne obserwacje (badania) w Szwecji i Danii. Miał okazję zauważyć, że tamtejszy protestantyzm

⁵⁹ K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, ... dz. cyt., s. 7.

⁶⁰ K. Michalski, *Fermenty...*, dz. cyt., s. 347.

⁶¹ A. Zajdlisz (A. Niesiołowski), *Próba ogniowa protestantyzmu*, „Przegląd Katolicki” 1937, nr 20, s. 324.

nie wykazał najmniejszej odporności na marksizm – tak też jest w Niemczech. Wobec głosu, nawołującego do powrotu do świętego Kościoła katolickiego, zauważa, że uczestnictwo w liturgii w czasie, gdy wzmagą się jego prześladowanie, wymaga odwagi i poświęcenia, jest próbą prowadzącą do świętości (z takich prób katolicyzm zwykle wychodził zwycięski) – rzecz jednak nie wygląda zbyt optymistycznie. Protestantyzm natomiast wytwarzał „ludzi porządnych”, ale nie świętych – był do tego organicznie niezdolny, pisze Niesiołowski. Jego zdaniem polityka religijna Hitlera przyspieszy w Niemczech proces polaryzacji religijnej. Zjawisko „wypisywania się” z kościoła protestanckiego pozwala przewidywać, że wobec idei socjalistycznych (zawierających marksistowskie odniesienia) pojawi się nie tylko zmierzch dzieła Lutra, ale Niemcy staną na rozdrożu między katolicyzmem a materializmem. Jest mało istotne, czy będzie to biologiczny rasizm czy fizyczny marksizm. Będą się też tworzyć formy przejściowe, jak wystąpienie z kościoła ewangelickiego i życie według wskazań Biblii w prywatnym wymiarze. To zupełnie logiczne rozwiązanie ze stanowiska indywidualizmu religijnego Lutra⁶². Przesłaniem całej „próby ogniowej protestantyzmu” jest przekaz, który wprawdzie nie w pełni się sprawdził, ale wysoce precyzyjnie zdiagnozował indolencję protestantyzmu. Optymizm w oczekiwaniach wobec hierarchów katolickich był już znacznie bardziej kontrowersyjny.

„Centralną rzeczywistością religii narodowego socjalizmu jest nie Bóg, ale człowiek, pojęty nie jako jednostka i członek ludzkości, ale jako członek jednej, jedynej rasy”⁶³ – pisał van Dyle. Niezwykle istotne jest spostrzeżenie – w jakiś sposób obecne u wielu przedstawicieli środowisk katolickich uznających rasizm za jeden z przejawów teofobii – o treści:

poprzez wieki ostatnie snuje się kontrast między religią, tzn. czcią dla Boga z jednej strony, a kultem ludzkości z drugiej, rasowość przedstawia się jako jedna z możliwości ubóstwienia człowieczeństwa. [...] Można ubóstwiać jednostkę (indywidualizm), można ubóstwiać ludzkość (hu-

⁶² Zajdlicz Aleksander (A. Niesiołowski), *Próba ogniowa...*, dz. cyt., s. 325.

⁶³ A. van Dyle, *Hitleryzm a religia*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 196, s. 39.

manitaryzm); „rasizm religijny” narodowych socjalistów jest trzecim rodzajem teofobii⁶⁴.

Polskim głosem krytycznym w tej kwestii jest też artykuł ks. Wincentego Granata w swej podstawowej warstwie będący interpretacją encykliki Piusa XI *Divini Illius Magistri*, powstały z potrzeby wyraźnego odróżnienia katolickiej myśli pedagogicznej od szerzących się – z pełnią przekonania o własnej wyższości, nowoczesności i postępowości – koncepcji rasizmu [niemieckiego narodowego socjalizmu] i bolszewizmu [marksizmu] z ich pedagogicznymi aplikacjami. Granat rozpoczyna od wskazania na światopogląd jako źródło teorii wychowania w c z y c h. W jego ujęciu jest to: „zbiór zasad i pojęć o świecie, jego naturze, początku i celu, a ponieważ człowiek jest »małym światem« stąd w światopoglądach pojęcia o ludzkiej naturze, jej celach główną odgrywają rolę”⁶⁵. Granat pisze:

teoretycy rasizmu, który jest systemem *per excessum* irracjonalistycznym, starają się za pomocą łamańców historycznych, biologicznych i filozoficznych zbudować nowy system, nową wiarę i nowy pogląd na życie i jego cele. To samo spostrzegamy u filozofów materializmu dialektycznego, w którym pomimo kultu dla rozumu tkwią potężne pierwiastki antyintelektualistyczne, ujawniające się w twierdzeniu, że idee zależą od warunków gospodarczych [związek bazy z nadbudową – uzup. JK]; otóż i zwolennicy materializmu dialektycznego układają światopogląd dla całej ludzkości, marząc o zastąpieniu dawnych wiar przez pseudo-wiarę w królestwo doczesności⁶⁶.

Granat twierdzi, że te nowe „świato-poglądy” w państwie hitlerowskim (i bolszewickim) przejęły w swoje ręce wszystkie sprawy. Skutki tego stanu rzeczy widzi jako tragiczne, bowiem te nowe światopoglądy zarówno w państwie hitlerowskim, jak i bolszewickim zastąpiły dogmat Boga, dogmatem człowieka. Człowiek postawiony na

⁶⁴ A. von Dyle, *Hitleryzm...*, dz. cyt., s. 39.

⁶⁵ W. Granat, *Zasady pedagogii katolickiej w świetle dogmatu odkupienia grzechu pierwotnego*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 1939, z. I–II, s. 26–27.

⁶⁶ Tamże, s. 27.

miejscu Boga! Granat nawet nie podejmuje polemiki z absurdalnością tego „zabiegu”, nawet nie uzasadnia, że nie o człowieka i jego wielkość tu chodzi... Jego skutki widzi jako tragiczne i pisze to tuż przed ludobójstwem dokonany rękami Niemiec. Zakłada przy tym, że „gruntowne”, cywilizacyjne wręcz zmiany znaczeń tkwią u podstaw kształtowania się teorii pedagogicznych i praktyki wychowawczej. Skoro prawda Ewangelii nie jest oderwana od życia ani człowieka z tego życia nie wyprowadza – przeciwnie, jest pełnią życia⁶⁷, to antropologia katolickiej myśli pedagogicznej, jako aktywnie zaangażowana w kondycję człowieka, orzeka o nazistowskiej, iż ta jest czymś przeciwnym.

Michalski, jako filozof i teolog, zwraca uwagę na napięcia pomiędzy światopoglądem chrześcijańskim a narodowo-socjalistycznym pojawiające się w coraz to nowych przemianach religijnych. Jego zdaniem świat ich nie rozumie, bowiem nie głoszą one wystarczająco jasno swych uzasadnień. Świat ponadto nie kwapi się do ich oceny. Tymczasem, ubolewał Michalski, dwie myśli Kriecka o narodzinach religii z własnej krwi i rasy oraz o obcości chrześcijaństwa, będą się powtarzały. Są bowiem podstawą odrębnego, germańskiego kościoła – ten zaś ma się stać rdzeniem niemieckiego narodowego socjalizmu.

Krytyka „religijnej” strony nazizmu prowadzona z polskiej perspektywy – bliskiej geograficznie i na tyle obcej, by „widzieć wyraźniej”, prowadzona także z narzucającą się perspektywą historyczną (zniewoleń niemieckim zaborem, ciągłymi wojnami z agresywnym sąsiadem) – skutkuje następującym ostrzeżeniem: oto główne idee – idea krwi i gleby ojczystej – składają się razem na to, co się nazywa nieuniknionym losem narodu niemieckiego lub jego przeznaczeniem. W Niemczech wierzy się, że w krwi mieszka przeszłość, a z niej rodzi się los i charakter człowieka. Z gleby ojczystej zaś rze-komo – wołają Michalski, Niesiołowski i inni – idą siły żywotne narodu. Z krwi też pochodzą związki, które łączą następujące po sobie pokolenia. Losy niemieckiego narodu „spełniają się” przez rewolucję religijną Hitlera⁶⁸.

⁶⁷ W. Granat, *Zasady pedagogii...*, dz. cyt., s. 27–28.

⁶⁸ K. Michalski, *Fermenty religijne*, dz. cyt., s. 351–352.

Hitlera nie wskazuje się jako skrajnego zwolennika niemieckiego kościoła narodowego. Gdyby przejrzeć pisma pionierów nazizmu (pisze Alfred van Dyle jeszcze przed dojściem Hitlera do władzy), to wszyscy oni: Rosenberg, Bangert, Löpeltmann, Hitler (przy nim zaznacza się, że jest umiarkowany), Röventlov – tworzą projekty nowego narodowego kościoła niemieckiego; kościoła, który ma być odrodzeniem starożytnego kultu pogańskiego Wotana. Katolicyzm, protestantyzm czy judaizm są niczym światło kaganka, gdy rozbłyśnie słońce nowej starogermańskiej religii – pisał Rosenberg w *Christenkreuz oder Hakenkreuz?* (1931). Niemiecka religia ma być potężniejsza niż inne⁶⁹.

3.3. NOWA „NIEMIECKA RELIGIA” – WIELORAKIE ASPEKTY JEJ INSTRUMENTALNEGO STATUSU

W polskim dyskursie krytyki wykorzystywanie religii oraz pseudo-religii do budowy narodowego socjalizmu oceniano wysoce negatywnie, już przed 1939 rokiem uznano za groźne dla świata. W pracach nazi-stowskich ideologów stwierdzano ciągły prymat polityki i rasizmu także wtedy, gdy mówili o zagadnieniach religijnych. Wprost zjawiały się one u E. Bergmanna, A. Rosenberga, E. Kriecka odrzucających chrześcijaństwo i wszelką religię przyjmującą Boga transcendentnego⁷⁰. Niczym horror odbierano wizje Kriecka, na potrzeby których rozróżnił on trzy typy religijne: prorocki, genialny i heroiczny. Po zwycięstwie Hitlera za-panować miał typ trzeci, tak jak przed zwycięstwem dominował typ drugi, ze swej natury liberalny. Także typ pierwszy, najwcześniejszy, miał zniknąć z powodu wpisanych weń rozwiązań konkordatowych i bratania się z judaizmem. Zdaniem Michalskiego religia w Niemczech laicyzowała się od samego początku działalności narodowo-socjalistycznych ugrupowań, nie różniąc się zasadniczo od fanatycznego bolszewizmu:

⁶⁹ A. von Dyle, *Hitleryzm a religia*, dz. cyt., s. 40–42; zob. też: Junius, *Poglądy społeczne Hitlera*, „Kultura i Wychowanie” 1938, z. 4, s. 304–318.

⁷⁰ K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt. Michalski powołuje się na: E. Krieck, *Menschenformung*, Leipzig 1933, s. 113–125 oraz E. Krieck, *Dichtung und Erziehung*, Leipzig 1935, s. 7, 37, 39.

tu i tam wyklucza się Boga osobowego, transcendentnego, tu i tam wyklucza się Chrystusa z jego bóstwem, tu i tam zjawiają się już jako symbole religijne czerwone sztandary z tą różnicą, że na jednych płonie swastyka jako symbol germańskiej krwi i mocy, a na drugich goreją godła międzynarodowych ideałów⁷¹.

Nie tylko w Niemczech, ale także w Austrii⁷² po *Anschlussie*, nawet na Kościołach wywieszano swastyki. Polityczna poprawność lat 30. XX wieku nakazywała nie być posądzanym o niesprzyjanie zjednoczeniu. Nawet religia winna mu skutecznie służyć, być jego podstawą. Polscy humaniści uznawali to za wynik upojenia jednością wspólnoty narodowej, rasowej, niemieckiej ziemi (gleby), niemieckiej religii, niemieckiego boga – jakiegoś szaha...

Do Polski bez trudu przenikała wiedza o jawnych mordach politycznych (Polacy świetnie znali język niemiecki na całym byłym obszarze zaboru niemieckiego i austriackiego) – nie tylko w okresie „puczu Röhma”, także wcześniej i później – oraz o szykanach wobec krytycznie nastawionych do narodowego socjalizmu duchownych i członków niemieckiego episkopatu. Dzisiaj historycy wskazują, że do roku 1937 osadzono w obozach koncentracyjnych co najmniej 127 niemieckich duchownych⁷³, co jest niewielką liczbą wobec eksterminacji przez Niemców około 3 tysięcy (20%) polskich księży i zakonników w czasie II wojny światowej. Czy wobec przejścia przez katownie komunistyczne PRL-u w latach 1945–56 ponad tysiąc polskich biskupów, księży i zakonników.

Istotnym momentem w zwalczaniu religii katolickiej w Niemczech był rok 1935, wtedy właśnie wprowadzono metody zwalczania Kościoła katolickiego w dwu podstawowych kierunkach. Z jednej strony

⁷¹ F. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 349–350.

⁷² Austria, która dziś z oporami przyznaje się do brania czynnego udziału w budowaniu i praktykowaniu nazizmu, stworzyła szczególnie okrutne obozy śmierci w Mauthausen, Gusen I, Gusen II oraz Lungitz. Ginęła w nich głównie polska inteligencja: <https://obnt.pl/en/>; dostęp. 02-06-2018.

⁷³ E. Kozerska, T. Scheffler, *Papież Pius XI wobec państw totalitarnych*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku. Idee- instytucje-interpretacje*, red. W. Kozub-Ciembroniewicz, H. Kowalska-Stus, B. Szlachy, M. Kiwior-Filo, Wydawnictwo UJ, Kraków 2010, s. 100.

ograniczono jego wpływ na wiernych poprzez ograniczanie prasy katolickiej i usuwanie z życia publicznego stowarzyszeń katolickich. Drugi kierunek polegał na kompromitacji duchownych poprzez wszczynanie postępowań karnych o „sfabrykowane” przestępstwa dewizowe lub obyczajowe, a następnie nagłośnianie ich w mass mediach⁷⁴.

Wprawdzie rzadko, lecz jednak zauważano w polskim piśmiennictwie opór katolickiej młodzieży niemieckiej wobec ograniczeń w kwestiach religii. Halban pisze o aresztowaniach liderów stowarzyszeń katolickich. Zauważana i ceniona jest gotowość ponoszenia strat materialnych, nieugięta postawa wobec perspektywy więzienia czy obozu koncentracyjnego przez niektórych niemieckich katolików. Dostrzegano znieważanie i upokarzanie przez tych, w których rękę znalazła się władza państwa. Halban pisze o tym, że biskup Monasteru Klemens August hr. Galen w mowie z 9 lutego 1936 roku powiedział:

Są świeże groby w niemieckich krajach, w których spoczywają prochy ludzi uważanych za męczenników wiary przez lud katolicki [...] skrzętnie jest strzeżona tajemnica rozpostarta około ich śmierci⁷⁵.

Złożoność sytuacji Kościoła katolickiego w nazistowskich Niemczech jest potwierdzona przez badaczy, podobnie jak fakt, że bardziej prześladowano Kościół katolicki niż ewangelicki. Ten osłaniany przez ruch Niemieckich Chrześcijań (*Deutsche Christen*), zyskał nawet w roku 1933 nowego biskupa w osobie ich przywódcy Ludwiga Müllera, nazisty i antysemitę⁷⁶.

W służbie nazizmu pozostawały organizacje neopogańskie i różnego rodzaju ruchy okultystyczne. Nie jest prawdą, jak współcześnie pisze młoda badaczka, że „trudno jest ściśle rozgraniczyć ruchy neopogańskie i chrześcijańskie, ponieważ istnieje wiele odłamów pośrednich, zachowujących pewne elementy wiary Chrystusowej”⁷⁷. Cały nurt krytyki

⁷⁴ G. Hockerts, *Die Sittlichkeitsprozesse gegen Ordensangehörige und Priester 1936/1937*, Mainz 1971.

⁷⁵ L. Halban, *Religia ...*, dz. cyt., s. 374.

⁷⁶ J. Borejsza, *Szkoły nienawiści...*, dz. cyt., s. 109.

⁷⁷ A. Kmak-Pamirska, *Religia w czasach Trzeciej Rzeszy*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 116.

statusu religii chrześcijańskich w nazizmie, zawarty w polskim piśmieniu teologów i filozofów katolickich, przeczy takiej swobodnej tezie. Nie można więc mówić o „ruchu chrześcijańskim o rasistowskim nastawieniu” – jak czyni to cytowana badaczka. Elementy chrześcijaństwa uwikłane i połączone z wierzeniami mu obcymi tracą swoją tożsamość i istotę wymowy, nie mogą więc nosić chrześcijańskiego miana. Pokazują to analizy teologów i filozofów przytoczone w tym rozdziale. Przed rokiem 1939 najpełniej wypowiedział się na ich temat Leon Halban⁷⁸.

Nazizm natomiast poprzez swoje zasadnicze cechy otworzył przestrzeń dla ruchów parareligijnych. To one instrumentalnie wykorzystywały elementy religii chrześcijańskich w dowolny sposób, ponadto w sposób nieuprawniony. Same bowiem nigdy nie pozostawały w zgodzie z literą Ewangelii ani tym bardziej z zasadami katolicyzmu głoszonymi przez Kościół rzymsko-katolicki. W ramach otwarcia się nazizmu na ruchy parareligijne, w przestrzeni tej – jako główne – były wymieniane Zakon Armanów, Nowy Zakon Templariuszy, Germańska Wspólnota Wyznaniowa⁷⁹. Złożoność instrumentalnego czerpania z chrześcijaństwa i przedmiotowego traktowania religii chrześcijańskich przez nowe pseudoreligijne ruchy dobrze oddają słowa Konstantego Michalskiego:

Nie Bergmann po raz pierwszy głosi w Niemczech myśl, że Bóg zawadza człowiekowi na jego drodze do budowania światopoglądu i moralnego ideału; ale to pewne, że nikt nie woła w Niemczech tak głośno jak on o stworzenie nowej religii, gdzie by na ołtarzach znajdowała się świętość od Boga oderwana i jemu przeciwstawiona. Trzeba też przyznać, że w Niemczech nikt brutalniej nie zdarł maski z twarzy tych, co w obozie protestanckim wiecznie igrali z nazwą Boga, nadając tej coraz to nowe znaczenia. Bergmann powiada krótko i jasno: jeżeli się chce nazwać potrójną świętość Bogiem, zgoda, ale trzeba sobie zdać sprawę z tego, że taki Bóg istnieje, ponieważ my tego chcemy – chcemy coś czcić i do czegoś tęsknić. Jak wszelką dotychczasową religię, tak i chrześcijaństwo uznaje za wytwór ludzki, za wytwór rasy znużonej, śródziemnomorskiej. Nazywa je znowu religią obcą, ponieważ wniosła w zdrowe szczepy germań-

⁷⁸ L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy...*, dz. cyt.

⁷⁹ Tamże, s. 162–219.

skie idee rozkładową wybawienia przez interwencję obcą, a nie przez własne siły; nazywa je religią okrutną, ponieważ powstrzymała pochod germański na Wschód, w dzierzawy Czechów i Polaków. Gdyby nie ono, gdyby nie chrześcijaństwo, granice Germanii dotykałyby dziś toczących się wód Jeniseju. Nie było i nie będzie narodowego wyzwolenia na gruncie chrześcijańskim, nie było i nie będzie dlatego, że chrześcijańskie świętości religijne znajdowały się za granicą Niemiec. Wybiła jednak godzina trzeciego okresu, więc trzeba pożegnać obce kościoły i budować kościół własny narodowy, w którym się będzie czciło potrójną świętość niemieckiego narodu, niemieckiej kultury duchowej i przyrody, nie zapominając nigdy o tem, że front bojowy trzeba skierować przeciwko Rzymowi. W dobie przejściowej można się zgodzić na konkordaty, ale zaostriżyć niemieckie żądania.⁸⁰

W pismach polskich humanistów przypomina się, że taka pseudo-religia nie jest w historii Niemiec niczym nowym. Już w czasach Hohenzollernów pojawiło się pojęcie „niemieckiego Boga”, a Herman Schwarz w *Nationalsozialistische Weltanschauung* – pisze Niesiołowski – ogłosił, że Bóg chce się wytwarzać ze społecznej woli narodu niemieckiego. Tak rozumiany bóg – twierdzi Niesiołowski – da się użyć do rozmaitych dążeń, a tego rodzaju panteizm w swoich interpretacjach świata jest groźniejszy od ateizmu, bowiem tworzy system oszałamiania sumień. Z takim ideałem jedności wspólnoty narodowej splótł się rasizm i – niezależnie od jego eugenicznych źródeł – na tym ideale budował swoje wymagania. Kult nonsensów, jaki przyjęli Niemcy, nie da się wytłumaczyć terrorem państwa – twierdzi Niesiołowski. *Anschluss* Austrii był wyraźnym przykładem potęgi idei wspólnoty narodowej, podniesionej do rangi „religii wspólnoty”⁸¹. Alfred van Dyle w „Przeglądzie Powszechnym” już w 1932 roku pisał o religii w hitleryzmie twierdząc, że w Niemczech „życie duchowe” toczy się już bez ducha; że

„nie ma już »ludu«, »organizmu narodowego«, naród rozkłada się. Trudno znaleźć nazwę na oznaczenie tego procesu – jego wyrazem jest zanik

⁸⁰ K. Michalski, *Fermenty...*, dz. cyt., s. 356–357 (Michalski przytacza za: E. Bergmann, *Die deutsche Nationalkirche*, Breslau 1933).

⁸¹ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 23; A. Niesiołowski, *Hiszpańskie medytacje*, „Przegląd Katolicki” 1936, nr 35, s. 599–601.

narodu, powstanie zaś trzody, hordy. (...) Państwo jest wszystkim, jednostka sama w sobie nie ma znaczenia: oto nowa ewangelia⁸².

Leon Halban, profesor prawa na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, we *Wstępie* do swego dzieła *Religia w Trzeciej Rzeszy* – zanim opisze jej sytuację – z perspektywy reprezentowanej dyscypliny, przedstawia wielorakie związki ważnych dziedzin życia z religią. Ze względu na poprzednie prace⁸³ ma wyjątkowe kompetencje, by powiedzieć:

Kultura religijna odzwierciedla się w porządku prawnym. Jak dotychczas, zawsze odpowiadało prymitywnej religii, prymitywne prawo, brakowi kultury religijnej złe prawo, wysokiej kulturze religijnej dobre, wysoko rozwinięte prawo

– twierdząc to, nawiązywał do stanowiska Fryderyka Giese⁸⁴. Warto o tym przypomnieć, nie tylko dlatego, że Halban jest autorem najbardziej wyczerpujących monografii sprzed 1939 roku na temat religii w narodowosocjalistycznych Niemczech, lecz także dlatego, że zawierały informacje o nieliczeniu się jego twórców z zasadami prawa, na bieżąco dostosowywanego do tworzonego szaleństwa.

Początkowo przychylnie przyjmowano zapowiedzi zerwania z areligijnością, nie brano tu jednak pod uwagę, że narodowy socjalizm odbiega w swoich interpretacjach od dotychczasowych znaczeń pojęć religijnych. Ta nowa interpretacja i nowa polityka religijna zaskoczyła – zdaniem Halbana – szerokie środowiska protestanckie i katolickie, które poparły i umożliwiły zwycięstwo narodowym socjalistom⁸⁵.

Niesiołowski pisał, że „Hitler byłby się zgodził na to, by cały naród stał się albo protestanckim, albo... katolickim. Wyrazem tych dążeń były próby rehabilitowania Chrystusa przez wskazanie, że był On...

⁸² A. von Dyle, *Hitleryzm a religia*, dz. cyt., s. 32–33.

⁸³ L. Halban, *Konkordat ze Stolicą Apostolską*, odb. z *Encyklopedii Podręcznej Prawa Prywatnego*, Warszawa 1934; Tenże, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1946.

⁸⁴ F. Giese, *Recht und Religion als Kräfte zum Wiederaufbau*, Tübingen 1924, s. 17–20, za: L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 3–4.

⁸⁵ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 6.

aryjczykiem”⁸⁶. Katolicyzm jednak nie zgadzał się na etykę kolektywną uznającą, że dobre jest to, co służy grupie. Etyka ta, jako spadek po marksizmie, już w latach 30. XX wieku oznaczała zawieszenie dążenia do prawdy – a jeśli jej nie ma, to nie ma obiektywnych nakazów i zakazów moralnych. Stało się to pomocne dla hitleryzmu w okresie walki o umocnienie. Bez „zawieszenia” rangi obiektywnej prawdy nie byłoby możliwe, by legalnie skazanych przez sąd morderców (bojówkarzy Hitlera) czcić jak bohaterów narodowych.

Podsumowując można powiedzieć, że filozoficzno-teologiczna ocena mitu krwi (mitu rasy) o randze religii, mitu wspólnoty narodowej czy stworzonego na wzór chrześcijaństwa kościoła niemieckiego, kształtuje się następująco: we wszystkich tych teoriach („pomysłach”) zawarte są pierwiastki niechrześcijańskie. W sprzeczności z chrześcijaństwem pozostaje:

- zawarty w nich naturalizm i determinizm (o ile zaprzeczają samoistności życia duchowego, a dzieje ludzkości uznają za wynik właściwości rasowych);
- skrajny relatywizm (gdy żądają dla każdej rasy odrębnej religii, etyki, itd.);
- duma rasowa (nieuznawanie równości i równouprawnienia ras);
- egoizm i antagonizm rasowy⁸⁷.

Znamienne i syntetycznie opisujące sytuację religii były słowa Konstantego Michalskiego:

ze strony niemieckiej trzeba strzec odziedziczonego przez krew szlachectwa, trzeba twórczą wolą wydobyć z szlachetnej krwi zaklęte w niej skarby, gdyż tylko na tej drodze dokonają się w niej narodziny niemieckiego boga. Nie istnieje żaden Bóg ponad dziejami, lecz Bóg w dziejach narodu sam się stwarza⁸⁸.

Mimo braku nadziei i odczuwanej grozy sytuacji – Michalski próbuje poszukiwać dla Polski, ale i dla agresywnych Niemiec, ratunku. Mogłoby być nim chrześcijaństwo, lecz właśnie dlatego – zauważa – zostało

⁸⁶ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 20.

⁸⁷ F. Sawicki, *Nowoczesne teorie rasowe*, dz. cyt., s. 20–21.

⁸⁸ K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 355.

ono przez nazistów odrzucone. Powiedziano bowiem, że jest ono ideą międzynarodową, a taka osłabia rasę. Michalski nie znajduje nic w nazizmie, co byłoby chrześcijańskie i mogłoby się stać dla niego ratunkiem. Według rasistowskiej ideologii Niemcom potrzebny jest kościół narodowy. Naród niemiecki – jak wynika z lektury naczelnych ideologów – ma sam w sobie znaleźć Boga i królestwo. Ratunek nie jest już możliwy – w *Resurrectio et Vita* mówi Michalski wprost (jakby nie chciał wierzyć faktom), że jego interpretacje są adekwatne do tego, co dzieje się w Niemczech, i niestety istnienia tam zła i absurdu nie da się zaprzeczyć, one nie budzą wątpliwości.⁸⁹

Krytyczny dyskurs polskich humanistów z lat 20. oraz 30. XX wieku, dotyczący sytuacji i statusu religii chrześcijańskich w niemieckim narodowym socjalizmie, oddaje ich podstawowe problemy. Postawa protestantów, określana mianem kapitulacji wobec promowanych zasad, nie jest przedmiotem szerszych dyskusji. Te dotyczą religii i hierarchów Kościoła katolickiego – tutaj krytyka jego pasywności, wraz z pełnym i jednoznacznym odrzuceniem nowego „pierwiastka boskiego” nazistów, nie w spólgry z krytyką znanego powojennego badacza Ernsta W. Böckenförde. To nie wrogość wobec liberalnej demokracji i brak jej zrozumienia spowodowała taką pasywną postawę Kościoła⁹⁰ (jakże odmiennym okazał się Kościół katolicki w Polsce przed II wojną i w czasach komunizmu). To kulturowe i historyczne uwarunkowania były w Niemczech decydujące. Polski nurt krytyki współgrał natomiast z analizami „ducha niemieckiego” Fryderyka W. Foerster (*Europa und die deutsche Frage*, Luzern 1937), którego książki hitlerowcy spalili we Wrocławiu na stosie.

Polityka światowa zwykła świętować znaczące dla siebie wydarzenia. Zarówno konkordat z Watykanem podpisany przez Hitlera, jak i jego demonstracyjne odejście od ustaleń wsparte sygnalizowaną wyżej

⁸⁹ W dziele *Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów* (1934) Michalski dokonuje jednoznacznego odsłonięcia obcości wpisanej w rasizm i narodowy socjalizm z perspektywy chrześcijańskiego tomizmu.

⁹⁰ E. W. Böckenförde, *Wolność – państwo – Kościół*, tłum. Paweł Kaczorowski, Kraków, „Znak”, 1994, s. 9–11.

likwidacją katolickiej partii bawarskiej i chaosem religijnym, współgrały ze wzmożeniem walki z religią w Sowietach. Wszystko to wpisywało się w ramy przygotowań do mającego odbyć się w Moskwie w 1934 r. światowego kongresu Międzynarodówki Komunistycznej. Komentarze na ten temat także pojawiały się w polskim piśmiennictwie⁹¹.

⁹¹ *Wzmoczona walka z religią w sowietach*, „Prąd” 1934, nr 27, s. 39.

4. Nazizm w recepcji i krytyce politycznej

4.1. NAZIZM – POLITYCZNE ŹRÓDŁA, KONTEKSTY, UWARUNKOWANIA

Z zainteresowaniem odebrano w świecie zmianę polityczną dokonaną w Niemczech 30 stycznia 1933 roku. W Polsce zauważano wyrażane w zagranicznych mediach niedwuznaczne sympatie z powodu zapowiedzi zerwania z marksizmem. Jednak jeszcze w roku 1933 ówcześni sympatycy nowego niemieckiego rządu wyrazili głębokie oburzenie wobec jawnie głoszonych *z a m i e r z e ń* narodowych socjalistów¹. Polski profesor prawa Leon Halban, jeszcze przed napaścią Niemiec na Polskę w 1939 roku, twierdził, że jednego nie można zarzucić nazistom i ich partii, że dążąc do władzy jednoznacznie oszukała opinię publiczną. Od początku bowiem *j a w n i e* głosili nowy światopogląd o dogmatycznym charakterze, a całemu ruchowi nadawali nie tyle racjonalny, co mityczny i pseudoreligijny charakter o imperialistycznych celach.

Świat zatem – podkreślano w Polsce – dowiedział się, że niemiecki narodowy socjalizm to nie ruch reprezentowany przez partię, lecz światopogląd o aspiracjach podporządkowania sobie całego państwa. Ostrzegano, że partie liczą się z przeciwnikami i są skłonne do kompromisów, światopoglądy natomiast nie. One – przypomiano słowa Hitlera – „proklamują swoją nieomyślność”². Mimo to, Leon Halban jeszcze w 1939 roku kilkakrotnie powtarzał, że w narodowym socjalizmie upatrywano przede wszystkim jedyną siłę zdolną do „złamania marksizmu i zapobieżenia niebezpieczeństwu grożącemu ze strony trzeciej

¹ L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, dz. cyt., s. 6.

² Tamże, s. 6–7.

międzynarodówki”³. Lecz w środowisku Uniwersytetu Lubelskiego pojawiły się opinie, że obu tym ideologiom bardzo blisko do siebie⁴. Feliks Koneczny na łamach „Myśli Narodowej” pisał wprost o „rozmnożeniu się” bolszewizmu w świecie⁵, w znaczeniu wspólnego piernia ideowego jego różnych odmian – i ta warstwa narracji zdominowała polski nurt krytyki nazizmu.

Ogląd polskich komentarzy do niemieckiego nazizmu przynosi istotny wniosek: rodził się z udziałem młodzieży, która wzięła udział w I wojnie. Wobec tego pojawiają się pytania: czym jest ruch, „który umiał rozentuzjzmować 15-, 10-letnich chłopców”? Jest światopoglądem, filozofią, religią czy wszystkim kolejno? – pytano. Próbę odpowiedzi podjął między innymi A. van Dyle, a jego teza była złożona. Po pierwsze akcentował, że życie duchowe straciło tu swoją wartość:

istotne tradycje życia duchowego i kulturalnego kontynuuje dziś jedynie mniejszość, która nie wyciska swojego piętna na współczesnej epoce, że życie prawdziwie duchowe naszych czasów ogranicza się do pewnego rodzaju ukrycia dobrowolnego lub przymusowego, a może nawet odwrócenia od prądów aktualnych⁶.

Czy można powiedzieć, że to tylko krytyka kultury czasów nazizmu? Stan kultury ma swoje skutki i następstwa – w Niemczech były one oczekiwane. Jednym z nich paradoksalnie, wbrew promowanej kategorii „Volk”, jest zanik „ludu”, zanik „organizmu narodo-

³ Tamże, s. 10. Są też głosy dokonujące oglądu nowego rządu niemieckiego z innej politycznej perspektywy. Tadeusz Gluziński dostrzega w tym fakcie nową tendencję: „Powstały nowe Włochy, a dziś rozpoczynają życie nowe Niemcy” (s. 97). „Na dziś rozpętanie nowej wojny nie leży w ich interesie, pytanie – jak długo” – pisze dziennikarz narodowej gazety (T. Gluziński, *Wobec nowych Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1933, nr 9, s. 97–98).

⁴ I. Czuma, *Absolutyzm*, Warszawa 1936, s. 6–7; I. Czuma, *Filozoficzne punkty styczne Zachodu i bolszewizmu*, Drukarnia Mazowiecka, Lublin 1930; A. Szymański, *Bolszewizm*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań-Warszawa, 1929.

⁵ F. Koneczny, *Rozmnożenie bolszewizmu*, „Myśl Narodowa” 1930, t. 2, nr 32, s. 496–498.

⁶ A. van Dyle, *Hitleryzm a religia*, dz. cyt., s. 32.

wego” – wyrazem tego zaniku i rozkładu „narodu / ludu” jest pojawienie się „hordy” a nawet „trzody”, w które ten lud (naród) niemiecki się przemienił⁷. To mocne i znaczące określenia ogłoszone na łamach polskiego czasopisma w 1932 roku. Dla van Dyle’go niemiecki narodowy socjalizm jest polityczną religią bez Boga, jakby światopoglądem z polityką w centrum i w sercu spraw. To interpretacja paralelna do odbioru sowieckiego bolszewizmu w Polsce. Dziś można pytać, dlaczego ta analogia z bolszewizmem?

Van Dyle pokazuje to: tam także państwo jest wszystkim, a jednostka sama w sobie nie ma żadnego znaczenia; tam także kult państwa łączy się z zaprzeczeniem wszelkiego prawa naturalnego i bożego; narodowi socjaliści także nie ukrywają swojego bałwochwalczego kultu dla państwa (choć kwestia jego światowej roli i wewnętrznego statusu jest inna). Ponadto zwykle państwo jest dla całego narodu – tak jednak u nazistów być nie może; państwo jest dla nich, to ich partia; oni nie chcą państwa uznającego równość obywateli wobec prawa – zatem wszyscy nie-hitlerowcy są poza prawem⁸. To już nie tylko brak elementarnych wolności, z polskiej perspektywy, to już terror.

Istotny okazuje się również głębszy odbiór drobnych, ale dokumentowanych przykładów niemieckich „wybryków” z lat 30., do których z reguły nie odnoszono się w naukowych rozprawach, lecz w publicystyce i to często anonimowej. Karol Frycz proponuje czytelnikowi wyjście z chaosu wiadomości dzienników podających depesze o zagrożeniu dla pokoju ze strony Niemiec lub jego braku. W Polsce bowiem istniało przekonanie, że wierzyć Niemcom i zapewnieniom Hitlera, to okłamywać samego siebie, nie dostrzegając „zasadniczej dwoistości ich etyki. Od dawna było wiadome, że jedynym dla nich prawem jest przemoc, a jedynym hamulcem obawa klęski”⁹

⁷ A. van Dyle, *Hitleryzm...*, dz. cyt., s. 34.

⁸ Tamże. Dalej pisze: „Lecz państwo jest dla całego narodu – tak jednak dla nazi być nie może; państwo jest dla nich, to ich partia; oni są wrogami państwa, które uznaje równość obywateli wobec prawa – zatem wszyscy niehitlerowcy są poza prawem”.

⁹ K. S. Frycz, *Złe źródła faszyzmu i hitleryzmu*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 18, s. 265.

W Polsce z niepokojem zauważono zainteresowanie świata zachodniego istotą nacjonalizmu i politycyzmu¹⁰. W Anglii socjolog Ramsay Muir mówi o nacjonalizmie jako o jednym z najpotężniejszych prądów społecznych¹¹, a McDougall nie waha się stwierdzić, że nacjonalizm jest „najbardziej wpływowym czynnikiem historii nowoczesnej”¹². Tochowicz uświadamia polskiego czytelnika, że żyje nim cała kulturalna Europa. Przecież „wystarczy wspomnieć o hitleryzmie, włoskim faszyzmie, nacjonalizmie francuskim Barrèsa i Maurrasa. W Irlandii, w Belgii i innych jeszcze krajach, zagadnienie to jest na porządku dziennym”¹³. Ostra krytyka państwa jako narzędzia narodowo-socjalistycznego światopoglądu (ideologii) zderza się w polskim nurcie jego krytyki z uwagami o spokojnym bytowaniu, wręcz kultywowaniu jego składowych idei w państwach zachodnich.

Inne interpretacje politycznego wymiaru nazizmu, pojawiające się w polskim piśmiennictwie, bywają oparte na tezach niemieckich prawników oraz założeniu, że Trzecia Rzesza jest państwem ludowym z indywidualnym przewodnictwem. Wynika z nich, że Niemcy to państwo, w którym:

- a) „gatunkowo jednolity lud niemiecki” przyjął postać „kolektywnej masy” (w rozumieniu marksistowskim); zdaniem Holbana ta „ludowa wspólnota gatunkowo jednolitych Niemców nie ma już nic wspólnego z zachodnim pojęciem narodu. Dlatego nowe państwo określamy jako ludowe, a nie jako narodowe”¹⁴;
- b) powstanie państwa narodowo-socjalistycznego przekreśla jakiegokolwiek przeciwstawianie sobie państwa i społeczeństwa;

¹⁰ „Nacjonalizm stawia nas wobec zagadnienia stosunku jednostki do narodu, politycyzm zaś zajmuje się problemem stosunku jednostki do państwa. Nacjonalizm i politycyzm wyznają pierwszeństwo narodu i państwa w stosunku do jednostki” (P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu...*, dz. cyt., s. 151).

¹¹ R. Muir, *Nationalism and Internationalism*, London 1917, cyt. za: P. Tochowicz, *Zasady...*, dz. cyt. s. 151.

¹² W. McDougall, *The Group Mind*, Cz. II, *What is a Nation?*, London, Cambridge Press, 1920, s. 96., cyt. za P. Tochowicz, *Zasady...*, dz. cyt., s.151.

¹³ P. Tochowicz, *Zasady...*, dz. cyt., s. 151.

¹⁴ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 32.

- c) kanclerz jest przywódcą państwa i politycznej drużyny;
- d) zachowano biegunowe rozczłonkowanie na polityczną drużynę przewodników z jednej, i całej organizacji publicznej – z drugiej strony; obok tego biegunowego rozdziału stworzono drugi – na państwowo-polityczną (obejmującą armię i biurokrację) i zawodowo-stanową organizację niemieckiego ludu (stany zawodowe nie uczestniczą w tworzeniu woli politycznej);
- e) po objęciu władzy przez przewodnika (Führera) i jego drużynę nie ma już miejsca na społeczeństwo obywatelskie (*bürgerliche Gesellschaft*)¹⁵.

Halban podkreśla, że nazizm jako „ekskluzywny” światopogląd nie toleruje obok siebie innych. Jemu – jako doktrynie – podporządkowane jest całe życie duchowe, gospodarcze, polityka zewnętrzna i wewnętrzna, a samodzielna rola kościołów jest nie do pomyślenia. Z całej doktryny – z jej mistyką rasy i krwi – wynika, że tylko Niemcy mogą być powołani do rządzenia światem. Inne rasy i narody, z wyjątkiem skandynawskich i anglosaskich nordyków, winny uznać ich nadrzędność.

W polskim piśmiennictwie kpiono z nowej niemieckiej ideologii, co nie oznacza jej lekceważenia w sensie zagrożeń, jakie niesie. Naukowe próby wykazania błędności tej ideologii, czy mitu krwi i mitu rasy, są bezcelowe. Mit bowiem wymaga wiary – a ta jest irracjonalna. W kwestii rzekomej misji narodu germańskiego i rzekomo należnego mu przewodnictwa wśród narodów Europy, Halban pisze:

tego rodzaju prymitywna i zaściankowa wiara, spotykana dotychczas w Europie w tym stopniu bodaj tylko u Żydów, znajdowała swój wyraz, względnie usiłowano go dla niej znaleźć we wszystkich urządzeniach, w całym życiu kulturalnym i umysłowym. Dla świata romańskiego, anglosaskiego, skandynawskiego czy słowiańskiego nie ulega przecież wątpliwości, że żaden naród nie stworzył swej kultury samodzielnie¹⁶,

lecz wzbogacając spadek poprzedników i przenikające wpływy.

¹⁵ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 32–34.

¹⁶ Tamże, s. 38.

W krytyce kwestii niemieckiej hegemonii polscy analitycy posługiwali się nie tylko własną argumentacją, ale także sięgali po niemieckie głosy rozsądku. Przywoływany jest między innymi Walter Goetz:

U każdego narodu pragnienie uważania się za naród wybrany jest dowodem braku szerszego widnokregu i zbywającego samopoznania¹⁷.

Krytycy polscy wskazywali istotne i politycznie groźne aspekty niemieckiej megalomanii w zakresie germanizacji. Podkreślano między innymi fakt, że to nie ludność np. słowiańska miałaby być germanizowana, lecz ziemia, na którą wkraczają Niemcy (o czym mówił Hitler w *Mein Kampf*). Niemieccy narodowi socjaliści uważali bowiem, że germanizowanie ludności nieczystej rasowo, spowodowałoby obniżenie wartości niemieckiego poziomu rasowego.¹⁸

Narodowy socjalizm jako nowy światopogląd, jako mit czy totalitarna ideologia nie mógł się obyć na początku lat 30. bez wygenerowania sporu (toczącego się głównie poza kołami katolików i protestantów) między ongisiejszym znaczeniem chrześcijaństwa i kultury romańskiej (wpływów Karola Wielkiego) a kulturą starogermańską. Naziści, na przykład Matylda Ludendorff czy Alfred Rosenberg, ubolewali nad siłowym pokonaniem ludów germańskich i narzuceniem chrześcijaństwa. Z nazistowskich interpretacji historii – pisał Halban – wyciąga się w Niemczech wnioski dla dzisiejszej polityki oraz przede wszystkim dla wychowania. Oboje twierdzili, zauważa dalej, że wychowanie niemieckie musi opierać się na uznaniu faktu, iż to „nie chrześcijaństwo przyniosło nam uobyczańnienie, lecz przeciwnie,

¹⁷ W. Goetz, *Die Lehre vom auserwählten Volk*, Europ. Revue, 1 stycznia 1927, 221; cyt za: L. Halban, *Religia...*, s. 38. Autor ten wskazuje ponadto pracę J. St. Bystronia, *Megalomania narodowa*, Warszawa 1935.

¹⁸ L. Halban, *Religia...*, s. 39. Założenie to istotne u progu napaści na Polskę, nie przeszkadzało Niemcom odbierać polskim rodzinom dzieci i po rasowej kwalifikacji wybrać około 250 tys. dzieci „poprawnych rasowo” i skierować do germanizacji [J. Kostkiewicz (ed.), *Crime without Punishment...The Extermination and Suffering of Polish Children during the German Occupation 1939–1945*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020].

że chrześcijaństwo zawdzięcza swoje trwałe wartości germańskiemu charakterowi"¹⁹.

Dla przedstawienia aspektów nazizmu ważne są nie tyle argumenty stron sporu, co fakt idealizowania świata starogermańskiego. Halban pisze, że służy to pokazaniu niezmiennej przez wieki wspólniejszej natury narodu wybranego *Herrenvolku*. „Kultura *Herrenvolku*, przyszłego, powołanego władcy świata, winna powstać na podstawach starogermańskich"²⁰. Wobec tego, zauważa polski krytyk, wszystko, co winno się wypełnić, ma jasno obraną drogą, wiedzie poprzez programy pracy wychowawczej adekwatne dla grup wiekowych, zawodowych, środowiskowych. Nazizm winien sprostać trzem problemom – mówi o zadaniach nazistów Halban – stworzyć i utrwalić: nowe, ludowo-państwowe uczucia; ludowo-kulturalną świadomość; wykształcić ludową świadomość Boga²¹. A wszystkie one budować winny ideę *Herrenvolku* i jej uzasadnienie w całej wspólnoty narodowej. Ta idea będzie skutkowałą – przewiduje i ostrzega Halban – niezrozumiałą ksenofobią kulturalną Niemców.

W tygodniku „Myśl Narodowa” Karol Frycz przedstawia stosunek środowiska polskich narodowców do niemieckiego nazizmu i nie pomija – porównując go z włoskim faszyzmem – marksistowskich źródeł obu ideologii. Pisze: Mussolini był na początku fanatycznym socjalistą, a uczniem Marksa pozostał przez całe życie. Do nacjonalizmu zbliżyła go lektura dzieł Sorela – twórczego krytyka marksizmu, daleka jednak od chrześcijańskiej tradycji. W związku z tym faszyzm Mussoliniego, jako doktryna, nie był

istotną i opartą na historycznej tradycji emanacją ducha narodu włoskiego, ale adaptacją do potrzeb narodowych socjalistycznej nauki Marksa.

¹⁹ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 49. Zob. też: S. Kozicki, *Nacjonalizm niemiecki. Z powodu książki Alfreda Rosenberga »Der Mythos des 20 Jahrhunderts«*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 33, s. 24–25.

²⁰ L. Halban, *Religia Trzeciej Rzeszy*, dz. cyt., s. 50.

²¹ Wyszczególnienie to Halban dokonuje na podstawie H. Schwarz, *Nationalsozialistische Weltanschauung*, wyd. 2, Berlin 1933, 97 n. (L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 50).

Mussolini zrobił to samo co w Niemczech Hitler [...]. Mogą jeden i drugi rzucać największe gromy na Marksa, ale to nie przeszkadza, że on jest właśnie największym ich mistrzem [wyr. – JK] i, że z twórczych sugestii *Kapitału* obaj obficie zaczerpnęli²².

Frycz uważa dalej, że gdy faszyzm nie zdecydował się wyraźnie stanąć przy Kościele katolickim, to bezkompromisowy i całkowicie antyrzymski i antykatolicki niemiecki nazizm zdobył sobie nad nim duchową przewagę. Skutkiem tego Hitler wykorzystał Mussoliniego do sprzecznego z interesem włoskim umacniania osi Rzym – Berlin.

O ile Frycz miał nadzieję, że siła cywilizacji chrześcijańskiej tkwiąca we Włoszech wyprowadzi je z doktryny Mussoliniego, to takich nadziei nie miał już w stosunku do Niemiec.

Niemcy tego czynnika stałości nie mają, a ideologia, która nimi rządzi, jest zdecydowanie fałszywa, będąc religią materializmu opartego na deifikacji kolektywu. Jest to zupełnie to samo co w Rosji, bo z punktu widzenia socjologii, czy filozofii jest rzeczą zgoła drugorzędną, że w jednym wypadku tym kolektywem jest klasa, a w drugim naród²³.

Tak oto Frycz pokazuje źródło nazizmu, jakim jest odrzucenie – z całą zaciekleścią – tradycji chrześcijańskiej. Nazizm – twierdzi – chcąc brać w nawias logikę cywilizacji łacińskiej, musi cofać się do barbarzyńskich źródeł germańskości. Wobec nadrzędności tego kroku niemiecki narodowy socjalizm niszczy

wszystko wkoło siebie i przede wszystkim niszczy własny naród. Łamie jego idealizm i siły jego ducha, bo doczesna wiara w naród sprowadzi się zawsze do ślepej wiary w państwo i jego rząd i w końcu zawsze znajdzie kres poświęceń w psychicznym załamaniu²⁴.

Podobnie rozumiana idea *Herrenvolku*, uzasadniona rasizmem krytykowana jest przez Stanisława Zielińskiego w opublikowanym odczycie, wygłoszonym w Sali „Sokoła” w Tarnopolu²⁵. Z realizmem i trzeźwością

²² K. S. Frycz, *Złe źródła faszyzmu i hitleryzmu*, dz. cyt., s. 265.

²³ Tamże, s. 265.

²⁴ Tamże, s. 266.

²⁵ S. Zieliński, *Hitler (odczyt...)*, dz. cyt., s. 464–466.

ocen eksponował on negatywny sens dominacji rasy germańskiej oraz te elementy polityki niemieckiej, które później przyniosły holocaust narodów sąsiednich. Podstawą działań hitlerowców – twierdził – jest

przeświadczenie o wyższości rasy germańskiej, a przede wszystkim Niemców, przeświadczenie o tem, że Niemcom należy się miejsce w Europie, niezależnie od tego, czy zdobycie tego miejsca kolidować może z czyjś prawem²⁶.

Zieliński przypomina, że to Gobineau przyznał Niemcom wyższość nad innymi narodami Europy, żywo poparł to Ryszard Wagner, a pamięć Gobineau uczczono założeniem w Strasburgu muzeum jego imienia. Pogląd ten poparł także Houston Chamberlain i nawet je rozszerzył formułując pojęcie germańskiego „typu moralnego”. Oto filary – grzmiał tygodnik „Myśl Narodowa” – politycznej aprobaty Zachodu dla niemieckiego nazizmu.

Sięgając do wymienionych wyżej źródeł Zieliński przedstawia podstawy mieszanki ideologiczno-politycznej, na której spokojnie mógł wyrastać nazizm; również oparcie i poparcie, jakie pozyskał u „możnych” tego świata. Warto tu przywołać poddane przez polskiego narodowca krytycznej analizie kwestie polityki Hitlera (powołuje się on na 2-tomowe dzieło, prawdopodobnie na *Mein Kampf*). Pisze on, że celem nazistów nie jest państwo – ono jest środkiem do celu, którym jest rasa germańska, oczyszczona z naleciałości obcych, zarazem zdolna zdominować Europę. Dla tego celu nie tylko trzeba pozyskać masy, ale i zniszczyć tych, którzy się temu celowi przeciwstawiają – przede wszystkim Żydów. Zieliński zwraca uwagę na niemiecki antysemityzm – po wskazaniu na „świecącą” dla tej kwestii rolę eugenistów – jako pierwszy etap polityki Hitlera. Ten problem Zieliński zestawia z następnym zamiarem polityki zagranicznej nazistów: parciem na Wschód (*Drang nach Osten*).

Dlaczego polski dziennikarz już w 1932 roku przewiduje, że plany Hitlera i niemieckich socjalistów, wiążą się z wyniszczeniem nacji żydowskiej, a nie dostrzegają tego czołowi politycy europejscy?

²⁶ S. Zieliński, *Hitler* (odczyt...), dz. cyt., s. 464.

Drang nach Osten – to szukanie na Wschodzie miejsca dla rasy germańskiej. O polityce niemieckich nazistów Zieliński mówi: z ich perspektywy germanizować nie należy, bo to jest szkodliwe dla czystości rasy. Co zrobić z Polakami? – pytanie to jest ważne, lecz Niemcy nie widzą tu większego problemu. Otóż po upadku państwa sowieckiego, co jest nieuchronne, bo rządzą w nim Żydzi²⁷ – twierdził Hitler – musi nastąpić porozumienie z Rosją i wówczas „dwadzieścia milionów Polaków Niemcy wysiedlają do Wschodniej Syberii”²⁸. Umocniwszy się w ten sposób na Wschodzie – pisze Zieliński – rozprawią się z drugim odwiecznym wrogiem, Francją. W wyżej wyrażonym stanowisku odwołania się, sformułowana w 1932 roku, ocena polityki narodowych socjalistów, sformułowana przez polskie środowisko narodowe. W tle tego osądu kryje się przekonanie o możliwym układzie sojuszy: naziści mogą opierać się jedynie na sojuszu z Włochami i Anglią.

Powyzszy stan świadomości, w kwestii polityki Niemiec, rodzi pytanie: dlaczego Zachód na to pozwalał? W polskich środowiskach narodowych uważano, że „wpuszczenie Niemiec do Ligi Narodów i traktowanie ich na forum międzynarodowym jako czynnika równoprawnionego, było najważniejszym może czynnikiem powodzenia Hitlera”²⁹. Cytowany tu Zieliński nie był w tym poglądzie odosobniony.

²⁷ Tego sformułowania nie należy odczytywać jako „umniejszenia” umiejętnościom nacji żydowskiej, ale jako odwołanie do składu osobowego rządu Rosji sowieckiej. Dane o nacji żydowskiej jego przedstawicielei pojawiają się nawet w artykułach profesorów uniwersyteckich, nie jako wyraz antysemityzmu, lecz odwołanie do faktów (zob. np.: A. Szymański, *Bolszewizm*, dz. cyt.).

²⁸ S. Zieliński, *Hitler* (odczyt...), dz. cyt., s. 465.

²⁹ Tamże, s. 466. Publicystyczne artykuły negatywnie odnoszące się do polityki narodowosocjalistycznych Niemiec są stale obecne na łamach „Myśli Narodowej” w latach 30. Pierwszy widoczny ich wysyp pojawia się w 1934 roku, w pierwszym półroczu 1939 r. (tuż przed agresją Niemiec) cichnie, jakby z przerażenia. Przykłady artykułów: S. Kozicki, *Polityka Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 53, s. 781–782; J. Giertych, *Rasizm jako podwalina ideologiczna hitlerowskich Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1934, s. 413–415; K. Frycz, *Traktat wersalski*, „Myśl Narodowa” 1934, s. 413–415; K. Stojanowski, *Niemieckie prawo chłopskie*, „Myśl Narodowa” 1934 nr 1, s. 2–5; MAF, *Niemcy o Dmowskim*, „Myśl Narodowa” 1936, nr 30, s. 461–465; S. Grzelecki, *„Führerprinzip”*, „Myśl Narodowa” 1936, s. 479–480; S. Rymar, *Wyjątkowa chwila*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 27,

Po 1919 roku przeciętny Niemiec wiedział i rozumiał, dlaczego innym językiem przemawiać można w zamkniętym gronie nazistowskiej organizacji, a dlaczego na zewnątrz kraju głosu udzielić trzeba akceptowanemu w Europie Stresemannowi. Ale dziś, pisał w 1932 roku, gdy już nie ma straży pokoju nad Renem, można w poczuciu bezkarności, demonstrować swoją butę³⁰.

Jako przedstawiciel narodu, przewidzianego do zniewolenia i usunięcia z terenu środkowej Europy, Zieliński pisze, że polityka polskiego rządu po 1926 roku jest zbyt łagodna wobec dążeń niemieckich w Europie. Dzieje naszego udziału w konferencji haskiej, naszych rokowań handlowych, liczba kolonistów niemieckich na ziemiach polskich – wszystko to nawet obojętnemu angielskiemu czytelnikowi „The Economist” wyda się „prawie upokarzające”. Dalej kontynuuje – a na dnie tej wypowiedzi leży lęk, gorycz i rozpaczliwe wołanie o prawo do zachowania godności polskiego narodu – że: „Do wielkiej »potrzeby« [wojny obronnej – JK] wyprostowują się orle skrzydła polskiej duszy [...]. To nie jest spokojna pewność, że dotrzemy kroku wypadkom”³¹.

Rodzący się w Niemczech nazizm nie był lekceważony przez polskich intelektualistów. Od początku był w ich ocenie zjawiskiem groźnym. Jan Kuchta pisał, że ten „bożek” (określenie Kuchty) jest najniebezpieczniejszy.

Wyraz „naród” posiada wielką siłę emocjonalną – uczuciową; któż by nie kochał własnego narodu! Wyraz „rasa” nie osłabia pierwszego wrażenia dodatniego, chociaż mieści w sobie tyle „zwierzęcych” elementów³².

s. 413–415; J. Bartoszewicz, *Polska a Niemcy*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 43, s. 653–654; Cz. Taczanowski, *Odwieczne oblicze dzisiejszej polityki niemieckiej*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 41, s. 51–52; Quis, *Zaborczość niemiecka*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 21, s. 335.

³⁰ S. Zieliński, *Hitler* (odczyt...), dz. cyt., s. 466. Przedstawiciele polskich stronnictw narodowych nie podzielali niemieckiego poczucia „krzywdy”, wynikającej z traktatu wersalskiego. Ten przecież swymi rozstrzygnięciami także nie zapewnił spokojnego bytu Polsce (zob. np.: K. S. Frycz, *Traktat wersalski*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 29, s. 413–415).

³¹ S. Zieliński, *Hitler* (odczyt...), dz. cyt., s. 466.

³² J. Kuchta, *Nowe kierunki i dążenia we współczesnej katolickiej pedagogice*, Księgarnia Schweitzera, Lwów 1939, s. 28.

Złem, które czynił niemiecki nazizm i które znajdowało miejsce w wychowaniu, było w opinii lwowskiego pedagoga Jana Kuchty:

- stworzenie „neopoganizmu” w miejsce chrześcijańskiej etyki miłości bliźniego;
- znieważenie ludzkiej godności (wyrwanie z duszy ludzkiej czci dla Boga i człowieka);
- stworzenie z „narodu” i „rasy” najwyższej wartości. Ona w konflikcie etycznym nie pozwoli na dobrą decyzję, zagłuszy sumienie, bowiem „gotowa jest pozwolić i na zbrodnię dla narodu i rasy”³³.

Jan Kuchta przewidywał to w publikacji z 1938 roku, a niemiecką gotowość do zbrodni potwierdzały niewyjaśnione morderstwa polityczne.

Opis przygotowywaną od lat przez Niemców planów rozwoju narodowego socjalizmu znajdziemy w dziele *Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów*³⁴: Michalski pisał w nim, że ostatnimi czasy w filozofii dziejów aktualny jest stan rzeczy, w którym uznaje się, że gdy życiu zbiorowemu grozi katastrofa, należy je ratować wskazując mu kierownicze idee. Odnosząc się zatem do ówczesnych haseł i idei filozofii dziejów Michalski pisze:

Nie chcę twierdzić, jakoby materializm dziejowy, a tym bardziej rasizm odrzucały wszelkie fakty duchowe a tym więcej psychiczne, ale pewnym jest to, że fakty te zjawiają się tam jako procesy wtórne, jako epifenomeny, które się zapalają i gasną w miarę, jak zjawiają się fakty na niższych stopniach życia, a nigdy na odwrót³⁵.

W tej pracy z 1934 roku (co jest ważne, bo niemiecki nazizm nie ujawnił jeszcze całego arsenału ani metod, ani jego skutków) Michalski oceniał narodowy socjalizm z perspektywy filozofii dziejów. Warto wskazać, że „dzieła” narodowych socjalistów niemieckich już znał, a pisząc tę pracę powoływał się na nie w swoich rozważaniach. Wyżej

³³ J. Kuchta, *Nowe...*, dz. cyt., s. 34.

³⁴ K. Michalski, *Tomizm wobec współczesnej filozofii...*, dz. cyt.

³⁵ Tamże, s. 3.

wspomnianych, Kriecka i Rosenberga, postrzegał jako głównych ideologów; przypominał, że Krieck sam twierdzi, że to on pierwszy sformułował zasady narodowego socjalizmu w dziele *Die deutsche Staatsidee* z 1917 roku; wspomina rolę wydawanego przez Kriecka miesięcznika *Volk im Werden* i ogłoszony tam artykuł *Die Idee des dritten Reich in der Geistesgeschichte* (1934, Hft. 3).

Sama misja konstruowania nowej ideologii i jej przebieg wiąże się i jest warunkowana istnieniem w nazizmie istotnego zjawiska „zawładnięcia duszami” ludzkimi. Ten motyw sprawiał, twierdzi Michalski, że w pierwszym okresie budowania nazizmu najsilniejszą rolę odgrywali „uczni” pochyleni nad tekstami opisującymi jego oblicze. W drugiej fazie łączącej się z ugruntowaniem władzy (rządu) nazistów, odgrywają praktycy, którzy potrafią wywołać w duszach nurt pragnień nowych idei i z niego wyprowadzić nową organizację społeczeństwa, także stworzyć nowy, niemiecki kościół. Dlatego, na przykład, Klagges stara się uzupełnić dzieło Lutra – tylko, że Luter, pisze Michalski, tłumaczył starą Biblię, on natomiast tworzy nową ewangelię, w której Jezus zjawia się z obliczem aryjskiego herosa.³⁶

Z wielu wypowiedzi polskich intelektualistów wynika, że znaczącym faktem było nadawanie prowadzonej przez nazistów rewolucji społecznej znamion świętości, mistycznego, iście religijnego statusu. Michalski twierdził, że rewolucja ta sięga „dalej aniżeli reformacja Lutra i Kalwina. Teorie narodowo-socjalistyczne łączą się w zwarty pogląd na życie tak, iż dopiero w jego ramach mogą się mieścić wszelkie inne idee”³⁷. Chodzi tu o „religię” nową, niemiecką – żadne tam słabe chrześcijaństwo (więcej w rozdz. 3.2). Napięcia między tą nową religią a starszym chrześcijaństwem wyładowują się w wybuchach coraz to nowych przemian w obszarze tradycyjnych religii (protestantyzmu i katolicyzmu). Przedostawały się w świat polityki i dla świata – zdaniem Michalskiego – nie były zbyt czytelne. Zauważa, że świat wydaje się ich nie rozumieć. Ocenia to jako sytuację trudną i wielce szkodliwą, bowiem uważa, że główne myśli Kriecka o narodzinach

³⁶ K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, dz. cyt., s. 7.

³⁷ K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 347.

religii z własnej, niemieckiej krwi oraz o obcości chrześcijaństwa, będą się powtarzały. Zaś motyw tworzenia nowego germańskiego kościoła³⁸ grał będzie rolę nie tyle religijną, co polityczną.

W pismach nurtu krytycznego wobec nazizmu zauważa się, że jego cechy przedstawione Niemcom jeszcze przed wyborami i zdobyciem władzy przez Hitlera, były jasne. W Polsce anonimowy S.M. pisze, iż Hitler wie, że samym terrorem starych idei zniszczyć się nie da; że należy przeciwstawić im inne i dopiero wprowadzić je siłą i terrorem. W walce dwóch konstelacji idei zwyciężą te, która mocniej zaatakują i będą bardziej bezwzględne. Polski dziennikarz ujawnia zasady, na jakich Hitler planuje budować nową Rzeszę Niemiecką: wszystkie środki są dobre, jeżeli dają osiągnięcie naszych celów.

Etyka, humanitaryzm to są czcze wymysły ludzkiej fantazji i w walce narodu o byt nie wchodzi w rachubę. Najokropniejsza broń jest humanitarna, jeżeli przyspieszy nasze zwycięstwo³⁹.

Chociaż – twierdzi S.M. – Hitler raczej stałych zasad etyki nie przewidywał, to jednak piętnował brak etyki w państwie bolszewików. Autor nasz wprawdzie dostrzega twierdzenie Hitlera o niewchodzeniu w sojusze „ze złoczyńcami, którzy wymordowali miejscową inteligencję, przedstawiają system rządzenia bestialstwem i kłamstwem [...], zmierzają do narzucenia światu swej tyrańskiej władzy”⁴⁰, jednak żadnych spektakularnych wniosków stąd nie wyprowadza.

Zagrożenie to uzasadniały zawarte w *Mein Kampf* Hitlera słowa-pięczęcie, słowa-klucze niemieckiego narodowego socjalizmu:

Nigdy nie dopuszczajcie do powstania dwóch mocarstw kontynentalnych w Europie. [...]. Nie zapominajcie, że najświętszym prawem na tym świecie jest prawo do ziemi, którą się chce uprawiać, a najświętszą ofiarą krew, którą trzeba przelać, aby tę ziemię osiąść⁴¹.

³⁸ K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 347–354.

³⁹ S.M., *Adolf Hitler i jego program*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 196, s. 12.

⁴⁰ S.M., *Adolf Hitler...*, dz. cyt., s. 26.

⁴¹ Tamże, s. 27.

Te wydobywane fragmenty miały dla Polaków oczywisty polski kontekst motywowany poczuciem zagrożenia wobec imperialnej wizji *Drang nach Osten*. Miały też bardzo realistyczne znaczenie w skali całej Europy.

Reasumując, w polskim nurcie krytyki niemieckiego narodowego socjalizmu nie jest on czymś narzuconym kulturalnemu narodowi przez chorego, opętanego złą ideą przywódcę. Adolf Hitler w przywoływanych tu pismach z lat 30. pojawia się rzadziej niż inni twórcy „właściwego” posłannictwa Niemiec. Postać Hitlera pozostaje w tle. W efekcie lektury polskiego piśmiennictwa polityczno-społecznego można określić go mianem bezwzględного gracza dobrze rozumiejącego mechanizmy polityki, istotę wcielanej ideologii, realizm sytuacji i głęboko zakorzenione cechy Niemców⁴². Wykorzystał to, co już istniało, posłużył się tym i nadał kierunek. Stał na czele, przepięknie duchem panowania nad starą Europą, drużyny, która już posiadała wytyczone cele, stała w „szyku bojowym” gotowa wcielić w życie absurdalną wizję.

4.2. TOTALNOŚĆ IDEOLOGII I DEKADENCJA KULTURY NIEMIECKIEJ ZAGROŻENIEM DLA POLSKI

Andrzej Niesiołowski odbył głębokie studia nad genezą ideologii społecznych oraz totalitaryzmami⁴³. Obok wyników tych badań także lęk i tragizm zbliżającej się nieuchronnie niemieckiej agresji na Polskę

⁴² O wspomnianych tu „głęboko zakorzenionych cechach narodowych” Niemców, Michalski nie pisze. Kwestię tę rozwija i wielorako uzasadnia np. F. W. Foerster, [w:] *Niemcy a Europa*, przekł. J. Brzeski, Nasza Księgarnia, Warszawa 1939 oraz, [w:] *Warnung vor Illusionen in der deutschen Frage*, „Neue Zürcher Zeitung” z dn. 27. X. 1946, nr 1936.

⁴³ A. Niesiołowski, *Ideologia-jej struktura wewnętrzna, funkcje społeczne i kształty historyczne* (maszynopis spłonął w czasie II wojny światowej w Archiwum Uniwersytetu Poznańskiego; jej fragmenty ukazały się w „Przeglądzie Powszechnym”, zob.: Tenże, *Założenia aksjologiczne katolickiej ideologii wychowawczej*, „Przegląd Powszechny” 1939, t. 222, s. 189–210; tenże, *Założenia poznawcze katolickiej ideologii wychowawczej*, „Przegląd Powszechny” 1939, t. 222, s. 50–67.

stały się pretekstem jego rozważań nad kwestią polityczną istoty nazizmu. W roku 1937 pisze bowiem:

Dziś złudzenia (dotyczące zachowania pokoju – JK) prysły. Zrozumieliśmy (my, Polacy – JK), że czeka nas walka na dwa fronty (zagrożenie dla niepodległości Polski szło ze strony Niemiec i sowieckiego komunizmu – JK) i nawet powiedzieć nie można z góry, który z tych odcinków będzie ważniejszy (choćby ze względu na rolę i pozycję Niemiec) i trudniejszy⁴⁴.

W pracach Niesiołowskiego totalitaryzm, w tym nazizm, rozpatrywany jest jako odmiana ideologii społecznej. Zjawiskiem ze swej natury głębiej ufundowanym, niż mówią o tym jego symptomy. Dąży więc do odsłony jego istoty i genezy. Twierdzi, że pierwsze pseudonaukowe i pod wpływem marksizmu czynione analizy zawierały zasadniczy błąd polegający na próbach określenia roli ideologii, przy założeniu, że pełni ona tu „rolę podejrzaną”, kryjącą się pod „maską”, którą badacz winien zerwać. Niesiołowski wskazuje na niedojrzały badawczo przykład znaleziony u K. Mannheima, który stawia „postulat stworzenia nauki o ideologiach, której zadaniem byłoby demaskować »kłamstwa w nich zawarte« (*Handwörterbuch der Soziologie*)”⁴⁵.

W zamian za to uproszczone podejście Niesiołowski proponuje analizę struktury wewnętrznej ideologii, którą opiera na szerokim materiale porównawczym. W analizie tej dąży się do znalezienia kryteriów i pojęć potrzebnych do ujęcia rzeczy i zjawisk płynnych i nieuchwytnych. Jego badania pozwalają dostrzec zjawisko ideologii już w starożytności i później: każda epoka kulturalna w znanym nam kręgu kultury antycznej i łacińskiej wytworzyła swoją własną formę ideologii (rola ideologii jako maski osłaniającej zupełnie inne dążenia, jest podrzędna i aktualna jedynie w określonych epokach i uwarunkowaniach)⁴⁶.

⁴⁴ A. Niesiołowski, *Czy totalizm jest koniecznością historyczną? (Próba morfologii ideologii społecznych)*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 215, s. 82.

⁴⁵ A. Niesiołowski, *Czy totalizm jest koniecznością...*, dz. cyt., s. 84; zob. też: A. Niesiołowski, *Perspektywy totalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 215, s. 204–214.

⁴⁶ A. Niesiołowski, *Czy totalizm jest koniecznością...*, dz. cyt., s. 85. A. Niesiołowski definiuje: „Ideologia społeczna to pewien względnie jednolity, z refleksji

W tym kompleksie przekonań i wartości dynamicznych o charakterze normatywno-programowym ważne są cztery rodzaje składników ideologii na: 1) założenia, 2) dążenia, 3) powiązania, 4) realizacje.

Oparta na nich morfologia historyczna ideologii społecznych, pozwoliła Niesiołowskiemu na wyróżnienie pięciu ich grup, z których ostatnią stanowią ideologie totalne oparte o monopartie. Przybierają one postać niematerialnej siły, niszczycielskiej i niepowstrzymanej w pochodzie miażdżącym wszelkie wartości duchowe. Ideologie totalitarne zwykle nie zatrzymują się u granic sumienia i wchodzą w konflikt z religią, bowiem mają cele doczesne. Z drugiej zaś strony nie uznają żadnej innej siły pretendującej do „rządu dusz” i przypisują sobie jedyne prawo jego sprawowania. Wszystkie składniki ideologii mają w odmianach totalitarnych formę bardziej wykończoną i większy dynamizm⁴⁷. Niesiołowski ujmował zjawisko totalitaryzmów w kategoriach ideologii.

Poszukiwanie najgłębszych przyczyn totalitarnego, narodowego socjalizmu Niemiec rozpoczął Niesiołowski od analizy ruchów politycznych. To one doprowadziły do tryumfu neopogaństwa w kraju posiadającym do niedawna kulturę chrześcijańską. Owa rzekomo wysoka kultura Niemiec wydaje się Niesiołowskiemu wątpliwa. Podkreśla, że od wieków zawsze miała prymitywno-brutalne cechy właściwe Niemcom, które ich sąsiedzi wielkodusznie tolerowali. Oni nigdy – jak Polacy czy Francuzi – nie byli skłonni do szukania przyczyn własnych niepowodzeń, o czym świadczy nieuznanie własnych win za I wojnę. Nigdy nie uznali „hańby Wersalu” ani tego, że nakazano im zwracać jedynie to, co zagrabili i ukradli.

Dla innych polskich humanistów, którzy w latach 30. opowiedzieli się nie tylko za odnową tomizmu, ale nawet skierowali się – ku personalizmowi, nie do przyjęcia jest sytuacja człowieka kreowanego przez ideologię niemieckiego narodowego socjalizmu. Karol Górski pisze, że

lub odruchów uczuciowych zrodzony, przez jakąś grupę akceptowany kompleks przekonań i wartości dynamicznych o charakterze normatywno-programowym, odnoszący się do pewnego zakresu zagadnień” (tamże).

⁴⁷ A. Niesiołowski, *Czy totalizm jest koniecznością historyczną?*, dz. cyt., s. 87–91.

„negując godność osoby ludzkiej w jej personalistycznym rozumieniu, z eugeniki wyprowadza zasady systemu rasowego, poddając wszystko hasłom racjonalnej hodowli, głosząc kult irracjonalizmu”⁴⁸. Indywidualizm chociaż – w ocenie Górskiego – stracił wiele ze swych sił, żyje jeszcze w obyczajach i poglądach. Czasem bezprawnie przybiera nazwę personalizmu. Tymczasem w niemieckiej sferze publicznej różni indywidualiści, a z nimi liberałowie mówią o autonomii jednostki i społeczeństwa, nie troszcząc się o logiczne rozwiązanie powstającego tu antagonizmu, ubolewał K. Górski, widząc w tym wyraźny upadek kultury niemieckiej w sferze ideowo-politycznej.

Przejawy dekadencji kultury niemieckiej obserwował bardzo uważnie profesor Ignacy Czuma. Dostrzega ją w dekadencji ludnościowej począwszy od okresu I Rzeszy (momentu zjednoczenia Niemiec). Wskazuje na rosnący poziom życia Niemców i równocześnie zmniejszający się przyrost naturalny. Rok 1914 przynosi dane: „12 na tysiąc ludności” (określenie autora), gdy na ziemiach polskich wynosi on „17 na tysiąc” ludności. Mimo to Niemcy ruszają wtedy na podbój świata „głosząc, że są narodem młodym, prężnym i potrzebującym ziemi”⁴⁹. Klęska moralna (i militarna) I wojny światowej nie spowodowała przemiany Niemców w okresie II Rzeszy (Rzeszy Weimarskiej). Spadek przyrostu naturalnego widzi I. Czuma w „rozkładzie duszy” niemieckiej w dziedzinie moralności. Mimo oczywistych danych polski profesor natrafia na wiele wypowiedzi polityków, „iż Niemcy są narodem młodym, że zatem należy im się coraz więcej miejsca w świecie, ponieważ znowu popadli w chorobę i majaczenie o podboju Europy i świata [wyr. – JK]”⁵⁰. Czuma analizuje sytuację demograficzną Niemiec i Europy i stwierdza, że Niemcy (szczególnie protestanci i prusacy) są szybko starzejącym się społeczeństwem,

⁴⁸ K. Górski, *Wychowanie personalistyczne*, Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, Poznań 1936, s. 12.

⁴⁹ I. Czuma, *Niemcy-naród bez młodzieży*, „Polska Zwrócona na Zachód” (dwutygodnik poświęcony sprawom wzajemnego stosunku Polski i Niemiec) 1939, nr 3, s. 2–3.

⁵⁰ I. Czuma, *Niemcy-naród bez młodzieży*, dz. cyt., s. 3–4.

a najbardziej prężnym wskaźnikiem urodzeń mogą szczyścić się narody słowiańskie.

Wskazuje przyczyny upadku przyrostu naturalnego w Niemczech przed-hitlerowskich: „lekceważenie moralnych praw i obyczajów, upadek życia religijnego (koleżeńskie małżeństwa – JK), pogoń za materialną wygodą i zbytkiem, niechęć do obarczania się kłopotami rodzinnymi, zmaturalizowanie rodzin i społeczeństwa, upadek kobiety i mężczyzny, ich egoizm”⁵¹ – jednym słowem „rozkład duszy” (określenie I. Czuma). Podjęty przez reformy Hitlera nacisk na podniesienie przyrostu naturalnego odbywa się, w opinii Czuma, metodami brutalnymi: propagandą prorodzicielską, odznaczeniami dla matek wielodzietnych, propagowaniem macierzyństwa młodych dziewcząt poza małżeństwem, pożyczkami dla młodych małżeństw i ich umarzaniem o ¼ po każdym kolejnym dziecku, różnego rodzaju zasiłkami dla rodzin wielodzietnych tylko dla rdzennych Niemców (już niedościgającymi mniejszości polskiej), środkami przymusu i represji (opłaty, zwolnienia z pracy) dla bezżennych i bezdzietnych.

Z rodziny chce narodowy socjalizm zrobić jedynie stajnię rozplodową, niszcząc jej duchowe wartości i godność. Bez wyjścia na drogę duchowego i głębszego odrodzenia duszy niemieckiej rezultaty nie będą ani pomyślne, ani trwałe⁵² – pisze Czuma.

Wpisana w idealizm niemiecki zasada konstruowania świata z wybranych idei – jest przez Górskiego i Michalskiego postrzegana jako droga budowniczych totalitaryzmów. Michalski pisze, że wszelkie odmiany mitu narodowo-socjalistycznego

wchodzą na drogę idealizmu na tę bliską odległość, która już nie sięga w sferę transcendentną. Mit mieszka w duszach niemieckich i będzie tam podlegał prawom przesuwania się uczuć. Będzie raz czerpał swe życie z serdecznego tętna, a drugi raz będzie zamierał w chłodzie ogarniającego racjonalizacji⁵³.

⁵¹ I. Czuma, *Niemcy-naród bez młodzieży*, dz. cyt., s. 10.

⁵² I. Czuma, *Niemcy-naród bez młodzieży*, dz. cyt., s. 26.

⁵³ K. Michalski, *Trzy mity...*, dz. cyt., s. 31.

Oblędne wręcz trwanie tam przy swoich priorytetach i ich obrona iście religijnym lub antyreligijnym językiem sprawia, że człowiek musi czemuś oddawać najwyższą cześć.⁵⁴

Powyższe zjawiska sfery ideowo-politycznej nie wyczerpują krytyki jego przyczyn. W polskiej myśli społeczno-politycznej pojawiła się teza wybitnego pedagoga i socjologa Andrzeja Niesiołowskiego wskazująca inny element założycielski niemieckiego narodowego socjalizmu. Nie odrzucając roli wyżej wskazanych czynników, Niesiołowski pisze, że jeszcze większe znaczenie miało tempo i zakres załamania się separatyzmu austriackiego – jego skala budziła zdumienie. Poświęcenie przez młodzież swej wolności w imię wielkich Niemiec da się zrozumieć, lecz jak wytłumaczyć entuzjazm dorosłych Austriaków, skoro w Austrii Kurta von Schuschnigga tak niewiele zostało z wolności politycznych? Jak ocenić wystąpienie episkopatu austriackiego, które wywołało i wywołuje tyle niepokoju moralnego w świecie katolickim? Kluczem do powyższych wydarzeń i zjawisk musi być jakaś wspólna im idea. W końcu Niesiołowski stwierdza: nazizm nie jest efektem sytuacji Niemiec po I wojnie światowej ani dziełem agitacyjnego geniuszu Hitlera. Kluczem do jego sukcesu jest idea wspólnoty (*Gemeinschaft*) – ona stała się głównym elementem niemieckiego nazistowskiego „ducha”.

4.3. IMPERIALIZM – GOSPODARKA – ŚWIATOPOGLĄD: KONSTRUOWANIE FIGURY TOTALNEJ

Karol Stojanowski wśród przyczyn politycznego opowiedzenia się Niemców za wizją Hitlera widział ich klęskę w I wojnie światowej, powiazaną z błędną polityką ją poprzedzającą. Otóż zamiast sprzymierzyć się z Anglią przeciw Rosji, Niemcy poszli w imperialną konkurencję z Anglią, co skończyło się dla nich wojenną katastrofą⁵⁵.

Imperializm niemiecki i ogromne ich kolonie (całe terytorium niemieckiego państwa kolonialnego wynosiło przed I wojną światową

⁵⁴ K. Michalski, *Trzy mity...*, dz. cyt., s. 35.

⁵⁵ K. Stojanowski, *Polsko-niemieckie zagadnienia rasy*, Katowice, Księgarnia i Drukarnia Katolicka S.A., 1939, s. 21.

2658 tys. km kw., w tym same Niemcy 541 tys. km kw.) – oraz polityka państw imperialnych (kolonialnych) i rywalizacja między nimi, w tym głównie w handlu, doprowadziły do I wojny światowej. Gdy pokonanym Niemcom odebrano wszystkie kolonie i nałożono kontrybucje – rzesze ludzi, którzy stracili wszystko, zaczęły budować ideę rewanżyzmu⁵⁶. Dołączyli do niej żołnierze wracający z frontu, którzy nie mieli poczucia klęski militarnej, a jedynie poczucie niekorzystnego dla Niemiec zakończenia wojny. Obok konsekwencji powstrzymania niemieckiego imperializmu – strat materialnych, odebrania kolonii i upadku międzynarodowego prestiżu – Konstanty Grzybowski wskazuje na eskalację roszczeń terytorialnych w bezpośrednim sąsiedztwie (Pomorze, Śląsk, Wielkopolska) i na pogarszający sytuację Niemiec czynnik ludzki. Spadek liczby urodzeń sprawi – pisze Grzybowski – że już w roku 1940 „kontyngent wojska niemieckiego przy powszechnym obowiązku służby wojskowej, będzie równy kontyngentowi polskiemu”⁵⁷.

Skutki polityczne i społeczne tego stanu rzeczy były poważne i przesunęły się w kierunku decyzyjności niższych warstw społecznych. Przejęcie władzy przez Hitlera, nazywane rewolucją hitlerowską, dokonało się z udziałem drobnomieszczaństwa.

Był to przede wszystkim odruch przeciwko marksizmowi i Żydom; wiązała się z tym reakcją przeciwko narzuconemu przez zwycięzców pokojowi. Wyzyskała ona falę powracającego po zupełnym załamaniu duchowym po roku 1918 poczucia dawnej buty narodowej. Przypomnijmy sobie, jak zajmowaliśmy (Niesiołowski był uczestnikiem Powstania Wielkopolskiego – JK) w 1918 koszary [...], to był paraliż – ale nie śmierć [...]. Ta przyciśnięta sprężyna musiała się znowu podnieść⁵⁸.

⁵⁶ *Niemcy hitlerowskie*, według wykładu dr. Konstantego Grzybowskiego, Kraków, Nakładem Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie, 1934, s. 2 – 3.

⁵⁷ *Niemcy hitlerowskie*, według wykładu dr. Konstantego Grzybowskiego..., s. 6. Zob. też: K. Grzybowski, *Dyktatura prezydenta Rzeszy. Studium nad art. 48. Ust. II Konstytucji weimarskiej i rozwojem państwa autorytarnego w Niemczech*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1934.

⁵⁸ A. Niesiołowski, *Kryzys kultury niemieckiej a Polska*, „Przegląd Katolicki” 1937, nr 13, s. 204.

To okoliczności podpisania kapitulacji zadziałały jak paraliż. Okoliczności te poprzedziła zdrada Żydów – w podobny sposób i w jednym duchu piszą o tym Roman Dmowski, Andrzej Niesiołowski i inni⁵⁹. Po wojnie światowej wszelkiego rodzaju wolności – w nadmiarze gwarantowane przez republikę weimarską – stały się, zdaniem Niesiołowskiego, dobrym podłożem do rozwinięcia się i szerokiego wpływu wszelkiej destrukcji moralnej i mody na socjalizm. Z obserwacji w czasie własnych podróży przywołuje takie oto obrazy: na Aleksanderplatz w Berlinie chłopcy sprzedają pisma pornograficzne; w Hamburgu rosyjski parowiec wozi dzieci hamburskie na spacer, a one dostają tam cukierki i uczą się pieśni komunistycznych⁶⁰.

Niemiecki cud gospodarczy budził w Europie zainteresowanie. Uwarunkowania gospodarcze rewolucji nazistowskiej popularyzowane są na szpaltach polskich czasopism. Wybitny polski ekonomista Leopold Caro⁶¹ dokonuje opisów sytuacji gospodarczej Niemiec, zdającej się odgrywać wiodącą rolę w zwycięstwie nazizmu. Caro opisuje rozkwit gospodarczy i z aprobatą powtarza te wystąpienia polityków Hitlera, które mówią o odrzuceniu marksizmu i jego szkodliwych dla ludzkości skutków. Interesom narodu niemieckiego – twierdzi – nie odpowiadają ani kapitalizm, ani liberalizm, są to bowiem doktryny rozkładowe.

⁵⁹ R. Dmowski, *Polityka Polski i odbudowanie państwa*, t. 1, wyd. 3 według wydania oryginalnego, Hanower 1947 (brak wydawnictwa), s. 228 i n.; A. Niesiołowski, *Kryzys kultury niemieckiej a Polska* (dz. cyt.); tenże, *Zarys pedagogiki ogólnej...*; F. Błotnicki, *Chrześcijaństwo i antysemityzm*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 9, s. 129–130; F. Koneczny, *Prawda a cywilizacje*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 4, s. 49–50; c.d., nr 5, s. 67–68; R. Rybarski, *Wewnętrzna niezależność gospodarcza. Sprawa żydowska*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 1, s. 3–6; S. Kozicki, *Traktat Wersalski*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 29, s. 413–414; J. Giertych, *Rasizm jako podwalina ideologiczna hitlerowskich Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 30, s. 429–431; K. Stojanowski, *Rasizm przeciw Słowiańszczyźnie*, nakł. „Głosu”, Poznań 1934; S. Kozicki, *Faszyzm a Żydzi*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 53, s. 431–433.

⁶⁰ A. Niesiołowski, *Kryzys kultury niemieckiej...*, dz. cyt., s. 204.

⁶¹ L. Caro, *Przewrót gospodarczy w III Rzeszy*, [w:] L. Caro, A. Żabko-Potopowicz, *Polityka gospodarcza III Rzeszy*, Nakładem Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego we Lwowie, Lwów 1938.

Cud gospodarczy połączony z likwidacją bezrobocia (ponad 6 mln znalazło zatrudnienie) i rosnącym dobrobytem Niemców budził zainteresowania polskich ekonomistów, a jego efektywność – zainteresowanie prawników. I są to w zasadzie dwie dziedziny życia, które w Polsce analizowano z powagą, nie odrzucając w całości ich rozwiązań, co nie powinno dziwić wobec splądrowania Polski przez zaborców i pozostawienia ludności polskiej w stanie zagrażającym egzystencji. W *Zakończeniu* cytowanej książki L. Caro „przenosi” rozwiązania niemieckie na grunt polski, dając tym samym wyraz własnego stosunku do rozwiązań niemieckich. Deklarując etykę katolicką pisze, że tak upragnionej niezawisłości gospodarczej Polska nie osiągnie zasadami praktykowanego w latach 20. i 30. kapitalizmu i nieetycznym współzawodnictwem. Także promowanie liberalizmu gospodarczego jest okłamywaniem innych i siebie.

Można oparcie ekonomii na etyce połączyć z dużym ograniczeniem wolności i tak właśnie czyni niemiecki totalizm. Ale można też stanąć na stanowisku wolności i sprawiedliwości dla wszystkich, łącząc z nim przeświadczenie, że do wielkich celów iść wolno tylko dla wszystkich sprawiedliwą drogą. To właśnie stanowisko zawierają encykliki Piusa XI⁶².

Leopold Caro zastrzegął, że to co dzieje się w Niemczech, w kwestiach polityki i szeroko rozumianej kultury, budzi głębokie zastrzeżenia, lecz sama trafność rozumowania w sprawach gospodarczych potwierdza się wysokimi jej efektami.

O politycznych i kulturowych przeobrażeniach w Niemczech w roku 1937 Andrzej Niesiołowski pisze jako o „niesłychanych” i wprowadzających w bezradność nawet wytrawnego obserwatora zmian społecznych⁶³. Ich cechą wspólną jest totalizm – twierdził Niesiołowski – o nim zaś mówi, że jest możliwy do zrozumienia tylko historycznie. Aktualnie istnieją (1937 r.) trzy państwa totalne: Sowiety, Włochy i Niemcy, tworzące go ideologie totalitarne są wielowarstwowe. Ideologia zaś „to splot idei, ideałów, dążeń, interesów, przeżyć, osobowości

⁶² L. Caro, *Przewrót gospodarczy w III Rzeszy*, [w:] L. Caro, A. Żabko-Potopowicz, ..., dz. cyt., s. 78.

⁶³ A. Niesiołowski, *Kryzys kultury niemieckiej...*, dz. cyt., s. 203–207.

sztandarowych, stanowiących wartość samoistną [...]. Totalizm jest od-
ruchem przeciwko procesom, które trwały stulecia”⁶⁴ i nie zapowiada
się, by był modą krótkotrwałą, bo rozprzestrzenia się po świecie jak
ogień. Okazało się, że Niesiołowski się nie mylił.

Z czym faktycznie mamy do czynienia we wdrożonej w życie ide-
ologii reprezentowanej przez Hitlera? Czy okazywana nienawiść do
komunistów nie jest jedynie „wytrychem” do pozyskania niemieckich
konserwatystów, narodowców (Papen), podstępem wobec chrześcijan
obu kościołów? Czym była „rewolucja” nazistów, skoro Franciszek
Ryszka nie akceptuje tego – jeszcze przed wojną sformułowanego w Pol-
sce pojęcia – a pisze: „ani termin »rewolucja«, ani nawet »zdobycie wła-
dzy« nie jest najbardziej odpowiedni. Lepiej mówić o »przejęciu władzy«
z rąk prawicowych ugrupowań [wyr. JK] mieszczańskich.”⁶⁵

Co o jakości ideowej niemieckiego społeczeństwa mówią wyniki
wyborów z 31 lipca 1932 roku, w których na listę tępotnej partii komu-
nistycznej głosowało 4,848 mln⁶⁶ wyborców? Jaka bowiem „odległość
ideowa” dzieli komunizm (w wersji marksizmu leninowsko-stalinow-
skiego) i socjalizm? O czym świadczyły „punkty styczne Zachodu i bol-
szewizmu”⁶⁷? Jaka rolę odgrywał obok Hitlera Martin Borman i co się
z nim stało po kapitulacji Niemiec? Dlaczego Rudolf Hess wspomagają-
cy Hitlera w pisaniu *Mein Kampf* (z wieloma innymi⁶⁸) otrzymał tak niski
wyrok w procesie norymberskim? Dlaczego nacjonalizm – jako składo-
wa narodowego socjalizmu – jest wszechstronniej i krytyczniej przeba-
dany aniżeli socjalizm? Odpowiedzi na te pytania nie są celem moich
poszukiwań badawczych, jednak należy je postawić, by zrozumieć nar-
rację polskich krytyków nazizmu w dwudziestoleciu międzywojennym.

W polskim nurcie krytyki nazizmu jego uczestnicy znajdowali
wiele różnorodnych uzasadnień odnoszących się do jego podstawy,

⁶⁴ A. Niesiołowski, *Kryzys kultury niemieckiej...*, dz. cyt., s. 204.

⁶⁵ F. Ryszka, *Najlepiej Hitler...*, [w:] Tenże, *Historia-polityka-państwo*, dz. cyt.,
s. 196.

⁶⁶ F. Ryszka, *Najlepiej...*, dz. cyt., s. 198.

⁶⁷ I. Czuma, *Filozoficzne punkty styczne Zachodu i Bolszewizmu*, Lublin, Dru-
karnia Mazowiecka, 1930.

⁶⁸ J. Borejsza, *Szkoły nienawiści...*, dz. cyt., s. 92.

rasizmu. Wśród przyczyn o charakterze politycznym Michalski przytacza absurdalne i rasistowskie zarazem ujęcie rewolucji bolszewickiej przez Rosenberga. Twierdzi dalej, że jej przesłanie prowadzi do wniosku, iż „nadeszła chwila, kiedy trzeba na nowo pisać dzieje świata, gdyż wywodzą się z nazbyt ogólnego pojmowania człowieka. Za nim winna iść nowa hierarchia wartości niosąca rycerskość, a nie chrześcijańską miłość – woła z rozpaczą Michalski⁶⁹. Diagnozy tego typu miały znaczenie polityczne – przypominały polskiemu społeczeństwu o wielowiekowym oporze i krwawych najazdach niemieckich sąsiadów.

Początkowo Michalski zdawał się unikać radykalnych twierdzeń o nowych zjawiskach zachodniej Europy. Jednak kolejne wypowiedzi, po kolejnych politycznych „wypadkach” w Niemczech, odsłaniają coraz mocniejsze przekonanie Michalskiego, że rasizm niemiecki już wszedł na najgorszą z dróg i niebawem pojawią się tego skutki. Niedługo potem napisze o praktycznej stronie „wyższości” rasy nordyckiej z jej perspektywy i jako Polak z przerażeniem stwierdzi: „naród niemiecki potrzebuje dla swego życia przestrzeni, więc mieczem i pługiem zdobędzie nowe ziemie, wypierając na dalszy wschód mniej wartościowego Słowianina.”⁷⁰ Polacy zdawali sobie sprawę, że Niemcom nie chodzi tylko o wyparcie narodu polskiego bardziej na wschód. Roman Dmowski mówił nie tylko o zamiarach odebrania Polsce Pomorza, resztek Śląska dla pozbawienia jej węgla, ale i o wspieraniu Ukraińców w dążeniach do powołania państwa ukraińskiego, które, powstając z ziem polskich i rosyjskich, znalazłoby się pod protektorem Niemiec i ograniczyło rozwój Polski na wschodzie. Wszystko dla swoich realnych korzyści materialnych, ale i dla uczynienia Polski małą, bez szans rozwoju.⁷¹

Jan Kuchta – otwierając myśl pedagogiczną na ideologiczne konteksty – zestawia pojęcie rasy i narodu. Píše, że ten drugi „bożek” jest niebezpieczniejszy od pierwszego. Słowo „naród” posiada wielką siłę emocjonalną: „któż by nie kochał własnego narodu! Wyraz »rasa«

⁶⁹ K. Michalski, *Tomizm wobec współczesnej ...*, dz. cyt., s. 10.

⁷⁰ K. Michalski, *Resurrectio et Vita*, dz. cyt., s. 90.

⁷¹ R. Dmowski, *Świat powojenny i Polska*, Warszawa 1931, s. 241–245.

nie osłabia pierwszego wrażenia dodatniego, chociaż mieści w sobie tyle »zwierzęcych« elementów⁷² – pisał w 1939 roku katolicki teoretyk wychowania. Z tej wypowiedzi można wnioskować, że z polskiej perspektywy socjalizm uczyniono narodowym, a nie rasowym (rasę „ustawiono” w tle) – co zdaje się mogło być także swego rodzaju zabezpieczeniem dla idei socjalizmu; zabezpieczeniem mocniejszym emocjonalnie – co słusznie zauważa Kuchta. Prawidłowością staje się paralela: tak jak z dnia na dzień Niemcy brną w eskalację obranych idei, równolegle do nich nasila się w Polsce krytyka ich działalności.

Dla Alfreda van Dyle hitleryzm to jakby jakaś religia polityczna (bez Boga), światopogląd z polityką w centrum, to także paralela do sowieckiego bolszewizmu. Tu także państwo jest wszystkim, a jednostka sama w sobie nie ma żadnego znaczenia; kult państwa łączy się z zaprzeczeniem wszelkiego prawa naturalnego i Bożego; narodowi socjaliści nie ukrywają swojego bałwochwalczego pogańskiego kultu dla państwa. Lecz czy państwo ma być dla całego narodu? A co z wrogami państwa narodowych socjalistów Hitlera? – sprawę postawiono jasno: wszyscy nie-hitlerowcy są poza prawem⁷³. Rzecz przypieczętowała „noc długich noży” – Dmowski uznał wówczas wielką siłę nazizmu i płynące z jej strony zagrożenia⁷⁴.

Istotnym obszarem krytyki politycznej była kultura pod rządami narodowych socjalistów. Zakładając, że bez narodu nie ma kultury, a bez państwa cywilizacji – ks. Paweł Tochowicz pisze o dążeniu do znacjonalizowania i upaństwowienia wszystkich dziedzin życia. Zgodnie bowiem z etyką nacjonalizmu i politycyzmu dobrem jest to, co przynosi korzyść państwu; złem to, co jest dla niego szkodliwe, ale rozstrzygnięcie o tym leży poza jednostką. Naród i państwo zostają oddzielone od etyki – Tochowicz uznaje to za grzech pierworodny niemieckiej „Real- und Machtpolitik” – to bowiem stawia ją na podłożu materialistycznym. Jednostka może postępować według swojego sumienia w sprawach własnych, jeśli chodzi o sprawy narodu i państwa

⁷² J. Kuchta, *Nowe...*, dz. cyt., s. 28.

⁷³ A. van Dyle, *Hitleryzm a religia*, dz. cyt., s. 34.

⁷⁴ R. Dmowski, *Dramat niemiecki*, „Gazeta Warszawska” 1934, nr 198.

stłumić winna głos sumienia⁷⁵ (historia pokaże, że zasada ta została dobrze wkomponowana w mentalność niemiecką). W praktyce życia kulturalnego największa apoteoza narodu i państwa dokonała się – pisze Tochowicz – w dziedzinie badań historycznych: protestantyzm wszedł posłusznie na drogę politycyzmu tak, że zaczęto uważać, iż Bismarck wywarł większy wpływ na teologię protestancką aniżeli uczeni Harnack i Troeltsch; że nacjonalizm i politycyzm nie zgadza się z tradycją katolicką, czego dowodem jest, między innymi, wymierzenie Kulturkampfu przeciw Kościołowi katolickiemu.⁷⁶ W obliczu tego stanu rzeczy Halban, Michalski i inni mówią o nowym micie, błyszczącej utopii, którą rozwija się w Niemczech. Wiedzą, że jest to zgodne z intencjami samych Niemców – pisze Halban; wiedzą też, że Rosenberg określa narodowy socjalizm jako mitologię krwi i zarazem olbrzymie dzieło nordyzmu rodzące w konsekwencji postawę wroga wobec Watykanu – a to już budzi przerażenie.

W Polsce wskazywano także na zerwanie niemieckich nazistów z wzorcami włoskiego faszyzmu. Powód był prosty: faszyzm nie miał nic wspólnego z problemem rasy, mitem krwi – miał wyłącznie pro-państwową orientację, twierdził Halban. Ważne jest to, że włoski faszyzm nie musiał manifestować dla osiągnięcia swych celów otwartej wrogości wobec Kościoła katolickiego. Nazizm musiał to uczynić, by uzyskać pełną swobodę panowania w Europie. Dla nazistów bowiem Trzecia Rzesza oznacza germańskie panowanie nad światem. Halban widział w piśmiennictwie niemieckim jasno zdefiniowaną postawę pełnej asekuracji od włoskiego faszyzmu, by nie doszło do „duchowego zboczenia” (*Überfremdung*), czyli odejścia od starogermańskich tradycji i pozostania przy katolickich. Jako profesor prawa, nawiązując do artykułu A. Rosenberga *Totaler Staat ?* (Völk. Beob. 9 stycznia 1934) twierdził, że w 1933 roku licznie przyłączającym się do nazistów prawnikom towarzyszyło przekonanie, że „miejsce liberalistycznie rozbitego organizmu państwowego zajmie tzw. państwo jednolite, [...] obejmie równocześnie całe polityczne, gospodarcze i kulturalne życie narodu,

⁷⁵ P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu...*, dz. cyt., s.157.

⁷⁶ Tamże, s. 156

stając się opiekunem, kierownikiem i komendantem wszelkich przejawów życia, by w ten sposób zapewnić [...] jedność Niemiec”⁷⁷. Rosenberg w wyżej wskazanym artykule – zdaniem Halbana – pozbawił inteligencję niemiecką złudzeń o nowej, nazistowskiej rzeczywistości. Czy Halban chciał powiedzieć, iż Rosenberg mówił: sprawdzam! Czy chciał powiedzieć, że elity niemieckie dobrze wiedziały, jaką nową rzeczywistość wybierają? W tym samym bowiem artykule Rosenberg – według interpretacji Halbana – pisał, że to, co nastąpiło w roku 1933, a w jeszcze większych rozmiarach nastąpi, nie jest jednolitością państwa, lecz jednolitością ruchu narodowo-socjalistycznego. Państwo ma istnieć jako narzędzie panującego narodowo-socjalistycznego światopoglądu⁷⁸.

Z pism Hitlera, Rosenberga i innych wynika, pisze polski profesor prawa, że zadaniem narodowego socjalizmu jako ruchu, ideologii i światopoglądu, jest „zapewnienie narodowi, formalnie i duchowo przez ruch ożywionemu i zorganizowanemu, supremacji światowej, w imię wyższości krwi i rasy niemieckiej [...] mieczem narodu panów (*Herrenvolk*), biorącego świat w służbę wyższej kultury”⁷⁹. Zauważano, że niemiecki narodowy socjalizm nie ma już nic wspólnego z zachodnim pojęciem narodu.

U Halbana poszukiwanie poszczególnych elementów i źródeł nazizmu dokonywało się także w obrębie prawa. Stwierdza więc: odrzucono prawo rzymskie i poszukiwano winnych jego zakwestionowanej ważności. Nowe, własne prawo opierano na poczuciu germańskiego honoru, starogermańskiej wspólnoty i takiegoż pojęcia własności oraz innych. Ogłoszono także, że duch prawa warunkowany jest rasowo.⁸⁰

⁷⁷ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 26.

⁷⁸ Tamże, s. 27.

⁷⁹ Tamże, s. 30. Halban słusznie uznaje, że teoretycy narodowego socjalizmu posługują się – często odmienną od przyjętej w nauce światowej – logiką i rozumieniem pojęć; właściwe im jest świadomie subiektywne obchodzenie się z nimi oraz z faktami bieżącej rzeczywistości i historii (tamże, s. 30).

⁸⁰ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 51–59. Halban cytuje ogromną ilość prac prawników niemieckich, np.: Helmut Nicolai, *Rasse und Recht* (Berlin 1933); E.A. Warner, *Rasse und Recht* (Berlin 1932); B. Dannewitz, *Das nationale Deutschland ein Rechtsstaat* (Berlin 1933), (za: tamże, s. 52–54).

Oparte na szerokiej literaturze źródłowej analizy profesora Halbana dotyczące prawa, u progu 1939 roku pozwalają mu stwierdzić: nie ma już miejsca dla „prawa jednostek wobec państwa. Lud i państwo stały się jednością”⁸¹.

Zatem ważna była wizja świata, wszelkie narzędzia władzy miały jej służyć. Zło tej wizji – przynajmniej dla inteligencji – czytelne było w sąsiednim kraju. Czy z lwowskiego lub krakowskiego Uniwersytetu, ze wschodniej i południowej Polski lepiej można było dostrzec zagrożenia niż z innych ośrodków nowoczesnego świata?

4.4. FAKTORIE NIEMIECKIEGO (IMPERIALIZMU) NARODOWEGO SOCJALIZMU

W polskiej krytyce nazizmu występują pojęcia niemieckiej „faktorii”, forpoczty, „piątej kolumny”. Choć to ostatnie „zapracowało” sobie na najostrzejsze i najbardziej odrzucające znaczenie (bowiem odnosi się do ludzi oddanych nieuprawnionym interesom niemieckim na terenie Polski), to kolejne też posiadają negatywne konotacje obcej ekspozytury. W pierwszej połowie 1938 roku Stanisław Tabaczyński pisał o faktoriach niemieckiego imperializmu w ówczesnej Europie, nadając to miano około 6 milionom Niemców zamieszkujących tereny od Sudetów i Karpat po Morze Czarne i Adriatyckie. Polski autor nie odmawiał im praw mniejszości, podkreślał jednak posunięte do „obłędu” podkreślanie tej kwestii przez rząd Rzeszy. W artykule tym dostrzega się zagrożenie wynikające z tego – jak stwierdza autor – że ok. 90% tej niemieckiej mniejszości wyznaje ideologię narodowo-socjalistyczną i przywiązanie do Führera III Rzeszy mniądcego się przywódcą wszystkich Niemców, bez względu na miejsce zamieszkania. To jego forpoczta na tym terytorium – stwierdza Tabaczyński⁸². W innym artykule „Myśli Narodowej” autor wskazuje, jak działają w Polsce i innych krajach Europy środkowej „faktorie” imperializmu niemieckiego. Mówi

⁸¹ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 59.

⁸² S. Tabaczyński, *Faktorie niemieckiego imperializmu*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 20, s. 305–306.

o „demonstracyjnych występach” Niemców na otwarciu Targów Poznańskich skierowanych przeciw Polsce. Zwraca się do społeczeństwa i rządu o nietolerowanie ich, bowiem są zapowiedzią niebezpieczeństwa. Być może te działania są badaniem gruntu, na ile mogą sobie w Polsce pozwolić⁸³. Dziennikarz „Myśli Narodowej” sięga po analogię, by uświadomić metody polityki niemieckiej. By kwestia niebezpieczeństwa stała się klarowna tygodnik ten interpretuje aneksję Austrii jako pokazowe i wstępne zarazem uświadomienie całemu światu oblicza niemieckiego imperializmu.

Dla Niemców szczególne znaczenie miało wolne miasto Gdańsk. Przez całe dwudziestolecie międzywojenne podkreślały tam swoją dominację. Stanisław Stroński pisze jak elity europejskie sprzyjały wówczas niemieckim celom związanym z Gdańskiem oraz, jak lekceważyły prawa mniejszości polskiej. Warto podkreślić, że spór polskiej mniejszości z niemieckimi władzami miasta najpierw rozpatrywany był przez Radę Ligii Narodów, potem znalazł się w lutym 1932 roku w Trybunale Haskim i został rozpatrzony dla nas niekorzystnie. Stało się to możliwe po zignorowaniu przez „elity europejskie” art. 104 Traktatu Wersalskiego. „Dnia 9 maja 1930 roku wniósł Gdańsk do wysokiego Komisarza wniosek”, by między innymi Polacy nie mogli wybudować sobie swojego portu w polskim mieście Gdynia⁸⁴. Mieli być zmuszeni do korzystania z portu gdańskiego, ponosząc milionowe straty w ruchu celnym.

Na ten temat ukazywała się w Polsce trudna do zliczenia ilość artykułów prasowych. Ich wymowa jest niezmienna i odczytywana jako chęć zagarnięcia przez Niemcy ziem polskich. W majowym numerze „Myśli Narodowej” z 1939 roku Stanisław Kozicki odnosi się do deklaracji Hitlera, że uważa pakt z Polską o wzajemnej nieagresji w 1934 roku za zerwany, i to zerwany przez Polskę odmową przyłączenia Gdańska do Rzeszy i odmową podarowania Niemcom pasa polskiego terytorium – Ziemi Pomorskiej – pod autostradę do Prus Wschodnich. Kozicki pisze: „Niemcy odsłoniły swój plan polityczny całkowicie. Uważają Europę wschodnią za swój *Lebensraum* i zmieniają zaprowadzony w tej

⁸³ Quis, *Zaborczość niemiecka*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 21, s. 334–335.

⁸⁴ S. Stroński, *Załamania w Gdańsku*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 14, s. 177–178.

części kontynentu porządek według swojego rozumienia”⁸⁵. Środowisko polskich narodowców rozumie to żądanie Hitlera eksterytorialnej autostrady łączącej Rzeszę z Prusami Wschodnimi jako zapowiedź agresji na Polskę, zapowiedź jej aneksji.

Nieustanne odmawianie prawa do suwerenności i fałszywe oskarżenia na forum międzynarodowym ze strony niedawnych zaborców torowały drogę do realizacji niemieckich dążeń do zdobycia nowej „przestrzeni życiowej”. Polacy starali się bronić polskiej racji stanu, czego przykładem jest wywiad kardynała Augusta Hlonda, o Niemczech, Polsce i Europie, udzielony dziennikowi wiedeńskiemu „Reichspost” (z dn. 6 kwietnia 1932 r.)⁸⁶. Hlond odnosi się do relacji polsko-niemieckich mówiąc (cytuję tekst redakcji):

Niesłychaną zbrodnią w tych czasach jest pobudzać do nienawiści narodowej i na sposób faryzeuszowski biadać nad tą nienawiścią, nic przeciw niej nie czyniąc [...]. W jakich jednak formach toczy się walka? Polak szanuje przeciwnika i za złe nie bierze mu, gdy on uparcie się broni; znieść jednak nie może, by zwalczano nas bronią zatrutą, by przedstawiano nas jako burzycieli pokoju, ciemieżców, barbarzyńców; by, wyzykując nieznamość naszego kraju i naszej kultury w Europie zachodniej i środkowej, przedstawiać nas w karykaturze i wołać: oto Polska! (Das ist Poland!)⁸⁷.

Dalej Hlond podkreślił konieczność pokojowego współistnienia narodów oraz nieidentyfikowanie się Kościoła z przesadnym nacjonalizmem.

Prof. Halban, analizując prawo niemieckie, tworzone wówczas na potrzeby nazizmu, stwierdzał przed 1939 rokiem:

prawo niemieckie ma nie tylko stanowić wewnętrzną, ale i zewnętrzną polityczną wytyczną działalności *Herrenvolku*. Ta „bohaterańska”, zaborcza i ekspansywna działalność musi być zgodna z zasadami prawa narodu wybranego, który uzyskał tę godność na

⁸⁵ S. Kozicki, *Jasna sytuacja*, „Myśl Narodowa” 1939 nr 20, s. 289–290.

⁸⁶ J. Em. X Kard. Hlond o Niemczech, Polsce i Europie, „Prąd” 1932, t. 22, s. 284–287.

⁸⁷ Tamże, s. 285–286.

podstawie nieodmiennych praw przyrody (rasy). [...]. Z nieodpartą logiką wypływa z tej ostatniej prawdy, że w stosunkach międzynarodowych nie może być naprawdę mowy o równości prawnej.⁸⁸

Powyższy fragment zawiera nie tylko intelektualny wymiar dokonanych analiz społeczno-prawnych. Wiele tu emocji i bezsilności wobec narastającego zła. O samych Niemcach mówi w kategoriach tyleż groźnych, co śmiesznych – bo czymże jest ujęte w cudzysłów słowo *Herrenvolk* (naród/lud panów) i nawet nie ujęte w cudzysłów u Halbana „naród wybrany”⁸⁹. Także druga kwestia – godności wypływającej z praw przyrody (rasy) – ta jest dla niego zaprzeczeniem cywilizacyjnym korzeniom godności. A jeśli w stosunkach międzynarodowych nie może być mowy o równości prawnej, to przy powyższych założeniach wszyscy nie-Niemcy tracą rację wolnego istnienia...

4.5. NAZIZM JAKO MIT – KONCEPCJA KONSTANTEGO MICHAŁSKIEGO

Na ziemiach niemieckich rodzi się nowy mit czerpiąc inspirację z narodowej substancji, której stronę zewnętrzną stanowi rasa, wewnętrzną zaś dusza. W duszy rasowej pracują już teraz pierwiastki, które tworzą siłę krwi germańskiej.

Nie ma zgody i zgody być nie może między nowym mitem a kościołami chrześcijańskimi, bo wyrasta on z wolności, z kultu krwi i idei obowiązku, zaklęty w germańskiej rasie, a kościoły wzięły na sztandary miłość jako hasło naczelne; nie ma zgody i zgody być nie może, gdyż miłość zatruwa krew przez współczucie dla tego, co słabsze [twierdzą naziści – JK]. Jezusowi należy się cześć. Niemniej przeto dla narodu niemieckiego może On być wzorem tylko przez swe życie, przez porywające słowo i przepędzenie przekupniów ze świątyni, a nie przez cierpienie i ofiarną śmierć na krzyżu. Toteż krzyże należy usunąć ze

⁸⁸ L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 63.

⁸⁹ Z cytowanych prac wynika, że używanie pojęcia „narodu wybranego” poza Biblią i w stosunku do Niemców nie brzmi serio, a z uwzględnieniem ekspansywności państwa niemieckiego – złowrogo.

wszystkich dróg i świątyń, by na ich miejsce wprowadzić surowe posągi dla pamięci wojennych triumfów. Może się tego wszystkiego nie da urzeczywistnić. Może trzeba będzie zostawić wierzących Niemców w ich kościołach, ale to pewne, że należy raz na zawsze skończyć ze Starym Testamentem i jego wyznawcami.⁹⁰

Ujmowanie w kategorii mitu zjawisk z pogranicza ideologii i polityki znane jest polskiemu dyskursowi w okresie międzywojennym. Jedno z całościowych ujęć nazizmu jako mitu – przedstawione niżej⁹¹ – pojawiło się w pismach Konstantego Michalskiego.

Punktem wyjścia do krytyki narodowego socjalizmu jest u Michalskiego refleksja nad stanem ówczesnej kultury. Jedno z bardziej znamiennych rozważań znajdujemy w *Trzech mitach*. Już nie można, jak jeszcze kilkanaście lat temu – pisze Michalski – odrywać dziedziny wartości od tej lub innej rzeczywistości – radosnej czy bolesnej. Dzisiaj, tj. ok. 1933–34 r. „przycichły spory gnozjologiczne wśród uczonych filozofów, a rozpoczęła się walka o wartości, walka, w której udział biorą wszyscy, choć nie wszyscy w ten sam sposób”⁹². W efekcie tego sporu pojawia się przerażenie spowodowane niezwykle ostrymi przeciwieństwami między starym i nowym wartościowaniem – i to jest niepokojące.

Liczne rzesze dokonują przebudowy w hierarchii wartości, spychając czasem na najniższe szczeble lub druzgocąc to, co dla innych znajduje się na samym szczycie. W takiej atmosferze zazwyczaj kilka idei otacza się nimbem uczuciowym i religijnym⁹³.

Jeżeli świat pozwoli, jeżeli ludzie sprawią, że ku tym ideom wyrwać się będą myśli, serca, namiętności – to powstaną nowe mity (tym nowym „mitem w budowie” w latach 1933/34 jest nazizm).

⁹⁰ K. Michalski, *Resurrectio...*, dz. cyt., s. 90–91.

⁹¹ Rozdział niniejszy powstał na kanwie szerszej mojej pracy: J. Kostkiewicz, *Kategoria mitu w narracji Konstantego Michalskiego CM (1879–1947) o dziejach Europy pierwszej połowy XX wieku. Konteksty biograficzne i wychowawcze*, „Biografistyka Pedagogiczna” 2019, nr 2.

⁹² K. Michalski, *Trzy mity*, dz. cyt., s.19.

⁹³ K. Michalski, *Trzy mity*, dz. cyt., s. 20.

W Niemczech ze starych mitów nie zostało wiele – nowe zrywają z nimi, zwracają się do przyszłości, a nie jak stare do przeszłości; traktują nie o losach bogów – pisze Michalski – ale o przyszłych losach ludzi. Nowe mity odrzucając tak wiele zachowały w sobie coś starego, mianowicie element religijny.⁹⁴ Lecz w nowym micie znajduje on nowe realizacje służące przesłaniu mitu:

W Niemczech uderzono w Chrystusa, zarzucając Mu, że zabrał germańskim szczepom to, co miały w swej krwi najbardziej własnego i cennego. Wzywa się do wydobycia z wód Renu zatopionego tam skarbu, do zastąpienia ewangelii Chrystusowej przez Nibelungi i Eddę, zapominając o tym, że jedno i drugie wyrosło z epickich tradycji zlatynizowanych po przyjęciu chrześcijaństwa burgundów i ostrogotów⁹⁵.

Dlaczego tak się dzieje? Michalski przytacza istotny fakt – jako jedno ze źródeł tej postaci narodowego socjalizmu: otóż w 1923 r. „oderwał się narodowy socjalizm od narodowców i wszedł na tory radykalne, przyjmując hasło Ludendorffa: naszym wrogiem jest Rzym”⁹⁶.

U podstaw tego zwrotu i innych absurdalnych interpretacji religijno-teologicznych znajduje Michalski taki stan człowieka, którego serce i zmysły opanowała nienawiść.⁹⁷ Ta jednak nie wzięła się znikąd, jej przyczyną była sytuacja Niemiec po przegranej wojnie i decyzjach traktatu wersalskiego.

Bóg wspólny dla wszystkich narodów został pogrzebany w traktacie wersalskim, patrząc obojętnie na krzywdę niemiecką. Musi to więc być bóg własny, niemiecki⁹⁸.

Przekaz Michalskiego jest jednoznaczny: kolejnym razem Niemcy nie pozwolą sobie na ponoszenie żadnych konsekwencji za rozpetaną wojnę, nie będzie żadnego żalu za popełnione grzechy!

Lecz pełne buty dążenia do własnej nieuzasadnionej dominacji i międzynarodowej bezkarności – wpisujące się niemiecki narodowy

⁹⁴ Tamże

⁹⁵ K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, dz. cyt., s. 13–14.

⁹⁶ K. Michalski, *Kościół wobec narodowego socjalizmu*, dz. cyt., s. 5.

⁹⁷ K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, dz. cyt., s. 14.

⁹⁸ K. Michalski, *Fermenty...*, dz. cyt., s. 354.

socjalizm – muszą mieć jakąś przyczynę wewnętrzną. Musi się w człowieku pojawić jakaś wspólna podstawa, na której da się budować nowe w stosunku do I wojny, odwetowe zło. Może ją stanowić pojawienie się w człowieku dominacji jego niższej natury – pisze Michalski. Wówczas

budzi się w człowieku karzeł, który pragnie wyrzucić zemstę na tym, co wielkie i piękne i dla drugich droższe nad życie. Płoną mu oczy, kiedy w niszczycielskim szale profanacji sięga bez czci do ludzkiej duszy i do tego, co w niej wyrosło jako najpiękniejszy kwiat – do religii⁹⁹.

W efekcie analizy zjawiska mitu Michalski tworzy jego strukturę, wyróżnia trzy jego podstawowe elementy. Element religijny został uznany za pierwszy element składowy każdego mitu, także mitu o nazwie „niemiecki narodowy socjalizm”. Element religijny mitu nie jest żadnym wyrazem religijności nazizmu ani tym bardziej ratunkiem dla religii chrześcijańskiej. Jest zagrożeniem, bowiem jego rola sprowadza się do nadawania boskości i niezmiennej wartości sprawom dla mitu istotnym; sprawom tego świata, ludzkim i zmiennym.

Drugim elementem mitu jest jego treść – kiedyś brano ją z przeszłości, teraz bierze się ją z marzeń, pisze Michalski.

Rosenberg przepowiada nadejście chwili, kiedy ludzie błogosławić będą marzycielom jako swym dobroczyńcom, bo się okaże, że wielkie marzenia znaczą etapy na szlaku dziejowym¹⁰⁰.

Lecz wizja spełnienia się marzenia może wywoływać w człowieku jej przekleństwo – ostrzega polski filozof.

Trzecim elementem charakterystycznym dla mitu jest zwykle duża odległość między marzeniem i mitem, a ich urzeczywistnieniem. Lecz na tej drodze pojawia się wiara człowieka, jego fantazja i niekiedy geniusz myśli, który z nierealności marzeń wychwyci akurat ten ich aspekt, który da się urzeczywistnić¹⁰¹ – i dotyczy to także rasistowskich treści, zatem złe i absurdałne marzenia nie są zjawiskiem

⁹⁹ K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, dz. cyt., s. 16–17.

¹⁰⁰ K. Michalski, *Trzy mity...*, dz. cyt. s. 20.

¹⁰¹ Tamże, s. 21–22.

obojętnym. Michalski wskazuje trzy mity, które opanowały współczesną Europę: przed I wojną „zrodził się mit Fryderyka Nietzschego; po wojnie powstały dwa mity: jeden bolszewicki, jako dopełnienie marzeń komunistycznych, drugi narodowo–socjalistyczny”¹⁰².

Najbardziej kreatywną rolę w tworzeniu mitu narodowego socjalizmu odegrał, zdaniem Michalskiego, Rosenberg. Jego wizja narodowego socjalizmu swą istotą godziła w chrześcijaństwo poprzez zamianę, a zarazem zacerpnięcie z chrześcijaństwa jego symboli: na miejscu krzyża stawał znak swastyki, na miejscu chrześcijańskiej miłości – honor i heroizm, na miejscu Kościoła powszechnego religia nowa, niemiecka. Lecz Rosenberga charakteryzowała jedna niedoskonałość, nie umiał nadać stworzonemu mitowi aury mesjanistycznej, natomiast – twierdzi Michalski – udało się to Ernstowi Kriekowi. On bowiem przeniósł do narodowego socjalizmu mesjanizm słowianofilów rosyjskich i mesjanizm polski pozbawiając je jedynie charakteru chrześcijańskiego. Michalski odstawia istnienie wielu postaci mitu narodowo-socjalistycznego – wszystkie one

wchodzą na drogę idealizmu na tę bliską odległość, która już nie sięga w sferę transcendentną. Mit mieszka w duszach niemieckich i będzie tam podlegał prawom przesuwania się uczuć. [wyr. – JK]. Będzie raz czerpał swe życie z serdecznego tętna, a drugi raz będzie zamierał w chłodzie ogarniającego go racjonalizacji¹⁰³.

Obłądne wręcz trwanie przy swoich priorytetach i posługiwanie się w ich obronie religijnym lub antyreligijnym językiem pozwala dostrzec nowe zjawisko w budowaniu mitu nazistowskiego. Michalski twierdzi:

Dzisiaj w mitach nowożytnych usiłuje się oderwać od Boga religijny nimb, by nim otoczyć swe ideały [...]. Miał rację Scheler, twierdząc, że człowiek musi czemuś oddawać najwyższą cześć jako realnemu, absolutnemu ideałowi, a tylko raz ideałem będzie Bóg, a drugi raz jakiegokolwiek bożyszcze.

¹⁰² Tamże, s. 22.

¹⁰³ K. Michalski, *Trzy mity...*, dz. cyt., s. 31.

Nimby religijne zaczynają dzisiaj otaczać niektóre bożyszcza dlatego, że powstały one w wielkiej mierze w chwilach uniesień młodzieńczych.”¹⁰⁴

A mit niemieckiego socjalizmu narodowego rodził się właśnie z udziałem młodzieży i był wbudowany w ideał wychowania, któremu podlegała w jego wymiarze formalnym i nieformalnym. Rozbudowany był szybko, niemal pośpiesznie, z udziałem idei, wśród których Michalski wskazuje:

- zrywanie z przeszłością i zwracanie się ku przyszłości (tu korzystano z myśli F. Nietzschego);
- poszukiwanie kultu dla heroizmu – stąd skupianie się wokół grupy Stefana George’a;
- ideę rasy i kult krwi [nordyckiej] – tę uczyniono samym centrum mitu, faktem tym, jak pisze Michalski „w przeciwieństwie do międzynarodowego komunizmu sięgnięto do samych korzeni przyszłego odrodzenia”¹⁰⁵ narodu niemieckiego;
- ponury nimb przeznaczenia Niemiec (i brak zrozumienia dla ich wielkości) wzięty z Nibelungów. Michalski miał nawet nadzieję, że osiągnął on taki stopień racjonalizacji, że razem z gasnącym blaskiem nimbu, zgaśnie powoli siła samego mitu. Lecz nadzieja ta w późniejszych pismach już się nie pojawiła.

W roku 1934 Michalski tak diagnozuje sytuację w Niemczech:

Jeżeli oznaki nie mylą, nastąpił rozdział duchów na dwa obozy: jeden obejmie tych, którzy pójdą za nowym idealizmem, drugi będzie się skupiał nadal koło idei chrześcijańskiej. Hitler okazał wielką trzeźwość i bystrość myśli, kiedy w znanej mowie kanclerskiej uznał obydwie wyznania chrześcijańskie w Niemczech za podstawę do rozwoju moralnego narodu niemieckiego; ale dzisiaj z rozmaitych stron usiłuje się to powiedzenie wyjaśnić tak, żeby z niego zostały tylko puste słowa.¹⁰⁶

Zabiegi ideologów wiążą się z istnieniem w niemieckim narodowym socjalizmie chęci władania duszami ludzkimi. W związku z tym

¹⁰⁴ K. Michalski, *Trzy mity...*, dz. cyt., s. 35.

¹⁰⁵ K. Michalski, *Trzy mity...*, dz. cyt., s. 36.

¹⁰⁶ Tamże, s. 32.

Michalski mówi, że silniejszą rolę od „uczonych”, pochylonych nad tekstami opisującymi oblicze mitu, odgrywają tu praktycy, którzy potrafią wywołać w duszach pragnienie, stworzyć nową organizację i z nią wejść do nowego kościoła narodowego¹⁰⁷.

U niemieckich twórców mitu narodowego socjalizmu znajduje Michalski wiele uzasadnień odnoszących się do jego podstawy, do rasizmu. Często sytuowano je w odległych czasach lub osobliwych miejscach dziejów. Michalski przytacza, w jaki sposób ujmuje Rosenberg z pozycji nazistowskich, na przykład rewolucję bolszewicką:

w Rosji dokonał się rozkład krwi nordycznej przez domieszkę mongolską tak, jak się dokonał rozkład duszy przez ideę chrześcijańskiej miłości. Tylko dlatego bolszewizm mógł dojść do zwycięstwa, ponieważ naród rosyjski oświadczył się za miłością, a przeciwko honorowi. Także na Zachód wtargnęła idea miłości chrześcijańskiej, jako hasło życia, ale raz po raz wybuchał tam bunt krwi i honoru; natomiast w Rosji miłość razem z litością i pokorą stanęły na straży tego, co słabe, mniej wartościowe, chore i zbrodnicze¹⁰⁸.

Widać – pisze Michalski –

jak krew stała się zatem symbolem i wewnętrznym składnikiem mitu, który unosić się zaczął nad narodem. Jeżeliby raz demon zbudził się na dobre, zaczęłyby się rozpadać narody i państwa z Trzecią Rzeszą na czele: pozostaje do wyboru prymat ducha od góry lub prymat krwi od dołu jako zaczyn dziejowy. Idzie o prymat a nie o wyłączność, o samo samodzielną. Idea rasizmu może się stać w dziejach i siłą twórczą i siłą burzącą¹⁰⁹.

Burzącą będzie wtedy, gdy sięgnie do rasy sąsiedniej, by ją stigmatyzować jako mniej wartościową – to jeden z pierwszych tekstów Michalskiego o rasizmie i najłagodniejszych sądów o jego skutkach. Początkowo Michalski zdawał się unikać radykalnych twierdzeń o nowych zjawiskach zachodniej Europy. Istniał bowiem w Polsce pewien

¹⁰⁷ K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, dz. cyt., s. 7.

¹⁰⁸ K. Michalski, *Gasnące blaski*, dz. cyt., s. 11.

¹⁰⁹ K. Michalski, *Tomizm wobec współczesnej...*, dz. cyt., s. 10.

zakres szacunku dla jej tradycji kulturowych tkwiących u podstaw cywilizacji łańskie. Jednak kolejne wydarzenia nieodwołanie zmieniają jego stanowisko: niemiecki nazizm wszedł na gorszą z dróg i niebawem pojawiają się tego praktyczne skutki.

Powrotu do nadziei na konstruktywne kierunki projektów niemieckich, już w kolejnych tekstach Michalskiego, nie będzie. Po pewnym czasie Michalski napisze o praktycznej stronie „wyższości” rasy nordyckiej:

naród niemiecki potrzebuje dla swego życia przestrzeni, więc mieczem i pługiem zdobędzie nowe ziemie, wypierając na dalszy wschód mniej wartościowego Czecha czy Polaka¹¹⁰.

Powyższego typu dążenie nie jest pierwszym w historii Niemiec tylko, że wcześniej nie potrzebowano uzasadnień rasowych. Michalski dostrzega ten fakt, ale odczuwana groza odsuwa go na drugi plan. Zabezpieczeniem dla agresywnej postawy Niemiec mogłoby być chrześcijaństwo, zostało ono jednak odrzucone, gdyż jako idea międzynarodowa osłabia rasę. Niemcom potrzebny jest kościół narodowy – naród niemiecki, jak wynika z lektury naczelnych ideologów, ma sam w sobie znaleźć Boga i królestwo, pisze Michalski. W *Resurrectio et vita* mówi wprost, że jego interpretacje są adekwatne do tego, co dzieje się w Niemczech, i niestety istnienie tam zła i absurdu, nie budzi wątpliwości.

Michalski wskazuje ponadto, że mit jednoczy w sobie wszystkie uczucia grupy społecznej, podnosząc je do wyżyn ducha, do tego, co niedościgłe wyzwalając zarazem jego niezbywalne pożądanie. Uczucia Niemców będą zatem niosły i wdrażały ideę narodowego socjalizmu.

W tekstach poddanych analizie kwestie kategorii zarówno mitu, światopoglądu, jak i ideologii są klarowne. Wszystkie mają swoje znaczenia i odegrały własne role: posłużyły irracjonalnemu celowi wyrwanemu z podstaw cywilizacji łańskiej i pozbawionemu jej etyki. Uzupełniając się w swych rolach pozwoliły narodowemu socjalizmowi rozkwitnąć, osiąść władzę i stać się ustrojem politycznym Niemiec.

¹¹⁰ K. Michalski, *Resurrectio et Vita*, dz. cyt., s. 90.

Obserwujemy, jak stopniowo ugruntowywały w nowej „kulturze” niesione treści stając się elementem „narodowej religii niemieckiej”, wypełniając imperialne ideały i marzenia niemieckiej nacji.

*

Stanisław Kozicki pytał o wpływ wydarzeń wewnętrznych na politykę zagraniczną Niemiec. Obok opisu sytuacji powodowanej przez gospodarczy kryzys globalny twierdził, że Niemcy są – między innymi – ofiarą tej samej anarchii moralnej, która dotyka Europę. Przez cały okres między wojnami 1870–1914 „trwały ostre walki między prawicą a lewicą. (...) Po wojnie stała się socjalna demokracja najpotężniejszym czynnikiem w polityce niemieckiej, jej rządy w Prusach były dobitnym tego wyrazem. Rok 1932 był świadkiem likwidacji znaczenia i wpływów socjalizmu niemieckiego. Przeciwstawił mu się młody ruch narodowy, który pociągnął pod swoje sztandary szerokie masy ludowe”¹¹¹ ze zwolennikami Hitlera na czele. Kozicki, zanim napisze więcej o chaosie niemieckim, porządkuje scenę polityczną następująco. Rząd v. Papena skorzystał ze zwycięstwa ruchu narodowego i zniszczył wpływy socjalnej demokracji. Zwycięska prawica ma jednak wewnętrzny problem ze sobą i rozpada się na dwa podstawowe nurty – stare i młode Niemcy.

Stare Niemcy to Hindenburg, v. Papen, oraz (...) siły, które były wyrazem potęgi politycznej Niemiec przedwojennych, rządzonych przez Prusy (...) siły starych Niemiec konserwatywnych, pod względem społecznym opierających się na wielkiej własności, wielkim przemyśle i wielkiej finansjerze, mające za sobą żydów. Młode Niemcy – to przede wszystkim ruch socjalistyczno-narodowy, hitleryzm¹¹².

Idee preferowane przez jednych, są odrzucane przez drugich. Chaos – niekorzystny wewnętrznie przyjmuje pewne znamiona jego opanowania. Jednak autor zadaje pytanie: czy nie po to, by zawałczyć jednogłośnie na arenie międzynarodowej o równouprawnienie

¹¹¹ S. Kozicki, *Chaos niemiecki*, „Mysł Narodowa” 1932, nr 55, s. 797–798.

¹¹² S. Kozicki, *Chaos niemiecki*, dz. cyt., s. 798.

w dziedzinie zbrojeń – co jest niebezpieczne dla narodów, którym zagrażają. Konkluzja jest nadmiernie „optymistyczna” – autor pozostaje z nadzieją, że zamęt w Niemczech potrwa, a zatem zagrożenie z ich strony nie jest jeszcze zbyt bliskie.

Jerzy W. Borejsza pisze, że historycy od dawna szukają odpowiedzi na pytanie, jakie uwarunkowania umożliwiły Niemcom aprobata narodowego socjalizmu? Wśród nich są: tradycje nacjonalizmu i rasizmu niemieckiego; kryzys ekonomiczny po roku 1918; obraz Żyda w literaturze niemieckiej; szok pierwszej wojny światowej i kryzys systemów demokracji w Europie; kult państwa i posłuszeństwa w Niemczech; utopie romantyzmu niemieckiego; ucieczka od realizmu politycznego (z podkreśleniem, że wszystkie faszyzmy były ucieczką od rzeczywistości w sferę emocji i mitologizacji, ku utopii).¹¹³

Nie wyróżniając żadnego z wymienionych uwarunkowań, należy podkreślić, że zarówno historycy, na których powołuje się Borejsza, jak i on sam, pomijają znaczenie nowatorstwa i nowoczesności ruchu, za jaki był uważany narodowy socjalizm: pomijają, że był przede wszystkim socjalizmem oraz, że miał u swych podstaw „naukowe” uzasadnienia niesione przez szerzoną i rozwijaną przez nowoczesny i postępowy Zachód eugenikę. Obydwa te – niezwykle istotne uwarunkowania – były nie tylko dostrzegane, ale i mocno negowane przez intelektualistów świata katolickiego jeszcze przed wybuchem II wojny światowej.

W pismach polskich humanistów niemiecki narodowy socjalizm (nazizm) był ruchem społeczno-politycznym łączącym w sobie cechy socjalizmu i nacjonalizmu o niemieckiej specyfice; ruchem masowym, przeznaczonym dla przeciętnego poziomu umysłowego, szerokim, sięgającym w swych środkach od monarchizmu do bolszewizmu. Cechał go rasizm, antydemokratyzm, idea germańskości, materializm. Ta nowa ideologia jest na wskroś materialistyczna, godzi w istotne założenia chrześcijaństwa, w elementarne formy humanitaryzmu¹¹⁴. Będą to skutki idei niesionych przez swastykę, pisze Koniński, wewnętrzne

¹¹³ J. W. Borejsza, *Szkoły nienawiści. Historia faszystów europejskich 1919–1946*, Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 2000, s. 94.

¹¹⁴ Jej antyhumanitaryzm wskazywany był na łamach „Przeglądu Powszechnego” jeszcze w październiku 1932 r. – przed dojściem Hitlera do władzy.

zróznicowanie ruchu uznaje za nieistotne wobec wspólnoty naczelnych dążeń. Te zaś *streszczają* się w rasowości i antydemokratyzmie, a sposoby ich rozumienia wyznaczają określony stosunek do wielu podstawowych kwestii.

W polskim dyskursie krytycznym eksponuje się niemiecki narodowy socjalizm jako projekt ideologiczny, światopoglądowy, a nie partyjny; projekt, który uderza w istotę chrześcijaństwa i podstawy cywilizacji łacińskiej. Tę nową ideologię materialistyczną – w najgorszym ze znaczeń tego słowa – nazywa się ruchem neohakackim [HaKaTa], co w Polsce przywołuje najgorsze wspomnienia, znanego nie tylko z czasu zaborów *Drang nach Osten* (parcia na Wschód), oznaczającego grabież ekonomiczną i kulturalną oraz likwidację polskości. Ocenia się ten ruch jako sięgający w swych środkach od monarchizmu niemal do bolszewizmu. Nie można też twierdzić – przynajmniej w analizowanym obszarze piśmiennictwa dwudziestolecia międzywojennego – że polski dyskurs krytyczny wobec nazizmu modyfikowany był wrogością wobec komunizmu.

5. Antypolonizm nazizmu i milczenie wielkich mocarstw

Zarówno bolszewizm, któremu udało się zapanować nad wielką Rosją, jak i socjalizm bratający się z niemieckim nacjonalizmem nacechowane były wyraźnym antypolonizmem. Szczególnym powodem było zatrzymanie w Bitwie Warszawskiej roku 1920 pochodu komunizmu na zachód i zawód, jaki tym zwycięstwem Polacy sprawili oczekującym tam na sowieckich socjalistów (marksistów) socjaliści niemieccy¹. Niekomunistyczna Polska („pańska Polska” = polska o tradycjach kultury szlacheckiej, jak mawiano wówczas w Rosji) i Polacy (nacja polska wyznania katolickiego) tkwili niczym klin niepozwalający na swobodne przelewanie się i łączenie socjalistycznych (marksistowsko-leninowskich) idei, które opanowały Rosję Sowiecką i które stopniowo poszerzały wpływy w Niemczech, Francji, Holandii, Belgii.

Kolejny powód antypolonizmu w europejskich środowiskach lewicowo-liberalnych miał wymiar religijny. Polska była najbardziej wysuniętym na północ Europy i zarazem najprężniejszym ośrodkiem katolicyzmu. Państwo Watykańskie (wzmocnione po umowach laterańskich) właśnie rozwinęło w wymiarze powszechnym – czyli wszędzie tam, gdzie był obecny Kościół katolicki – dobrze zorganizowaną Akcję Katolicką, skierowaną przeciw szerzącemu się socjalizmowi (z marksistowskimi wówczas hasłami) oraz relatywizującej etyce

¹ Znakomicie pokazuje to książka W. F. Foerstera *Europa und die deutsche Frage*, dz. cyt.

liberałów. Patrząc z dzisiejszej perspektywy na strategię umacniania religii rzymsko-katolickiej przez Watykan, była to ostatnia wielka inicjatywa obrony tradycyjnej tożsamości religii katolickiej, a Polska i Polacy byli jej głównym bastionem na północy i wschodzie kontynentu europejskiego. Sytuacja ta budziła negatywne reakcje do Polski nie tylko socjalistów i liberałów (tych drugich w nieco mniejszym zakresie), ale i kościołów powstałych (wydzielonych) w wyniku Reformacji. Należy pamiętać, że katolicyzm nie ogłosił jeszcze ekumenizmu i nie akceptował dogmatów protestantyzmu sprzecznych z własnymi.

W końcu antypolonizm niemiecki, austriacki i ten pochodzenia rosyjskiego miał ekonomiczne podłoże w postaci strat poniesionych po zakończeniu około półtorawiecznej okupacji i eksploatacji ziem i narodu polskiego – odeszli zaborcy, a Polacy wywalczyli² niepodległość. Wyzysk gospodarczy na wielu poziomach, łącznie z wyzyskiem / eksploatacją niskopłatnej pracy Polaków (rolnictwo, leśnictwo, kopalnie, przemysł, bankowość, rzemiosło, nauka) przynosił zyski, które skończyły się po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

Na końcu pozostaje antypolonizm niemiecki wynikający z zawężenia się przestrzeni życiowej w postaci ziem polskich – podjęli to już na samym początku naziści ogłaszając *Drang nach Osten* i konieczność poszerzenia *Lebensraum* (przestrzeni życiowej).

W tle tych łatwych do wymienienia przyczyn antypolonizmu stoi trudny do identyfikacji i z różną mocą dochodzący do głosu w Niemczech, Austrii i Rosji – najczęściej niewerbalizowany – problem moralny, mianowicie zwycięstwo ofiary (poszkodowanego) nad katem (nad niesprawiedliwym ciemńycielem narodu o wielkiej tożsamości). Daje to poczucie winy, którego „nie wolno” ujawnić, do którego nie wolno się przyznać – dlatego mówi się, iż polityka nie ma moralności. Także świadkowie zbrodni, jaką były rozbiory Polski (przywódcy wielkich

² Miejsca tej walki: Paderewski przy prezydencie USA; Dmowski na Konferencji w Paryżu; działalność wybitnych Polaków – Sienkiewicza, Skłodowskiej-Curie i innych – dokonywała się na niższych szczeblach wpływu dyplomatycznego; w końcu Powstanie Wielkopolskie, trzy Powstania Śląskie, udział w plebiscytach; walka z Ukraińcami chcącymi zagarnąć Lwów i ziemie wschodnie Pierwszej Rzeczypospolitej.

państw – wielcy gracze), stojący z założonymi rękoma, a w wielu przypadkach aprobujący nowe wizje krzywdzące całe narody³, nie sprzyjają temu, bowiem trzeba przecież jakoś uzasadnić własne racje.

*

Niżej przedstawię problem antypolonizmu (problem winy moralnej i jej skutków pomine) pojawiający się w wybranym obszarze piśmiennictwa polskiego nurtu krytyki nazizmu. „Duch antypolonizmu” po stronie niemieckich nazistów połączony był z niezaprzeczalną potrzebą dominacji Niemiec, nie tylko nad Polską.

5.1. ANTYPOLONIZM I DUCH POLITYCZNEJ DOMINACJI NIEMIEC NA ARENIE EUROPEJSKIEJ

Wypowiadany w różnych kontekstach antypolonizm Niemców – w interpretacji Leona Halbana – tak oto wpisany jest w dzieło Stapela:

czyż ten naród (niemiecki – JK) ma się szeregować obok jakiegoś ludu wschodniego (polskiego, czeskiego – JK), wyniesionego przez zwycięzcę także do godności narodu [...]. Jakaż różnica, czy jesteśmy niemiecką większością czy mniejszością? Cóż po głupiej statystyce? Jesteśmy Niemcami, a jako Niemcy obojętnie, czy w mniejszości czy w większości – pierwsi. Gdyby w całej Polsce mieszkało tylko dwóch Niemców, to stanowiliby więcej aniżeli miliony Polaków: gdyż są właśnie Niemcami⁴.

Stapel w swojej narracji nie był odosobniony, także dr Nicolai⁵ – pisze Halban – poucza nas, że tylko człowiek rasy nordyckiej jest przeznaczony do tworzenia prawa. Tym bardziej że prawo najdoskonalszej

³ Zob. książka: Andrzej Nowak, *Pierwsza zdrada Zachodu 1920. Zapomniany appeasement*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2015.

⁴ W. Stapel, *Der christliche Staatsmann eine Theologie des Nationalismus*, Hamburg 1932, s. 248, za: L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 63–64.

⁵ H. Nicolai, *Die rassengesetzliche Rechtslehre*, s. 48 n., za: L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 63.

rasy ma być pisane w oparciu o starogermańskie źródła. Taki znawca prawa i ustawodawca ma prawo żądać, by słabszy (nie tak doskonały rasowo!), „opróżnił dla niego miejsce, ustąpił mu ziemi, gdzie może się osiedlić i zdobyć dla potomków przestrzeń życiową”⁶. Podobne prawa nie przysługują narodom spoza rasy. Gdyby jednak uczynili to samo, na co przyzwala się niemieckiemu „narodowi wybranemu”, to będzie to gwałt. Taki sam gwałt, jakim był traktat wersalski, który moralnie nie może Niemców obowiązywać.

Głoszenie takich i podobnych poglądów nie powodowało żadnych istotnych reakcji „wielkich graczy” Europy i świata: milczała Liga Narodów, milczeli przywódcy zwyciężonych państw w I wojnie światowej. Głosu Watykanu nawet po *Mit brenender Sorge* nikt ważny nie poparł – milczenie to trwało do końca holokaustu mimo alarmujących raportów polskiego ruchu oporu.

Mając na uwadze założenia nazizmu, pisze Halban, dochodzimy do wniosku, że tak ekskluzywny światopogląd wymaga ujednoczenia wszystkiego w duchu wiary w wyższość niemiecką i usunięcia elementów obcych, niegermańskich. W tym świetle zabór Śląska, Poznańskiego i Pomorza byłby aktem prawnym. Natomiast ich powrót do Polski już takim aktem nie jest – nie może być przez Niemca zaakceptowany. Halban, widząc rosnące zło nazizmu, zdaje sobie sprawę z nieskuteczności jego krytyki i starając się odpowiedzieć na pytanie, czym jest niemiecki narodowy socjalizm – i stwierdza, że krytyka może dotyczyć czegoś, co jest mistyczne i para-religijne, co jest utopijne i mityczne⁷. Racjonalność nie ma tam dostępu.

Około półtora roku przed zbrojnym atakiem Niemiec na Polskę, jeden z polskich naukowców ostrzegął przed narodowo-socjalistycznym szaleństwem Niemców, łącząc z ich upajaniem się poczuciem wspólnoty.

„Upojenie to może stać się źródłem jakiegoś szaleństwa nacjonalistycznego (...) – w tym leży groza, idąca stąd dla innych narodów. Rychło musi się jednak objawić druga strona medalu, monotonia, jałowość i straszliwe obniżenie poziomu (...). Wzrost samopoczucia narodowego

⁶ Tamże, s. 65.

⁷ Zob.: L. Halban, *Religia...*, dz. cyt., s. 65–67.

wypadnie im okupić utratą szacunku, jaki dla twórczości tego wielkiego narodu mieli inni. Za potęgę polityczną zapłaci naród niemiecki upadkiem kulturalnym”⁸.

W pośredni sposób antypolonizm wpisany był w bierność polityczną Watykanu, w odniesieniu nie tylko do Polski, jako przestrzeni *Lebensraum*, ale przykładano również zbyt małą wagę do prawa autonomicznego istnienia mniejszych narodów. Ks. Henryk Weryński diagnozując główny nurt przemian europejskich czynił to w pierwszym numerze „Ruchu Katolickiego” z roku 1934 (pismo Akcji Katolickiej w Polsce): osią milczenia wielkich graczy i dopuszczania do prawa bytu „zła w czystej postaci” jest załamanie się w Europie rzeczywistej demokracji. Niewystarczające działania dla zatrzymania idących przez Europę prądów antydemokratycznych rzutują na rozwój polityki wysoce niekorzystnej dla Polski jako kraju katolickiego⁹. Weryński preferuje idee społeczne zawarte w encyklikach *Rerum novarum* i *Quadragesimo anno* – jeśli mają zaistnieć, pisze, to musimy świeckość przepoić katolicką ideą społeczną. Potrzeba dziś „katolicyzmu specjalnego gatunku. Nie wystarczy rozdawać środki łaski zawarte w Kościele, a sprawy tego świata zostawiać na boku [...]. Jeśli zaniedbamy stronę czysto naturalną ludzkości, zaczną powoli zanikać podstawy dla nadnaturalnej religii”¹⁰. Nieobecność katolicyzmu w życiu publicznym to podstawowy warunek dla zdobycia panowania przez absurdałne teorie państwa, teorie społeczeństwa czy człowieka – bolszewizm, nazizm, faszyzm. A Polska w tym przeszkadzała...

Wypowiedź księdza Weryńskiego, kapelana wojska polskiego w Kościele św. Agnieszki w Krakowie, była na wskroś polityczna. W istocie to oskarżenie „wielkich graczy” ówczesnego świata o dopuszczanie do głosu ideologii, które znowu zniszczą suwerenny byt Polaków.

⁸ A. Niesiołowski, *Religia wspólnoty...*, dz. cyt., s. 24.

⁹ H. Weryński, *Kościół katolicki wobec przemian fizjonomii*, „Ruch Katolicki” 1934, t. 4, s. 9.

¹⁰ Tamże, s. 12.

5.2. ANTYPOLONIZM W PRZYKŁADACH NIEMIECKIEGO PIŚMIENICTWA PEDAGOGICZNEGO

By pisać o antypolonizmie niemieckiego nazizmu, choćby tylko w perspektywie pedagogicznej, niezbędne wydaje się przywołanie „niepisanych”, niewyrażanych oficjalnie wymiarów relacji polsko-niemieckich. Pomijając prywatne kontakty między uczonymi, czy relacje dyplomatyczne, można powiedzieć, że towarzyszył im zdecydowany ton dominacji wyrażanej przez Niemców w różnych okolicznościach, ton zdobywcy wobec zdominowanego i rabowanego w ostatnich 123 latach sąsiada.

Przesłanie o dominującej w Europie roli kultury niemieckiej obecne od Traktatu Wersalskiego, materializowało się w niezliczonej ilości drobnych zachowań Niemców skierowanych przeciwko stronie polskiej. I tak na przykład antypolski stosunek niemieckich uczonych pojawia się w recenzji ks. dr. Kazimierz Werbla wielkiego dzieła pedagogicznego *Bildungskräfte im Katholizismus der Welt seit dem Ende des Krieges*¹¹, wydanego w Niemczech w 1936 roku. Jak informuje recenzent powyższa praca zbiorowa odwołująca się do osiągnięć pedagogiki i szkolnictwa katolickiego w Europie opublikowana zostaje z zupełnym pominięciem tych koncepcji w Polsce. Biorąc pod uwagę jednolitość religijną Polaków – bodajże największego, obok Francji i Włoch, skupiska katolików w Europie – rzecz zakrawała na zupełną ignorancję redaktorów lub celową eliminację. Osiągnięcia polskiej pedagogiki katolickiej były przoduujące w ówczesnej Europie, a katechetyka powstała na gruncie Kościoła katolickiego w Polsce – cieszyła się tam największym uznaniem¹². Wprawdzie recenzent tłumaczy rzecz (nie informuje, skąd posiada taką wiedzę) tym, że redaktorowi ani wydawnictwu nie udało się pozyskać polskiego autora, który napisałby odpowiedni rozdział,

¹¹ Pełne dane: *Bildungskräfte im Katholizismus der Welt seit dem Ende des Krieges. Unter Mitwirkung von Fachkennern des In und Auslandes herausgegeben von prof. dr Friedrich Schneider, Köln, Freiburg I B. 1936, Herder, s. XXII i 403, „Kwartalnik Pedagogiczny”, „Organ Sekcji Pedagogicznej Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych”, R. IX, 1937, nr 1-2, s. 125-126.*

¹² Zob. prace ks. prof. Wincentego Gadowskiego.

jednak – jak wynika z innych recenzji – nie jest to pierwszy przypadek. Pomijanie osiągnięć polskiej nauki na dwa lata przed agresją jest wymowne. Kolejnym przykładem jest recenzja¹³ dzieła *Die Pädagogik der nichtchristlichen Kulturvölker* (Herausg. von J. Schröteler und Mitarbeit von J. B. Aufhauser, H. Brunnengräber [u. andere], München 1934). W tej recenzji też pada pytanie o pomijanie przez Niemców polskich naukowców. Werbel wskazuje na zasadnicze braki także tego opracowania, które mógł wypełnić znakomity polski autor Aleksander Brückner, humanista znany w Europie.

Kolejny przypadek marginalizacji polskiej kultury i nauki niesie *Handbuch der Erziehungswissenschaft*¹⁴ – dzieło zaplanowano na 30 obszernych tomów. Recenzent informuje, że jest to przedsięwzięcie mające objąć „całokształt pedagogiki teoretycznej i praktycznej ze stanowiska opisowego i normatywnego, systematycznego oraz historycznego [...] całość obliczona jest na około 30 obszernych tomów [...] dział historyczny [...] zaprezentował się od razu trzema tomami. Dwa obszerne tomy”¹⁵ ukazały się, trzeci jest w planach. Recenzent zwraca uwagę na fakt, że wszystkim ważniejszym państwom poświęcono odrębne, obszerne rozdziały opracowane przez pedagoga, przedstawiciela danego kraju. Polska jako 34-milionowy wówczas, duży kraj w centrum Europy została potraktowana minimalistycznie. Recenzent pisze: „Dziwnie się stało, że artykuł o Polsce napisał, razem z Czechosłowacją, Ukrainą i państwami bałkańskimi, prof. Uniwersytetu Berlińskiego J. Mirtschuk, Ukrainiec”¹⁶. Nie dość, że jest on skromny i niekompletny, to zawiera błędy i nieścisłości. Werbel pisze, że po interwencji z jego strony redaktor tego tomu wyraził ubolewanie i powiedział, że „polecono jej [redakcji – JK] prof. J. Mirtschuka jako odpowiedniego współpracownika.

¹³ K. Werbel, *Die Pädagogik der nichtchristlichen Kulturvölker*, Herausgegeben von Josef Schröteler und Mitarbeit von J. B. Aufhauser, H. Brunnengräber [u. andere], München 1934. „Kwartalnik Pedagogiczny” 1935, nr 2–3, s. 157–158.

¹⁴ K. Werbel, *Handbuch der Erziehungswissenschaft*. Herausgegeben im Auftrag des Deutschen Instituts für wissenschaftliche Pädagogik – Münster i. W. von Fr. X. Egersdörfer, M. Ettlinger, G. Raederscheidt, J. Schröteler. München, Kösel u. Fr. Pustet, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1935, nr 2–3, s. 155–157.

¹⁵ K. Werbel, *Handbuch der Erziehungswissenschaft...*, dz. cyt., s. 155–156.

¹⁶ K. Werbel, *Handbuch...*, dz. cyt., s. 156.

Redaktorem był ks. prof. Schröteler TJ. Gdyby nie chodziło o inspirowaną antypolonizmem marginalizację polskich osiągnięć, to wykorzystując choćby tylko środowisko zakonne nie miałby ze znalezieniem autora-pedagoga z Polski najmniejszego kłopotu (warto sprawdzić, czy obietnica dana ks. Werbelowi przez ks. Schrötelera została w 3 tomie uwzględniona).

Jeszcze jedna recenzja i podobna sytuacja: Zenon Ziemiński opublikował w 1934 roku recenzję dzieła *Lexikon der Pädagogik der Gegenwart*¹⁷, informując na wstępie, że zamiarem jego było omówienie tytułowego *Lexykonu*, jako znakomitego dzieła mającego łączyć katolickich pedagogów – co wynikało z misji i z zapowiedzi Niemieckiego Instytutu Pedagogiki Naukowej, który podjął się realizacji i wydania takiego właśnie kompendium wiedzy. Autor stwierdza jednak, że zapowiedziane także w *Przedmowie* stanowisko katolickie nie rozciąga się na stosunki międzynarodowe, a szczególnie marginalizuje pedagogikę polską i wyraża w tym stosunek do narodu polskiego. W indeksie *Lexikonu* znalazło się – jako efekt samodzielnych badań – szkolnictwo wielu krajów.

Na próżno szukamy wśród nich Polski i Czechosłowacji [...]. A są przecież w tym spisie kraje bardzo egzotyczne: Abisynia, Afganistan, Egipt, Kongo belgijskie, Chile, Chiny, Kuba, Ekwador, Guatemala, Honduras, Kolumbia, Meksyk, [...] – są też kraje powstałe po wojnie: Irlandia, Finlandia, Łotwa, Litwa [...] – jest Gdańsk (!), Alzacja i Lotaryngia, Okręg Saary – ale Polski i Czechosłowacji nie ma, są tylko niemieckie organizacje w tych krajach, niemieckie szkoły i stowarzyszenia i toczy się walka o niemieckość¹⁸.

Próba wskazania na antypolonizm w relacjach polsko-niemieckich wymaga spojrzenia na powyższy zbiór faktów z drugiej strony. Otóż możliwość przedstawiania działalności niemieckich szkół i stowarzyszeń na terenie Polski i Czechosłowacji – sam fakt ich istnienia – mówi o respekcie rządu polskiego wobec mniejszości i wspieraniu ich.

¹⁷ Z. Ziemiński, *Lexikon der Pädagogik der Gegenwart*, Her vom Deutschen Institut für wissenschaftliche Pädagogik, Münster in Westphalen. Redaktor: dr Josef Spieler, 2 tomy, Freiburg i/Br., Herder u. Co, 1930, s. XVI+szp. 1344 i s. XVI+szp.1498, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 3–4, s. 293–294.

¹⁸ Z. Ziemiński, *Lexikon der Pädagogik...*, dz. cyt., s. 294.

Niestety, nie miało to przełożenia na taką samą postawę rządu niemieckiego. Pokazując tę nierówność we wspólnych relacjach oraz coś, co Polacy od wieków odczuwają i nazywają „niemiecką butą”, Ziemiński nawiązuje do słów przywódcy narodowo-socjalistycznych Niemiec o poszanowaniu indywidualności narodowej. Daje w ten sposób czytelnikom do zrozumienia, że kryją się za tym stanowiskiem wyłącznie prawa Niemców.

Już nieco inny wymiar charakterystyki wzajemnych stosunków pedagogów akademickich wynika z przeglądu kilku numerów jednego z nazistowskich czasopism *Volk im Werden*¹⁹ redagowanego i wydawanego przez Ernsta Kriecka. To sprawozdanie – przegląd wskazanych pięciu numerów tego pisma – jest bardzo wymowne. Już na wstępie czytelnik jest poinformowany, że jest to pismo „poruszające zagadnienia wychowania z punktu widzenia ogólnych potrzeb polityczno-społecznych Niemiec narodowo-socjalistycznych”²⁰. Omawia więc politykę zagraniczną Niemiec i innych państw, sprawy niemieckich kolonii czy położenia Niemców w Czechach. Dalej prezentowana jest *Rola niemieckiego uniwersytetu we współczesności* [artykuł H. Bornkamma]. Publikowane tu inne artykuły posiadają cechę wspólną: niemal w każdym pojawiają się określenia: „Führer”, „ideologia dzisiejszych Niemiec”, „Trzecia Rzesza” – jakże Niemcy lubią je powtarzać, pisze recenzent. Hitler jest niemal prorokiem dzisiejszych Niemiec, a uniwersytety to nie przybytki nauki, w których każdy może wyklądać według swoich poglądów – to są przede wszystkim zakłady wychowawcze, zmierzające do ukształtowania młodzieży w kierunku absolutnego zdominowania sąsiednich, niegermańskich nacji²¹. Ideolodzy narodowego socjalizmu dobrze wiedzą, co oznacza przestrzeń życiowa połączona z *Deutschland über Alles* – dlatego fałszuje się historię obszarów i stosunków polsko-niemieckich. Jednym z omawianych przykładów jest artykuł *Niemcy i Polacy na europejskim wschodzie* Webera. Pozornie napisany jest w duchu przyjaznym dla Polski, zawiera jednak wiele błędów budzących

¹⁹ H.T., *Volk im Werden*, herausgegeben von Ernst Kriek, Leipzig, Armanen-Verlag, 2 Jahrgang, 1934: 1–5, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 3–4, s. 309–311.

²⁰ Tamże, s.309.

²¹ Tamże, s. 310.

niepokój recenzenta. Kończy je fałszywie brzmiąca obietnica nazistów, że obecnie Niemcy nie mają zamiaru przesuwac granicy na wschód.

Niemcy za pośrednictwem swojej narodowo-socjalistycznej forpoczty, już w roku 1934, nie krępują się narzucać swojej wizji świata i swoich racji całej Europie. W przypadku zagadnień pedagogicznych jest nim wystąpienie Petera Petersena na Międzynarodowym Kongresie Wychowania Moralnego w Krakowie. Referat ten wzbudził oburzenie uczestników, ale jego wersję złożoną do druku opublikowano²². Kongres nie potępił też takiej polityki Niemiec ani samego referenta. Zofia Iwaszkiewiczowa, publikując jeden z łagodniejszych głosów w tej sprawie, pisze, że odczuwało się walkę dwóch światopoglądów – liberalnego, mieniającego się humanistycznym reprezentowanego przez Francuzów, oraz narodowosocjalistycznego najwyraźniej reprezentowanego przez profesora Petersena z Jeny (autorka wskazuje na artykule P. Petersena, *Narodowo-polityczne kształcenie moralności*, „Kultura i Wychowanie”, 1934, z. 1)²³. Iwaszkiewiczowa eksponuje wypowiedź Petersena, której przeciwstawili się inni²⁴. Pisze, że najgłośniejszymi czynili to Francuzi i Polacy, ale z dalszej części sprawozdania wynika, że także inni odrzucali to, na co wskazywał Petersen, że wychowanie musi czerpać z narodowo-politycznych źródeł i opierać się na odwiecznych siłach, jakimi są ziemia, rasa, język i mity²⁵. Całość wystąpienia mającej

²² P. Petersen, *Narodowo-polityczne kształcenie moralności*, dz. cyt., s. 19–34.

²³ Jak z tego wynika budzący kontrowersje referat wygłoszony na wrześniowym Kongresie został wcześniej opublikowany *Kulturze i Wychowaniu*, co można uzasadniać nadmierną otwartością środowisk akademickich na kulturę niemiecką.

²⁴ Z. Iwaszkiewiczowa, *Główne idee Kongresu Wychowania Moralnego*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1935, nr 1, s. 66–68. W dalszej części wystąpienia głosił potrzebę moralności nie tyle uniwersalnej, co moralności narodowej. Inni referenci widzieli niebezpieczeństwo w podporządkowaniu ideałów ogólnoludzkich ideałom stawianym przez jedno z państw, w przypisywaniu monopolu cywilizacyjnego jednemu z nich czy jednej rasie. Należeli do nich profesorowie polscy oraz profesor Sergiusz Hessen z Pragi. Grupa ta nie tylko nie podzielała skrajnego stanowiska niemieckich nazistów, ale i przeciwstawiała się liberalnym preferencjom francuskim (tamże).

²⁵ Z. Iwaszkiewiczowa, *Główne idee Kongresu Wychowania Moralnego*, dz. cyt., s. 67.

go miejsce w sercu Polski, w Krakowie, zawierała butny antypolonizm o wyraźnym podłożu ideowym. Każdy rozumiał, że zarówno *Boden*, jak i *Lebensraum* mogą się realizować kosztem polskich terytoriów, co miało być uzasadniono mniejszymi prawami Polaków, jako należących do „gorszej” rasy słowiańskiej.

5.3. ANTYPOLONIZM W NAZISTOWSKIEJ EDUKACJI I WYMIANIE DOŚWIADCZEŃ PEDAGOGICZNYCH

Istota nazizmu mocno uderzała w Polskę – jaka więc mogła być edukacja niemieckiej młodzieży? Co wiedzano, co myślano o tym w Polsce? Polityczne tło antypolskiej nazistowskiej edukacji streszcza się w przesłaniu cytowanej już pracy Ignacego Czumy inspirowanej książką niemieckiego oficera Rauschinga. Książka zawiera parę uwag nazistów dotyczących Polski, które wskazują na zamiar okrojenia jej ze Śląska, Wielkopolski, Pomorza wraz z uzależnieniem od Niemiec pozostałych ziem etnograficznie polskich. Rausching, zdaniem Czumy, zdaje sobie sprawę z tego, że Polacy mają pełną świadomość niemieckich zamiarów. Wie także, iż Piłsudski ma świadomość tymczasowości gier Hitlera z Polską przy pomocy umów, podpisywanych dokumentów i wszelkich zabiegów dyplomatycznych. To chwilowe ustępstwa w polityce Hitlera – wskazywał Czuma powołując się na pracę Rauschinga. W 1938 roku Rausching pisze dosłownie: „w Polsce wiedzą bardzo dobrze, co sądzić o zapewnieniach Hitlera. W Polsce jest rozpowszechnione przekonanie, iż w końcowym efekcie niemieckie usiłowania skończą się totalną klęską”²⁶

Na tle różnego rodzaju przejawów wrogości Niemiec wobec Polski i pełnej świadomości zagrożenia, miały miejsce kontakty „sąsiedzkie”: naukowe, handlowe, toczy się podszyte tragicznymi obawami (po polskiej stronie) życie. Na III Kongresie Pedagogicznym we Lwowie w roku 1933 Stanisław Nowak – jako jego współorganizator – w jednym z głównych referatów wypowiada słowa:

²⁶ I. Czuma, *Duchowe przygotowanie armii III Rzeszy...*, dz. cyt., s. 346.

Oto w tej chwili na terenie całej Rzeszy Niemieckiej odbywa się proces wychowania narodu niemieckiego o celach szaleńczych, przepojonych fanatyzmem, rozgorączkowaniem i psychozą [...] podobnego zjawiska nie zna chyba historia świata. Nawet Związek Nauczycielstwa Niemieckiego, liczący 150 000 członków, tak niedawno pacyfistyczny i republikański obecnie jak jeden mąż stanął przy nowych sztandarach i z gorączkowym zapalem zaczął kuć w sercach i umysłach młodzieży uczucia straszliwej nienawiści ku wszystkiemu, co obce, a zwłaszcza polskie, oraz pragnienie wojennego odwetu. Wszystkie podręczniki przepojone są tymi właśnie tendencjami²⁷.

Polacy znajdują antypolonizm w różnych rodzajach wystąpień, dokumentów i praktyce życia Niemców. Otto Strasser – wskazuje Koniński – chcąc rozszerzyć przestrzeń życiową Niemców, głosi hasła neohakaty: „cały szeroki front grzmi hasłem *Randstaaten zerstören!* (rozbić państwa pograniczne)”²⁸. Dalej Koniński odwołując się do sfery wychowania wskazuje na doktora Starka, który na łamach czasopisma pedagogicznego *Nationale Erziehung* z 1931 roku (czyli okresu przed-hitlerowskiego) formułuje tezę: jak długo istnieje Polska, tak długo zagrażać będzie Niemcom. Koniński w artykule z 1933 roku zauważa, że psychoza hitleryzmu ogarnęła większość Niemców, a w razie „przełania się” rasy niemieckiej przez granice państw sąsiednich katastrofa miałaby nie tylko polityczny charakter. Byłaby to rewolucja przeciw niemieckim nacjom oparta na logice szafu²⁹.

O antypolonizmie Niemców mówiło się w ówczesnej Europie. Przykładem jest wywiad, w którym austriacki dziennikarz „Reichspost” pyta kardynała Hlonda (w kwietniu 1932 roku): „czy jest między Polakami i Niemcami coś, co by usprawiedliwiało ten mur płomieni nienawiści”³⁰, dziennikarz pytał o żądania terytorialne Niemiec. Kardynał stwierdził, że zawsze jest pora na porozumienie między narodami i budowanie

²⁷ Kongres Pedagogiczny we Lwowie, Warszawa 1934, s. 9; za: W. Wojtyński, *Zjazdy oświatowe i kongresy pedagogiczne w okresie międzywojennym*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1959, nr 2 (6), s. 20–21.

²⁸ K. L. Koniński, *Logika swastyki*, dz. cyt., s. 319–320.

²⁹ K. L. Koniński, *Logika swastyki*, dz. cyt., s. 322.

³⁰ J. Em. X Kard. Hlond o Niemczech, Polsce..., dz. cyt., s. 285

stosunków dobrosąsiedzkich na zasadach chrześcijańskich. Odczuwaną w Europie falę nienawiści wobec Polski, komunikowaną przez dziennikarza, kard. Hlond komentował jako niczym nieusprawiedliwioną. Podobnie jak za niedorzeczne uznał oszczerstwa rzucane na Polaków³¹

Uniwersyteckie środowiska pedagogiczne ogarnięte są „szalem” ekspansji niemieckiej, w tym nieuchronną decyzją „wchłonięcia” Polski. Na łamach „Miesięcznika Katechetycznego i Wychowawczego” ks. Władysław Karasiewicz (podpisujący się: X. Wł. K) prezentuje tematykę czasopisma *Schule und Erziehung* nr 4 (1932). W ujęciu A. Stonera wszelkie postępowe wychowanie winno podjąć hasła programowe Hitlera. Pokazuje się w tym celu poglądy „czołowych” pedagogów przełomu lat 20. i 30. XX wieku, wśród których prym wiedzie E. Kriek i prof. Usadel.

Do wyrabiania niemieckości (*Deutschheit*) powinno być dostosowane według Prof. Usadela całe wychowanie i cała nauka; uniwersytety powinny być sługami państwa, nauka sama w sobie nie ma prawa bytu³².

Polscy pedagodzy wskazują na hitleryzm pleniący się w całym niemieckim piśmiennictwie pedagogicznym³³. Edmund Wolański opierający swój artykuł na sześciu pedagogicznych czasopismach niemieckich już w wstępie stwierdza, że propagują one hitleryzm. Polski recenzent nie pomija artykułu *Ost-Erziehung* („Pädagogische Warte” 1934, z. II), którego autor twierdzi, że dziś, kiedy naród niemiecki znowu myśli o swej wielkiej i historycznej misji na Wschodzie, z pomocą winna spieszyć mu nauka i wychowanie. Dalej obiecuje, że nowe podręczniki do historii w 1935 roku uwzględnią już całokształt kwestii „niemieckiego wschodu”.³⁴

W Polsce publikowano sprawozdania z naukowych wyjazdów studyjnych w Niemczech. Ludwik Jaxa-Bykowski w trakcie zorganizowanego pobytu, wizytującego szkolnictwo niemieckie w Lipsku

³¹ J. Em. X Kard. Hlond..., dz. cyt., s. 287.

³² X. Wł. K., *Schule und Erziehung*, nr 4, 1932, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 1933, nr 2, s. 80.

³³ E. Wolański, *Hitleryzm w niemieckiej prasie pedagogicznej*, „Muzeum” 1934, nr 1, s. 46–50.

³⁴ E. Wolański, *Hitleryzm w niemieckiej...*, dz. cyt., s. 50.

w roku 1930, spotyka się już ze znacznie większą niechęcią wobec swojej osoby aniżeli trzy lata wcześniej. Kierownicy wizytowanych szkół nie są już otwarci – jak wcześniej – na prezentowanie rzeczy wartościowych. Niechęć do polskiego badacza jest demonstracyjna – począwszy od przetrzymywania go w poczekalni, po brak czasu na spotkanie czy rozmowę. Za tym – w jakże znaczącym tle – stoją widniejące na ścianach szkół mapy i gazetki mówiące o „ziemiach utraconych”; ulotki w gimnazjum berlińskim zapraszające na wycieczkę do „wschodnich prowincji”, w których nie pisze się, m.in. Poznań – ale Posen³⁵.

Prawdziwą plagą antypolonizmu w sferze nieformalnej edukacji Niemców były mapy geograficzne – np. naklejane w pociągach – na których nie widnieją nowe linie kolejowe zbudowane w Polsce po roku 1918. Na wielu mapach wydanych po 1924 roku napis Polen zaczyna się po wschodniej stronie dawnej granicy rozbiorowej, na innych zaznacza się czerwonym kolorem dawne granice z czasów rozbioru Polski. Ludwik Jaxa-Bykowski wyraża oburzenie pod adresem rządu polskiego, który to toleruje w sytuacji zupełnego braku tolerancji Niemiec wobec narodowych śladów polskości na ich terytorium. Wspomina pociąg ozdobiony biało-czerwonymi chorągiewkami w dniu 11 listopada, którego Niemcy w 1928 roku nie przepuścili tranzytem przez Bytom³⁶. Polacy widzą, że nauczanie geografii w niemieckich szkołach to edukacja do ekspansji na teren ziem polskich. Obok Jaxy-Bykowskiego pisze o tym między innymi w „Roczniku Gdańskim” Kazimiera Jeżowa³⁷, piszą inni, w tym anonimowi dziennikarze³⁸.

Czy były inne głosy po stronie niemieckiej i polskiej? W roku 1930 Stanisław Kozicki, odnosząc się do serii artykułów Romana Dmowskiego opublikowanych w „Gazecie Warszawskiej”, dochodzi do wniosku,

³⁵ L. Jaxa-Bykowski, *Jeszcze o »pacyfizmie« w szkolnictwie niemieckim*, „Myśl Narodowa” 1930, t. 2, nr 32, s. 496–498.

³⁶ L. Jaxa-Bykowski, *Jeszcze o pacyfizmie...*, dz. cyt., s. 498.

³⁷ K. Jeżowa, *Agitacja antypolska w geografii niemieckiej*, Gdańsk 1929, Odbitka z „Rocznika Gdańskiego” 1928/1929, t. II i III, s. 38.

³⁸ Z.P., *Agitacja antypolska w geografii niemieckiej*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 19, s. 229–300, c.d. „Myśl Narodowa” 1930, nr 20, s. 314–316; J. Hajewicz, *Problem polsko-niemiecki w wychowaniu*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 34, s. 534–535; c.d.: „Myśl Narodowa”, nr 35, s. 551–553.

że parcie na Wschód jest w owym czasie niekorzystne nawet dla Niemiec. Zniszczenie „granic wersalskich”, spowoduje wymieszanie ludności polskiej i niemieckiej. Skutkiem tego, nieporównywalnie większy przyrost naturalny nacji polskiej i „głód ziemi” polskiego chłopca sprawia, że „dźwięki mowy polskiej rozlegać się będą coraz bliżej Berlina”³⁹. Ta w sumie rozpacзлиwa linia narracji polskich narodowców nastawiona była na odstraszanie Niemiec od „wchłaniania” ziem polskich. Miała ona swój odpowiednik w rasizmie: tu z kolei głoszono ostrożność w germanizacji Polaków z powodów ryzyka kłęski polityki rasowej⁴⁰.

³⁹ S. Kozicki, *Niemcy a Polska*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 54, s. 813–815.

⁴⁰ Nie przeszkodzi to Niemcom prowadzić w czasie wojny akcję germanizacji polskich dzieci: wywózki do Niemiec i zacierania ich pochodzenia (zob. np. J. Kostkiewicz [ed.] *Crime without Punishment... The Extermination and Suffering of Polish Children during the German Occupation 1939–1945*, Krakow, Jagiellonian University Press, 2020).

6. Nazizm jako ideologia wychowawcza – wychowanie i kształcenie w nazizmie. Krytyka pedagogiczna

6.1. POLITYKA EDUKACYJNA NIEMIECKICH NARODOWYCH SOCJALISTÓW NA ŁAMACH POLSKICH PISM

Niemiecka partia nazistowska jeszcze przed objęciem rządów zdecydowanie stawiała na pozyskanie młodzieży i jej wychowawcze prowadzenie. Zdobywanie władzy przez narodowych socjalistów spowodowało natychmiastowe ich zainteresowanie niemieckim systemem wychowania, bowiem uznali oni pozyskanie młodego pokolenia za szansę na lepsze wcielenie swojej ideologii. Krytyczne odniesienia polskich autorów do kierunków zmian w niemieckim systemie oświatowo-wychowawczym, eksponują istotne, określone niżej, punkty z m i a n y w systemie wychowawczym narodowosocjalistycznych Niemiec. Jej krytyczną analizę opublikowała w 1938 roku Wanda Bobkowska. Jest ona spójna z opisem niemieckiej rzeczywistości edukacyjnej Ludwika Chmaja, który stan jej założeniowości i praktyki określił mianem „pedagogiki politycznej”¹ oraz z refleksjami Mirosława Sekreta² o niemieckiej polityce edukacyjnej i jej filozoficznymi podstawami. Polscy krytycy wskazywali na następujące zmiany:

¹ L. Chmaj, *Ernst Kriek i pedagogika polityczna*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 213, s. 13 i nast.

² M. Sekreta, *Polityka szkolna Niemiec hitlerowskich*, „Chowanna” 1935; M. Sekreta, *Współczesna niemiecka filozofia i pedagogika kultury*, „Kultura i Wychowanie” 1935/36, s. 236.

- a) niemieckie szkoły wszelkich szczebli sprzed 1933 roku postrzegano jako nasycone ideami liberalnymi i demokratycznymi, przy jednoczesnym zrzeszeniu sporych odłamów nauczycielstwa w organizacjach lewicowych. Nastąpiło radykalne odejście od liberalnych i demokratycznych tendencji;
- b) w roku 1934 utworzono polityczne podstawy dla unifikacji i centralizacji oddziaływania wychowawczego na wszystkie grupy wiekowe i społeczne tworząc *Reichserziehungsministerium* (Ministerstwo Wychowania Rzeszy). Uznano, że reprezentowany przez nie „System wychowawczy narodowo-socjalistyczny nie jest dziełem planowej akcji pedagogicznej, ale dziełem walki politycznej i jej metod. Wyrósł z organizacji bojowych *Hitlerjugend, SA i SS*”³ – tak też pojmowało go *Reichserziehungsministerium*;
- c) organizacje powyższe wsparto materialnie, a przynależność oparta była na zasadzie „dobrowolnego przymusu”. Działały one w ramach szkół i obok szkół stając się czynnikiem nadrzędnym wobec szkoły, która wypełnianiem swoich zadań nie mogła naruszać planów działania i form pracy tych organizacji;
- d) w roku 1935 na wielkim zjeździe organizacji młodzieżowych ich aktyw zarzucił szkole, że tamuje narodowo-socjalistyczną akcję wychowawczą. W odpowiedzi otrzymali poparcie partii rządzącej i zapewnienie, że wychowanie oddaje się w ich ręce, a szkole pozostawia się funkcję kształcenia;
- e) teza mówiąca, że „młodzież wychowuje młodzież” powtórzona zostaje w rozporządzeniu władz najwyższych ponownie w roku 1937; połączona ze świadomym fanatyzowaniem młodzieży, skierowana zostaje przeciw tradycyjnym zachowaniom nauczycieli. W gazetach pojawiają się karykatury nauczyciela pedanta, a wymagania w zakresie nauczania wyśmiewa się jako ciasnotę umysłową lub skrajny intelektualizm;

³ W. Bobkowska, *Reforma szkolna w Niemczech*, „Kultura i Wychowanie” 1938, nr 3, s. 173.

- f) pracę nauczycieli otoczono „czujną opieką”, poddawano ich przeszkoleniom na obozach i kursach, wychowywano na nowo nie ufając zakorzenionym w nich „starym” wartościom;
- g) cały czas nie odstępowano od przyjętego jeszcze przed objęciem władzy założenia, że: „cała praca polityczna rządzącej partii zbudowana jest na zasadzie wychowywania. Wychowuje się wszystkich, poczynając od elity umysłowej – profesorów uniwersytetów i uczonych, kończąc na najmniejszym dzieciątku”⁴.
- h) akcja wychowawcza ogarnęła niemiecką wieś i miasto, rolnictwo, handel i przemysł. Siłą wcisnęła się przemocą w zawodowe sprawy inteligencji. Wychowaniem ogarnięto każdą jednostkę. Totalizm nie występuje nigdzie tak jaskrawo i tak konsekwentnie, jak w dziedzinie wychowania. Stało się ono „centralną kategorią polityki” – pisała w cytowanym tu artykule z 1938 roku pedagog Wanda Bobkowska.
- i) szkoła stała się tylko wycinkiem wielkiej akcji narodowo-socjalistycznego wychowania. Wychowanie w duchu nazistowskim ogarnęło rodzinę i wszelkie środowiska życia dzieci, młodzieży i dorosłych. Reforma systemu szkolnictwa odbywała się stopniowo, ale konsekwentnie, w latach 1933–1937 uległy jej już wszystkie typy szkół.⁵

Reformę rozpoczęto od uniwersytetów i od drastycznych rozstrzygnięć, wynikających z tzw. paragrafu aryjskiego nieoszczędzającego uczonych światowej sławy. Czystka dosięgła także wszystkich innych, także oddanych pracy naukowej, a przy tym nieprawomyślnych, niechcących stanąć w szyku służącym nowej wizji wielkich Niemiec i nowej wizji świata.

Czołowe funkcje w uniwersytetach stały otworem przed tymi, którzy przygotowywali takie plany reformowania uniwersytetów, które

⁴ W. Bobkowska, *Reforma szkolna...*, dz. cyt., s. 174.

⁵ W. Bobkowska, *Reforma szkolna...*, dz. cyt., s. 174–175; zob. też: A. Ryniewicz, *Przewartościowanie dawnych wartości w szkolnictwie niemieckim*, „Przegląd Pedagogiczny” 1936, nr 17.

mogłyby wpisywać się w służbę i realizować oczekiwania nowej konstelacji politycznej Niemiec i Europy.

Totalną obecność nazistowskiej ideologii w wychowaniu Alfred van Dyle przewidywał jeszcze przed dojściem Hitlera do władzy. O wolności w praktyce wychowania pisał, że będzie ona zniesiona, bo państwo, jakiego chcą narodowi socjaliści, „rości sobie pretensje, by być jedynym wychowawcą narodu: dzieci nie należą już do rodziców, ale do państwa. Będzie jedynie szkoła państwowa, szkoły prywatne i religijne będą zniesione i zabronione”⁶ – informował na podstawie lektury *Nationalsozial Lehrerzeitung* [1930, nr 4].

Słowa te na łamach „Przeglądu Powszechnego” z perspektywy roku 1930 brzmiały dość ekstremalnie. Uzasadnienie miało podobny charakter, a że nie były to fobie prawicowego myśliciela, udowodniła historia. Wiedzieli też o tym sami Niemcy – podobna bowiem diagnoza atmosfery wychowawczej tego okresu potwierdzona zostanie przez niemieckiego pedagoga Fryderyka W. Foerstera w książce *Europa und deutsche Frage* opublikowanej w Luzernie w 1935 roku. Możliwość przyjęcia się nazizmu – jeszcze przed objęciem władzy przez Hitlera – widział van Dyle w stanie „niemieckiego ducha”:

1. ciągle trwanie ducha pruskiego (bezlitośnie przez wieki wcielnego), utrwaliło prymat państwa nad jednostką;
2. nieobecność w postawach protestanckiej liberalnej burżuazji poczucia godności (której liberalizm nie miał nic wspólnego z „libertas”, gloryfikowała bowiem Bismarcka i ubóstwiała Wilhelma II) oraz ograniczanie całej swej wolności do nienawiści do papieża.

Te dwa czynniki nie zostały zahamowane demokracją otrzymaną w 1918 roku, jej umocnieniu przeszkodziło ekonomiczne zniszczenie burżuazji średniej i małej. Gdy demokracja pozbawiona została państwowego wsparcia, stała się nieistotna i poddała się propagandzie hitlerowskiej. Powyższe okoliczności – choć to tylko czynniki zewnętrzne⁷ –

⁶ A. van Dyle, *Hitleryzm a religia*, dz. cyt., s. 34.

⁷ Za główny czynnik wewnętrzny A. van Dyle uznaje rasę – „hitleryzm to jedna z licznych form religii, pozbawionej pierwiastka bożego” – pisał – a jej do-

stanowią optykę odbioru wytycznych programów szkolnych publikowanych przez *Nationalsozialistische Lehrerbund*. Zamieszczony tam zbiór zasad oceniany był przede wszystkim jako pozostający w przeciwieństwie do norm, których domagała się religia katolicka w życiu i wychowaniu.

Politykę edukacyjną narodowi socjaliści wiązali z tradycją i kulturą uznawaną za pra-germańską i jak najgłębiej niemiecką. Mając to na uwadze ks. Paweł Tochowicz⁸ pisze o wiązaniu wychowania z prądami ideowymi idącymi od Kanta, Fichtego i Hegla, a omijaniem pedagogów-teoretyków jak Pestalozzi czy Froebel. Politykę edukacyjną dostosowano więc do irracjonalnych mitów i rzekomo tkwiącej w nich duszy niemieckiej, by wszystko to złożyć w służbie budowania nowej ideologii.

Polityka edukacyjna przybierała faktycznie laicki charakter, mimo że oficjalnie areligijność nie była głoszona. Zauważają to i ostrzegają przed tym niemal wszyscy cytowani tu duchowni Kościoła katolickiego (zob. wzmianki biograficzne), wiedzący o tym, że trendy areligijne, a nawet antyreligijne w ówczesnej Europie były powszechne. Socjalizmem i nieodłącznym laicyzmem zachwycała się cyganeria artystyczna od Paryża po Berlin. Obok laicyzmu pojawiała się kategoria „neutralności”, która – jak pisał Weryński – nie była „niczym innym, jeno odseparowaniem się od wpływów Bożych na całej linii zainteresowań i poczynañ ludzkich. Przed wpływem religii zabezpieczano zatem: politykę, ustawy, gospodarkę państwową, małżeństwo, rodzinę, wychowanie, szkołę”⁹. Polityka edukacyjna nie była tylko otwarciem na nowe idee, czy modny socjalizm. Mamy w niej do czynienia

gmatem jest ubóstwienie rasy nordyckiej [germańskiej]. Państwo jako niszczyciel wolności indywidualnej, działa „w imię rasy”. Rasa germańska przywłaszcza sobie wszystkich wielkich twórców kultury, także np. Dantego. Biblią narodowego socjalizmu jest *Mit XX wieku* Alfreda Rosenberga, nazwanego przez van Dyle’a prorokiem herezji. W praktyce był naczelnym redaktorem monachijskiego organu Hitlera. Ostatecznie – powie van Dyle – filozofia narodowego socjalizmu jest kultem rasy (A. van Dyle, *Hitleryzm a religia*, dz. cyt., s. 38).

⁸ P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu...*, dz. cyt., s.152.

⁹ H. Weryński, *Laicyzm w swym rozwoju historycznym*, „Ruch Katolicki” 1931, s. 369–375.

ze zdecydowanym „Odrzuceniem dawnych wartości w szkolnictwie niemieckim”¹⁰. Zasadę powyższą potwierdza Juliusz Kijas w oparciu o własne obserwacje nazistowskiej praktyki szkolnej¹¹ na łamach lwowskiego „Muzeum”. Przewartościowanie to miało miejsce nie tylko na poziomie preferowanego ideału wychowania, lecz wchodziło w głąb codziennej praktyki kształcenia i wychowania. Pojawiają się nowe kryteria i nowe metody ćwiczeń oraz zasady selekcji młodzieży w szkołach niemieckich w zakresie: oceny sprawności fizycznej, oceny charakteru i intelektu. Te nowe kryteria zastanawiały i budziły szereg pytań polskich komentatorów.

Ze współczesnej perspektywy oparcie polityki edukacyjnej na mitach, na promocji irracjonalnych wizji – przy jednoczesnych realnych wytycznych do grabieży państw sąsiednich (słowiańskich) – wydaje się nieprawdopodobne. Michalski w 1934 roku obserwując zdarzenia w Niemczech pisał tak: „centralną ideą wychowania winien zostać niemiecki mit, który każe wsłuchiwać się w głosy, idące z głębin narodu; każe się w nie wsłuchiwać na to, ażeby w nich dostrzec zadania chwili dziejowej”¹². W tych krótkich dziejach niemieckiego narodowego socjalizmu doświadczamy, jak niezbędne dla totalitaryzmu było wychowanie. Michalski z niepokojem ostrzega o działaniach promowanych przez Maxa Vanselow¹³, który na tym oparł swą teorię wychowania. Według niej dziecko niemieckie należy wprowadzać w obcowanie duchowe z własnym narodem tak głęboko, aż dojdzie się z nim do narodzin niemieckiego boga.

Nie bez związków z niemiecką polityką edukacyjną powstała w polskim piśmiennictwie okresu dwudziestolecia międzywojennego próba – autorstwa Kazimierza Sośnickiego – odpowiedzi na pytanie (umieszcza ten obszar badań w pedagogice porównawczej): „czy i w jakiej mierze stan, charakter i kierunek wychowania w państwie zależy od

¹⁰ A. Ryniewicz, *Przewartościowanie dawnych wartości w szkolnictwie niemieckim*, „Przegląd Pedagogiczny” 1936, nr 17.

¹¹ J. Kijas, *Realizacja zasad narodowego socjalizmu w szkolnictwie niemieckim* (Z wycieczki pedagogicznej do Niemiec), „Muzeum” 1938, nr 2, s. 87–94.

¹² K. Michalski, *Fermenty religijne w trzeciej Rzeszy*, dz. cyt., s. 355.

¹³ Max Vanselow, *Metaphysik der Erziehung*, Berlin 1930, s. 134, 225–250.

jego politycznego nastawienia”¹⁴. Sośnickiemu udaje się pokazać – stając niejako na neutralnym forum międzynarodowym – że w poszczególnych państwach istnieją konkretne związki pomiędzy kierunkiem politycznym a wychowaniem. Dzięki temu poznajemy stan szkolnictwa i pedagogiki (która na początku XX wieku uznawała głównie kryteria o charakterze naukowym) w narodowym socjalizmie niemieckim i włoskim faszyzmie. Do kryzysu naukowego pedagogikę doprowadziły stosunki, jakie zapanowały po I wojnie światowej we wzajemnym odnoszeniu się państw do siebie. Walka objawia się teraz w napięciach uczuciowych, wrogim i nieufnym odnoszeniu się do siebie. Prowadzi to do podkreślania własnej odrębności narodowej (nie tylko ustrojowej i społecznej), jak to się dzieje we Włoszech i Niemczech – pisał Sośnicki. Dalej twierdzi on, że „pedagogika, posługując się naukowymi metodami badań, dążyła równocześnie do zupełnego uniezależnienia wychowania od spraw polityki”¹⁵, miała przyczynić się do realizowania obiektywnej, naukowej prawdy pedagogicznej. Jednak zarówno same wyniki badań, jak i sytuacja zewnętrzna w stosunku do systemu oświatowego zdają się odślawiać kryzys pedagogiki naukowej niezależnej od polityki. Sośnicki pisze:

zmiana metod badania, która wyraźnie zaznacza się np. w pedagogice niemieckiej w swym pochodzie od Meumanna i Laya do Sprangera i jego zwolenników, jest już jednym z objawów początku kryzysu pedagogiki naukowej o charakterze ogólnoludzkim, który wreszcie przechodzi w wyraźną jej negację u Kriecka¹⁶.

Stwierdza dalej, że zjawiają się pedagogiki odrębne dla poszczególnych państw, związane ściśle z polityką. Stąd pedagogika polityczna staje się coraz mocniej eksponowaną gałęzią wiedzy na arenie międzynarodowej¹⁷.

¹⁴ K. Sośnicki, *Kierunek polityczny państwa a organizacja szkolnictwa*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1934, nr 3–4, s. 202. Twierdzi tu, że gdy zasadniczym problemem jest wpływ polityki na wychowanie, można by ten dział pedagogiki nazwać „pedagogiką polityczną” (tamże).

¹⁵ K. Sośnicki, *Kierunek polityczny...*, s. 202.

¹⁶ K. Sośnicki, *Kierunek polityczny...*, s. 203.

¹⁷ Co prowokuje badania porównawcze. Sośnicki próbuje dalej pokazać, jak polityczne tendencje państwa oddziałują na postać ustroju szkolnego. Wyróż-

Zbiór zasad obowiązujących w ustroju szkolnym państw autorytarnych w krytycznych analizach Sośnickiego przedstawia się negatywnie. Szczególnie uderza on w jednolitość kształcenia. Lwowski pedagog nie może uznać rzeczywistości, w której każdy „obywatel musi dojść do światopoglądu państwowego i uznawać te wartości, które oficjalnie uznaje państwo”¹⁸. To nie jest wolny świat, gdy państwo bezwzględnie uważa się za najwyższe dobro, a jednostkę jedynie za środek, który ma służyć osiągnięciu jego celów.

Przedmiotem wielu uwag polskich komentatorów niemieckiej polityki edukacyjnej była jednolitość wychowania szkolnego i problem jej „zachwiania ideowego” w pozaszkolnych organizacjach młodzieżowych. Dlatego – zauważa się – wprowadzono selekcję polityczną na etapie przyjmowania do organizacji. Nie przyjmuje się wszystkich – a potem wychowanie postępuje w politycznym kierunku uznanym przez państwo¹⁹. W czasie I wojny światowej Niemcy zrozumieli, że wychowanie to wymaga „właściwej” polityki historycznej i doboru treści edukacyjnych. Zacerpnięto z tych doświadczeń naukę i teraz cały proces wdrażania narodowego socjalizmu oparto na wychowaniu poprzedzonym „właściwą” polityką. Polski analityk pisze dalej: wszystkie ustawy i rozporządzenia wydawane przez narodo- wy socjalizm mają cel pedagogiczny, cała jego polityka wewnętrzna zmierza do wychowania jednostki i całego narodu łącznie. Towarzyszy temu konieczność oswojenia się nauczycieli z nowym życiem szkoły i przyzwyczajenia do niego. W codziennej pracy wymaga się od nich „naukowych wiadomości” ze źródeł generowanych dla potrzeb

niając – jako skrajne i przeciwstawne – państwa o tendencjach liberalistycznych i autorytarnych (tu wymienia Włochy i Rosję). W tych drugich zwanych także antyliberalistycznymi „można dostrzec skłonność do bezwzględnego zerwania z przeszłością, a zwłaszcza szkoła poprzedzająca nowy ustrój państwowy jest szczególnie ostro krytykowana i zwalczana” (K. Sośnicki, *Kierunek polityczny państwa...*, s. 205).

¹⁸ K. Sośnicki, *Kierunek...*, s. 212.

¹⁹ K. Sośnicki, *Kierunek...*, s. 217. Stanowisko swoje rozwija, [w:] K. Sośnicki, *Najogólniejsze idee wychowawcze a kierunek polityczny państwa*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1935, nr 1, s 1–24.

nowego stanowiska szkoły (wysokonakładowych prac ideologów nazizmu) w socjalistycznym życiu narodowym²⁰.

W polityce edukacyjnej głosi się – pisał Edmund Wolański – że zadaniu współdziałania z narodem w imię jego interesów nie podoła „człowiek obcej rasy. Na tym posterunku powinien stać tylko Niemiec!”²¹. W polityce edukacyjnej uderza konieczność zrzeszenia całej młodzieży w jednej organizacji, nie jest już wystarczające zrzeszenie organizacji gimnastycznych i sportowych pod dotychczasowym zarządem „Socjalistycznego Urzędu Narodowego Młodzieży Hitlerowskiej” (stan na rok 1934). Narodowo-socjalistyczne hasło związku z ziemią także znajduje wychowawcze środki wdrożeniowe (pisze Wolański odwołując się do artykułu *Warum ein Landjahr*, „Pädagogisches Zentralblatt” 1933, nr 11- 12). Propozycję spędzenia już na Wielkanoc 1934 roku jednego roku na wsi w domach rolników po skończeniu szkoły powszechnej, pokazuje się polskiemu czytelnikowi jako wyraz żelaznej konsekwencji niemieckiej w dążeniu do celu.

Polityka edukacyjna nazistów znajdowała swoje wyjątkowe realizacje w zakresie nauczania geografii, które przesunęło się w kierunku geografii politycznej i zamieniło w nową formułę geopolityki. Wolański (powołując się na: Fritz Körner, *Geopolitik und Nationalpolitische Erziehung*, „Pädagogisches Zentralblatt” 1933, nr 11-12), pisze, że geopolityka ta jest nową niemiecką nauką o szczególnym znaczeniu. Ma pokazać każdemu Niemcowi przyczyny jego aktualnego położenia, ewentualnej niedoli, ma uzbroić duchowo do walki o „grunt pod nogami”²². W polityce edukacyjnej dużo jest pośpiechu, w propagandowych tekstach ją ogłaszających „uderza zbyt częste używanie wyrazów: *einig, Einheit*,

²⁰ E. Wolański, *Hitleryzm w niemieckiej prasie pedagogicznej*, „Muzeum” 1934, nr 1, s. 46-50. Autor opiera swój artykuł na sześciu pedagogicznych czasopismach niemieckich i już na wstępie stwierdza, że na ogół propagują one hitleryzm z zapalem. Nie jest w tym gołosłowny, bo już pierwszy artykuł *Nationalpolitische Erziehung in der Schule* („Pädagogisches Zentralblatt” 1933, nr 11,12) właśnie o tym mówi.

²¹ Artykuł nt. *Die Erziehung der Erzieher*, „Pharus” 1934, nr 1, za: E. Wolański, *Hitleryzm...*, dz. cyt., s. 48.

²² E. Wolański, *Hitleryzm w niemieckiej...*, s. 49.

Einheitlichkeit Gemeinschaft, jeder, Volksdienst (jeden, jedność, jedność wspólnoty, każdy, służba narodowa – JK), co dowodzi nie tylko systematycznego budzenia solidarności narodowej, ale i podsycania rasowych instynktów. Jak widzimy, przebliski niedalekiej przyszłości przynoszą nam wyraźną przestrożę »Caveant consules!«²³ – pisał Edmund Wolański.

O niemieckiej polityce edukacyjnej wyrażano w Polsce negatywne opinie: „podpiera się” kłamstwem – tezę taką głosił, posługujący się inicjałami H.T., autor recenzji redagowanego przez Ernsta Kriicka czasopisma „Volk im Werden”. Recenzja ta nie jest pisana z pozycji chrześcijańskich – jako stratę eksponuje negowanie przez narodowych socjalistów zdobyczy Rewolucji Francuskiej, liberalizmu i racjonalizmu – lecz jednak bardzo krytycznie odnosi się do wydarzeń wiążących się z wychowaniem i kształceniem. Anonim podkreśla też obłudę i kłamstwa zawarte w recenzowanym artykule *Niemcy i Polacy na europejskim wschodzie* Webera – przekłamaną historię sąsiedztwa i sformułowania mówiące, że „Bismarck nigdy nie miał na widoku germanizacji Polaków. Obecnie Niemcy nie mają zamiaru przesuwac granicy na wschód”²⁴ – pisze.

W niemieckich pismach „ów zwycięski ruch hitleryzmu nazywa się dziełem młodego pokolenia, reakcją przeciw starszemu pokoleniu, na którym spoczywa wina przegranej i wina obecnego stanu Niemiec; nazywa się rewolucją, zerwaniem z cechami dawnego okresu i wprowadzeniem nowych.”²⁵ Idea przewrotu, a nawet rewolucji pojawia się w wielu kontekstach. Polska pedagog J. Jastrzębska wskazuje na dwie przyczyny, które spowodowały opowiedzenie się Niemców za hitleryzmem: pracę starego pokolenia pod hasłem powetowania przegranej z I wojny światowej; druga to pójście młodzieży za Hitlerem wskutek przejęcia ducha starszej generacji – ducha zachłanności i pychy (na kłamrach pasów żołnierskich *Gott mit uns*, oraz bezzasadne

²³ E. Wolański, *Hitleryzm w niemieckiej prasie...*, s. 50.

²⁴ H.T., *Volk im Werden herausgegeben von Ernst Kriick, Leipzig, Armanen-Verlag. 2 Jahrgang, 1934. Zeszyty 1–5, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 3–4, s. 311.*

²⁵ J. Jastrzębska, *Współczesne prądy w pedagogii niemieckiej, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1933, nr 3–4, s. 320.*

głoszenie, że całą kulturę zawdzięcza się północno-niemieckiej rasie). Za cel uznaje wyrobienie w młodych, tak dawniej, jak i dziś, pewności siebie. Cel dzisiejszego wychowania określają niedawne nieszczęścia narodu – należy tak ukształtować duszę młodzieży, by stała się zdolną do walki o wolność narodu i państwa, pisano w nr 5/1933 *Vergangenheit und Gegenwart*. Jastrzębska wymienia kolejne zasady nowej ideologii „nacjonal-socjalizmu” (określenie Jastrzębskiej, s. 322): 1) oddanie swego życia w służbę ideału – służbie społeczności swego państwa, zatem dobro państwa przed dobrem jednostki; 2) pierwiastek narodowy jest drugą zasadą – praca nad rozwojem państwa narodowego jest najwyższym etycznym nakazem; 3) zasada czystości rasy – ponieważ w narodzie jest 5 odrębnych typów rasowych, należy uruchomić politykę zbliżenia się do najdoskonalszego północnego typu. Nie wolno mieszać rasy niemieckiej z obcą; 4) kierunek marksowski zwalczać należy brutalną siłą – to i podobne zadania wymagają dobrego wychowania fizycznego, przysposobienia wojskowego i gotowości wojennej; 5) zasada wodzostwa – historię tworzą jednostki [tłum nie może kierować] – w wychowaniu przekłada się to na wysoką rangę autorytetu nauczyciela; 6) podrzędna, zbiologizowana rola kobiety [reproduktorki i opiekunki]; 7) wyeksponowany pierwiastek religijny [jak się dalej okaże Jastrzębska nie rozumie, o jaki rodzaj „religijności” chodzi ani czym jest promowana religia – i wstawia w miejsce chrześcijaństwo popełniając tym kardynalny błąd].²⁶ Dalej Jastrzębska pisze, że hitleryzm odrzucił w swych ideałach wychowawczych zarówno ideał człowieka oświeceniowego, odrzucił w wychowaniu idee racjonalistyczne i indywidualistyczne; postawił zaporę bolszewizmowi – i na bazie tych prawdziwych zjawisk wychowania nazistowskiego dochodzi do absurdałnego wniosku, że jednym ze źródeł tych działań hitleryzmu było chrześcijaństwo²⁷ – i tu Jastrzębska popełnia kolejną pomyłkę, trudno

²⁶ J. Jastrzębska. *Współczesne prądy...*, s. 322–324.

²⁷ Spójrzmy jak autorka dochodzi do popełnienia tego błędu. Otóż twierdzi, że hitleryzm postawił także zaporę wpływom wschodnim pochodzącym z Rosji, a to najpierw dlatego, że: „Od Piotra W. Rosja czerpie swą kulturę z zachodu. Ideałem bolszewickim człowieka jest to, co pozostaje, jeżeli odrzucimy zupełnie jego osobiste istnienie. Człowiek nie posiada żadnego ja, istniejącego poza przyrodą,

dociec jej przyczyny (być może tkwi ona w błędnej ocenie lub jej preferencjach światopoglądowych). Tekst Jastrzębskiej, mimo tego istotnego błędu, kończy trafna diagnoza o niebezpieczeństwie grożącym Europie ze strony obecnych Niemiec. Stawia też ważne pytanie: „Czy Europa zgodziłaby się na pójście do niewoli niemieckiej, czy też powtórzyłaby się katastrofa wojenna z 1914 roku?”²⁸

Niemieckiej polityce edukacyjnej przyświecała idea rewanżyzmu²⁹, która tkwiła w jej zaleceniach i kierunkach wytyczanych przez niemieckich narodowych socjalistów. Widoczna jest w artykułach A. Niesiołowskiego, J. Jastrzębskiej i innych³⁰: nienawiść do wszystkiego,

biologią, psychologią i socjologią, pozbawiony jest wszelkiej osobowości. Dla systemu bolszewickiego, głównym środkiem działania jest masa. Celem wychowania jest wychowanie dla marksowsko-socjalistycznej społeczności. A tam jedyną podstawą kultury jest praca: nauka, sztuka, moralność itd., są to tylko zjawiska towarzyszące pracy, jej skutki. Najwyższym ideałem jest technicznie uzdolniony robotnik” (s. 325). Na taki rodzaj marksizmu w Niemczech też nie ma miejsca, bo tutaj ideał człowieka wyprowadza się z głębi istoty niemieckości. I o ile powyższe stanowisko Jastrzębskiej pozostaje w zgodzie z całym pozostałym gronem autorów katolickich, to już dalsze diagnozy tej autorki pozostają w zupełnej sprzeczności nie tylko ze stanowiskiem Stolicy Apostolskiej, ale i poważniejszymi [ze względu na tytuł i dorobek naukowy, jak i miejsce w hierarchii Kościoła] uczestnikami dyskursu takimi jak: Michalski, Niesiołowski, Kuchta, Podoleński i inni. Twierdzi bowiem Jastrzębska rzecz następującą: niemiecki ideał człowieka tworzą trzy „czynniki rozwoju: germańskość, chrześcijaństwo i humanizm” (s. 326). I o ile germańskość autorka odczytała zgodnie z innymi analitykami, podkreśliła odmienną postać humanizmu niedookreślając do końca własnej jego interpretacji w wydaniu hitlerowskim, o tyle chrześcijaństwu nadana została rola niezgodna z jego istotą. Całe „uzasadnienie” sprowadzone tutaj zostało do jednego zdania: „Chrześcijaństwo nie stawia ideału biernego istnienia, zawiera ono czynniki aktywne, które powinny być w wychowaniu wyzyskane” (s. 326). Zdanie w treści swej jest zupełnie prawdziwe, nie może jednak taka cecha chrześcijaństwa jak dynamizm służyć jako jedyna podstawa do uznania jego podobieństwa z ideologią narodowo-socjalistyczną (J. Jastrzębska, *Współczesne prądy...*, s. 322–324).

²⁸ J. Jastrzębska, *Współczesne prądy w pedagogii niemieckiej*, dz. cyt., s. 333.

²⁹ L. Jaxa-Bykowski, *Jeszcze o „pacyfizmie” w szkolnictwie niemieckim*, „Mysł Narodowa” 1930, nr 33, s. 518–519.; Zob. też: F. Koneczny, *Państwo a metody życia zbiorowego*, „Mysł Narodowa” 1930, nr 39, s. 605–607.

³⁰ A. Niesiołowski, *Perspektywy totalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 215, s. 207; J. Jastrzębska, *Współczesne prądy w pedagogii niemieckiej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1933, nr 3–4, s. 318–333.

co wiązało się z przegraną I wojny światowej (dążenie do zniesienia traktatu wersalskiego, „pragnienie odwetu, przekonanie o swej wyższości wobec innych narodów i dążenie do panowania nad światem. [...] To byłoby groźniejsze niebezpieczeństwo dla Europy niż za czasów Wilhelma”)³¹. Ideę rewanżyzmu Andrzej Niesiołowski sprowadza do zasady o treści następującej: wszystkie systemy totalitarne są skazane „prędzej czy później na wyładowanie nagromadzonych sił w wojnie zewnętrznej”³². Zatem groźba ekspansji i wojny stawała się w różnych kontekstach nieodłącznym tłem polityki edukacyjnej nazistowskich Niemiec.

Krytyka pedagogiczna polityki edukacyjnej nazistów wydobyla, obok całego szeregu innych jej właściwości, kategorie i idee przewrotu (rewolucyjnej zmiany) oraz rewanżyzmu. Pierwsza z nich była częścią ducha socjalizmu, jego szaleńczej ekspansji w drugiej i trzeciej dekadzie XX wieku nie tylko w całej Europie; druga nie była niczym nowym w niemieckiej polityce, teraz także edukacyjnej.

6.2. IDEA WYCHOWANIA „NOWEGO CZŁOWIEKA” – ELEMENTY NAZISTOWSKIEJ ANTROPOLOGII W KOMENTARZACH POLSKICH PEDAGOGÓW

Ideą socjalistycznej antropologii i psychologii początkowych dekad XX wieku był człowiek kolektywny, zautomatyzowany, wolny od ponadziemskich ideałów – podkreślał lwowski pedagog Jan Kuchta, nawiązując do dzieł ks. Józefa Pastuszki³³. Socjaliści niemieccy czerpali z tych samych filozofów i ideologów, co socjaliści innych państw. Podobnie jak w komunizmie sowieckim, zdaniem Kuchty, tak też w nazizmie „mamy do czynienia z syntezą myśli Feuerbacha, Vogta i Büchnera (której dokonał E. Haecke) oraz z materializmem dziejowym K. Marksa, Lenina, Plechanowa, Stalina, Łunaczarskiego i Bucharina”³⁴. Skoro tak,

³¹ J. Jastrzębska, *Współczesne prądy...*, dz. cyt., s. 333.

³² A. Niesiołowski, *Perspektywy totalizmu*, dz. cyt., s. 207.

³³ J. Pastuszka, *Z filozofii i psychologii komunizmu*, Lublin 1938, cyt. za J. Kuchta, *Najnowsze...*, s. 20.

³⁴ J. Kuchta, *Najnowsze...*, s.20; Zob.: M. Sekreta, *Współczesna niemiecka...*, dz. cyt., s. 236.

to antropologia nazistowska posiada cechy niesione przez te filozofie z naturalistyczno-materialistyczną interpretacją natury ludzkiej. Mając to na uwadze Karol Górski w roku 1936 pisał, że niemiecki narodowy socjalizm stworzył nowy ideał (koncepcję) człowieka „negując godność osoby ludzkiej w jej personalistycznym rozumieniu, z eugeniki zaś wyprowadza zasady systemu rasowego, poddając wszystko hasłom racjonalnej hodowli, głosząc kult irracjonalizmu”³⁵. Pokazywał w ten sposób obcość tej koncepcji człowieka wobec chrześcijańskiego personalizmu, który reprezentował.

W Europie pierwszych dekad XX wieku żywe były zainicjowane na przełomie XIX i XX wieku idee nowego wychowania. I chociaż daleko im do priorytetów niemieckiego nazizmu, to fakt zapotrzebowania na „nowego człowieka” głoszony w różnych ośrodkach, stał się okazją do sformułowania wizji „nowego człowieka” i na gruncie nazistowskim. W dyskursie krytycznym o nazizmie idea „nowego człowieka” = narodowego socjalisty, miała jednak swoją specyfikę i nie została włączona do nurtu nowego wychowania.

Idea i ideał niemieckiego narodowego socjalisty poprzedzała – w sensie chronologicznym – wyodrębniona przez historyków myśli pedagogicznej „niemiecka pedagogika reformy 1890–1933”³⁶. Okoliczności jej rozwoju wiążą się ze zwieńczonym sukcesem – po około dwudziestoletnim okresie zrastania się państw związkowych – powstaniem Trzeciej Rzeszy jako jednolitego państwa niemieckiego, które wkroczyło na drogę intensywnego rozwoju i ekspansji gospodarczej. Kanclerz Bismarck jako filar tego zjednoczenia pozostawił w 1890 roku cesarzowi Wilhelmowi II zjednoczone państwo wielonarodowe, któremu brakowało tożsamości narodowej (jego obywatele nadal czuli się bardziej Bawarczykami, Szwabami, Badeńczykami, itd. niż Niemcami).

³⁵ K. Górski, *Wychowanie personalistyczne*, dz. cyt., s.12. Krytycznie odnosił się też do poglądów indywidualistów i liberałów: są w zasadzie tym samym, jedni i drudzy mówią o autonomii jednostki i społeczeństwa i nie troszczą się o logiczne rozwiązanie powstającego tu antagonizmu (tamże).

³⁶ Zob. M. S. Szymański, *Niemiecka pedagogika reformy 1890–1933*, Warszawa, WSiP 1992.

Na zwołanej w 1890 roku Konferencji Szkolnej cesarz Wilhelm II miał powiedzieć: „Brakuje nam wszystkim narodowej podstawy. Za podstawę gimnazjum przyjąć musimy niemieckość”³⁷ – misję tę podjęła właśnie niemiecka pedagogika reformy (1890–1933). Skwapliwie szukano korzeni germańskości; sięgano do najgłębszych romantycznych przeżyć, wzniosłości ducha i emocji młodzieży. Idea znalazła swoich zwolenników³⁸. Już na tamtym etapie Niemcy świadomie przystąpili do budowania tożsamości narodowej za pośrednictwem kształcenia i wychowania. Nazistowska pedagogika wykorzysta wiele elementów tego twórczego jej okresu.

Rok 1933, jako moment dojścia narodowych socjalistów do władzy, uznawany jest za moment brzegowy zamykający ten wielowątkowy i różnorodny wewnętrznie ruch niemieckiej reformy pedagogiki. Mimo tego, lata przepełnione duchem irracjonalności i uniesień wobec germańskości i nowej tożsamości zjednoczonych landów mających stworzyć zarazem jednolitą tożsamość Niemca – zdają się być czasem, w którym stworzono duchowe podłoże pod nazistowskie *Deutschland über Alles*.

Do misji dziejowej, jaką naród ma pełnić, trzeba go wychować – wiedział o tym ks. Konstanty Michalski. Wiedział także, że nie traci tego faktu z pola widzenia główny ideolog narodowosocjalistycznego wychowania Ernst Krieck pisząc *Völkischer Gesamtstaat und nationale Erziehung* (Heidelberg 1930). Michalski komentował treść tego dzieła, jak też narodowo-socjalistyczną edukację prowadzoną poprzez

³⁷ Cyt. Za: M. S. Szymański, *Niemiecka...*, s. 9.

³⁸ Najbardziej romantycznym był ruch „wędrownych ptaków” (*Wandervogel*) wzniesający patriotyczne uniesienia, które poprowadziły wielu chłopców na front I wojny światowej w charakterze ochotnika. Ich legenda pozostawiona w pieśni, poezji i symbolach męczeństwa była istotnym elementem tradycji wychowawczych młodzieży (M. S. Szymański, *Niemiecka pedagogika...*, s. 36–46). Z największą znajomością rzeczy o poszukiwaniach korzeni germańskości i towarzyszącym mu w pierwszej połowie lat 30. nastroju romantyzmu i uduchowienia pisze F.W. Foerster (*Europa und die deutsche Frage*, Vita Nova Verlag, Luzern 1935; przekład polski: F.W. Foerster, *Niemcy a Europa*, przekł. Jan Brzeski, Warszawa 1939).

wielotysięczne nakłady programowych dzieł: E. Kriecka, *Die national-politische Erziehung* [60 tys. egz.]³⁹; A. Rosenberga *Der Mythos des 20 Jahrhunderts*; A. Hitlera *Mein Kampf*; von den Brucka *Das dritte Reich*. Lektura pism Michalskiego pokazuje Kriecka i Rosenberga jako głównych, a Kriecka jako pierwszego, który sformułował zasady narodowego socjalizmu w *Die deutsche Staatsidee* (1917). Michalski wspomina ogromną rolę wychowawczą wydawanego przez Kriecka miesięcznika „Volk im Werden” i ogłoszony tam przez Kriecka artykuł *Die Idee des dritten Reich in der Geistesgeschichte*⁴⁰. Wskazując profesora F. K. Günthera i dr. E. Fischera, jako głównych budowniczych naukowych podstaw rasizmu, dokonuje jednoznacznego odsłonięcia ideowej obcości tkwiącej (wpisanej) w rasizmie i narodowym socjalizmie, gdy patrzymy nań z pozycji chrześcijańskiego tomizmu czy personalizmu.

Z postaci, które stworzyły podstawy do wcielenia nowego ideału Niemca i zarazem nowego ideału wychowawczego (którego podstawą jest wychowanie w jego warstwie formalnej, czyli oficjalnym systemie edukacji oraz nieformalnej, czyli uobecnienia w kulturze popularnej i wyższej) nowej ideologii, uhierarchizowały jej priorytety, pokazały świetlaną wizję ostatecznego jej zapanowania oraz opracowały środki ku temu wiodące na pierwszym miejscu wymieniani są – nie tylko przez Michalskiego – A. Rosenberg i E. Krick, a później: Ludendorff, van den Bruck, G. Gründel, O. Spengler głoszący prymat krwi nad pieniądzem i prymat polityki nad życiem gospodarczym, prof. Bergmann, usilnie promujący ideę kościoła narodowego, prof. F. K. Günther, doktor E. Fischer i inni. Z pism Michalskiego wyłaniają się ich „karłowate” sylwetki – pozornie wielkie, tchórzliwie, służalcze... W jego interpretacji Rosenberg źródło swoich natchnień czerpie z filozofii życia Schopenhauera i Nietzschego, próbując w jej ramach oddać gigantyczny obraz

³⁹ Podobne nakłady osiągały dzieła wspomnianych w poprzednim rozdziale autorów: Rosenberga *Der Mythos des 20 Jahrhunderts*; Hitlera *Mein Kampf*; von den Brucka *Das dritte Reich*. Lektura pism Michalskiego pokazuje Kriecka i Rosenberga jako głównych ideologów, a Kriecka jako pierwszego, który sformułował zasady narodowego socjalizmu w *Die deutsche Staatsidee* [1917].

⁴⁰ E. Krick, *Die Idee des dritten Reich in der Geistesgeschichte*, „Volk im Werden”, Hft. 3, 1934: cyt. za: K. Michalski, *Tomizm...*, dz. cyt., s. 5–6.

walki między duchem germańskim i chrześcijańskim. Utrzymuje to przedsięwzięcie – pisze Michalski – w nieustającym napięciu, by móc je w końcu zwieńczyć kopułą kościoła germańskiego.⁴¹ Rosenberg dokonał czynu tyleż bluźnierczego, co przełomowego, uznając, że „socjalizm nacjonalny” (określenie Michalskiego) posiada już swoją „religię”, którą jest rasa i krew. Wyniósł je na najwyższy piedestał i nadał rangę świętości⁴². Innym zatem rodzajem pseudoreligii jest wspólnota⁴³ – wspólnota czystego rasowo narodu niemieckiego.

Krieck w ocenie Michalskiego podszedł do narodowego socjalizmu z pozycji pedagogiki. Jako rektor Uniwersytetu we Frankfurcie nad Menem wprawdzie nie głosił hasła budowy kościoła narodowego, ale toruje do niego drogę. Michalski zauważa, że Krieck już rok 1930 uznał za moment zwrotny w dziejach Niemiec, bowiem pod władzą Hitlera zaczęto „wprowadzać w życie ideę mesjańską odrodzenia świata poprzez wprowadzenie weń niemieckiego centrum grawitacyjnego”.⁴⁴ Interesujące jest dostrzeżenie postaci Otto Strassera. Michalski wskazuje go jako największego wroga Hitlera, który chciałby, aby cały prąd narodowego socjalizmu poszedł jeszcze dalej i „wyrwał z niemieckiej duszy wszystkie jej męty tak, iżby rozszalała się w orgii komunistycznej”⁴⁵.

Obecność idei „nowego człowieka” stała się okazją do sformułowania przez rasistów specyficznej propozycji: zanim to się stanie, trzeba odrzucić starą koncepcję człowieka. Jego wady widziano też w środowisku katolickim i konserwatywnym. Michalski dochodzi nawet do przekonania, „że człowiek stary, ten z dnia wczorajszego, prowadzi do zbiorowej katastrofy, gdyż myśli atomistycznie, indywidualistycznie, myśli tylko o sobie i swym zysku, a nie o całości, o państwie i narodzie. Nowego człowieka chce także wychować Kościół, dowodząc, że źródła młodości i odrodzenia dla duszy jednostkowej i zbiorowej znajdują się

⁴¹ K. Michalski, *Kościół...*, dz. cyt., s. 18.

⁴² K. Michalski, *Resurrectio et Vita*, dz. cyt., s. 89–90.

⁴³ Interpretacji tej dokonuje A. Niesiołowski (tenże, *Religia wspólnoty narodowej...*, dz. cyt., s. 10–24).

⁴⁴ K. Michalski, *Resurrectio et Vita*, dz. cyt., s. 89.

⁴⁵ K. Michalski, *Kościół...*, dz. cyt., s. 18.

w Eucharystii”⁴⁶. Tak oto tkwimy w czasach wielości wizji „nowego człowieka”...

Lecz w ideach wychowania „nowego człowieka” realizowanych w Niemczech Hitlera niepokoi Michalskiego wspólne zjawisko wychodzenia przez pedagogów – promotorów nowości – poza tradycyjnie rozumiane działania wychowawcze. Nie wystarczy uczyć lub dawać kulturę ducha, ale trzeba wychowanka prowadzić tak, jak wódz prowadzi swoją drużynę. W tym nowym podejściu do wychowania chodzi o to, „ażeby rzeczywistość teoretycznie lub praktycznie opanować”⁴⁷. Czy tym sformułowaniem (wziętym jakby z języka leninowskiego) chce Michalski „podprowadzać” czytelnika do zdobycia przekonania o wspólnych źródłach totalitaryzmu sowieckiego i niemieckiego? Dalej Michalski uzasadnia, że jest to kierunek obrany także przez wychowawców nowej ideologii ówczesnych Niemiec, a poprzez rasistowskie treści uobecnianie w wychowaniu, podwójnie niebezpieczny. Dostrzega to zjawisko także przy dochodzenia do głosu innych, jednostronnych rozwiązań w kulturze, polityce i wychowaniu.

To, że trzeba wychowanka „wodzowsko” prowadzić, niekoniecznie musi okazać się istotnym, ale może też znajdować rozwiązania tragiczne. Dalej ujmuje to filozoficznie: „ciągle zdaje się niektórym, że są monadami Leibniza bez drzwi i okien. Świat do takich monad zbliżyć się nie może, żeby się stać ich myślą i marzeniem, ale i one do świata nie pójda, gdyż same dla siebie są światem i Bogiem, i wszystkim.”⁴⁸ Lecz nowe zjawisko „wodzowskiego prowadzenia” w wychowaniu człowieka może przybrać także inny kierunek: kształtowania postaw zaborczych, roszczeniowych, szczególnie wobec społeczności słabszych. I dalej pisze, że to nowe zjawisko w wychowaniu człowieka może przybrać jeszcze inny kierunek, groźny dla niego, społeczeństwa, kultury... Bowiem bywają „inne monady, które mają drzwi i wychodzą do otaczającego świata, ale tylko na to, żeby przez swoją myśl i technikę coraz więcej zagarnąć go dla siebie. Kto tak się uczy, dowodzi, że nosi

⁴⁶ K. Michalski, *Dzień ognia*, [w:] K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*. Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, Kraków 1936, s. 78.

⁴⁷ K. Michalski, *Dzień ognia*, dz. cyt., s.79.

⁴⁸ K. Michalski, *Dzień ognia*, dz. cyt., s.78.

w sobie ciągle starego człowieka, starego liberała myślowego i ekonomicznego, który doprowadzi świat na brzeg katastrofy”⁴⁹.

Michalski wskazuje, że jest to kierunek obrany przez wychowawców nowej ideologii ówczesnych Niemiec, a poprzez swoje rasistowskie treści ten kierunek kreacji „nowego człowieka” jest podwójnie niebezpieczny. Dodaje, że jest to zjawisko groźne także przy dochodzenia do głosu innych, jednostronnych rozwiązań w kulturze, polityce czy wychowaniu. W praktyce wcielania tych treści narodowo-socjalistycznych dostrzega niekonsekwencje i uproszczenia pogarszające jeszcze wymowę i skutki tego mitu, interpretując go zarazem jako siłę witalną bez intelektu⁵⁰.

W tym ścieraniu się o nową, narodowosocjalistyczną koncepcję człowieka, te i inne zniekształcenia postrzega Michalski jako dokonane na potrzeby aktualnych interesów politycznych, a nie z powodu wymogów prawdy.

W analizowanym nurcie krytycznym (w reprezentujących go czasopismach) brakuje zwartego, pełnego obrazu antropologicznych podstaw nazistowskiej wizji człowieka i wychowania. W zasadzie znajdujemy niektóre jego aspekty (czym innym jest to, że był on oczywiście wpisany w program nazistowskiej ideologii). Dlatego nie aspiruję tu do oddania pełnego obrazu antropologicznych podstaw (antropologicznej założeniowości) nazistowskiego wychowania zweryfikowanego przez historię. Moim zamiarem jest, by rozdział ten oddawał stan refleksji i dyskursu nad nimi w Polsce przed 1939 rokiem; stan źródeł, zakres krytycznych komentarzy obecnych w pismach pedagogów i myślicieli z lat 1918–1939.

Pożądana wizja człowieka jest najbardziej podstawową inspiracją do podejmowania konkretnych działań o charakterze wychowawczym. Mają one przybliżyć człowieka aktualnego do „nowej wizji” odpowiadającej nowej ideologii. Pomiedzy człowiekiem „aktualnym” a realizacją „nowego” pojawia się proces wychowania. Zakładam tu, że ów proces we wstępnej fazie może przyjmować postać indoktrynacji. Świadomość, że zmiana w człowieku nią wywołana nie służy podnoszeniu jego rozwoju, ale ograniczeniu, że dostrzegana jest generalnie dopiero

⁴⁹ K. Michalski, *Dzień ognia*, dz. cyt., s. 78.

⁵⁰ K. Michalski, *Tomizm...*, dz. cyt., s. 9–10.

z perspektywy mieszczącej się poza ideologią. Natomiast każda usiłująca zapanować (opanować rzeczywistość) ideologia ową zmianę, idącą w kierunku „nowego człowieka”, nazywa rozwojem i postępem – tak też czynili naziści.

Jeśli ideologia stanie się systemem państwowym, totalnym, wówczas fundowany przez nią proces wychowawczy dziejący się w instytucjach (szkołach, przedszkolach, organizacjach młodzieżowych) oraz nieformalne oddziaływania w sferze publicznej (np. mass mediach, czy poprzez przepisy stanowionego prawa) pozostaje na jej usługach i nie ma realnych szans na zaistnienie w innej konstelacji idei niż promowane. Staje się jedynym i oficjalnym systemem wychowania.

6.3. PAŃSTWO – PODMIOTEM NAZISTOWSKIEGO WYCHOWANIA

Podmiotem wychowania narodowo-nacjonalistycznego w Niemczech było państwo, względnie partia rządząca. Przejęło ono monopol na wychowanie i kształcenie. Szkołom, wyłącznie państwowym, przepisało „program, metody nauczania i wychowania, wybiera nauczycieli. [...] chce ogarnąć – pisał ks. Walery Jasiński – całego człowieka, którego się różnie pojmuje, zależnie od światopoglądu [...]. chce wychować dzielnych, zdolnych obywateli, gotowych do całkowitego poświęcenia dla państwa”⁵¹. Spośród środków wychowania narodowo-socjalistycznego, obok typowych Jasiński wskazywał te, które uznawał za groźne dla Europy. Wśród nich znalazł się przesadnie eksponowany w treściach wychowania „kult bohaterów danego narodu i wielkich ludzi zasłużonych dla państwa, militaryzacja młodzieży, obchody i uroczystości państwowe, kult sztandaru państwowego itp.”⁵²

Taki komentarz nie brzmiał dobrze w ustach katolickiego personalisty, dla którego w procesie wychowania człowiek ze swej istoty jest

⁵¹ W. Jasiński, *Światłocienie współczesnej pedagogiki*, dz. cyt., s. 33.

⁵² W. Jasiński, *Światłocienie...*, s. 34. Zob. też: Junius, *Poglądy społeczne Adolfa Hitlera*, „Kultura i Wychowanie” 1938, z. 4., s. 304–318; Z. Mysłakowski, *Totalizm czy kultura*, Kraków, 1938; E. Romahn, *Ideologiczne podłoże narodowego socjalizmu na tle literatury o kulturze*, „Kultura i Wychowanie” 1938, z. 4, s.128–147.

jego podmiotem. O instrumentalnym podejściu do człowieka – jego wychowawczej kreacji dla celów jemu nie służących – mówił także van Dyle. Dla niego wynikało to z wytycznych programów szkolnych publikowanych przez *Nationalsozialistische Lehrerbund*. Za podmiot wychowania narodowo-socjalistycznego uznawał nie tyle państwo, co partię rządzącą⁵³. Dzielnym i zdrowym obywatelem Rzeszy Niemieckiej nie zdobywa uznania u Walerego Jasińskiego. Twierdzi on, że wyeksponowane cechy mają dać do zrozumienia, że żadnej głębi wolnego ducha w tej szkole nie będzie. Katowicki pedagog odrzuca nazistowski model wychowania, bowiem odrzuca tezy „o omnipotencji państwa oraz Hegłowskie twierdzenie, że państwo jest Bogiem”⁵⁴ – mające swój istotny dla ówczesnego Niemca początek w filozofii Hegla. Sedno uzasadnienia związków z Hegłem sprowadza się do przypomnienia o stosunku, jaki w jego filozofii zachodzi pomiędzy pojęciem logicznym a Bogiem. Otóż, powołując się na Stöckla-Weingärtnera Jasiński pisze: „pojęcie logiczne, ponieważ jest źródłem wszelkiej rzeczywistości, jest także absolutem, jest Bogiem. Bóg jest według Hegla pojęciem logicznym, ogólną istotą, czyli substancją wszystkich rzeczy – niczym więcej”⁵⁵ – na takiej filozofii, która jest niczym innym jak zabawą logiczną (czy nielogiczną) – powtarza dalej za Stöcklem – Jasiński nie chciałby opierać wychowania człowieka⁵⁶.

Pedagogikę promowaną przez narodowo-nacjonalistyczne Niemcy pojmuje Jasiński jako tę, która chce łączyć wychowanie narodowe i państwowe opierając się albo na filozofii Hegla, albo Nietzschego, wtrącając zarazem elementy filozofii chrześcijańskiej. Ostatecznie oceniając pedagogikę narodowo-socjalistyczną negatywnie, jednocześnie uznaje ją za reakcję „przeciw międzynarodowemu, masońskiemu liberalizmowi lub kosmopolityzmowi i przeciw międzynarodowemu komunizmowi”⁵⁷ – co w wyjątkowo radykalnym systemie przekonań tego

⁵³ W. Jasiński, *Światłocienie współczesnej pedagogiki*, Biblioteczka Akcji Katolickiej, nr 43, Poznań 1937, s. 33.

⁵⁴ W. Jasiński. *Światłocienie...*, s. 31.

⁵⁵ Stöckl-Weingärtner, *Historia filozofii w zarysie*, Kraków 1928, s.378; za: W. Jasiński, *Światłocienie...*, s. 31.

⁵⁶ Szerzej zob. np.: J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje pedagogiki...*, dz. cyt.

⁵⁷ W. Jasiński. *Światłocienie...*, s. 31.

pedagoga mogłoby być zaletą. Jednakże ten cenny dla niego aspekt, jakim jest antykomunizm, nie może przesłaniać negatywnej oceny narodowego socjalizmu. Tą drogą przecież dochodzi się do totalnego państwa – ostrzega Jasiński i ostatecznie odrzuca pedagogikę państwa niemieckiego. Widzi złe podstawy filozoficzne wychowania, wśród nich wskazuje opieranie pedagogiki na ideach Nietzschego. Jego filozofię interpretował jako odzwierciedlenie tragedii człowieka nowoczesnego, niespokojnego, pełnego wątpliwości, zmierzającego ku chaosowi. „Jego walka z Bogiem ma na celu ubóstwienie człowieka (...). Kult rasy, wiara w wyższość narodów germańskich, zasada egoizmu narodowego, przeprowadzenie zmian społeczno-państwowych przy użyciu siły, nienawiść do Żydów, a niechęć do chrześcijaństwa – to są przecież tezy nietzscheańskie”⁵⁸, które dziś państwo hitlerowskie wypisuje na sztandarach – powtarzał Jasiński.

Nasycone emocjami i pełne publicystycznych środków językowych były diagnozy Jana Kuchty, co nie przekreśla ich wartości, bowiem opierają się na bezpośrednich odniesieniach do autorów oryginalnych koncepcji wychowawczych, do światowej literatury pedagogicznej, twórczości przedstawicieli poszczególnych nurtów pedagogiki. Prezentując je w książce *Nowe kierunki i dążenia współczesnej katolickiej pedagogiki* (1939) kreśli Kuchta mapę tych kierunków, nurtów i koncepcji wychowania na świecie, w Polsce... i stwierdza w tym obszarze chaos. Diagnoza zagrożeń niesionych przez niektóre kierunki, postrzegana w szerszym niż samo wychowanie wymiarze, rozpoczyna się od wskazania „niemieckiego rasizmu i neopoganizmu” (określenia Kuchty). Do wychowawczego wymiaru rasizmu, jako do faktu generowanego przez niemieckie państwo, odnosił się ks. Henryk Weryński przy okazji dyskusji nad miejscem wartości witalnych w wychowaniu tężyzny i kultury fizycznej. Tego prądu w wychowaniu europejskim lat 30. XX wieku nie uznaje za nawiązywanie do tradycji starożytnej Sparty, poglądów Platona czy choćby propozycji Fichtego.⁵⁹ Obecny nurt – pisze – nie trudzi się montowaniem jakiegoś systemu

⁵⁸ J. Pastuszka, *Filozofia współczesna*, t. I. Warszawa 1934, s.43.

⁵⁹ H. Weryński, *Bezdroża wychowania*, „Ruch Katolicki” 1936, t. 6, s. 416.

pedagogicznego, w zamian za to używa skrótu „wszystko dla państwa”. Kultura i religia mają tu być tylko środkami do przeprowadzenia planu zmierzającego do militaryzacji. Organizacje kulturalne i religijne, pragnące prowadzić życie własne, nie są pożądane w państwie Hitlera. Weryński mówi, że wynika to z fałszywie rozumianego i przesadnego nacjonalizmu. Teza o fałszywym rozumieniu nacjonalizmu przez Niemców wynika z geograficznych i historycznych różnic – dla Polaków nacjonalizm był po prostu czymś innym (główne cechy: zob. rozdz. 1).

Wychowanie w nurcie niemieckiego narodowego socjalizmu prowadzi na bezdroża, bowiem widać w nim powrót do wartości prymitywnych – pisał Weryński. W kulturze i wychowaniu zaistniało wyraźne odejście od duchowości do cielesności, manifestujące się gloryfikacją siły, sportu, biologicznych i psychofizycznych elementów rasy. Kultura i religia mają tu stanowić jedność, być tym samym, być środkami do militaryzacji społeczeństwa. Wszelkie więc organizacje kulturalne i religijne wymykające się polityce państwa, pragnące prowadzić własne życie, nie są pożądane ani w faszyzmie Mussoliniego, ani w nazizmie Hitlera⁶⁰.

Administracja państwa zarządzanego przez Hitlera już od samego początku dbała, by być reprezentowaną przez „właściwych” twórców idei wychowawczych. Anonimowy autor artykułu zamieszczonego w „Kwartalniku Pedagogicznym”⁶¹ podkreśla prestiżową pozycję profesora Ernsta Kriecka, jak i to, że na ważnym Międzynarodowym Kongresie Wychowania Moralnego w Krakowie we wrześniu 1934 roku pojawia się inny profesor pedagogiki Piotr Petersen, który w wygłoszonym referacie daje celny wykład nazistowskiej pedagogii. Jednostka zależna jest w swym bycie od dziejów i losu tej wspólnoty, do której należy⁶² – komentowano wystąpienie Petersena. Zadaniem kształcenia winno być przepojenie wszystkiego i każdego duchem wspólnoty przy pomocy wartości wytworzonych przez naród.

⁶⁰ H. Weryński, *Bezdroża wychowania*, dz. cyt., s. 416.

⁶¹ J. K., *Współczesne prądy w wychowaniu*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1938, nr 1-2, s. 34-40.

⁶² J. K., *Współczesne prądy w wychowaniu*, dz. cyt., s. 36.

Zadaniem państwa jest kształtowanie zbiorowej woli narodu. Wobec powyższego wychowanie i polityka stają się tym samym – stwarzają jedność organizmu narodowego, jedność społeczeństwa. Na Międzynarodowym Kongresie Wychowania Moralnego w Krakowie prezentowana przez Petersena koncepcja narodowo-socjalistycznego programu wychowawczego, wywołała wielkie poruszenie, a nawet zdumienie⁶³, szczególnie wśród Polaków i Francuzów. Wynikało z niej zerwanie z zasadami zachodnio-europejskiej kultury chrześcijańskiej w wychowaniu i czekanie w nazistowskim państwie na nową moralność narodową i socjalistyczną⁶⁴.

Konstanty Michalski próbował na całość patrzeć z perspektywy niemieckiej, słyszał wtedy głos stamtąd płynący: trzeba strzec odziedziczonego przez krew szlachectwa, trzeba z tej szlachetnej krwi wydobyć twórczą wolę, gdyż tylko na tej drodze dokonają się w niej narodziny niemieckiego boga

⁶³ Zauważyć i podkreślić należy, że ten fakt należący przecież do historii myśli pedagogicznej i do spuścizny P. Petersena obecnego w większości podręczników pedagogiki i teorii wychowania, jest przemilczany. Jego wkład w teorię wychowania generalnie oceniany jest pozytywnie. Warto podkreślić, że polski organizator Kongresu i przewodniczący mu profesor Oskar Halecki, zlekceważył oczekiwania genewskiego ośrodka na nadanie Kongresowi profilu liberalno-laickiego, czego efektem było otwarcie go na chrześcijańskie podstawy wychowania moralnego.

⁶⁴ J. K., *Współczesne prądy w wychowaniu*, dz. cyt., s. 38. Wskazując na dążenia ku wychowaniu państwowemu w Polsce (posiadającemu w odbiorze środowisk katolickich wysoce powściągliwy lub negatywny odbiór a pozytywny, w ich opinii, w kręgach lewicowych i mniejszości narodowych). Anonimowy autor dokonuje niewspółmiernej do faktycznych wydarzeń w obu krajach krytyki porównawczej. Samokrytycyzm ze strony polskiej jest ogromny – anonimowy autor „Kwartalnika Pedagogicznego” wskazuje na naruszenie zasady bezinteresowności w wychowaniu, także w Polsce, poprzez reformę jędrzejewiczowską. Dalsze rozważania pokazują, że brak autorowi w niej wartości narodowych z wyraźną tendencją do marginalizacji narodu polskiego. Z tego wynika, że chociaż wspomniana zasada bezinteresowności w wychowaniu narusza tendencje nowych kierunków wychowawczych, to kwestie ważności narodu w Polsce i Niemczech idą w odwrotnych kierunkach. Tekst z „Kwartalnika” jest potwierdzeniem, że reformie J. Jędrzejewicza równie niechętnie były środowiska katolickie, jak i narodowe (J. K., *Współczesne prądy w wychowaniu*, dz. cyt., s. 38–40).

W dziejach niemieckiego narodowego socjalizmu wychowanie jest niezbędne dla umocnienia się ideologii. Centralną ideą takiego wychowania winien zostać mit – tu mit germański (mit rasizmu), który każe wsłuchiwać się w głosy niepozwalające przeoczyć zadań chwili dziejowej⁶⁵. Narzędzi (środków) ma dostarczyć państwo. Wychowanie według narodowego socjalizmu cechować winna jedność i jednolitość, swego rodzaju zbiorowa świadomość. Mit ma pełnić istotną funkcję w osiągnięciu efektu wychowawczego. Michalski mówi, że mit jednoczy w sobie wszystkie uczucia grupy społecznej, podnosząc je do wyżyn ducha, do tego, co niedościgłe, wyzwalaając zarazem niezbywalne pożądaniami tkwiące w micie.

W niemieckiej koncepcji wychowania była nowość, socjalizm, wspólnota, eugenika jakże nowocześnie widzące świat! A w Polsce istnieli nie tylko katolicycy i konserwatywni humaniści. W Polsce wielu nacji i religii byli też „nowocześni” humaniści, którzy nie odrzucali nowych idei⁶⁶...

⁶⁵ K. Michalski, *Fermenty religijne w trzeciej Rzeszy*, dz. cyt., s. 355.

⁶⁶ Doskonale odmiennosc ta przejawia się w publikowanych recenzjach książek i czasopism z obszaru hitlerowskich Niemiec. Recenzje z reguły doskonale wyrażają stosunek do niemieckiej wizji wychowania nowego człowieka. Przykładem może być recenzja M. Wachowskiego *Ernst Krieck. Nationalpolitische Erziehung*, wyd. 4, Leipzig, Armanen-Verlag, 1934, s. IV + 186, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 3–4, s. 302–306. Jej autor najpierw stwierdza, że Krieck jest wielkim zjawiskiem we literaturze pedagogicznej, potem dodaje, że ideologów obozu narodowo-socjalistycznego jest dziś wielu, ale Krieck pełni wśród nich rolę przewodnią. Wachowski wskazuje negatywne strony książki – męczącą konstrukcję, liczne powtórzenia świadczące o pisaniu w pośpiechu, nagromadzenie rzeczowników, jak w stylu Hitlera. Wśród licznych krytyk różnych zjawisk pedagogicznych dokonanych przez Ernst Kriecka, krytykę całej pedagogiki pajdcentrycznej w jej najistotniejszych założeniach uznał Wachowski za przesadną. Dalej także negatywnie odnosi się do przyjmowanego przez Kriecka bardziej radykalnego stanowiska niż inni obrońcy autorytetu w wychowaniu – tu Wachowski przejawia sympatie dla laicko-liberalnego Nowego Wychowania. I chociaż wiele punktów ideologicznej koncepcji Kriecka mu nie odpowiada, pisze w końcu: „Krieck wyznacza zadaniom wychowawczym większą rolę niż pedagogika indywidualistyczna. [...] Wszystkie one nawiązują do zadań, jakie wziął na siebie naród niemiecki pod rządem partii narodowo-socjalistycznej. Biorąc formalnie, i ten szczegół także jest krokiem naprzód.” (M. Wachowski, *Ernst Krieck*.

Z perspektywy niemal wieku trzeba powiedzieć, że dla różnorodnych idei związanych z rasą i ważnością cech biologicznych człowieka istniał w ówczesnej Europie niestety dobry klimat. Nie można bowiem zapominać o ruchu towarzystw eugenicznych, który spowodował przyjęcie ustaw eugenicznych we wszystkich państwach zdominowanych przez protestantyzm [z wyjątkiem Wielkiej Brytanii]. Michalski wskazuje, że jest to kierunek obrany także przez wychowawców nowej ideologii ówczesnych Niemiec, a poprzez rasistowskie treści, podwójnie niebezpieczny. Dostrzega to zjawisko także przy dochodzeniu do głosu innych, jednostronnych rozwiązań w kulturze, polityce i wychowaniu.

Podmiotowość niemieckiego państwa wobec dziejącego się tam procesu wychowania pojawia się w publikowanych w polskim piśmiennictwie recenzjach książek i czasopism z obszaru hitlerowskich Niemiec. Recenzje z reguły doskonale wyrażają także stosunek do niemieckiej wizji wychowania „nowego człowieka”. Mimo że w pracy tej nie podejmuję wątku wsparcia i zachwyty dla niemieckich przemian – a pochodzić one mogły ze środowisk zdecydowanie socjalistycznych i antychrześcijańskich, liberalnych, laickich – dla przykładu można wspomnieć o recenzji⁶⁷ książki Ernsta Kriecka *Nationalpolitische Erziehung* Wachowskiego, gdzie najpierw stwierdza, że Krieck jest wielkim zjawiskiem we literaturze pedagogicznej, potem dodaje, że ideologów obozu narodowo-socjalistycznego jest dziś wielu, ale Krieck pełni rolę

Nationalpolitische Erziehung, wyd. 4, Leipzig, Armanen-Verlag, 1934, s. IV + 186”, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 3–4, s. 305). Recenzja Wachowskiego publikowana w ostatnim kwartale 1934 roku odsłania jego preferencje ideologiczne: socjalistyczne i liberalne zarazem. Zwraca uwagę fakt, że recenzja opublikowana była w „Kwartalniku Pedagogicznym” organie Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycieli Szkół Powszechnych. Mimo ogłaszanej afiliacji, publikacje tego „Kwartalnika” odbiegają w swych ocenach zjawisk pedagogicznych od czasopism katolickich, związanych ze stowarzyszeniami lub instytucjami Kościoła (te z reguły mocniej popierały wychowanie narodowe niż państwowe i były bardziej konserwatywne).

⁶⁷ M. Wachowski, *Ernst Krieck. Nationalpolitische Erziehung*, wyd. 4, Leipzig, Armanen-Verlag, 1934, s. IV + 186, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 3–4, s. 302–306.

przewodnią. W tej kwestii odślania zgodność koncepcji z kierunkiem działań rządu Hitlera, pokazując podporządkowanie wychowania ideom państwowym. Recenzja Wachowskiego publikowana w ostatnim kwartale 1934 roku odślania pozytywne nastawienie do poczynąń Niemiec, do obranego kierunku narodowo-socjalistycznego, a fakt czwartego wydania (w nakładzie 40 tys. egzemplarzy), recenzowanej książki, eksponuje to, że podkreśla się w niej potrzeby grupowe. Preferencje ideologiczne Wachowskiego wydają się być socjalistyczne i liberalne zarazem. Jego uznanie dla „zagranicy” oraz aprobata dla nazistowskiej linii poglądów pojawia się jako niczym nieuzasadniony serwilizm, obecny także w innych tekstach (anonimowych) tego czasopisma⁶⁸.

Dzięki oparciu w strukturach państwa ideologie totalitarne wytwarzają potężny aparat pedagogiczny, rozległy system wychowania pokrywający całokształt życia, tak, jak czynił to niemiecki narodowy socjalizm. Kolejną rzeczą jest to, że z reguły daje on przyzwolenie na represje wobec jednostek odrzucających, „jedynie słuszne” przeciw zasady odślaniające i koncepcję człowieka będącego ich narzędziem realizacji celów, jak i pozostałe racje społeczne i dziejowe. Ideologie te na religię nie mają miejsca, bo „religia nie może istnieć bez wolności sumienia”⁶⁹, a tej totalizmy nie zapewniają.

W kontekście podmiotowości państwa w polityce edukacyjnej i jej realizacji warto wspomnieć jeszcze jeden element krytyki. Niesiołowski pisze, że wszystkie systemy totalitarne niosą widmo wojny⁷⁰. Groźba wojny zainicjowanej przez narodowo-socjalistyczny totalizm wskazywana jest przez wielu pedagogów i myślicieli katolickich z uwagi na sąsiedztwo Polski i Niemiec.

Atmosfera w państwie niemieckim tak była określana przez człołwego teoretyka nazistowskiego wychowania:

⁶⁸ Zob. np.: L.B., *Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft* 1933/34, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 2, s. 190–191.

⁶⁹ A. Niesiołowski, *Perspektywy totalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 215, s. 209.

⁷⁰ A. Niesiołowski, *Perspektywy totalizmu*, dz. cyt., s. 207.

Od r. 1930 i 1931 nowy duch, połączywszy w sobie ze wszystkich stron płynące prądy, zapanował u nas wszechwładnie. Jego twórcy pochodzą prawie wyłącznie z Niemiec północnych, czyli, jak zwykliśmy mówić, są pochodzenia *nordycznego*. Nie jest to przesada: nigdy od czasów lutereńskiej reformacji i Hanzy, Niemcy północne nie stanowiły tyle żywotności co dzisiaj⁷¹.

Hanza to nic dobrego dla innych narodów, przede wszystkim dla Polaków – czy Piotr Petersen „straszył” pokazując w Krakowie jedność Niemców północnych?

6.4. NAZISTOWSKA SZKOŁA I RODZINA W DYSKURSIE POLSKICH PEDAGOGÓW

Duch i organizacja nazistowskich szkół miały swoje historyczne korzenie. Kiedy „ducha niemieckiego” budować miały *Mowy* Fichtego (zob. roz. 2), trudno było nie przenosić jego wizji na grunt szkoły – jeśli już nie całego arsenału metod wychowania, to przynajmniej podstawowych założeń. One natomiast na tle kwitnącego w świecie nowego wychowania i rozwijającego się personalizmu, prezentują się dość „oryginalnie”. Według Fichtego bowiem „wychowanie ma stosować przymus względem wychowanka. Wychowanie natomiast narodowe, przełamanie wolną wolę ucznia i zmusi go do surowej konieczności... Jeśli chcecie oddziaływać na waszego wychowanka, nie wystarczy apelować tylko do niego, lecz macie go nagiąć w taki sposób, ażeby nie mógł pożądać czego innego jak tylko to, co wy chcecie, aby pożądał [...]. Nowe wychowanie w przeciwieństwie do dawnego ma się rozciągać na wszystek lud⁷²”. Tochowicz twierdzi, że Fichte pozostawał pod urokiem Rousseau, pisał bowiem: „Nie natura nas psuje, gdyż z natury rodzimy się niewinnymi, lecz znieprawia nas społeczeństwo”⁷³. Uważał, że w miarę

⁷¹ P. Petersen, *Narodowo-polityczne kształcenie moralności*, [w:] „Siły moralne...”, dz. cyt., s. 24.

⁷² J. G. Fichte, *Über Machiavel als Schritsteller*, s. 50, 198 i inne: cyt. za: P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu...*, dz. cyt., s. 262.

⁷³ P. Tochowicz, *Zasady...*, dz. cyt., s. 263.

możliwości młodzież należałoby wychowywać w zakładach, by tam zmusić ją wychowawczo, by była dobra. Rodziców także należy zmusić, by powierzyli swe dzieci państwu⁷⁴. Fichte uznaje, że człowiek z natury jest dobry, ale mimo to odwołuje się do państwa, by go ujarzmiło i uczyniło dobrym. Propozycje te trafiały w samo sedno metod działania grup niemieckich narodowych socjalistów.

Jak wobec powyższej założeniowości pracowała niemiecka szkoła po dojściu Hitlera do władzy? Jak przyjmowane i oceniane przez polskich pedagogów były doniesienia dotyczące jej pracy?

Nowe kryteria i metody selekcji oraz oceny młodzieży w szkołach niemieckich zorientowane były na sprawność fizyczną, charakter, a na końcu na intelekt. Opinię tej treści potwierdził Juliusz Kijas, który dokonał oglądu szkół niemieckich w ramach wycieczki dla polskich nauczycieli zorganizowanej przez Instytut Pedagogiczny w Katowicach. Szczególną uwagę poświęcił relacji z wdrażania ich w średniej szkole eksperymentalnej *National Sozialistische Oberschule, Feldafing Starnbergersee* w Bawarii⁷⁵. Szkołę tę założył emerytowany, 48-letni pułkownik Goerlitz, były nauczyciel w wojskowej szkole sportowej. Dla jej potrzeb zakupiono szereg willi na malowniczym wzgórzu w małej miejscowości Feldafing, by dać namiastkę domu. Szkoła obejmowała klasy III–VIII, a każda klasa mieszkała w osobnej willi pod opieką wychowawcy w formule internatowej. Uwagę polskiego nauczyciela zwracają nie tylko pozdrowienia „Heil Hitler”, ale także konkursowy system rekrutacji. Dla otwartej w 1934 roku szkoły rozpisano konkurs dla uczniów z całych Niemiec, a warunkiem koniecznym było „czysto aryjskie pochodzenie oraz zdolności organizacyjne i instynkt wodzowski. Z kilku tysięcy zgłoszeń wybrano 300 kandydatów z całego kraju [...]. Bogatsi płacą więcej, ubożsi mniej, aby w ten sposób zacierały się różnice klasowe i stanowe. [...] wychowankowie Feldafing reprezentują zjednoczony naród niemiecki”⁷⁶. I chociaż praca idzie we wskazanych wyżej trzech

⁷⁴ P. Tochowicz, *Zasady...*, dz. cyt., s. 263.

⁷⁵ J. Kijas, *Realizacja zasad narodowego socjalizmu w szkolnictwie niemieckim...*, dz. cyt., s. 87–94.

⁷⁶ J. Kijas, *Realizacja zasad narodowego...*, dz. cyt., s. 88.

kierunkach oceny, to najwyżej oceniane są zarówno warunki (las, jezioro, góry), jak i metody rozwoju fizycznego i dziedziny sportu (boks, kajaki, piłka, narty i inne) – łącznie 15 godzin tygodniowo dla każdej klasy. Dużą wagę przykładają się do nauki języków nowożytnych – głównie angielskiego (uczniowie jeżdżą na wymianę do szkoły angielskiej), uczą się też francuskiego. Każda klasa ma jedną godzinę tygodniowo przedmiotu o nazwie narodowy socjalizm, gdzie metodami referatowymi (na podstawie wycinków z prasy), omawia się bieżące realizacje wizji Führera. Każdy przedmiot realizowany jest z maksymalnym nachyleniem na treści narodowego socjalizmu, a dekoracje szkoły przesycane flagami i portretami nazistów i mapami o – delikatnie mówiąc – kontrowersyjnej treści. Kształcenie charakteru idzie w kierunku wspólnotowym (dzielenie się smakołykami z paczek, wspólne w klasie kieszonkowe, otwarty dostęp do szaf, żadnego obszaru prywatności). Duży nacisk na czynności praktyczne, na znajomość i umiłowanie kraju: szkoła licząca 300 uczniów dla celów rekreacyjno-turystycznych posiada 3 własne autobusy, liczne auta, motocykle i 120 rowerów (żadna z tych rzeczy nie była możliwa do osiągnięcia w polskiej szkole na taką skalę ze względów ekonomicznych), a każdy uczeń uzyskuje dyplom kierowcy auta lub motocykla. Nie naucza się religii, gdyż religii w szkole narodowo-socjalistycznej nie mogą uczyć duchowni, „którzy są z reguły wrogami narodowego socjalizmu. Zrezygnowano [...] z wszelkich praktyk religijnych, z nabożeństw itd., a wychowuje się pod hasłem »Miej Boga w sercu i postępuj uczciwie«, a więc jest to tylko religia naturalna”⁷⁷ przy braku gdziekolwiek wywieszonego krzyża. Sprawozdawca mówi o wyniesieniu z tej wizyty „osobliwego wrażenia” – obok braku wychowania religijnego, razi zepchnięte na drugi plan kształcenie umysłu. Obok tej podstawowej konstatacji lwowski doktor pedagogiki odniósł wrażenie, że młodzieży jest w tej szkole dobrze, że rosną tam istotnie przyszli przywódcy Niemiec, w żadnym razie nie wyglądają na synów narodu pokonanego w I wojnie światowej, lecz przyszłych przywódców Paneuropcy.

⁷⁷ J. Kijas, *Realizacja zasad narodowego....*, dz. cyt., s. 92–93.

W relacjach i opiniach z osobistych wizyt w szkołach nazistowskich Niemiec Juliusza Kijasa wyłania się obraz szkolnictwa, które wyraźnie zmieniło profil edukując do zdominowania otaczającego świata w skali makro. Oprócz budzącej dreszcze wizyty w szkole w Feldafing otrzymujemy również niepokojące – w kwestii kryjących się za nimi celów – relacje z innych miejsc, tym bardziej groźne, że realizowane z całą precyzją i na wysokim poziomie.

Edukację sformalizowaną rozszerzono na pracę z dorosłymi i tak w Ottendorf koło Drezna we wzorcowej *Führerinnenschule* – szkole dla przywódczyń organizacji młodzieżowych i działaczek narodowo-socjalistycznej partii, odbywają się 3-tygodniowe szkolenia dla 20–30 letnich dziewcząt za opłatą 1 marki, połączone z pomocą w pracy ludności wiejskiej.⁷⁸ Juliusz Kijas uczestniczył też w wizytacji szkolenia z narodowego socjalizmu dla nauczycieli. I tak w zamku Henfenfeld koło Norymbergii (miejsce szkolenia i jego atmosfera mają znaczenie) wizytował odbywający się tam już 50 z rzędu 12-dniowy, bezpłatny kurs dla nauczycieli szkół wszystkich typów w wieku 23–55 lat. Kurs był dobrowolny, a Zarząd kursu wprowadził obowiązkowe mówienie do siebie przez „ty” celem większego poczucia wspólnoty. Ideą tych kursów było wysyłanie młodzieży z południa na północ i odwrotnie, by łatwiej dokonywało się zjednoczenie narodowe.

Ideę wspólnoty wprowadzano także na typowych dla socjalistycznie pojmowanego wychowania spotkaniach i wyjazdach integracyjnych. I tak – na przykład – w szkole dla pracodawców w Rissen koło Hamburga urząda się 8-dniowe kursy pracodawców i robotników fabrycznych, dla socjalistycznego zbratania i uświadomienia nazistowskiego – pisał sprawozdawca. I znowu: przechodzenie na „ty” wyrastać ma „w sposób naturalny z nastroju szkoły, ze świadomości pracodawcy, że stojący obok pracownik jest [...] tak samo niezbędny dla narodu, jak i on sam”⁷⁹. Podobna atmosfera – z naciskiem na

⁷⁸ J. Kijas, *Realizacja zasad narodowego...*, dz. cyt., s. 93.

⁷⁹ J. Miedzińska, *Na niemieckim froncie pracy*, Warszawa 1937, s. 18, za: J. Kijas, *Realizacja...*, dz. cyt., s. 93.

braterstwo, dyscyplinę i ćwiczenia fizyczne – panowała w szkołach dla instruktorów Hitlerjugend. Relacjonując wizyty na tego typu kursach, Kijas pisze wprost o wychowywaniu bojowników o narodowy socjalizm.

W 1933 roku na łamach „Kwartalnika Pedagogicznego” Jadwiga Jastrzębska pisze, że Hitler uznał prasę i szkołę za główne środki wychowania społeczeństwa. Prasę – dla wychowania dorosłych, szkołę do wychowania dzieci i młodzieży. Uznał je ponadto za drogi umacniania i trwałości swego dzieła. Szkoła w sposób jednoznaczny stała się narzędziem polityki. Jastrzębska wymienia szereg czasopism niemieckich, w których stwierdza zdumiewającą zgodność i wielki entuzjazm dla nowego kierunku zmian, są nimi: *Erziehung, Vergangenheit u. Gegenwart, Neue Bahnen, Pharos, Gesundheit u. Erziehung, Volk durch Erziehung, Der Schulfunk, Industrielle Psychotechnik* i inne. Autorka mówi o jednomyślności w sposób, w jaki mówi się w istocie o zasadzie nienaturalnej, nakazanej⁸⁰.

Wskazuje na rzecz ważną i smutną zarazem: respekt dla zainteresowań dziecka postrzegany jest w narodowo-socjalistycznej szkole jako kierunek anarchistyczny, pozostający w sprzeczności z rozumem i godnością nauczyciela. Szkoła wychowuje do posuszeństwa – pisze Jastrzębska – i zdaje się, że autorka dość powierzchownie rozumie posuszeństwo, bo rozumie je jako podporządkowanie. Szkoła narodowo-socjalistyczna uczy zatem i wychowuje do podporządkowania się jednostki życiu grupy i woli nauczyciela utożsamianego z interesami państwa i narodu. Nauczyciel jest funkcjonariuszem państwa – od niego otrzymał godność i władzę, ono też stanowi kryterium jego działalności. Szkoła to pierwszy stopień narodowo-państwowej społeczności. Wychowuje członków narodu dla niemieckiego państwa, niemieckiej wiary i niemieckiej kultury⁸¹.

Program wychowawczy w szkole narodowo-socjalistycznych Niemiec w odbiorze polskich pedagogów konserwatywnych i katolickich

⁸⁰ J. Jastrzębska, *Współczesne prądy w pedagogii niemieckiej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1933, nr 3–4, s. 318.

⁸¹ J. Jastrzębska, *Współczesne prądy...*, dz. cyt., s. 319–320.

oceniany jest jako radykalny. Odrzucenie demokracji, przyjęcie pryncypiów Hitlera nie odbywa się w próżni. Ma ono swoich „strażników” ideowych, swoich ideologów-teoretyków dbających o swoje czołowe miejsce w szeregu (grunt pedagogiczny przygotowali bowiem nie tylko Ernst Krieck i Piotr Petersen, ale i wielu innych). Michalski relacjonuje zauważone u Kriecka świadome zabiegi skierowane na kreowanie siebie samego na głównego wychowawcę „nowego Niemca”. W słowie wstępnym do kolejnego wydania *Nationalpolitifische Erziehung* (1933) E. Krieck, rektor Uniwersytetu w Frankfurcie nad Menem, oznajmia, że to ta książka

ujęła po raz pierwszy w pojęcia naukowe i filozoficzne to, co się zaczęło budzić jako ferment w duszy młodzieży niemieckiej, ona dotarła do wielotysięcznej rzeszy nauczycielskiej, zdobywając ją dla swastyki, ona w przeciągu półtora roku doczekała się czterestu wydań, przyczyniając się w znacznej mierze do zwycięstwa Hitlera. Trzeba przyznać, że Krieck wysunął się na czoło teoretyków wychowania w Trzeciej Rzeszy, oddziałując silnie na sfery nauczycielskie. [...] Niemal każde z nowszych dzieł E. Kriecka rozpoczyna się od zdania, że światopoglądy się zmieniają, biorą w siebie nowe pierwiastki, rosną i wyrażają się w kształtach coraz wyrazistszych. Wspomina autor o tym dlatego, by uzasadnić to, że w dziełach jego raz po raz zjawia się dalsze odstępstwo od dawnej myśli i krok naprzód w formułowanych zapatrywaniach. Ich ewolucja jest funkcją spodziewanych wydarzeń – być wychowawcą-prorokiem – czy to wizja siebie rektora monachijskiego uniwersytetu? Światopogląd Trzeciej Rzeszy nazywa dzisiaj Krieck »realizmem narodowo-heroicznym«, dowodząc, że ma on swoją oś, dwie idee ogniskowe, idee szczytową oraz własną tablicę duchowych wartości. Jeszcze w »wychowaniu narodowo-politycznym« (chodzi o tytuł programowego dzieła Kriecka – JK) osią światopoglądu była religja, w najnowszym, związłym artykule osią stała się już osoba Hitlera, ponieważ podniosła się do wyżyn symbolu, wyrażającego dążenia narodu⁸² – zauważa Michalski.

Rodzina i jej funkcje wychowawcze postrzegane są przez polskich krytyków nazizmu jako obszar ogromnych strat – utraty praw rodzicielskich i instrumentalizacji. Stosunek niemieckich nazistów do rodziny

⁸² K. Michalski, *Fermenty religijne...*, dz. cyt., s. 351–352

i jej funkcji wysoce negatywnie ocenił Karol Górski w broszurze *Rodzina a kultura współczesna*⁸³. Krytyka ta wychodzi od podstawowych założeń. Narodowi socjaliści promując założenia eugeniki, widzą w człowieku tylko członka gatunku, przedstawiciela rasy. Nie widzą w nim osoby – o czym świadczy niemożliwy do przyjęcia dla katolickiego personalisty, a obecny w rzeczywistości niemieckiej postulat sterylizacji. Zdaniem Górskiego narodowy socjalizm stwarza pozory zgodności z filozofią chrześcijańską w popieraniu rodziny. I jest to pozór rzeczywisty. W narodowo-socjalistycznym poparciu dla rodziny istotne są wyłącznie „cele hodowlane” – pisze Górski – a zgodność z filozofią chrześcijańską burzą: rozerwalność małżeństwa oraz brak zrozumienia dla znaczenia rodziny w polityce ekonomicznej. Hitleryzm, pisze Górski, nie uznaje potrzeby stałości warunków materialnych.

Zachowując pozornie nienaruszoną własność prywatną, podporządkowuje ją wyłącznie interesom produkcji. Właściciel staje się „Betriebsführer”, a prawo dysponowania majątkiem na rzecz dzieci ulega ograniczeniom, sprzecznym z potrzebami rodziny. [...] Państwo nie popiera oszczędności, a raczej zachęca do intensywnej uprawy i do konsumpcji. Poza więc dziedzicem majątku, dzieci włościanina przechodzą do szeregów proletariatu, wykształconego lub nie.⁸⁴

Idea produkcyjności spaczyła tu ideę opieki nad rolnictwem, opieki nad rodziną i wychowania w rodzinie. Całość sytuacji przywołuje pewne analogie między uprzedmiotowieniem rodziny w nazizmie i w bolszewizmie, poza tym, że byt materialny rodziny nazistowskiej stawał się coraz lepszy, a rodzina bolszewicka cierpiała głód i wielomilionowe zjawisko bezdomnych dzieci (*biezprizornych*).

Hitleryzm pozostawiał dziecko trosce rodziny tylko w najmłodszych jego latach. Potem wyrывa je z rodziny wychowanie narodowo-socjalistyczne, które wszczepiając kult irracjonalizmu nie zostawia

⁸³ K. Górski, *Rodzina a kultura współczesna*, Biblioteczka Akcji Katolickiej, NIAK, Poznań 1935; zob. też: *Rodzina a współczesne prądy pedagogiczne*, „Ruch Katolicki” 1935, nr 5, s. 475–479.

⁸⁴ K. Górski, *Rodzina a kultura współczesna*, dz. cyt., s. 19.

miejsca na życie osobiste⁸⁵ – nie ma osoby i jej niepowtarzalności, jest idea państwa i rasy realizowana w organizacjach dziecięcych i młodzieżowych. Ks. Walery Jasiński widzi sytuację niemieckiej rodziny jako element szerszego zjawiska w ówczesnym świecie. Píše on, że „dyktatorem wychowawczym” w systemie pedagogiki naturalizmu staje się z reguły państwo totalne, czego przykładem są systemy wychowawcze w Niemczech i Włoszech⁸⁶. Taką rolę w sferze wychowania pełnią też partie polityczne, przemysł czy „anonimowe” grupy często się zwalczające. W takiej sytuacji media rozbitego ideowo świata – prasa, kino, teatr, radio, sport, ulica – raczej psują młodzież, niż wychowują. W wychowaniu wkrada się chaos – stan jakże pożądany przez jeszcze nieumocowaną w społeczeństwie totalną ideologię.

Z innych krytycznych odniesień do koncepcji Kriecka podkreśla się oddanie istotnych wychowawczo ról związkowi młodzieży, związkowi zawodowemu, partii, wojsku. Wychowanie państwowe zachowuje dla siebie dwa szczególnie ważne obszary: przysposobienie wojskowe i kształcenie elit urzędniczych⁸⁷.

Zjawiskiem poddawany krytyce w obszarze szkolnictwa nazi-stowskich Niemiec jest zwalczanie szkolnictwa konfesyjnego. Zbiega się ono ze zwalczaniem religii katolickiej w Niemczech oraz z ciągle ewoluującymi zmianami metod zwalczania Kościoła katolickiego. Z jednej strony polegało to na ograniczaniu jego wpływu na wiernych poprzez ograniczanie prasy katolickiej i usuwanie z życia publicznego stowarzyszeń katolickich. Z drugiej polegał na „organizowaniu” kompromitacji duchownych poprzez wszczynanie postępowań karnych o przestępstwa dewizowe lub obyczajowe (prawdziwe lub nie), a następnie nagłośnianie ich w mediach⁸⁸. Efektem takich zabiegów miało być stwarzanie dystansu społeczeństwa wobec Kościoła katolickiego jako wychowawcy i podmiotu prowadzącego szkoły.

⁸⁵ K. Górski, *Rodzina a kultura współczesna*, dz. cyt., s. 18–19; Zob. też: K. Górski, *Rodzina a współczesne prądy pedagogiczne*, dz. cyt.

⁸⁶ W. Jasiński, *Światłocienie ...*, dz. cyt., s. 9–10.

⁸⁷ M. Wachowski, *Ernst Krieck. Nationalpolitische Erziehung...*, dz. cyt., s. 305.

⁸⁸ G. Hockerts, *Die Sittlichkeitsprozesse gegen Ordensangehörige und Priester 1936/1937*, Mainz 1971.

Uderzenie w szkolnictwo konfesyjne dokonywało się także w ramach jego „reorganizacji”, co w praktyce kończyło się wielokrotnie likwidacją konkretnych placówek. Wprowadzono również dla młodzieży obowiązek przynależności do organizacji hitlerowskich przy jednoczesnym zakazie uczestnictwa w podobnych organizacjach katolickich. Praktycznemu wdrażaniu społeczeństwa przez dyktaturę NSDAP służył czasowy lub całkowity zakaz wydawania określonych czasopism związanych z Kościołem⁸⁹.

6.5. KRYTYKA NOWEGO, NAZISTOWSKIEGO WYCHOWANIA MORALNEGO

Dla realizacji standardów „odnowionego” narodu niemieckiego i nowego, nowoczesnego państwa, jakim miała się stawać Trzecia Rzesza – trzeba było wychować człowieka o nowej moralności. Jej główne kierunki były prezentowane i poddawane krytyce na łamach polskich czasopism jeszcze przed dojściem Hitlera do władzy.

Już w 1932 roku o Rosenbergu pisze się w Polsce, że w swym dziele *Mit XX wieku*

proponuje w sposób całkiem otwarty wprowadzenie wielożeństwa, lecz naturalnie prawo pojmowania kilku żon będzie zastrzeżone jednostkom zdolnym do przekazania swym potomkom cech wartościowych [...]. ... mówi się też o doborze naturalnym. [...]. Rasy mniejszej wartości, które żyją w Niemczech, nie będą miały prawa rozwoju. [...] dla kobiety nieślubnej nie będzie ujmą mieć dziecko lub dzieci – przeciwnie, będzie ona miała prawo wdzięczności ze strony narodu; tymczasem kobieta bezdzietna, zamężna, czy nie, będzie uchodziła za członka mniej wartościowego w społeczeństwie⁹⁰.

Na łamach katolickiego (jezuickiego) „Przeglądu Powszechnego” tego rodzaju słowa i postulaty opisujące typ nowej moralności niemieckiej brzmią w dwudziestoleciu międzywojennym szokująco.

⁸⁹ E. Kozerska, T. Scheffler, *Papież Pius XI wobec państw totalitarnych*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku. Idee-institucje-interpretacje*, dz. cyt., s. 101.

⁹⁰ A. von Dyle, *Hitlerizm a religia*, dz. cyt., s. 40.

Moralność ta oznaczała bowiem nie tyle jeden z nowych trendów społeczno-kulturowych, lecz nowy ład moralny negujący cywilizację łacińską a skłaniający się ku cywilizacji odhumanizowanej, gdzie człowiek jest narzędziem realizacji jej wizji. W dalszych analizach ten sam krytyk nowej nazistowskiej moralności – van Dyle – odsłania jej korzenie i twierdzi, że za stojącym za nią mitem krwi kryje się specjalny odcień materializmu. Podobne słowa wypowiada inny krytyk nazizmu mówiąc: w niemieckiej kulturze ma miejsce – choćby za pośrednictwem popularyzacji bajek braci Grimm – masowe „odrywanie wyobraźni narodu od wyobrażeń chrześcijańskich, które mają być zastąpione przez kult sił przyrody przybranych w szatę mitologiczną”⁹¹.

Za nieformalną edukację ku rasizmowi krytycy uznają wiele z pozorów drobnych, ale rzeczywistych działań mających miejsce w Niemczech. Z całą intensywnością przypomina się mowy Fichtego wygłoszone do narodu, w których nadaje mu miano „pranarodu” (*Urvolk*), choć wiadomo, że czynił to dla zmiany moralnego znaczenia klęski w bitwie pod Jeną w 1807 roku, gdy stały tam wojska francuskie. Nową moralność wspiera powrót do mitologii germańskiej. Tak też było w połowie XIX wieku, wtedy ideom narodowym, zdaniem Konińskiego, towarzyszyły świeżo wówczas wydane baśnie braci Grimm, a J. W. Wolff właśnie wówczas założył pismo „Wotan”, którego postać także wróciła w latach 30. XX wieku. Ponadto Koniński udowadnia, że ta starogermańska mitologia jest w gruncie rzeczy także zamaskowanym materializmem, tylko innego, nadobniejszego pokroju. Tak czy owak – pisze – z perspektywy dowolnego oglądu rzeczy, mitologia ta jest skrajnym, acz owianym fantastyczną mgiełką naturalizmem i jako taka jest wyrazem fundamentalnej laicyzacji ducha⁹².

W obszar wychowania moralnego kierowana jest – z pozorów jakże wysoce pożądana – idea „szlachetności duszy”. Deklaracje te ocenia ks. profesor Michalski pisząc, iż Rosenberg mówiąc o szlachectwie duszy germańskiej „upaja siebie i drugich” winem bynajmniej nie własnym, lecz wziętym z piwnic katolickich. Geneza „szlachectwa duszy” została

⁹¹ K. L. Koniński, *Logika swastyki*, dz. cyt., s. 307.

⁹² Tamże, s. 309.

bowiem zapożyczona z chrześcijaństwa. To „szlachectwo» nazywa się otchłanią duszy, *abditum mentis*, u św. Augustyna, szczytem duszy, *apex animae*, u św. Bonawentury, *nobilita* u Dantego i trubadurów i średniowiecznego rycerstwa, iskierką, *scintilla* także u św. Tomasza, no i wreszcie tak samo szlachectwem i *Seelenfunklein* u Eckharta. Wszystko to pochodzi z tego samego herbu chrześcijańskiego. Z klejnotem »szlachectwa«, wziętem z myśli chrześcijańskiej, zrobiono to samo, co z innymi jej-klejnotami, oderwano je od Boga i umieszczono na Jego miejscu, zapominając o tem, że z Niego brały swe blaski. Zlaicyzowawszy religię, wraca się otwarcie do germańskiego pogaństwa w rewolucyjnym obozie⁹³ niemieckich narodowych socjalistów.

Stojąca za takim wychowaniem moralnym etyka – etyka nacjonalizmu i politycyzmu – niesie pragmatyczne kryteria. Dobrem jest to, co przynosi korzyść państwu, złem to, co jest dla niego szkodliwe. Lecz rozstrzygnięcie o tym leży poza jednostką. Naród zostaje oddzielony od etyki – ks. Paweł Tochowicz uznaje to za grzech pierworodny niemieckiej *Real- und Machtpolitik*. Omnipotencja państwa etykę jego polityki ustawia na podłożu materialistycznym. Jednostka może postępować według swojego sumienia w sprawach własnych, lecz jeśli chodzi o sprawy narodu i państwa, głos sumienia winna stłumić.⁹⁴ Tego typu zalecenia w etyce i pedagogice nazistowskiej budzą zdumienie krytyków katolickich, pozostają one bowiem w sprzeczności z niekwestionowanym przez nich przekonaniem, że w wychowaniu normatywnie rozumianej etyki nie da się pominąć ani niczym zastąpić.

W obrębie nowej moralności pojawia się kwestia represji i „mechanicznego” przymusu. Ks. Tochowicz pokazuje jego genezę i pisze, że według Fichtego wychowanie protestanckie winno przełamywać wolną wolę ucznia i surowo zmuszać go do danej konieczności... Takie stanowisko raziło polskich pedagogów katolickich i komentatorów. Obco brzmiały słowa o tym, że aby oddziaływać na wychowanka, to nie wystarczy apelować do niego, lecz

⁹³ K. Michalski, *Fermenty...*, dz. cyt., s. 359.

⁹⁴ P. Tochowicz, *Zasady...*, dz. cyt., s. 157.

trzeba jego wolę „nagiąć w taki sposób, ażeby nie mógł pożądać czego innego, jak tylko to, co by chcieli, aby pożądał [...]”. Nowe wychowanie w przeciwieństwie do dawnego ma się rozciągać na wszystkich lud⁹⁵.

Tochowicz słusznie twierdzi, iż Fichte pozostawał pod urokiem Rousseau⁹⁶, kiedy pisał nie tylko powyższe słowa, ale także wtedy, gdy mówił, że „natura nas nie psuje, gdyż z natury rodzimy się niewinnymi, lecz znieprawia nas społeczeństwo”⁹⁷.

Fichte uznawał, że człowiek z natury jest dobry, ale mimo to odwoływał się do państwa, by go ujarzmiło – na co nie tylko pozwala, ale wręcz wprost owo ujarzmienie zaleca. W powyższy sposób, negując humanizm polskich wychowawców katolickich⁹⁸, pisali wojujący ideolodzy niemieckiego narodowego socjalizmu. Większość z nich doskonale wiedziała, że ani język tego rodzaju, ani drastyczność promowanych rozwiązań, nie może być dobrze przyjęta na forum demokratycznej Europy.

Niektórzy profesorowie pedagogiki głosili propozycje nazizmu w sposób niezwykle uładzony i zawoalowany. Dobrym przykładem jest tu Piotr Petersen i jego referat na Międzynarodowym Kongresie Wychowania Moralnego w Krakowie w 1934 roku. Pokazał tu wszystkie cechy narodowo-socjalistycznych Niemiec: od typu doskonałych Niemców północy, poprzez ich metafizyczny niemal związek z niemiecką religią, a tej z rasą. Pokazał niechęć do ateizmu i mówił o zezwierzęceniu tych, którzy poszli za jego hasłami, ale nie objaśnił, że chodzi mu o „religię rasy” (czyli ani protestantyzm, ani katolicyzm); nie mówił nic o stworzeniu nowej, niemieckiej religii; nie padło pojęcie socjalizmu, komunizmu ani marksizmu, ani nie została przywołana sytuacja religii w Rosji sowieckiej. Ale mówił: „człowiek zrozumiał,

⁹⁵ J. G. Fichte, *Über Machiavel als Schritsteller*, s. 50, 198 i inne: cyt. za: P. Tochowicz, *Zasady...*, dz. cyt., s. 262.

⁹⁶ Identyczną ocenę wychowania w ujęciu Rousseau daje: S. Hessen, *Podstawy pedagogiki ogólnej*. Nakładem „Naszej Księgarni” SP. AKC. ZNP, Warszawa 1931.

⁹⁷ J. G. Fichte, *Über Machiavel als Schritsteller*, s. 172, cyt. za: P. Tochowicz, *Zasady...*, cz. II, s. 263.

⁹⁸ Pamiętać należy, że większość pedagogów zakorzenionych w kulturze katolickiej, w latach 30. XX wieku, za podstawę swych koncepcji pedagogicznych przyjmowała neotomizm lub bardzo mu bliski personalizm (zob. J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje...*, dz. cyt.).

że chłopci, robotnicy, rzemieślnicy, cała pracująca warstwa i jej kultura i moralność decyduje o życiu i śmierci każdego narodu⁹⁹ – z podstawą, na jakiej opiera się życie: ziemią, rasą, językiem i mitami. W tekście opublikowanego referatu wyróżnione są słowa „związek krwi”, „terytorium”, „ogólna moralność”, „naturalna religia”, „spracowane dłonie, w chwale bohaterskich czynów i walk narodowego ducha”. Referat kończą słowa: „moralne wychowanie ludzkości może się zacząć dopiero wtedy, gdy narody same pod wpływem kształtujących je narodowo-politycznych sił osiągną swoją własną, narodową moralność¹⁰⁰ – a są to słowa zaczerpnięte z samej istoty nazizmu.

W tekstach polskich pedagogów spotykamy krytykę wpisanego w nazizm niszczącego ataku prowadzonego przeciw etyce chrześcijańskiej. W ramach tegoż za szczególne zło uznaje się popieranie niszczącej młodzież i rodzinę swobody seksualnej, wraz z jej tragicznymi – zdaniem Jana Kuchty – konsekwencjami moralnego niszczenia dzieci i młodzieży. Płynie to wszystko z „zoologicznego wprost nacjonalizmu” (określenie Kuchty) Niemców. Analizując te zagadnienia u A. Rosenberga, E. Bergmanna, W. Hauera, E. Kriecka i innych pisze, że kategoria narodu gra tu niebezpieczną rolę.

Wyraz „naród” posiada wielką siłę emocjonalną – uczuciową; któż by nie kochał własnego narodu! Wyraz „rasa” nie osłabia pierwszego wrażenia dodatniego, chociaż mieści w sobie tyle „zwierzęcych” elementów.¹⁰¹

Złem jest też socjalizm, bowiem: a) funduje neopoganizm (określenie Kuchty) w miejsce chrześcijańskiej etyki miłości bliźniego; b) znieważa ludzką godność poprzez wyrwanie z duszy ludzkiej czci dla Boga i dla człowieka; c) stwarza z „narodu” i „rasy” najwyższe wartości – one zaś w konflikcie etycznym nie pozwolą na dobrą decyzję, zagłuszają sumienie, będą nawet gotowe pozwolić na zbrodnię w imię narodu i rasy¹⁰² – ostrzega już w 1939 roku.

⁹⁹ P. Petersen, *Narodowo-polityczne kształcenie moralności*, [w:] *Sity...*, dz. cyt. s. 26.

¹⁰⁰ Tamże, s. 32.

¹⁰¹ J. Kuchta, *Nowe...*, dz. cyt., s. 28.

¹⁰² Tamże, s. 34.

W zakresie ostatecznych efektów nowego, nazistowskiego wychowania moralnego – co warto zaakcentować – Jan Kuchta przewiduje zbrodnię (!) lub przynajmniej gotowość do jej popełnienia. Co go do tego upoważnia? Czy jest to realistyczna umiejętność wyciągania wniosków, czy demagogia? Treść tej konstatacji dla katolika nie jest niczym nadzwyczajnym – wynika ze znanych mu konsekwencji odejścia od chrześcijańskiej etyki miłości bliźniego (nie na darmo z końcem XX wieku neotomista ogłosi „etykę chronienia osób”¹⁰³). Wnika także z innej konsekwencji powyższej zmiany w etyce – jest nią powodowanie / czynienie w wychowanku pustki lub pływaczny duchowej skutek znieważenia przez system wychowawczy jego godności i podmiotowości w sposób totalny.

Podsumowując „naturalizm” w etyce narodowych socjalistów niemieckich wraz z atakiem na etykę chrześcijańską, a szczególnie popieranie niszczącej młodzież i rodzinę swobody seksualnej, wraz z przewidywaniem ich tragicznych konsekwencji, stały się przyczyną krytyki nazistowskiej moralności i jej odrzucenia. W ocenie etyki i pedagogiki kreowanej przez niemieckich nazistów, bez słowa wahania, jednym tchem wymieniane są dzieła A. Rosenberga, E. Bergmanna, W. Hauera, E. Kriecka, P. Petersena i innych, jako twórców upadku niemieckiej moralności i wychowania moralnego w Trzeciej Rzeszy. Kultura polityczna, religia i wychowanie wzięła rozbrat z rozumem, logiką i przyzwoitością. Irracjonalizm tkwiący u podstaw ideologii totalnej wspartej mitami wypełnił ducha i przestrzeń Niemiec. Tam ze starych mitów nie zostało wiele – ostrzegął Michalski – nowe mity zrywają z nimi i mogą odegrać inną, groźniejszą rolę. Zwracają się bowiem do przyszłości, a nie jak stare do przeszłości; traktują nie o losach bogów, ale o przyszłych losach ludzi. Nowe mity odrzucając tak wiele, zachowały jednak w sobie coś starego, mianowicie element pseudoreligijny¹⁰⁴.

¹⁰³ M. Gogacz, *Wprowadzenie do etyki chronienia osób*, wyd. 2, NAVO, Warszawa 1998.

¹⁰⁴ K. Michalski, *Trzy mity*, dz. cyt., s. 20.

U podstaw tych i innych absurdalnych zjawisk niemieckiej rzeczywistości ks. Konstanty Michalski znajduje moralną przyczynę: taki stan człowieka, którego serce i zmysły opanowała nienawiść.¹⁰⁵

Bóg wspólny dla wszystkich narodów został pogrzebany w traktacie wersalskim, patrząc obojętnie na krzywdę niemiecką. Musi to więc być bóg własny, niemiecki¹⁰⁶.

Michalski w tych słowach bynajmniej nie podziela rzekomej krzywdy Niemiec. Natomiast uważa, że w „dogrywce” do I wojny światowej – Niemcy nie dopuszczają do ponoszenia żadnych konsekwencji za rozpętaną wojnę i nie będzie żadnego żalu za popełnione grzechy. Ten moralny wymiar „przyczyny” szaleńczego nazizmu Andrzej Niesiołowski odnajdzie w specyficznej i ugruntowanej oraz potwierdzonej historycznie postawie Niemców: oni nigdy nie szukają przyczyny swych porażek w sobie – jak Polacy czy Francuzi – oni ciągle przerzucają je na innych.

Karol Górski w opublikowanej w 1936 roku książce *Wychowanie personalistyczne* pisał o walce doktryn filozoficznych tworzących systemy totalne – nazizm, a wcześniej komunizm – zgodnie zaprzeczające wolności osoby ludzkiej, a wprowadzające w życie ideał człowieka społecznego¹⁰⁷. Jego nadzieją jest, jeszcze aktywna w Europie lat 30., myśl katolicka oparta o odrodzoną filozofię tomizmu. Widział jej obecność wśród inteligencji Francji, Włoch, Hiszpanii, Belgii, nieliczne głosy ku niej się skłaniające dostrzegął w Anglii, Holandii¹⁰⁸.

Ks. Konstanty Michalski twierdził, że ostatecznie przyczyną takiego zjawiska, jakim jest narodowy socjalizm, musi być jakaś wewnętrzna, wspólna podstawa, na której można budować odwetowe zło. Może ją stanowić pojawienie się w człowieku dominacji jego niższej natury: zdominowania ducha przez biologię i popędy, którym dano wolność

¹⁰⁵ K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, [w:] K. Michalski, *Nieznanemu...*, dz. cyt., s. 14.

¹⁰⁶ K. Michalski, *Fermenty...*, dz. cyt., s. 354.

¹⁰⁷ K. Górski, *Wychowanie personalistyczne*, dz. cyt., s. 12.

¹⁰⁸ Tamże.

i wyłączono spod panowania rozumu i natury wyższej (znowu przywołuje naturalizm, liberalizm, laicyzm). Kiedy obudzi się w człowieku niższa jego natura, pragnie niszczyć wszystko, co piękne i dla drugich najdroższe¹⁰⁹. Wtedy też konieczne jest ogłoszenie końca chrześcijańskiej etyki...

¹⁰⁹ K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, [w:] K. Michalski, *Nieznanemu...*, dz. cyt., s. 16–17.

Zakończenie

Stan polskich źródeł (pism) dotyczących krytyki totalitaryzmów¹ z lat 1918–1939 wskazuje, że w najszerszym zakresie dotyczyła ona sowieckiego komunizmu ze stojącym u jego podstaw marksizmem (myślę tu o publikacjach z polskich badań sowietologicznych, które rozpoczęto już w latach 20. XX wieku). Niemal równolegle pojawiła się fala krytyki dotycząca niemieckiego narodowego socjalizmu, szczególnie w latach 30. i bezpośrednio przed rokiem 1939, wskutek mocno odczuwanej w Polsce agresywnej polityki Niemiec, grożącej Polsce wojną.

Krytyka nazizmu zawarta w pracach polskich intelektualistów powstała przed 1939 rokiem, prowadzona była z perspektywy chrześcijańskiego humanizmu i katolickiego personalizmu. Krytyka niemieckiego narodowego socjalizmu miała miejsce także w polskich środowiskach narodowych, bowiem nacjoniści polscy nie tylko respektowali religię katolicką – zatem i jej etykę – ale przede wszystkim byli wierni historycznym polskim tradycjom narodowym wolnym od idei siłowego podporządkowania innych nacji (idee nacjonalistyczne warunkowane są geograficznie).

Polski nurt krytyki nazizmu wzmacnia fakt, że dokonywał się on zanim wydarzył się holokaust (narodu żydowskiego, polskiego i innych), który był przez polskich krytyków przewidywany. Dostrzegano przecież możliwość popełnienia zbrodni w imię obranych celów. W tekstach poddanych analizie kwestia tytułowej kategorii jest klarowna: narodowy socjalizm jest ideologią, której udaje się w demokratycznym

¹ J. Kostkiewicz, *The Polish current of criticism of communism (Bolshevism) in the years 1917–1939. Bibliography of sources*, „Polska Myśl Pedagogiczna” 2020, nr 6.

społeczeństwie rozkwitnąć, posiadać władzę i stać się ustrojem politycznym Niemiec. Jego rdzeniem stał się rasizm – a oba zjawiska uznano za powiązane ze sobą. Analiza pism polskich myślicieli wskazuje, że najpierw pojawia się w kulturze Niemiec rasizm możliwy do zaistnienia dzięki eugenicie, będącej jego inspiracją i uzasadnieniem, lecz nie jedynym. Obserwujemy, jak stopniowo ugruntowuje się przekonanie nazistów o konieczności stworzenia „niemieckiej religii”, wygenerowania z woli narodu „niemieckiego boga”, wzmocnienia czystości rasy germańskiej (krwi), zdobycia przestrzeni życiowej (*Lebensraum*) kosztem wschodniego sąsiada (zdobycia nowej ziemi) – dla zdobycia dominacji w świecie przez ogarniętych ideą wspólnoty Niemców; naród panów (*Herrenvolk*) uzasadniany ideą „nadczłowieka”.

Spoglądając z perspektywy filozofii dziejów Michalski już w 1934 roku poszukiwał typu ludzkiego, który otwiera drzwi dla rasizmu i narodowego socjalizmu. Był bowiem przekonany, że to na tym gruncie wygenerowano typ antropologiczny rasy, która ogłosiła się rasą panów i który twierdzi, że dzieje tworzą się z krwi i rasy każdego narodu. To typ „ujęty w ten lub inny sposób przez naukę, staje się jedną z kierowniczych idei rasizmu politycznego. Krew zaczyna być symbolem i wewnętrznym składnikiem mitu, który ma się unosić nad narodem jak utkana z jego uczuć różnobarwna tęcza”². To człowiek ukształtowany w oparciu o „błąd antropologiczny” wniesiony do pseudo-wychowawczego projektu, jakim na początku bywa każdy totalitaryzm.

W polskim dyskursie o wychowawczych kontekstach nazizmu ówczesną niemiecką pedagogikę określało się mianem „pedagogiki politycznej”. Degradacji jej tożsamości dopełniało kwalifikowanie praktyki wychowawczej jako indoktrynacji, a pedagogicznej założeniowości jako totalnej ideologii³. Pedagogika niemiecka upadła, udając się na służbę totalnej, narodowosocjalistycznej ideologii. Totalność nie tylko została w polskim nurcie krytyki totalitaryzmów wyodrębniona, ale i zdefiniowana jako „ogarnięcie całego człowieka tak, iżby państwo objęło

² K. Michalski, *Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów*, dz. cyt., s. 3.

³ E. Romahn, *Ideologiczne podłoże narodowego socjalizmu na tle literatury o kryzysie kultury*, „Kultura i Wychowanie”, dz. cyt., s. 128–147.

kierownictwo wszelkich przejawów życia”⁴. Dochodzące do głosu ideologie wybierają drogi „przekonywania” człowieka do siebie, polegające w swej istocie na wpływie wychowawczym, odbywającym się zarówno na płaszczyźnie edukacji formalnej (programów szkolnych i ich reform, reform systemów edukacyjnych itp.) oraz nieformalnej – mniej lub bardziej zakamuflowanej indoktrynacji używającej słowa, obrazu, dźwięku, symbolu; oddziałują poprzez organizacje społeczne i mass media. Zarówno w dążące do dominacji, jak i w panujące już ideologie wpisany jest proces wychowywania społeczeństwa: zanim zdoła się ją wpoić, spowodować interioryzację jej wartości i ideałów, mniej wychowawczo podatne grupy osobników zwykle się okłamuje, uwodzi, wysmiewa, dyskryminuje, uprawia pedagogikę wstydu lub obejmuje terrorem.

Krytyka nazizmu jako ideologii totalnej i jej opisy zaczynają się zwykle od poszukiwania źródeł. Ks. Tochowicz mówił, że w Niemczech podstaw nazizmu nie należy szukać u pedagogów, lecz w filozofii niemieckiego idealizmu: u Kanta, Fichtego i Hegla – to oni pchnęli ten naród w kierunku nacjonalizmu podszytego naturalizmem i socjalizmem, ukształtowali jego umysłowość⁵ na szeroko rozumianej idei „ducha narodu” kończąc. To filozofia Kanta, Fichtego i Hegla „ustawia” w szeroko rozumianej kulturze niemieckiej całą gamę spraw i związków pomiędzy ideologią, wychowaniem i polityką. Wśród nich – z perspektywy rozwijającego się nazizmu – istotną rolę odgrywa to, że: państwo jest „instancją” najwyższą; naród niemiecki dzierży miano „nad-narodu” wśród innych uznanych za mniej doskonałe rasowo; jednostka zaś ma wolność działania tylko w sprawach osobistych. Rzecz wspomagały wówczas modne trendy kulturowe: europejskie szaleństwo socjalizmu, eugenika i badania rasowe.

Powyższe mechanizmy wdrukowane w świadomość niemieckich elit i przeciętnego obywatela oraz wielka polityka sprawiają, że od wieków

⁴ K. Michalski, *Kościół wobec narodowego socjalizmu*, dz. cyt., s. 10–11.

⁵ P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu...*, dz. cyt., s. 152.

Niemcy stają się najdogodniejszym w Europie poligonem doświadczalnym dla każdej nowej ideologii i dają możliwości podniesienia jej (doprowadzenia jej) do absurdalnego rozmiaru. Tej treści twierdzenie – spotykane też u niemieckich myślicieli – zdaje się być ogólnym wnioskiem z rozważań nad krytyką nazizmu i wpisany w ten program wychowania narodu.

Ta analiza prowadzi także do tezy, która narzuca się jako rzecz pośrednio związana z rozwojem niemieckiego nazizmu: rasizm zapoczątkowały i rozwinęły sfery intelektualne Zachodu w oparciu o dążenia ulokowane poza chrześcijaństwem. Ta jednoznaczna i zdecydowana teza nie jest narzucana czytelnikowi materiałów źródłowych tworzących nurt krytyki nazizmu pochopnie, ani nie bazuje na powierzchownych przesłankach. Płyne z głębi w jakiś sposób przeczuwanej tragedii.

Dla polskich krytyków niemiecki narodowy socjalizm nie był ideą przygotowaną dla kulturalnego narodu przez chorego, opętanego złą ideą przywódcę. Adolf Hitler pojawia się w pismach ks. Konstantego Michalskiego z lat 30. rzadziej niż inni twórcy „właściwego” posłannictwa Niemiec. W pismach Michalskiego postać Hitlera pozostaje w tle, to nie on jest głównym twórcą narodowego socjalizmu. Ale jest sprawny, podejmuje rolę bezwzględny przywódca dobrze rozumiejącego mechanizmy polityki; pojmuje istotę wcielanej ideologii, realizm sytuacji i głęboko zakorzenione cechy narodowe Niemców⁶. On tylko stanął na czele przepięknej duchem panowania nad starą Europą drużyny, która już posiadała wytyczone cele, stała w szyku bojowym gotowa wcielić w życie tę absurdalną wizję.

Polska intelektualna krytyka rodzącego się w Niemczech narodowego socjalizmu – była wielostronna, najczęściej inspirowana katolickim personalizmem i szczególnymi doświadczeniami historycznymi – pozostaje niemal całkowicie zapomniana, także w samej Polsce. Krytyka ta dotycząca szerzącego się i umacniającego swoją pozycję narodowego

⁶ Kwestia „głęboko zakorzenionych cechach narodowych” Niemców docierała do polskiego czytelnika także z terenu Niemiec (F. W. Foerster, *Niemcy a Europa*, przekł. J. Brzeski, Nasza Księgarnia, Warszawa 1939; Tenże, *Warnung vor Illusionen in der deutschen Frage*, „Neue Zürcher Zeitung” z dn. 27. X. 1946, nr 1936).

sojalizmu – mimo upływu ponad 80 lat od momentu, gdy przerwała ją napaść Niemiec na Polskę – nie została dotąd ani w pełni wydobyta, ani oceniona, czy też doceniona w świecie. A była przecież ostrzeżeniem ubiegającym tragizm II wojny światowej, była wołaniem próbującym pokazać światu absurdalność idei składających się na niemiecki narodowy socjalizm.

Niniejsza monografia nie rości sobie pretensji do oddania pełni tej krytyki, dokonuje jednak takiej jej rekonstrukcji i interpretacji, która wydobywa ten wymiar niemieckiego narodowego socjalizmu, który uobecniał się w koncepcjach wychowania i w przekazie historycznego rozwoju pedagogiki. Udział pedagogów w nurcie krytyki nazizmu jest potwierdzeniem wysokiej klasy polskiej myśli pedagogicznej w dwudziestoleciu międzywojennym. Jej zaś przesłaniem dla współczesnej teorii wychowania i pedagogiki ogólnej jest potwierdzający się także w nazizmie fakt pewnej prawidłowości: każda groźna ideologia chce gruntownie „odmienić” człowieka, stworzyć „nowego człowieka”, dzięki któremu zostaną wcielone w życie jej dążenia, a sam „nowy człowiek” stanie się jej wyrazem.

Inną prawdą, którą potwierdzają niniejsze badania, jest to, że wokół każdej idei wyrosnąć może ideologia totalna. Kiedy bowiem lokujemy nasze myślenie na gruncie filozofii idealistycznej i patrzymy na świat poprzez „konstruowanie rzeczywistości”, to posuwając się w dziele „konstruowania” doprowadzamy promowane idee do absurdu i podporządkowujemy im człowieka; potem czynimy go już tylko ich narzędziem...

Z perspektywy niemal wieku trzeba powiedzieć, że dla różnorodnych idei, związanych z rasą i ważnością cech biologicznych człowieka, istniał w ówczesnej Europie niestety dobry klimat. Ruch towarzystw eugenicznych spowodował przyjęcie ustaw eugenicznych we wszystkich państwach zdominowanych przez protestantyzm (z wyjątkiem Wielkiej Brytanii). Przygotowany przez Polskie Towarzystwo Eugeniczne projekt ustawy nie wzbudził pozytywnego zainteresowania w polskim społeczeństwie i nie został przyjęty przez Sejm II Rzeczypospolitej. Krytyka rasizmu i narodowego socjalizmu, a najbardziej zawartej w nich degradacji kultury, religii a poprzez to i miejsca człowieka w świecie – na

łamach czasopism objętych badaniami jest głęboka i rzetelna, odbywa się w oparciu o konkretne rozwiązania ideowe zawarte w literaturze twórców niemieckich i światowych, w oparciu o konkretne wydarzenia w obrębie kościołów, polityki, praw, szkolnictwa. W krytyce tej mieści się zagrożenie dla młodej polskiej suwerenności. Najbardziej mocno, najbardziej ostrzegawczo brzmi ta krytyka na łamach „Przeglądu Powszechnego” wydawanego przez Księży Jezuitów w Krakowie (ks. Stanisława Podoleńskiego, o. Jana Urbana, ks. Jana Rostworowskiego). Aktywni byli też inni: profesorowie polskich uniwersytetów: ks. Konstanty Michalski (UJ), ks. Antoni Szymański (KUL), Ignacy Czuma (KUL), Leon Halban (UJK-Lwów), ks. Ignacy Świrski (USB-Wilno), ks. Aleksander Wóycicki (WSB-Wilno), Ludwik Chmaj (USB-Wilno), Jan Kuchta (Lwów), Karol Stojanowski (UP-Poznań).

W tle krytyki naukowej płynącej ze środowisk akademickich znajduje się krytyka publicystyczna (która ze všech miar zasługiwałaby na oddzielne opracowanie), tu jednak potraktowana została jako tło głównej narracji krytycznej środowiska akademickiego. Jako egzemplifikację konserwatywnej i narodowej publicystyki stanowił tygodnik „Myśl Narodowa”. Podstawowy efekt analizy źródeł stąd pochodzących potwierdza tezę, że nacjonalizmy mają swoje geograficzne uwarunkowania i nie mogą być równoznacznie definiowane i rozumiane.

Polski nurt krytyki nazizmu z jednej strony jest głęboko zakorzeniony w ówczesnej, bieżącej praktyce i bieżącym doświadczaniu życia religijnego, społecznego, politycznego, po części gospodarczego, czyli w szeroko pojętej kulturze; z drugiej strony bazuje na doświadczeniu trudnego sąsiedztwa z agresywnymi Niemcami oraz na doświadczeniu wynikającym z jednej strony z powszechnej historii Kościoła katolickiego oraz historii katolików polskich, w którym po wcześniejszych wiekach względnej świetności i spokojnego rozwoju nastąpił okres półtorawiecznej niewoli. Kościół podzielił w niej los narodu i konsekwencje braku państwa polskiego. Sytuacja ta dotknęła uczestników dyskursu w potrójnym wymiarze – jako członków „narodu pod zabarami”, jako członków Kościoła ograniczanego w swej działalności przez zaborców oraz jako przedstawicieli polskiego narodu, który wybił się

na niepodległość i podjął ciężki, szaleńczy wprost wysiłek dla odbudowania Ojczyzny.

Dla przedstawicieli polskich elit intelektualnych narodziny niemieckiego narodowego socjalizmu były wyrazem upadku demokratycznego, europejskiego ducha; tragedią dla nowo odzyskanej niepodległości Polski; także ich osobistą tragedią.

Bibliografia

Źródła: Polski nurt krytyki nazizmu przed rokiem 1939

- B. Wyścig, „Myśl Narodowa” 1939, nr 15, s. 220.
- Bartoszewicz Joachim., *Polska a Niemcy*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 43, s. 653–654.
- Bednarski Stanisław, *Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego w Krakowie*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 204, s. 130–136.
- Biskupi niemieccy wobec Trzeciej Rzeszy*, „Prąd” 1933, nr 25, s. 63–75.
- Błotnicki Franciszek, *Chrześcijaństwo i antysemityzm*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 9, s. 129–130.
- Bobkowska Wanda, *Reforma szkolna w Niemczech*, „Kultura i Wychowanie” 1938, nr 3, s. 173–201.
- Bogdanowicz Jan, *Właściwy sens totalizmu*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 53, s. 813–814.
- Borkowska Alina, *Nędza i ucisk dzieci pod rządem bolszewickim*, „Prąd” 1929, nr 17, s. 245–253.
- Bruckus Borys. *Narodowy socjalizm i los narodów nie-niemieckiej krwi*, „Przegląd Powszechny” 1939, t. 222, s. 68–77.
- Bystron Jan St. *Megalomania narodowa*, Warszawa, Gebethner i Wolff, 1924.
- Caro Leopold, *Kwestya żydowska w świetle etyki*, wyd. 2. Lwów, Jakubowski & Zadurowicz, 1893.
- Caro Leopold, *Przewrót gospodarczy w III Rzeszy*, [w:] Leopold Caro, Antoni Żabko-Potopowicz, *Polityka gospodarcza III Rzeszy*, Lwów, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne we Lwowie, 1938.
- Caro Leopold, *Rasa a narodowość*, „Przegląd Powszechny” 1938, t. 220, s. 182–191.
- Chmaj Ludwik, *Ernest Kriek i pedagogika polityczna*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 2013, s. 13–27.
- Chojnacki Piotr, *Materializm dziejowy jako filozofia naukowego komunizmu*, „Ruch Katolicki” 1937, t. 7 (12), s. 543–553.
- Czuj Jan, *Św. Augustyn a rasizm*, „Ateneum Kapłańskie” 1939, t. 44, s. 1–12.
- Czuma Ignacy, *Absolutyzm*, Wyd. Warszawa 1936.

- Czuma Ignacy, *Bolszewicka dialektyka moralności*, „Prąd” 1930, nr 18, s. 294–308.
- Czuma Ignacy, *Duchowe przygotowanie armii III Rzeszy (według opinii Hermana Rauschninga)*, „Prąd” 1939, nr 37, s. 333–346.
- Czuma Ignacy, *Filozoficzne punkty styczne Zachodu i Bolszewizmu*, Lublin, Drukarnia Mazowiecka, 1930.
- Czuma Ignacy, *Niemcy – naród bez młodzieży*, „Polska Zwrócona na Zachód” 1939, nr 3, s. 2–26.
- Czuma Ignacy, *Niemcy naród bez młodzieży*, [w:] *Pod znakiem swastyki. Polscy prawnicy wobec Trzeciej Rzeszy 1933–1939. Wybór pism*, Kraków, Ośrodek Myśli Politycznej, 2005.
- Czuma Ignacy, *Spór polsko-niemiecki*, „Prąd” 1939, nr 37, s. 347–357.
- Czy katolik może być hitlerowcem?*, „Prąd” 1930, nr 19, s. 268–270.
- Dąbrowski S.¹, *Eugenika ze stanowiska katolickiego*. Poznań, NIAK, 1938.
- Dmowski Roman, *Hitlerizm jako ruch narodowy*, „Kurier Poznański” 1932, nr 352.
- Dmowski Roman, *Polityka Polski i odbudowanie państwa*, t. 1, wyd. 3., Hanower, 1947.
- Dmowski Roman, *Świat powojenny i Polska*, Warszawa, 1931.
- Dmowski Roman, *Myśli nowoczesnego Polaka*, „Wprowadzenie” N. Tomczyk, Wydawnictwo „Nortom”, Wrocław 2002.
- Dobraczyński Jan, *Fichte i Hegel ojcami Hitlerizmu*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 12, s. 194.
- Dr Zuzelski pseud. (Wyszyński Stefan), *Z walk religijnych w Niemczech*, „Ateneum Kapłańskie” 1935, t. 21, s. 504–511.
- Dutkowski D, *Rasizm a Żydzi*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 34, s. 527–529.
- Dworak Tadeusz, *O ocenę ducha i krwi*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 16, s. 225–226.
- Dworak Tadeusz, *Totalne państwo narodowe*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 47, s. 717–718.
- Dyle van Alfred, *Hitlerizm a religia*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 196, s. 31–47.
- Frycz Karol Stefan, *Złe źródła faszyzmu i hitleryzmu*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 18, s. 265–266.
- Frycz, Karol Stefan. *Na południe od Hitlera*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 11, s. 154–155.
- Gajewski K., *Socjalizm wróg ludzkości*, Kalisz, Wydawnictwo Tygodnika Narodowego „Ogniwo”, 1938.
- Gałęzowska Irena, *Mit o jednostce zbiorowej*, „Przegląd Powszechny” 1925, t. 168, s. 263–291.
- Giertych Jędrzej, *Kajakiem po Niemczech. Listy z podróży*, Pelplin, Druk. I Księg., 1936.

¹ Brak nazwiska, imienia lub tylko inicjał(-y) autora tekstu oznaczają, że publikacja tak została podpisana i nie ma możliwości identyfikacji pełnych danych.

- Giertych Jędrzej, *Rasizm jako podwalina ideologiczna hitlerowskich Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 30, s. 429–431.
- Glass Henryk, *Ofensywa Komunistów i drogi przeciwdziałania*, Katowice, Księgarnia i Drukarnia Katolicka, 1938.
- Gluziński T., *Wobec nowych Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1933, nr 9, s. 97–98.
- Godlewski F., *Etatyzm, socjalizm, komunizm*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 43, s. 658–660.
- Górski Karol, *Rodzina a kultura współczesna*, Poznań, NIAK, 1935.
- Górski Karol, *Rodzina a współczesne prądy pedagogiczne*, „Ruch Katolicki” 1935, t. 5, s. 475–479.
- Górski, Karol, *Wychowanie personalistyczne*, Poznań, NIAK, 1936.
- Gralewski Jan, *Prawdziwa Francja*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 17, s. 241–244.
- Granat Wincenty, *Zasady pedagogii katolickiej w świetle dogmatu odkupienia grzechu pierwotnego*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 1939, nr 1–2, s. 26–27.
- Grzelecki S., *Führerprinzip*, „Myśl Narodowa” 1936, s. 479–480.
- Grzybowski Konstanty, *Dyktatura Prezydenta Rzeszy*, Kraków, Gebethner i Wolff, 1934.
- Grzybowski Konstanty, *Dyktatura prezydenta Rzeszy. Studium nad art. 48. Ust. II Konstytucji weimarskiej i rozwojem państwa autorytarnego w Niemczech*, Kraków, Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1934.
- Grzybowski Konstanty, *Niemcy hitlerowskie*. Kraków, Nakładem Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie, 1934.
- Halban Leon, *Religia w Trzeciej Rzeszy*. Nakładem Towarzystwa Naukowego, Lwów 1936.
- H.T., *Volk im Werden herausgegeben von Ernst Kriek*, Leipzig, Armanen-Verlag. 2 Jahrgang, 1934. Vol. 1–5., „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 3–4, s. 311.
- Hajewicz J., *Problem polsko-niemiecki w wychowaniu*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 34, s. 534–535; nr 35, s. 551–553.
- Iwaskiewiczowa Zofia, *Główne idee Kongresu Wychowania Moralnego*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1935, nr 1, s. 66–68.
- J. Em. X Kard. Hlond o Niemczech, Polsce i Europie, „Prąd” 1932, nr 22, s. 284–287.
- J. K., *Współczesne prądy w wychowaniu*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1938, nr 1–2, s. 34–40.
- Jasiński Walery, *Światłocienie współczesnej pedagogiki*, Poznań, NIAK-Biblioteczka Akcji Katolickiej, nr 43, 1937.
- Jastrzębska Jadwiga, *Współczesne prądy w pedagogii niemieckiej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1933, nr 3–4, s. 318–333.
- Jaxa Bykowski Ludwik, *Antropologia pedagogiczna w Polsce*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1931, nr 2, s. 135–140.

- Jaxa-Bykowski Ludwik, *Jeszcze o „pacyfizmie” w szkolnictwie niemieckim*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 32, s. 496–498, nr 33, s. 518–519.
- Jeżowa Kazimiera, *Agitacja antypolska w geografii niemieckiej*, „Rocznik Gdański” 1928/1929, t. II i III.
- Junius, *Poglądy społeczne Adolfa Hitlera*, „Kultura i Wychowanie” 1938, nr 4, s. 304–318.
- Kaczmarek L., *Na froncie walki z rasizmem*, „Ateneum Kapłańskie” 1935, t. 35.
- Kijas Juliusz, *Realizacja zasad narodowego socjalizmu w szkolnictwie niemieckim (Z wycieczki pedagogicznej do Niemiec)*, „Muzeum” 1938, nr 2, s. 87–94.
- Kliszewicz Adolf, *Totalizm współczesny*, „Ateneum Kapłańskie” 1939, t. 44, s. 13–30.
- Komarnicki Wacław, *Totalizm a Polska*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 49, s. 751–752.
- Koneczny Feliks, *Bizantyzm niemiecki*, „Przegląd Powszechny” 1927, t. 176, s. 18–45.
- Koneczny Feliks, *Cywilizacja żydowska*, Wydawnictwo „Antyk”, Warszawa 2001.
- Koneczny Feliks, *Dwoistość Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 53, s. 799–800.
- Koneczny Feliks, *Kościół jako polityczny wychowawca narodów*, Warszawa, Biblioteka Akcji Katolickiej, nr 15, 1938.
- Koneczny Feliks, *Państwo a metody życia zbiorowego*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 39, s. 605–607.
- Koneczny Feliks, *Prawda a cywilizacje*, „Myśl Narodowa” 1937, nr 4, s. 49–50, nr 5, s. 67–68.
- Koneczny Feliks, *Rasa a cywilizacja*, „Tęcza” 1929, nr 32–33, s. 1–3.
- Kongregacja Seminariorów i Uniwersytetów przeciw teoriom rasizmu, „Prąd” 1938, nr 35, s. 267.
- Koniński Karol Ludwik, *Logika swastyki*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 197, s. 304–326.
- Konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Niemiecką*, „Prąd” 1933, nr 25, s. 241–264.
- Kordacz Franciszek bp, *O liberalizmie, kapitalizmie i socjalizmie*, „Prąd” 1931, nr 20, s. 322.
- Kościelecki Władysław, *Pius XI wobec prądów religijnych w III Rzeszy*, „Ateneum Kapłańskie” 1937, t. 40.
- Kościół Katolicki w Niemczech i hitleryzm*, „Prąd” 1933, nr 23–24, s. 272–283.
- Kozicki Stanisław, *Chaos niemiecki*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 55, s. 797–798.
- Kozicki Stanisław, *Faszyzm a Żydzi*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 53, s. 431–433.
- Kozicki Stanisław, *Jasna sytuacja*, „Myśl Narodowa” 1939, nr 20, s. 289–290.
- Kozicki Stanisław, *Nacjonalizm niemiecki. Z powodu książki Alfreda Rosenberga „Der Mythos des 20 Jahrhunderts”*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 33, s. 24–25.
- Kozicki Stanisław, *Niemcy a Polska*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 54, s. 813–815.
- Kozicki Stanisław, *Polityka Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 53, s. 781–782.

- Kozicki Stanisław, *Polska, Niemcy i Paneuropa*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 22, s. 337–339.
- Kozicki Stanisław, *Traktat wersalski*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 29, s. 413–415.
- Kozicki Stanisław, *Traktat Wersalski*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 29, s. 413–414.
- Kozłowiecki Adam, bp. *Ucisk i strapienie*, Kraków, Wydawnictwo WAM, 1995.
- Krotoski Karol, *Spowiedź publiczna Kanclerza Niemiec*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 203, s. 46–65.
- Krzyżanowski Adam, *Bolszewizm*, Kraków, Nakładem Księgarni S.A. Krzyżanowskiego, 1920.
- Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych w programie narodowo-socjalistycznym III-ciej Rzeszy*, „Chowanna” 1934, s. 138–139.
- Kuchta Jan, *Nowe kierunki i dążenia we współczesnej katolickiej pedagogice*, Lwów, Księgarnia Schweitzera, 1939.
- L.B., *Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 1933/34, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 2, s. 190–191.
- M. Zygmunta Nowakowskiego „*Niemcy à la minute*” (*Gebethner i Wolf*, 1933), „Myśl Narodowa” 1933, nr 29, s. 425.
- MAF. *Niemcy o Dmowskim*, „Myśl Narodowa” 1936, nr 30, s. 461–465.
- Manteuffel Marian, *Głębsze przyczyny tzw. „kryzysu światowego”*, „Prąd” 1932, nr 23, s. 3–15.
- Marchwiński A., *Doraźne cele hitleryzmu*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 26, s. 371–372.
- Michalski Konstanty, *Dzień ognia*, [w:] K. Michalski, *Nieznanemu Bogu*, Kraków, Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, 1936.
- Michalski Konstanty, *Fermenty religijne w Trzeciej Rzeszy*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 347–367.
- Michalski Konstanty, *Gasnące blaski*, Kraków, Biblioteczka „Czasu”, 1934.
- Michalski Konstanty, *Kościół wobec narodowego socjalizmu*, Kraków, Biblioteczka „Czasu”, 1934.
- Michalski Konstanty, *Resurrectio et Vita*, w: Konstanty Michalski, „*Nieznanemu Bogu*”, s. 84–93. Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, Kraków 1936.
- Michalski Konstanty, *Tomizm wobec współczesnej filozofii dziejów*, [w:] *Księga Pamiętkowa Międzynarodowego Kongresu Filozofii Tomistycznej w Poznaniu 1934 rok*. Gniezno 1935.
- Michalski Konstanty, *Trzy mity*, w: Konstanty Michalski, „*Nieznanemu Bogu*”, s. 18–39. Koło Studiów Katolickich i Naukowy Instytut Katolicki, Kraków 1936.
- Michalski Konstanty, *Zagadnienia filozofii współczesnej*, „Przegląd Współczesny” 1931, nr 115.
- Morawski K. M., *Hitleryzm a katolicyzm*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 34, s. 493–495.

- Moskała Romuald SJ., *Nasz sąsiad wschodni (Szkic o bolszewizmie)*, cz. I i II, „Przegląd Powszechny” 1920, t. 145, s. 376–388, t. 146, s. 33–47.
- Mysłakowski Zygmunt, *Totalizm czy kultura*, Kraków, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, 1938.
- Narodowo-socjalistyczny program Gotfryda Federa*, „Prąd” 1933, nr 25, s. 213–219.
- Niesiołowski Andrzej, *Czy totalizm jest koniecznością historyczną?*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 2015, s. 82–95.
- Niesiołowski Andrzej, *Formy i metody pracy oświatowej. Próba klasyfikacji i analizy socjologicznej*, z Przedmową L. Jaxy Bykowskiego, Warszawa, „Księgarnia Polska” Towarzystwa Macierzy Szkolnej, 1932.
- Niesiołowski Andrzej, *Kryzys kultury niemieckiej a Polska*, „Przegląd Katolicki” 1937, nr 13, s. 203–207.
- Niesiołowski Andrzej, *Perspektywy totalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1937 t. 2015, s. 204–204.
- Niesiołowski Andrzej, *Religia wspólnoty narodowej. U źródeł narodowego socjalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1938, t. 219, s. 10–24.
- Niesiołowski Andrzej, *Zarys pedagogiki ogólnej. Rękopisy z oflagu*, odczytanie i opracowanie Janina Kostkiewicz, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017.
- Niesiołowski Andrzej, *Zmierzch materializmu*, „Przegląd Powszechny” 1938, t. 218, s. 14–30.
- Niesiołowski, Andrzej, *O ideologiach polityczno-społecznych*, Poznań, Drukarnia św. Wojciecha, 1935.
- Nowaczyński Adolf, *Swastyka*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 5, s. 69–71.
- Pastuszka Józef, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, „Ruch Katolicki” 1939, t. 9, s. 156–172.
- Pastuszka Józef, *Filozofia współczesna*, t. 2., Lublin, TN KUL, 1936.
- Pastuszka Józef, *Filozofia współczesna* t. 1., Warszawa, Gebethner i Wolff, 1934.
- Pastuszka Józef, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (Rasizm)*, „Ateneum Kapłańskie” 1937, t. 40, s. 329–344; s. 441–453; 1938, t. 41, s. 23–37.
- Pastuszka Józef, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (Rasizm)*, Lublin, Towarzystwo Wiedzy Chrześcijańskiej – Uniwersytet, 1938.
- Pastuszka Józef, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, „Ruch Katolicki” 1939 t. 9 (4), s. 156–172.
- Pastuszka Józef, *Irracjonalizm w najnowszej filozofii*, „Ateneum Kapłańskie” 1934, nr 1.
- Pastuszka Józef, *Krytyka światopoglądu rasistowskiego*, „Ruch Katolicki” 1939, t. 9 (7), s. 305–321.
- Pastuszka Józef, *Nacjonalizm a katolicyzm. Opinie biskupów, uczonych, polityków i publicystów*, „Ateneum Kapłańskie” 1927, t. 20, s. 88–89.

- Pastuszka Józef, *Nacjonalizm a religia*, „Prąd” 1926, nr 11–12, s. 499–510.
- Pastuszka Józef, *Prądy materialistyczne w filozofii współczesnej*, „Ateneum Kapłańskie” 1933 t. 32, s. 13–38.
- Pastuszka Józef, *Psychoanaliza*, „Ateneum Kapłańskie” 1933, t. 31, s. 105–121.
- Pastuszka Józef, *Rasizm jako światopogląd*, „Ruch Katolicki” 1939, t. 9, s. 1–12; s. 101–116.
- Pastuszka Józef, *Współczesne prądy filozoficzne*, „Kultura i Wychowanie” 1938, nr 3, s. 202–217.
- Pastuszka Józef, *Z filozofii i psychologii komunizmu*, Lublin, Uniwersytet Lubelski, 1938.
- Piestrzyński R., *Państwo absolutystyczne i jego zwyrodnienie*, „Myśl Narodowa” 1933, nr 13, s. 161–163.
- Podoleński Stanisław, *Antyreligijny front socjalnej demokracji w Austrii*, „Przegląd Powszechny” 1930, t. 186, s. 374–379.
- Podoleński Stanisław, *Biała rasa w niebezpieczeństwie*, „Przegląd Powszechny” 1938, t. 217, s. 32–41; s. 418–421.
- Podoleński Stanisław, *Etyka katolicka, eugenika i medycyna*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 214, s. 195–208.
- Podoleński Stanisław, *Eugenika dzisiejsza, jej drogi i bezdroża*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 193, s. 319–331; „Przegląd Powszechny” 1932, t. 194, s. 166–186.
- Podoleński Stanisław, *Eugenika i ruch eugeniczny*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 193, s. 318–331.
- Podoleński Stanisław, *Herman Muckermann: Gestaltung der Lebenslage*, XVI Aufl., „Przegląd Powszechny” 1934, t. 203.
- Podoleński Stanisław, *Jak socjalizm wychowuje lud?*, „Przegląd Powszechny” 1921, t. 149/150, s. 93–109.
- Podoleński Stanisław, *Polskie Towarzystwo Eugeniczne*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 200, s. 48–56.
- Podoleński Stanisław, *Problem lekarskich porad i świadczeń przedślubnych*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 204, s. 45–63.
- Podoleński Stanisław, *Projekt polskiej Ustawy Eugenicznej*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 204, s. 387–393.
- Podoleński Stanisław, *Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych*, „Przegląd Powszechny” 1928, t. 177, s. 242–245.
- Podoleński Stanisław, *Ustawa sterylizacyjna w Niemczech*, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 46–67.
- Podoleński Stanisław, *VI Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego*, „Przegląd Powszechny” 1926, t. 172, s. 373–376.
- Podoleński Stanisław, *Wychowawczo-oświatowa akcja socjalizmu w Polsce*, „Przegląd Powszechny” 1928, t. 177, s. 282–305.

- Podstawy wychowania narodowo-socjalistycznego w III-ciej Rzeszy, Dział, Współczesny – Ruch Pedagogiczny, „Chowanna” 1934/5, s. 137–138.*
- Poszwa Alojzy, *Dążenia eugeników polskich w świetle katolickich zasad moralnych, Ateneum Kapłańskie 1932, t. 30, s. 433–445.*
- Poszwa Alojzy, *Eugenika w Polsce, Płock, Wydawnictwo DIAK, 1938.*
- Potępienie książek hitlerowskich, „Prąd” 1934, nr 26, s. 143.*
- Quis, *Co się dzieje wśród Żydów, „Myśl Narodowa” 1938, nr 15, s. 207.*
- Quis, *Zaborczość niemiecka, „Myśl Narodowa” 1938, nr 21, s. 334–335.*
- R., *Chaos niemiecki, „Prąd” 1932, nr 23, s. 184–185.*
- Rembieliński Jan, *Dwie tendencje nacjonalizmu niemieckiego, „Myśl Narodowa” 1932, nr 10, s. 122.*
- Rembieliński Jan, *Hitler – „mąż pokoju”?, „Myśl Narodowa” 1932, nr 10, s. 121.*
- Romahn Edmund, *Ideologiczne podłoże narodowego socjalizmu na tle literatury o kulturze, „Kultura i Wychowanie” 1938, nr 5, s. 128–147.*
- Rostworowski Jan, *Nacjonalizm, jego uprawnienia i etyczne granice, „Przegląd Powszechny” 1923, t. 157, s. 97–116.*
- Rybarski Roman, *Odmiany nacjonalizmu, „Myśl Narodowa” 1938 nr 47, s. 717–719.*
- Rybarski Roman, *Wewnętrzna niezależność gospodarcza. Sprawa żydowska, „Myśl Narodowa” 1937 nr 1, s. 3–6.*
- Rymar Stanisław, *Wyjątkowa chwila, „Myśl Narodowa” 1937 nr 27, s. 413–415.*
- Ryniewicz A., *Przewartościowanie dawnych wartości w szkolnictwie niemieckim, „Przegląd Pedagogiczny” 1936 nr 17.*
- Ryx Jerzy, *Błędy rasizmu, „Prąd” 1938 nr 35, s. 339–349.*
- S.M., *Adolf Hitler i jego program, „Przegląd Powszechny” 1932 t. 196, s. 3 – 30.*
- Sawicki Franciszek, *Nowoczesne teorie rasowe, „Przegląd Powszechny” 1934, t. 201, s. 19–33.*
- Sawicki Franciszek, *Rasa i światopogląd, Warszawa, Wydawnictwo Studium Filozoficzno-Religijnego, 1939.*
- Sawicki Franciszek, *Wiara i filozofia współczesna, [w:] Księga pamiątkowa ku uczczeniu dziesięciolecia biskupstwa J.E. Księdza biskupa dr-a Stanisława W. Okoniewskiego biskupa chełmińskiego, Pelplin, Seminarium Duchowne, 1936.*
- Sekreta Mirosław, *Polityka szkolna Niemiec hitlerowskich, Chowanna 1935.*
- Sekreta Mirosław, *Współczesna niemiecka filozofia i pedagogika kultury, „Kultura i Wychowanie” 1935/1936, t. 3, s. 236–253.*
- Sośnicki Kazimierz, *Kierunek polityczny państwa a organizacja szkolnictwa, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934 nr 3–4, s. 201–220.*
- Spór polsko-niemiecki, „Prąd” 1939 nr 37, s. 315–332.*
- Sprawa Onckena, „Nowe Czasy”, Lwów, 19.03.1935.*
- Stepa Jan, *Komunizm a światopogląd katolicki, Poznań, NIAK, 1937.*

- Stępa Jan, *U źródeł niemieckiego totalizmu*, Poznań, Archidiecezjalny Instytut Akcji Katolickiej, 1938.
- Steryliczacja w Niemczech „Prąd” 1933, nr 25, s. 277–280.
- Stojanowski Karol, „Niemiecka rasa”. *Założenia doktryny rasowej nordycznej a niemieckiej*. Toruń, Drukarnia S. Buszczyńskiego, 1935.
- Stojanowski Karol, *Eugenika*, „Wychowanie Fizyczne” 1927, nr 1.
- Stojanowski Karol, *Myśl rasowa w Szwecji*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 20, s. 274–275.
- Stojanowski Karol, *Niemiecka rasa*, „Myśl Narodowa” 1935, nr 36, s. 542–545.
- Stojanowski Karol, *Niemieckie prawo chłopskie*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 1, s. 2–5.
- Stojanowski Karol, *Polsko-niemieckie zagadnienia rasy*, Katowice, Księgarnia i Drukarnia Katolicka S.A., 1939.
- Stojanowski Karol, *Prężność nordyzmu*, „Myśl Narodowa” 1931, nr 32, s. 11–12.
- Stojanowski Karol, *Przyczynki do zróżnicowania rasowego młodzieży polskiej*, Warszawa, Drukarnia „Lech”, 1925.
- Stojanowski Karol, *Rasizm przeciw Słowiańszczyźnie*, Poznań, „Głos”, 1934.
- Stojanowski Karol, *Rasowe podstawy eugenik*, Karczówka k. Kielc – Poznań, Drukarnia św. Józefa, 1927.
- Stojanowski Karol, *Rassenlehre gegen Slawentum*, Berlin – Dahlem Publikationsstelle, 1935.
- Stojanowski Karol, *Stan i zadania badań antropologicznych nad Wielkopolską*, Poznań, Druk. św. Wojciecha, 1929.
- Stojanowski Karol, *Z badań nad antropologią Śląska. Skład rasowy katowickiej młodzieży poborowej*, Katowice, Wydawnictwo Instytutu Śląskiego – Polski Śląsk, 1937.
- Stroński S., *Załamania w Gdańsku*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 14, s. 177–178.
- Studnicki Władysław, *Wobec nadchodzącej drugiej wojny światowej*, Warszawa, nakładem Autora, 1939.
- Suchodolski Bogdan, *O trzech krańcowych kierunkach wychowawczych*, „Ruch Pedagogiczny” 1947/1948, nr 4.
- Szczutowski Stanisław, *Paneuropa i „trzy B”*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 35, s. 541–543.
- Szkołnictwo ogólnokształcące III-ciej Rzeszy*, „Chowanna” 1934, s. 138–139.
- Szlagowski Antoni, *O położeniu Kościoła w Trzeciej Rzeszy*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 22, s. 339–341.
- Szymański Antoni, *Bolszewizm*, Poznań, Księgarnia św. Wojciecha, 1929.
- Szymański Antoni, *Chaos niemiecki*, „Prąd” 1932, nr 23, s. 182–185.
- Szymański Antoni, *Bezskuteczność statolatryzmu i nacjonalizmu*, „Prąd” 1932, vol. 23, pp. 203–210.
- Śliwińska-Zarzecka Maria, *VI – ty Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”, 1934 nr. 6–7, s. 290–293.

- Śniehota Franciszek, *Zeitschrift für pädagogische Psychologie und Jugendkunde*, Leipzig, 34. Jahrg., 1933, nr. 7–12, „Kwartalnik Pedagogiczny 1934, nr 2, s. 191–199.
- Śniehota Franciszek, *Zeitschrift für pädagogische Psychologie, experimentelle Pädagogik und jugendkundliche Forschung*, 34. Jahrg., nr 1–6. Leipzig 1933, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 4, s. 345–351.
- Świerzowicz Jan, *Tragedia religijna Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 20, s. 306–308.
- Święcicki J. M., *Na marginesie problemu koedukacji*, „Przegląd Powszechny” 1935, t. 206.
- Świrski Ignacy, *Eugenika a moralność*, „Ateneum Kapłańskie” 1933, t. 32, s. 433–434.
- Tabaczyński S., *Faktorie niemieckiego imperializmu*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 20, s. 305–306.
- Taczanowski Czesław, *Odwieczne oblicze dzisiejszej polityki niemieckiej*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 41, s. 51–52.
- Tochowicz Paweł, *Niemiecki Rembrandt – J. Langbehn*, „Ateneum Kapłańskie” 1937, t. 40, s. 478–482.
- Tochowicz Paweł, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu (cz. I)*, „Ateneum Kapłańskie” 1937, t. 39, s. 151–159; s. 250–263.
- Tochowicz Paweł, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu (cz. II)*, „Ateneum Kapłańskie” 1937, t. 40, s. 367–378.
- Turowski Konstanty, *Z życia młodzieży akademickiej*, „Prąd” 1932, nr 22, s. 341–342.
- Urban Jan, *Bolszewicy wobec religii w Rosji, na Węgrzech i w Bawarii. Stosunek państwa do Kościoła w przyszłej konstytucji niemieckiej*, „Przegląd Powszechny” 1919, t. 141–142, s. 389–394.
- Urban Jan, *Czy socjalizm można pogodzić z katolicyzmem*, „Przegląd Powszechny” 1926, t. 169, s. 3–20; t. 169, s. 164–172.
- Urban Jan, *Nacjonalizm katolicki a nacjonalizm wszechpolski*, „Przegląd Powszechny” 1924 t. 162, s. 193–205.
- Urban Jan, *Nasz stosunek do socjalizmu*, „Przegląd Powszechny” 1927, t. 174, s. 145–161; s. 314–340.
- Urban Jan, *Socjalizm jako religia*, „Przegląd Powszechny” 1921, t. 151–152, s. 5–23.
- Wachowski Marian, *Ernst Krieck, Nationalpolitische Erziehung*, ed. 4, Leipzig, Armanen-Verlag, 1934, ppp. IV + 186, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934 nr 3–4, s. 302–306.
- Walczyński R. Franciszek, *Apoteoza rasy kosztem historii*, „Przegląd Powszechny” 1938, t. 220, s. 3–14.
- Walczyński R. Franciszek, *Hitler w terminie (U źródeł dyktatury)*, „Przegląd Powszechny” 1939 t. 223, s. 47–63.

- Walczyński R. Franciszek, *Mit XX wieku*, „Przegląd Powszechny” 1938, t. 219, s. 202–211.
- Wasilewski Zygmunt, *Parę słów o nacjonalizmie polskim*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 43, s. 662–663.
- Wasilewski Zygmunt, *Stosunek do Żydów dziś i 50 lat temu*, „Myśl Narodowa” 1934, nr 24, s. 361–362.
- Wasiutyński Wojciech, *Tragedia Niemiec*, „Myśl Narodowa” 1933, nr 41, s. 607–608.
- Werbel Kazimierz, *Die Pädagogik der nichtchristlichen Kulturvölker, Herausgegeben von Josef Schröteler und Mitarbeit von J. B. Aufhauser, H. Brunnengräber [u. andere], München 1934*. „Kwartalnik Pedagogiczny 1935 nr 2–3, s. 157–158.
- Werbel Kazimierz, *Handbuch der Erziehungswissenschaft. Herausgegeben im Auftrag des Deutschen Instituts für wissenschaftliche Pädagogik – Münster i. W. von Fr. X. Egersdorfer, M. Ettlinger, G. Raederscheid, J. Schröteler. München, Kösel u. Fr. Pustet*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1935, nr 2–3, s. 155–157.
- Weryński Henryk, *Bezdroża wychowania*, „Ruch Katolicki” 1936, t. 6, s. 414–423.
- Weryński Henryk, *Kościół katolicki wobec przemian fizjonomii Europy*, „Ruch Katolicki”, 1934, t. 4, s. 9–14.
- Weryński Henryk, *Laicyzm w swym rozwoju historycznym*, „Ruch Katolicki” 1931, t. 1, s. 369–375.
- Weryński Henryk, *Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 1934, s. 394.
- Wicher Władysław, *Świadome macierzyństwo (eugenika, rasizm, aborcja)*, „Ateneum Kapłańskie” 1934, vol. 34, pp. 479–489.
- Wiśniewski M., *Przyczyny antysemityzmu w Niemczech*, „Myśl Narodowa” 1933, nr 18, s. 243–244; nr 19, s. 259–262; nr 20, s. 275–276.
- Wojtyński W., *Zjazdy oświatowe i kongresy pedagogiczne w okresie międzywojennym*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1959, nr 2 (6), s. 20–21.
- Wolański Edward., *Hitleryzm w niemieckiej prasie pedagogicznej*, „Muzeum” 1934, nr 1, s. 46–50.
- Wóycicki Aleksander, *Podstawy wychowania moralnego*, [w:] *Sily moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie*, Kraków, Komitet Organizacyjny VI-go Międzynarodowego Kongresu Wychowania Moralnego, 1934, s. 284–298.
- Wóycicki Aleksander, *Rola wychowania w naprawie niesprawiedliwości społecznej*, [w:] *Katolicka myśl wychowawcza. Pamiętnik II Studium Katolickiego w Wilnie w dn. 28. VIII–I.IX. 1936 r.*, Poznań, Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, 1937.
- Wóycicki Aleksander, *Socjalizm a religia. Studium socjologiczne*, Poznań-Warszawa, Nakładem Księgarni św. Wojciecha, 1918.
- Wzmoczona walka z religią w sowietach*, „Prąd” 1934, nr 27, s. 61.
- X. F. G., *Socjalizm jego historia i zasady*, Warszawa, Nakładem Drukarni Ludowej.

- Z. PP., *Agitacja antypolska w geografii niemieckiej*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 19, s. 229–300; nr 20, s. 314–316.
- Z.M., *Ernst Kriek. Wychowanie narodowo-polityczne*, przeł. O. Wawrzkowicz. Wstęp napisał dr Antoni Ryniewicz. – Bibl. Prz. Dz. Ped. T.32 pod red. Dr Zygmunta Ziemińskiego – Książnica-Atlas, Lwów-Warszawa, str. 269, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1937, nr 1–2, s. 61 – 63.
- Zajdlicz Aleksander pseud. (Andrzej Niesiołowski), *Kryzys kultury niemieckiej a Polska*, „Przegląd Katolicki” 1937, nr 13, s. 203–204.
- Zajdlicz Aleksander pseud. (Andrzej Niesiołowski), *Próba ogniowa protestantyzmu*, „Przegląd Katolicki” 1937, nr 20, s. 324.
- Zdziechowski Marian, *Niemcy. Szkic psychologiczny*, „Przegląd Filozoficzny” 1935, t. 38, s. 96–125.
- Zieliński Stanisław, *Hitler* (odczyt wygłoszony 12 czerwca w Sali Sokoła w Tarnopolu), „Myśl Narodowa” 1932, nr 32, s. 464–466.
- Ziemiński Zenon, *Lexikon der Pädagogik der Gegenwart Her vom Deutschen Institut für wissenschaftliche Pädagogik*, Münster in Westphalen. Redaktor: Dr. Josef Spieler, 2 tomy, Freiburg i/Br., Herder u. Co, 1930, s. XVI+szpp. 1344 i s. XVI+szpp.1498, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1934, nr 3–4, s. 293–294.
- Zwycięstwo hitleryzmu*, „Prąd” 1933, nr 23–24, s. 181–188.

Źródła internetowe

- <https://www.britannica.com/biography/Michael-von-Faulhaber>; dostęp: 15.12.2018.
- Krwawa jesień pelplińska, https://pl.wikipedia.org/wiki/Krwawa_jesie%C5%84_pelpli%C5%84ska; dostęp: 5. 10. 2019.
- Pielgrzym* 12 stycznia 1939, nr 5, s. 1: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=78091&tab=3>; dostęp 11. 01. 2020.
- http://www.uj.edu.pl/wiadomosci/-journal_content/56_INSTANCE_d82IK-Zvhit4m/10172/134604622; dostęp 28. 05.2017.
- <https://obnt.pl/en/>; dostęp: 02. 06. 2018.

Opracowania

- Adorno Theodor W., *Osobowość autorytarna*, tłum. Maciej Pańków, Warszawa, PWN 2010.
- Antykomunizm polski. Tradycje intelektualne*, red. Bogdan Szlachta, Kraków, Ośrodek Myśli Politycznej, 2000.

- Arendt Hannah, *Eichmann w Jerozolimie: rzecz o banalności zła*, tłum. A. Szostkiewicz, wyd. 3, „Znak”, Kraków 1996.
- Arendt Hannah, *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. M. Szawiel, D. Grinberg, wyd. 3. Warszawa, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2008.
- Arendt Hannah, *Origins of totalitarianism. 2-Imperialism*, San Diego, A Harvest Book – Harcourt Brace & Company, 1976.
- Bäcker Roman, *Totalitaryzm: geneza – istota – upadek*, Toruń, Index Books, 1992.
- Baczko Bronisław, *Ukształcić nowego człowieka... Utopia i pedagogika w okresie rewolucji francuskiej*, [w:] A. Brodzka, M. Hoptinger, J. Lalewicz (red.), *Problemy wiedzy o kulturze. Prace dedykowane Stefanowi Żółkiewskiemu*, Wrocław, Ossolineum, 1986, s. 264–265.
- Bierdiajew Mikołaj, *Nowe średniowiecze*, tłum. M. Reutt, Kraków, Wydawnictwo Vis-à-vis Etiuda, 2019.
- Bocheński Józef Maria, *Sto zabobonów. Krótki filozoficzny słownik zabobonów*. Paryż, Instytut Literacki, 1987.
- Böckenförde Ernst-Wolfgang. *Wolność – państwo – Kościół*, tłum. Paweł Kaczorowski. Kraków: Wydawnictwo „Znak”, 1994.
- Borejsza Jerzy W., *Szkoły nienawiści. Historia faszystów europejskich 1919–1945*, Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000.
- Borzym Stanisław, *Bergson a przemiany światopoglądowe w Polsce*, Wrocław, Ossolineum, 1984.
- Brown Timothy, *Weimar Radicals: Nazis and Communists between Authenticity and Performance*, New York, Berghahn Books, 2009.
- Bruck van den Arthur Moeller, *Trzecia Rzesza*, przekł. Tomasz Gabiś, [w:] *Rewolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933*, wybór i opracowanie Wojciech Kunicki, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999.
- Burston Daniel, *The Legacy of Erich Fromm*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1991.
- Clare John D, *Brush Up Your Hitler. Teaching History*, 1999 February. Available at <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/projects/hitler/articles/99ClareBrushUp.htm>
- Eder Jacob S., *Lęk przed Holocaustem. Republika Federalna Niemiec a amerykańska pamięć o Holocauście od lat 70. XX wieku*, Warszawa, Wydawnictwo Instytut Pileckiego, 2018.
- Erziehung nach Auschwitz*, Hanns-Fred Rathenow; Norbert H. Weber (red.). Pfaffenweiler, Centaurus-Verl.-Ges, 1989.
- Fijałkowski Adam, *Pedagogika narodowosocjalistyczna*, [w:] *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa 2019, s. 153–164.

- Foerster Fryderyk Wilhelm, *Europa und die deutsche Frage*. Luzern, Vita Nova Verlag, 1935.
- Foerster Fryderyk Wilhelm, *Niemcy a Europa*, tłum. J. Brzeski. Warszawa, Nasza Księgarnia, 1939.
- Foerster Fryderyk Wilhelm, *Warnung vor Illusionen in der deutschen Frage*, „*Neue Zürcher Zeitung*” z dn. 27. X. 1946, nr 1936.
- Gawin Magdalena, *Rasa i nowoczesność. Historia polskiego ruchu eugenicznego (1880–1952)*, Warszawa, Wydawnictwo Neriton – Instytut Historii PAN, 2003.
- Geyer Michael; Fitzpatrick Sheila, *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- Gutek Gerard L., *Filozoficzne i ideologiczne podstawy edukacji*, Gdańsk, GWP, 2003.
- Hejnicka-Bezwińska Teresa, *Praktyka edukacyjna w warunkach zmiany kulturowej*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2015.
- Jagielska Dominika, *Hybrydy ideologii edukacyjnych polskich polityków*, Kraków, Wydawnictwo UJ, 2013.
- Jones W. D., *The Lost Debate: German Socialist Intellectuals and Totalitarianism*, Illinois, Illinois Univeristy Press, 1999.
- Kmak-Pamirska Aleksandra, *Religia w czasach Trzeciej Rzeszy*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2010.
- Kornat Marek, *Polska szkoła sowietologiczna 1930–1939*, Kraków, Wydawnictwo Arcana, 2003.
- Korporowicz Leszek, *Polskie korzenie prawa narodów w budowaniu podmiotowości wspólnot kulturowych*, [w:] *Eseje o Niepodległej*, R. Wiśniewski (red.), Warszawa, Narodowe Centrum Kultury, 2018, s. 103–127.
- Kostkiewicz Janina (ed.), *Crime without Punishment... The Extermination and Suffering of Polish Children during the German Occupation 1939–1945*, Krakow, Jagiellonian University Press, 2020.
- Kostkiewicz Janina, *Kategoria mitu w narracji Konstantego Michalskiego CM (1879–1947) o dziejach Europy pierwszej połowy XX wieku. Konteksty biograficzne i wychowawcze*, „*Biografistyka Pedagogiczna*” 2019, nr 2.
- Kostkiewicz Janina, *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939*. Oficyna Wydawnicza „*Impuls*”, Kraków 2013.
- Kostkiewicz Janina, *Krytyka filozoficznych podstaw rasizmu i narodowego socjalizmu w pracach Konstantego Michalskiego z lat 30-tych XX wieku*, [w:] *Filozofickémyslenie v stredoeurópskom priestore – tradície a súčasnosť*. Z. Plašienková, V. Leško, B. Szotek (eds.). Košice, FF Univerzity, Komenského v Bratislave i Šafárika v Košiciach, 2011, s. 353–363.
- Kostkiewicz Janina, *Polski nurt krytyki totalitaryzmów*, [w:] *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, Kwieciński, Śliwerski (red.), PWN, 2019, s. 165–176.

- Kostkiewicz Janina, *The Polish current of criticism of communism (Bolshevism) in the years 1917–1939. Bibliography of sources*, „Polska Myśl Pedagogiczna” 2020, nr 6.
- Kostkiewicz Janina, *The Polish current of criticism of German National Socialism (Nazism) before 1939. Bibliography of sources*, „Polska Myśl Pedagogiczna” 2020, nr 6.
- Kozerska E., Scheffler T., *Papież Pius XI wobec państw totalitarnych*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku. Idee-instytucje-interpretacje*, red. W. Kozuba-Ciembroniewicz, H. Kowalska-Stus, B. Szlachta, M. Kiwior-Filo, Wydawnictwo UJ, Kraków 2010.
- Kuderowicz Zbigniew, *Przegląd metod historii filozofii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978.
- Lewy Guenter, *The Catholic Church and Nazi Germany*. McGraw-Hill. New York 1964.
- Lukas R.C., *Zapomniany holokaust: Polacy pod okupacją niemiecką 1939–1944*. Przedmowa Norman Davies, tłum. S. Stodulski, wyd. 2, Poznań, Dom Wydawniczy „Rebis” 2012.
- Łętocha Rafał, *„Oporet vos nasci denuo”*. *Myśl społeczno-polityczna Jerzego Brauna*, Kraków 2006.
- Maciejewski Marek, *Konserwatywna rewolucja*, [w:] *Encyklopedia „białych plam”*, t. X. Radom, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2003, s. 21–31.
- Maciejewski Marek, *Niemieckie elity a hitleryzm. O stosunku rewolucyjnych konserwatystów do nazizmu w Rzeszy demokratycznej i hitlerowskiej*. Wrocław, 1994.
- Maciejewski Marek, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej. O źródłach i początkach nazizmu 1919–1924*, Warszawa-Wrocław, PWN, 1985.
- Marszał Maciej, *Włoski faszystyzm i niemiecki narodowy socjalizm w poglądach ideologów narodowej demokracji 1926–1939*, Łódzkie Zakłady Graficzne, Kolonia Limited 2001.
- Mich Włodzimierz, *Publicystyka polityczna „Naszej Przyszłości” 1930–1939*, Lublin 2009.
- Moskalewicz Marcin, *Totalitaryzm, narracja, tożsamość*, Toruń, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 2013.
- Mosse George L., *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy*. Warszawa, Wydawnictwo „Czytelnik”, 1972.
- Możdżeń Stefan (wybór i oprac.), *Szkolnictwo w Polsce 1918–1945*. Kielce, „Strzelec”, 1994.
- Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 2, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
- Nowak Andrzej, *Antykomunizm w myśli polskiej XIX wieku. Wprowadzenie do tomu*, [w:] *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, red. P. Kardela, K. Sacewicz. Biały-stok-Olsztyn-Warszawa, IPN, 2019, s. 17–36.

- Nowak, Andrzej. *Pierwsza zdrada Zachodu 1920. Zapomniany appeasement*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2015.
- Overy, Richard. *Goodbye to the „Nazi's”*, „History Today” 2013, vol. 63, no. 5, s. 3–4.
- Petersen Piotr, *Narodowo-polityczne kształcenie moralności*, w: *Sily moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie*, Nakładem Komitetu Organizacyjnego VI-go Międzynarodowego Kongresu Wychowania Moralnego, Kraków 1934, s. 19–32.
- Polish Anticommunism. Intellectual Traditions*, ed. B. Szlachta, Cracow, Centre for Political Thought, 2001.
- Rembierz Marek, *Wielkie mity kultury i groźne mity ideologii w interpretacji Konstantego Michalskiego*, [w:] *Mit-Historia-Kultura*, red. Jan Skoczyński, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2012. s. 291–305.
- Ryszka Franciszek, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, 1964.
- Service Robert, *Towarzysze. Komunizm od początku do upadku. Historia zbrodniczej ideologii*, tłum. H. Szerkowska, Kraków, wyd. Znak 2008.
- Skarga Barbara, *Granice historyczności*, Warszawa, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, 1989.
- Skoczyński Jan, *Totalizm jako produkt uboczny*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2000, nr 3, s. 39–54.
- Szlachta Bogdan, *Komunizm – kulturowy nihilizm czy błąd polityczny?*, [w:] *Antykomunizm polski. Tradycje intelektualne*, red. Bogdan Szlachta, Kraków, Ośrodek Myśli Politycznej, 2000, s. IX–XLVII.
- Szlachta Bogdan, *Konserwatyzm polski*, [w:] *Encyklopedia „białych plam”*, t. X. Radom, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2003, s. 61–70.
- Szlachta Bogdan, *Krytyka komunizmu w polskiej myśli katolickiej*, [w:] *Antykomunizm po komunizmie*, red. J. Kloczkowski, Kraków, Księgarnia Akademicka, Ośrodek Myśli Politycznej, 2000, s. 15–47.
- Szlachta Bogdan, *Polaków krytyczne spojrzenia na komunizm*, [w:] *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, red. P. Kardela, K. Sacewicz, Białystok-Olsztyn-Warszawa, IPN, 2019.
- Sztobryn Sławomir, *Historia doktryn pedagogicznych. Niepokoje interpretacyjne*, „Kultura i Edukacja” 1993 nr 4/6.
- Sztobryn Sławomir, *Narracja historyczna w polskiej pedagogice XX wieku*, [w:] *Narracja- krytyka-zmiana. Praktyki we współczesnej pedagogice*, Wrocław, Wydawnictwo Naukowe DSWE, 2007.
- Szymański Mirosław S., *Niemiecka pedagogika reformy 1890–1933*, Warszawa: WSiP, 1992.

- Śliwerski Bogusław, *Pedagogika ogólna. Podstawowe prawidłowości*, Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2012.
- Śliwerski Bogusław, *Teoretyczne i empiryczne podstawy samowychowania*, Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2010.
- Tatarkiewicz Władysław, *O filozofii i sztuce*, Warszawa, PWN, 1986.
- Topolski Jerzy, *Wprowadzenie do historii*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 1998.
- Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, red. Maciej Kuniński, Kraków, Ośrodek Myśli Politycznej, 2006.
- Totalitaryzmy XX wieku: idee, instytucje, interpretacje*, red. Wiesław Kozub-Ciembroniewicz i inni, Kraków, Wydawnictwo UJ, 2010.
- Widawska Edyta, *Totalitaryzm a władza legalna. Przypadek Polski 1945–1989*, Toruń, Wyd. Adam Marszałek, 2007.
- Zmierczak Maria, *Spory o istotę faszyzmu: dzieje i krytyka*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 1988.
- Znamienski Andrei, *From “National Socialists” to “Nazi”. History, Politics, and the English Language*. *The Independent Review* 2015, t. 19, nr 4, s. 537–559.

Indeks osób

A

Adorno Theodor W. 12
Arendt Hannah 18–20, 23, 91
Arystoteles 83
Astel Karol 105

B

Baczko Bronisław 40
Baumler Alfred 101
Balicki Zygmunt 57
Bangert 195
Baran Bogdan 41
Barrès Maurice 58, 208
Barth Karol 141, 180
Bartoszewicz Joachim 215
Bäcker Roman 23
Bednarski Stanisław 83
Bergmann Ernest 104, 143, 180, 181,
185, 195, 198, 199, 278, 302, 303
Bergson Henri 127
Bermann Ernest 63, 142
Bismarck Otto von 78, 231, 266, 272,
276
Błotnicki Franciszek 226
Bobkowska Wanda 40, 263–265
Bobrowska-Nowak Wanda 36
Bocheński Józef Maria 48–49, 54, 83
Borejsza Jerzy 17, 48, 173, 197, 228, 245
Borkowska Alina 16
Borman Martin 228
Bornhak Konrad 105, 132
Borzym Stanisław 29
Böckenförde Ernst 202

Branonn Robert 171
Braun Jerzy 24
Brenger Cunt 105, 127
Brodzka Alina 40
Brown Timothy 10
Brückner Aleksander 253
Brzeski Jan 277, 310
Bucharin Mikołaj 275
Budkiewicz Konstanty Romuald 60
Burston Daniel 12
Busemann A. 121
Buszczyński Sylwester 123
Büchner Ludwig 275
Bystroń Jan Stanisław 210

C

Caro Leopold 36, 181, 187, 226, 227
Chamberlain Huston 104, 130, 149, 213
Chmaj Ludwik 56, 263, 312
Chlewiński Zdzisław 35
Chojecka Krystyna 57
Chojnacki Paweł 16
Churchill Winston 17
Ciemieniewski Jan 82
Cieplak Jan 60
Cięciwa Franciszek 31
Clare J. D. 11
Clauss Ludwik 99, 105
Czekalski Ryszard 33
Czuj Jan 122, 123, 181
Czuma Ignacy 16, 35, 162, 179, 185, 206,
222, 223, 228, 257, 312
Czuma Łukasz 35

D

Dante Alighieri 94, 267, 300
Darwin Karol 109, 110
Dembowski Kazimierz 31
Descartes René 79, 83
Dietrich Otto 101
Dmowski Roman 37, 54, 57, 162, 163, 226,
229, 230, 248, 260
Dobraczyński Jan 90, 178
Driesmans H. 130, 149
Drück Karol 101, 102
Durkheim Émile 56
Dutkowski W. 158
Dühning Eugen 130, 149
Dyle van Alfred 94, 178, 192, 193, 195,
199, 200, 206, 207, 230, 266, 283, 298,
299

E

Eckhart von Hochheim 300
Eder Jacob S. 11
Eichmann Adolf 18
Eisner Kurt 161
Engels Fryderyk 47
Egersdörfer W. von 253
Ettlinger M. 253

F

Faulhaber Michael von 144, 145, 182, 183
Feder Gottfried 172, 184
Feuerbach Ludwig 275
Fichte Johann Gottlieb 58–59, 68–69, 77, 78,
80, 88, 92, 143, 267, 284, 290, 291, 299–
–301, 309
Fischer E. 116, 149, 278
Fitzpatrick S. 18
Foerster Fryderyk Wilhelm 69, 202, 219,
247, 266, 277, 310
Freud Zygmunt 11
Froebel Friedrich 267
Fromm Erich 11
Frycz Jadwiga 37

Frycz Stanisław 37
Frycz Karol Stefan 37, 124, 207, 211, 212,
215
Fryderyk II Wielki 69

G

Gabiś Tomasz 87
Gadowski Wincenty 252
Gajewski K. 46
Galen Klemens August 197
Galton Francis 108–111
Gałęzowska Irena 97
Gawin Małgorzata 114, 116, 121, 122
George Stefan 241
Gercke Achim 106
Geyer Michael 18
Giertych Jędrzej 155, 214, 226
Giese Fryderyk 200
Glass Henryk 16
Gluziński Tadeusz 206
Gobineau Joseph Artur de 104, 130, 132,
149, 213
Godlewski F. 47
Goebbels Joseph 178
Goethe Johann Wolfgang von 59
Goetz Walter 210
Gogacz Mieczysław 303
Górski Karol 222, 223, 276, 296, 297,
304
Gralewski Jan 63, 55–56, 158
Granat Wincenty 134, 150, 193, 194
Grant Michael 130, 149
Grinberg D. 18
Gründel G. 278
Grzelecki S. 214
Grzybek D. 65
Grzybowski Konstanty 225
Grimm bracia (*Wilhelm Karl Grimm i Ja-
cob Ludwig Karl*) 143, 299
Grzebień Ludwik 32
Gutek Gerard 19
Günther F. K. 105, 130, 149, 278

H

Haecke E. 275
Hajewicz J. 260
Halban Leon 36, 49, 59, 85–88, 99, 101, 102,
104, 167, 171, 172, 182, 183, 197–201,
205, 208–211, 231–233, 235, 236, 249,
250, 312
Halecki Oskar 286
Harnack Adolf von 231
Hauer W. 76, 105, 143, 185, 302, 303
Hawełka Karol 31
Hegel Georg Wilhelm Friedrich 18, 29, 58,
68–70, 77, 78, 89, 96, 267, 283, 309
Heiden Konrad 11
Hejnicka-Bezwińska Teresa 28
Hentschel Willibald 119
Herbart Johann Friedrich 80
Hess Rudolf 228
Hessen Sergiusz 20, 256, 301
Heyck Eduard 99
Heyse Hans 101, 136
Hirschfeld Magnus 73, 160
Hitler Adolf 10, 12–13, 23, 30, 39, 45, 48,
53, 65–66, 71, 73, 87, 90, 91, 104, 113,
125, 127, 136, 137, 140, 141, 147, 150,
152, 155, 156, 161, 163–165, 172–175,
179, 181, 182, 184, 186, 192, 194, 195,
200, 201, 205, 207, 210, 212–214, 218,
219, 223–226, 228, 232, 234, 235, 244,
245, 255, 257, 266, 267, 278–280, 282,
285, 287, 289, 291, 294, 295, 298, 310
Hlond August 36, 45, 178, 235, 258, 259
Hockerts G. 197, 297
Hoesick F. 25
Hofmann A. von 99
Holleben Albert von 91
Hoptinger M. 40
Hossenfelder Joachim 181
Horkheimer Max 12
Hovre Franciszek de 58, 77
Hulanicki Czesław 49
Hutten Kurt 175
Huxley Aldous 41

I

Iwaskiewiczowa Zofia 256

J

Jagielska Dominika 19, 37
Jan III Sobieski 14, 45, 159
Jasiński Walery 36, 282, 283, 284, 297
Jaskólski Michał 57
Jastrzębska Jadwiga 42–43, 272–275, 294
Jaxa-Bykowski Ludwik 110, 132, 164, 259,
260, 274
Jeżow Kazimiera 260
Jędrzejczak K. 34
Jędrzejewicz Janusz 286
Jones Wilhelm David 18, 24

K

Kaczmarek L. 179
Kaczorowski Paweł 202
Kalwin Jan 191, 217
Kamiński Tadeusz 31
Kant Immanuel 18, 29, 58, 78, 80, 82, 83, 267
Karasiewicz Władysław 259
Kardela P. 16
Karol Wielki 210
Kijas Juliusz 268, 291–293
Kiwior-Filo Małgorzata 17, 196
Klages Ludwik 127, 191
Kliszewicz Adolf 33, 123, 178
Kloczkowski Jacek 16
Kmak-Pamirska Aleksandra 197
Koneczny Feliks 133, 157, 168, 178, 206,
226, 274
Koniński Karol Ludwik 54, 64–65, 71–72,
91, 130, 142, 143, 145, 146, 148, 152, 165,
167, 187, 189, 190, 245, 258, 299
Kordacz Franciszka 50
Kornat Marek 16
Korporowicz Leszek 146
Kossinna Gustaw 99, 105
Kostkiewicz Janina 17, 20–21, 27, 37, 51,
56, 72, 82, 84, 98, 210, 237, 261, 283, 301,
307, 308

- Kowalczyk Franciszek 31
 Kowalczyk J. 39
 Kowalska-Stus Hanna 17, 196
 Kowalski Kazimierz 83
 Kozerska Ewa 196, 298
 Kozicki Stanisław 37–38, 95, 124, 125, 152, 155, 178, 211, 214, 226, 234, 244, 260, 261
 Kozłowiecki Adam 31
 Kozub-Ciembroniewicz Wiesław 17, 196
 Koźmian Jan 38
 Körner Fritz 271
 Kriek Ernst 72, 79–81, 89, 101, 103, 105, 127, 132, 143, 145, 146, 148, 149, 181, 190, 194, 195, 217, 240, 255, 259, 263, 269, 272, 277–279, 285, 287, 288, 295, 297, 302, 303
 Krotoski Karol 177, 182, 187
 Krueger Felix 70, 96
 Krzysiek Stanisław 31
 Krzyszkowski Józef 31
 Krzyżanowski Adam 16
 Kuchta Jan 36, 143, 215, 216, 229, 230, 274, 275, 284, 302, 303, 312
 Kuderowicz Zbigniew 27
 Kummer Rudolf 150
 Kunicki Wojciech 86, 87
 Kuniński Miłowit 17
 Kunowski Stefan 39
 Kurantowicz Ewa 28
 Kwiatkowski Franciszek 32
 Kwieciński Zbigniew 21, 68
- L**
- Lalewicz Janusz 40
 Lapouge Georges Vacher de 104, 130, 149
 Lassalle Ferdinand 47
 Lay 269
 Leffer 181
 Liebknecht Karl 161
 Leibniz Gottfried Wilhelm 70, 96, 280
 Lenin Włodzimierz 49, 275
- Leon XIII 50
 Leńczyk Józef 31
 Le Roy Édouard 127
 Lewy Guenter 171
 Lloyd George 163
 Lessing Gotthold Ephraim 127
 Leško V. 17, 73
 Lewicki Władysław 31
 Likurg 46
 Lippich A. 86
 Lortz Joseph 183
 Löpelmann 195
 Ludendorff Erich 186, 188, 210, 238, 278
 Luter Marcin 59–60, 172, 191, 192, 217
 Lutosławski Wincenty 57
 Luxemburg Róża 161
- Ł**
- Łętocha Rafał 24
 Łopatyński J. 39
 Łunaczarski Anatolij 275
- M**
- Maciejewski Marek 22, 24
 Macko Wiktor 31
 Mannheim Karl 220
 Marchwiński Andrzej 156, 178
 Marcuse Herbert 11–13
 Marks Karol 11, 19, 29, 47, 211, 212, 275
 Marszał Maciej 17, 162, 163
 Marszałek Adam 197
 Maryniarczyk Andrzej 36
 Maurras Charles 58, 208
 McDougall William 58, 208
 Meumann Ernst 269
 Mich Włodzimierz 24
 Michalski Konstanty 17, 19, 24, 33, 69, 72–73, 75, 77, 80, 81, 86, 88, 92, 93, 94, 103, 115, 128, 129, 138, 139, 141, 144–149, 153, 161, 164, 165, 177, 179–183, 187–191, 194, 195, 196, 198, 201, 202, 216–218, 223, 229, 231, 237–243, 268,

- 274, 277–281, 286–288, 295, 299, 300,
303–305, 309, 310, 312
- Miedzińska Janina 293
- Mirtschunk J. 253
- Moeller van den Bruck Arthur 86, 87, 149,
278
- Mołotow Wiaczesław 48
- Morawski Kazimierz Marian 173
- Morawski Marian Józef 31
- Moskalewicz Marcin 18–19
- Moszczyńska H. 39
- Moskała Robert 16
- Motyka K. 36
- Możdżeń Stefan 24
- Mruk Antoni 31
- Mruk Edward 31
- Muckermann Hermann 79
- Mussolini Benito 10, 13, 39, 211, 212, 285
- Müller Ludwig 181
- Müller-Freienfels Richard 85
- Mysłakowski Zygmunt 125
- N**
- Natropa Paweł 98
- Nawara Józef 31
- Nicolai Helmut 232, 249
- Niedzielak Stefan 174
- Niesiołowski Andrzej 20, 24, 36–37, 42, 54,
56–58, 66, 70–71, 73, 81, 92, 93, 95–100,
131, 132, 160, 162, 179, 191, 192, 194,
199, 219–221, 224–228, 251, 274, 275,
279, 289, 304
- Nietzsche Fryderyk 80, 127, 240, 278, 283,
284
- Nockel S. 99
- Norwid Cyprian Kamil 54
- Nowaczyński Adolf 124
- Nowak Andrzej 16, 249
- Nowak-Dziemianowicz M. 28
- Nowak Stanisław 257
- Nowakowski Zygmunt 65
- Nötges K. 165
- O**
- Obrik A. 99
- Okoniewski Stanisław W. 81
- Overy Richard 11, 13
- P**
- Paderewski Ignacy 248
- Paluszkiewicz Marian 37
- Pańków Maciej 13
- Papen Franz von 183, 228, 244
- Pastuszka Józef 16, 35, 60, 63, 75–76, 85,
104, 105, 111, 113, 125–132, 134, 136,
137, 147, 150, 178, 179, 184, 185, 275, 284
- Paulsen Fryderyk 98
- Pestalozzi Johann Heinrich 267
- Petermann Bruno 105
- Petersen Piotr (Peter) 77–79, 81–85, 99,
256, 285, 286, 290, 295, 301–303
- Piestrzyński 178
- Pietrzak Włodzimierz 37
- Pipes Richard 16
- Piłsudski Józef 48, 257
- Piotr Wielki 273
- Pius XI 51, 112, 117, 119, 120, 144, 146, 182,
193, 298
- Pius XII 35
- Plašienková Z. 17, 73
- Platon 47, 79, 111, 284
- Plechanow Gieorgij 275
- Plessner Helmuth 70, 96
- Ploetz Alfred 110, 111
- Plutarch 46
- Podoleński Stanisław 19, 31–32, 41, 51–52,
72, 79, 83, 107–111, 113, 114, 116–118,
121, 122, 130, 145, 148, 274, 312
- Polak R. 34, 36
- Popiełuszko Jerzy 174
- Prus-Szczepanowski Stanisław 57
- Przyłuski M. 39
- R**
- Raedersceidt G. 253
- Radziszewski Idzi 33

- Ramsay John Bryce Muir 208
Rathenow Hanns-Fred 24
Rausching Herman 186, 257
Rechenbach H. 105
Rein A. 101
Rembieliński Jan 90
Rembierz Marek 17
Ribbentrop Joachim von 48
Richter Jan 58
Romahn Edmund 52, 282, 308
Roosevelt Franklin Delano 17, 48
Rosenberg Alfred 63, 71–72, 87, 90, 94,
101, 103, 105, 125, 136, 138, 142, 143,
145, 146, 148, 159, 164, 165, 180–182,
184, 185, 189, 195, 210, 211, 217, 229,
231, 232, 240, 242, 278, 279, 298, 299,
302, 303
Roskwitalski Józef 34
Rostworowski Jan 55, 59–60, 63, 69, 77,
312
Rousseau Jan Jakub 38, 290, 301
Röhm Ernst 196
Röventlov 195
Rubczyński Witold 81
Rückert Heinrich 181
Rybarski Roman 58, 60, 63, 167, 226
Ryniewicz Antoni 265, 268
Ryszka Franciszek 48, 228
Ryx Jerzy 139–141
Rzeźnikowski Ludwik 31
- S**
Sacewicz Karol 16
Sawicki Franciszek 34, 39, 81, 82, 108, 110,
111, 130, 131, 142, 149, 179–181, 201
Schallmayer W. 110, 111
Scheffler Tomasz 196, 298
Schelling Friedrich Wilhelm Joseph von 80
Schemann Ludwik 104, 105, 130, 132, 149
Schenk Dieter 34
Schneider Friedrich 252
Schopenhauer Arthur 278
Schröteler Josef 253
Schuschnigg Kurt von 224
Schwarz Herman 92, 93, 199, 211
Sekreta Mirosław 79, 80, 101, 263, 275
Service Robert 23
Sewiło Stanisław 31
Sienkiewicz Henryk 54, 248
Sikorski T. 64
Skarga Barbara 29
Skarga Piotr 15, 54
Skłodowska-Curie Maria 248
Słowacki Juliusz 154
Sombart Werner 136
Sorel Georges 211
Sośnicki Kazimierz 268–270
Spasowski W. 25
Spengler Oswald 75, 278
Spranger Eduard 269
Staemmler M. 119
Stalin Józef 12, 48, 275
Stark 258
Stepa Jan 16, 81, 90
Stockl Albert 283
Stojanowski Karol 38, 66, 105, 106, 123–125,
130, 138, 150–152, 155–157, 164–167,
224, 226, 312
Spieler Josef 254
Strasser Otto 99, 258, 279
Stresemann Gustav 90, 215
Strich Walter 85
Stroński Stanisław 234
Stoddard L. 130, 149
Suchodolski Bogdan 81, 89, 90
Suchowolec Stanisław 174
Swaczyna Józef 31
Szawiel M. 18
Szczutowski S. 100
Szostkiewicz Adam 18
Szlachta Bogdan 16–17, 21, 24, 38, 196
Szotek B. 17, 73
Sztobryn Stanisław 27–29
Szymaniak A. 35
Szymański Antoni 16, 19, 24, 35, 61–63, 91,
164, 214, 276, 277, 312

Ś

Śliwerski Bogusław 21–22, 68
Śliwińska-Zarzecka Maria 83
Śniehota Franciszek 114, 120
Świerzowicz J. 178
Świrski Ignacy 34, 36, 108–111, 312
Św. Augustyn 94, 123, 300
Św. Bonawentura 300
Św. Tomasz 83, 300

T

Tabaczyński Stanisław 233
Taczanowski Czesław 215
Tatarkiewicz Władysław 28
Teutd W. 99
Tirala L. G. 105
Tochowicz Paweł 33, 58–59, 68–69, 77, 78,
80, 88, 111, 208, 230, 231, 267, 290, 291,
300, 301, 309
Topolski Jerzy 28–29
Tönnies Ferdinand 70, 96
Troeltsch Ernst 231
Turbak Piotr 31
Turowski Konstanty 39, 50
Twardowski Kazimierz 36

U

Uebel Otto 99
Unger E. 116
Urban Jan 32, 50–51, 60–61, 63, 174, 175,
179, 312
Usadel 259

V

Vanselow Max 93, 268
Vogt Karl 275

W

Wachowski Marian 102, 287–289, 297
Wagner Ryszard 70, 92, 147, 213
Walczyński F. 156
Walewander Edward 24
Wasilewski Zygmunt 152, 164, 167
Wasiutyński Wojciech 77, 159, 161

Wątor A. 65
Weber Max 255
Weber Norbert H. 24
Weingärtner J. 283
Werbel Kazimierz 252, 253
Weryński Henryk 83, 153, 154, 251, 267,
284, 285
Wicher Władysław 114, 118–121
Widawska Edyta 23
Wielgosz Bronisław 31
Wilhelm II 43, 266, 275–277
Wilson Woodrow 163
Wirth Herman 99
Wiśniewski Michał 163, 164
Wiśniewski Rafał 146
Wojtyński Wacław 258
Wolański Edmund 88, 89, 259, 271, 272
Wolff Christian 80
Wolff J. W. 143, 299
Wolsza K. 33
Woltmann Ludwig 104, 130, 132, 149
Włodkowiec Paweł 15, 54, 146
Wóycicki Aleksander 50–51, 83, 84, 312
Wundt Wilhelm 98
Wyneken Gustaw 92
Wyszyński Stefan 33–34, 63, 71, 174–176,
179, 182, 184

Z

Zajac Jan 31
Zajdlisz Aleksander (właśc. Andrzej Nie-
siołowski) 81
Zarzecki Lucjan 57
Zieliński Stanisław 53, 161–164, 212–215
Ziemiński Zenon 254, 255
Zimmermann K. 105, 119
Znamenski Andrei 10–13
Zych Sylwester 174

Ż

Żabko-Potopowicz Antoni 226
Żeleźniak Eugeniusz 31
Żółkiewski Stefan 40
Żółtowski Andrzej 31

